

અર્પણ

સર્વ કારવણેવારનો ત્યાગ કરીને, સર્વ મહત્વાકાંક્ષાઓને તિલાંજલિ આપીને, જીવનનાં છેલ્લાં બાર વરસો મુઠ્ઠી જેણે મારી સાથે સત દિવસ એકધારે કામ કર્યું અને આ અત્તેક યોજનાના સર્જનમાં સાથ આપ્યો તે સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી લીખાભાઈને એમના કામની સ્મૃતિરૂપ આ પુસ્તક પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરું છું.

વલ્લભવિદ્યાનગર }
૧-૧-૫૭

ભાઈલાલ

પ્રસ્તાવના

‘મામણના વાસ્તવ દર્શન’માં છેલ્લા પ્રકરણમાં જગ્યાના પ્રમાણેની વસ્ત્રો વિદ્યાનગરની યોજના થી રીને અમલમાં મુકાઈ એ સંગ્રહેની હકીકત આ પુસ્તકમાં અને તેટલી વિગતો સાથે આપી છે. આ પુસ્તક લખવાનાં મારી એક જ ઉદ્દેશ છે કે તે ભવિષ્યમાં કાઢને કાઢ સ્વરૂપ દેવાને માર્ગદર્શક થઈ પડે. સને ૧૯૪૮ના જુનની ૧૪મી તારીખે જ્યારે ગિરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે લોર્ડ માઉન્ટબેટન વસ્ત્રો વિદ્યાનગર આવ્યા હતા ત્યારે સરદારશ્રીએ જે નિવેદન મોકલ્યું હતું તેમાં નીચેનાં વાક્યો હતાં.

“આધુનિક વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનિઓનો જે કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે તેનાથી મામજનનાનું હિત સાધી શકાય, એમ પુસ્તકાર કરીને પૂજ્ય ગાંધીજીની સંમતિ મેળવવાનો યત્ન મુખ્યત્વે શ્રી ભાઈજીભાઈને ફાળે જાય છે. તેમના સત્ત્વ ઉદ્વેગ અને ઉત્સાહથી શંકા શ્રદ્ધામાં પરિણમી અને પૂજ્ય ગાંધીજીના શુભ આશિર્વાદ સાથે અમે આ પ્રયોગ ઉત્સાહપૂર્વક શરૂ કર્યો. તે અને તેમના સાથીઓની પ્રજ્ઞા આ આશીર્વાદે ફેલું રૂપ આપશે તે તો હુનિયાને જ્ઞેવાનું છે. હિન્દુસ્તાનના ખીંગ કાંઈ ભાગે નથી કર્યું તે રીને પૂજ્ય ગાંધીજીના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યાનું અત્યંત માન ગુજરાતને ફાળે જાય છે. માટે તે યોગ્ય જ છે કે આ આશીર્વાદે મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર અને ઉત્સાહપૂર્વક અપાવનારા આ ભૂમિમાં મળી આવે છે, અરે તેમણે ચોર લૂટાફોથી ભરપૂર આ ભૂમિને એક મોટી પ્રયોગ-શાળામાં ફેરવી નાંખી છે.”

સરદારશ્રીની આ અભિપ્રાયનો એક તખ્તો આજે પૂરો થયો છે. ઉપર જણાવેલા નિવેદનની શરૂઆતમાં એમણે વસ્ત્રો વિદ્યાનગરની ‘કળાશ્રુતિની સંસ્થાઓ માટેના અંતિમ અર્થે તરીકે “આમવિદ્યાપીઠ” શબ્દ વાપર્યો હતો. એ આમવિદ્યાપીઠ એમની જીંદગી સંવત્સરીના દીવસે

કામ કરતી થઈ ગઈ છે. આ રીતે સરદારે સેવેલું એક સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું છે. પણ એ પૂણ્યાત્માએ તો અનેક સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં. વડલમવિદ્યાનગરની બંને સંસ્થાઓ આજે એમણે મેવેલાં સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાના પથે પળી રહી છે અને ભવિષ્યમાં એ બંને સંસ્થાઓ એમના સ્વપ્નને કંટાળે અશે સિદ્ધ કરશે એ તો જાતને જોવાનું છે.

આ યોજનાઓ માટે એક સ્થળે મેં ‘મૃતસંહિપતિ’ શબ્દ વાપર્યો છે અને હું આશા રાખું છું કે આ યોજનાઓ એ શબ્દને સાર્થક કરશે. સરદારશ્રી ગયા, બીખાભાઈ ગયા અને હું છૂટો થયો; છતાં પણ યોજનાનો વિકાસ દિનપ્રતિદિન ઝપાટા બંધ થઈ રહ્યો છે. ભવિષ્યમાં પણ આ યોજનાઓ કોઈપણ અમુક વ્યક્તિને જ આધારે ઉભી રહેવાની નિર્મળતા નહિ બતાવે એમ હું માનું છું.

યોજના ધણી વખતે અંગ્રેજોનું રાજ હતું જેથી સરકારી મદદ જલદી નહિ મળે એમ માન્યું હતું. અને એ રીતે જ યોજનાનું ધંધાર હતું, એ વાતને હું ઇશ્વરી પ્રેરણા સમજું છું. અને એવી પ્રેરણા કર્યા બદલા હું ઇશ્વરનો ઉપકાર માનું છું. મહાત્માજીની પ્રખર તપશ્વપને લીધે આ દેશને ધણી જલદીથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. સને ૧૯૪૬થી મુંબઈ રાજનો સંપૂર્ણ વકીલત આપણા હાથમાં આવ્યો અને દીલ્હીમાં કામ ચલાવિ કારભાર પણ મળ્યો. તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭થી તો હિન્દ સ્વતંત્ર થયું.

કુદરતી રીતે અમે માનેલું કે હવે આપણું રાજ થયું છે જેથી અમારે હવે કોઈપણ ગતની આર્થિક કબીજા ઉપાધી વેડવી નહી પડે; કે અમારા માર્ગમાં કોઈ અંતરાય નહિ આવે. પણ ગુજરાતના મુખ્ય નેતાઓ—મહાત્માજી અને સરદાર—સમગ્ર હિન્દના નેતાઓ બન્યા હતા અને તેઓ હિન્દના પ્રત્નમા ગુથાયલા હતા. એક વખત સરદારશ્રીએ સિંધની નેતાગીરી માટે કહ્યું શબ્દ ઉચ્ચાર્યા હતા. “સિંધ પ્રાન્ત નાનો છે અને તેના નેતાઓ પણ નાના છે.” સરદારશ્રી દીલ્હી ગયા પછીથી

ગુજરાતે પણ આ સ્થિતિ અનુભવી. ગુજરાતની નેતાગીરી દરેક ક્ષેત્રે બહુજ નબળી પડતી ગઇ.

અમારી યોજના તો સરદારશ્રીએ જાણાવ્યું તેમ મહાત્માજીના આદર્શોને અમલમાં મુકવાની હતી. એને માટે હું અને બીજાભાઈ સર્વસ્વ છોડી દઇ ફક્ત એ કાર્ય માટેજ બેઠા હતા અને અમને સાથ આપના માટે હિન્દમાંથી છ આઠ ભાઈઓ આવી ગયા હતા. આ બધા ય એકજ બેથથી બીજા કોઇ ફળની, આશા રાખ્યા સિવાય કામ કરતા હતા. આટલું છતાંય આપણા ગુજરાતી પ્રધાનોએ અમને સહકાર ના આપ્યો તે નાજ આપ્યો. સ્વરાજ મળ્યા પછી એમણે સમગ્ર ગુજરાતના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ વિચાર ના કર્યો. ફક્ત પોતાના પક્ષની અને 'હા'માં 'હા' મેળવનારાઓની સ્થિતિ મજબૂત કરવા તરફજ નજર રાખી.

ગુજરાત આજે તેનાં કડવાં ફળ અનુભવી રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં જો તેઓ આજ નીતિ ચાલુ રાખશે તો ગુજરાતને એથી પણ વધારે સહન કરવું પડશે. ગુજરાતના નેતાઓને હું એટલી જો હાથ જોડી વિનંતી' કંઈ છુ કે 'પ્રભુએ તમને નેતા બનાવ્યા છે તો હવે મોઢું દીઘ રાખતાં શીખો. એકલા પક્ષના હિત માટે તમને રાજવડીલ સોંપાયો નથી પણ રાજ્યની દરેક વ્યક્તિનું હિત જોવું એ તમારી ફરજ છે.' પ્રભુ બધાને એવી સફળુદ્ધિ આપો.

તુલસીદાસ કહે છે:—

જ્ય જ્ય કે આશરે જ્ય દરત હું રાજ,

તુલસી ગુહવીર આશરે ક્યું બીગડેગા કાજ?

અમે તો અહીં પ્રભુમાં દર શ્રદ્ધા રાખી અમે અંગીકાર કરેલું કામ કરી રહ્યા છીએ અને અમારી એ શ્રદ્ધા પ્રભુએ સંપૂર્ણ અંશે ફળીમૂળ કરી છે તે બદલ હમેશાં એનો ઉપકાર માનીએ છીએ. દશ વર્ષની અંદર વિઘાપીડનું કામ શરૂ થયું. હવે આવનાં દશ વર્ષમાં

બને એટલાં ગામડાંને શહેરીઓની દૃષ્ટિએ રહેવા લાયક બનાવવાં અને બને તેટલાં સ્વાવલંબી અને સમૃદ્ધ બનાવવાં એ હવે અમારું ધ્યેય છે. પ્રભુ કૃપાથી અમને આશા છે કે આ ધ્યેય અમે સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડી શકીશું.

જલેખી બનાવવાના આટામાં થોડોક આથો નાખવાથી બધા આટાને તે આથો ચડે છે. તેજ પ્રમાણે અમારી યોજનાની અસર આખા ગુજરાતને પહોંચવાની છે આજે પણ તેવાં ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યાં છે અને ગુજરાત જ્યારે આ યોજનાનો અમલ કરશે ત્યારે એનો પ્રભાવ વહેલોમોડો આખા હિન્દ પર પડવાનો છે. યોજના મંજૂર કરતી વખતે સરદારશ્રીએ એક સૂચક વાક્ય કહ્યું હતું કે “વહેલોમોડે એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે કરમસદ હિન્દુસ્તાનનું કેન્દ્ર થશે.” તે દિવસે વલ્લભવિદ્યાનગરનો જન્મ થયો ન હતો જેથી સરદારશ્રીએ કરમસદ શબ્દ વાપર્યો હતો.

અંતમાં આ પુસ્તક અને ‘ગામડાનું વાસ્તવ દર્શન’ પ્રસિદ્ધ કરનાં શ્રી ખુશાલભાઈ મોરારભાઈ પટેલે જે આર્થિક મદદ કરી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

સૌથી વિશેષ આભાર તો શ્રી મગનભાઈ અમીનનો મારે માનવાનો છે. એમની મદદ ના હોત તો મારા પુસ્તકો લખાત નહિ. કેટલાંક પ્રકરણ ફરીથી લખાયાં છે. આ બધું કામ એમણે ‘બહુજ ધીરજથી કયું’ છે.

શુભ ભાવનાથી કરેલું કોઈપણ કામ નિષ્ફળ જતું નથી. વલ્લભ-વિદ્યાનગર એ વાતનો પુરાવો છે. જીતની પેઠી માટે એ અનેક આદર્શો પુરા પાડે અને સ્વનિર્મિત માટેની બુમિકાનું માર્ગદર્શન આપે, એ અભિજ્ઞાપાથી આ પુસ્તક લખાયું છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર

૧-૧-૧૯૫૭.

પા. લાઇસાલ ઘાલાઇ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	૧
૧.	યોજનાનો પ્રસવકાળ	
૨.	ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીમાં પ્રવેશ	૧
૩.	યોજના ઉપર સરદારશ્રીએ મહેર મારી	૩
૪.	મહાત્માજીની મુલાકાત	૫
૫.	કામના શ્રીગણેશ મંડાયા	૭
૬.	મુસ્લિમલીગ યોજનામાં રસ લે છે.	૯૧
૭.	વિશ્વભાર્ત પોલ્ક મહાવિદ્યાલયનું ઉદ્ઘાટન	૧૦૮
૮.	સરદારશ્રીનું પ્રવચન	૧૨૭
૯.	એન્જિનિયરિંગ કોલેજની પૂર્વ તૈયારી	૧૪૨
૧૦.	એન્જિનિયરિંગ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન	૧૫૮
૧૧.	કોમર્સ કોલેજનો શિક્ષારોપજી વિધિ	૧૭૬
૧૨.	મકીની નહેરૂ	૧૯૭
૧૩.	શુદ્ધતાતના પ્રધાનો શું કરે છે?	૨૧૬
૧૪.	સંસ્થાની નાણાંબીડ	૨૩૭
૧૫.	મંડળના કાર્યદેશ	૨૫૩
૧૬.	વિદ્યાર્થી આવી, પણ પીઠ તૂટી	૨૬૭
૧૭.	નાણાં શી રીતે લેખાં દર્શાવે?	૨૮૧

પ્રકરણ ૧ લું.

ચોજનાનો પ્રસવકાળ

It is an easy and vulgar thing to please the mob and not a very arduous task to astonish them, but to benefit and improve them is a work fraught with difficulty and teeming with danger.

—Colton

લોકોના ચંબુમેળાને રંજન કરવું બહુ સહેલું અને હલકટ કામ છે અને તેને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરવું તે પણ બહુ મુશ્કેલ કામ નથી, પણ એ ટોળાને ઉર્ધ્વગામી કરવું અને ઉન્નતિને પથે લઈ જવું એમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે અને અનેક આફતોનો સામનો કરવાનો છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૯મી તારીખે મહાત્માજીએ અંગ્રેજોને ‘હિન્દ છોડો’ એવો પાકાર કર્યો તે વખતે ખીણુ વિશ્વયુદ્ધ કટોકટીભરી સ્થિતિમાં હતું. જાપાનીઓ હિન્દના દરવાજા ખખડાવી રહ્યા હતા. શ્રી મુલાવચંદ્ર ખોજે હિન્દી રાષ્ટ્રિય સૈન્ય ઉભું કરી હિન્દ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું હતું. આન્દામાન દાપુઓનો કબજો લેવાઈ ગયો હતો. ત્યાં હિન્દની કામચલાઉ સરકાર સ્થપાઈ હતી લંકા આગળ સિટીશ આરંભારના બુદ્ધિ ગ્રાસી હતા.

અંગ્રેજોને કોઈપણ બોગે યુદ્ધ છત્તું હતું. એમણે હિન્દના બધા મુખ્ય નેતાઓને, ઑલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ કમીટીના બધા સભ્યોને, અને

અન્ય ગણણીના કેમિસીઓને તામડતોમ પકડી જેલમાં પૂરી દીધા, અને નેનાવિહોણી જનના ઉપર મેસિનમ બુકમેની ઝડીઓ વરસવી શરૂ થઈ ગઈ. શહેરો સંગઠિત હતાં એનો પરચો આ વખતે દેખાયો. ત્રગ્ગુ તાર દિવસમાં જિલ્લાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ કાયદાને માન આપતા થઈ ગયા, પણ ગામડાં અસંગઠિત હોવાથી ત્યાં તો બુકમેની પરાકાષ્ટા આવી હતી. કુમળા આસાલયાં સુવાનોને ગોળાપી વીધવા એ માખો મારવા બરાબર હતું. રસ્તે જતા શહુદારીઓ ઉપર લાડી વીંઝવી એ તો પોલીસને મન એક પ્રકારનો ખેલ હતો.

આ ઉપરાન્ત સ્વયં-સંચાલિત હુડતાલો તોડવા માટે અગ્રેજોએ અનેક આકરા ઉપાયો લીધા હતા, જેનો સામાન્ય વખતમાં તેમણે કદી વિચાર સરખો પણ કર્યો નહોતો. અગ્રેજોને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે તેઓ હવે હિન્દમાં ઝાઝો વખત ટકી શકવાના નથી; જેથી એમણે હુડતાલો તોડવા માટે લીધેલાં પગલાંનું પગિયારમ પણ એમને ભોગવવાનું નથી. એમનો તો એક જ મુદ્દો હતો કે કોઈપણ બોગે મુદ્દ છતવું.

ઑગસ્ટની હમી તારીખે અમદાવાદમાં બંધી મીસો અને કારખાનાઓમાં હુડતાલ પડેલી હતી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના બંધા અમલદારો અને નોકરો હુડતાલ ઉપર ઉતર્યા હતા. ફક્ત પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા અને મેક્ષા પાણીનો નિઃશય કરનારા અમલદારો અને નોકરો યોગના પ્રભાણે કામ ઉપર રહ્યા હતા. મીસોની હુડતાલ જેમ જેમ લંબાની ચાલી તેમ તેમ સરકારનો ઉકળાટ વધતો ચાલ્યો. ત્રગ્ગુ ત્રગ્ગુ મહિના પૂરા થયા છતાં પણ હુડતાલ બંધ થવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નહોતાં. મીસોના અને કારખાનાના મજુરોનો મોટો વર્ગ વનનમાં ચાલ્યો ગયો હતો. ફક્ત ૪૬ માણસો જ અમદાવાદમાં રહ્યા હતા, જે અવારનવાર વનનમાં ગએલાઓને ખબરો પહોંચાડતા હતા.

આ લગત વખતે દેશમાં રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફના તાર કપાતા હતા, ગાડીઓ ઉપવાવી પાંચામાં આવતી હતી, બોમ્બના અવારનવાર

ધડાકા થતા હતા, મેલ્ટ્રેનો લૂંટાતી હતી, ગેસ્ટ બૉક્સોમાં કાગળો જળાતા હતા, ટપાલીઓ લૂંટાતા હતા, નિશાળો અને ચોરામાં આગ મૂકાતી હતી, સરકારી જાડો કપાતાં હતાં, ગ્રન્ન ગાંડી જતી હતી, કારણ સરકારે વાધની હિંસા ધારણ કરી હતી. સરકારની અસહ્ય દમન-નીનિને જવાબ ગ્રન્ન આ રીતે આપી રહી હતી. અમદાવાદ શહેરના નવયુવાનો ધરના છાપરાના પડાળ પાછળ રહી પોલીસની ગોળીનો જવાબ ધર આગળની ગલીટ્રેપનાં ટાંકણાં ભાગી તેના દુકકા વડે આપતા હતા. દર મહિનાની હમી તારીખે એક કે વધારે છોકરાનું અલિદાન પોલીસની ગોળીઓનો સામનો કરતાં અપાતું હતું.

આવા વખતે અમદાવાદ શહેરના કેટલાક શ્રીમતો ટોળીમદ્દ^૯ યદને રોજના વપરાશની એકાદ ચીજની સંપૂર્ણ ખરીદી કરવામાં રોકાતા હતા. કોઈ અડવાડીએ શહેરની બધીજ સીગરેટ એક ટોળી ખરીદી લેતી તો બીજે અડવાડીએ હાજમતની બ્લેડે, કોઈ વખત સાણુ તો કોઈ વખત પેન્સીલો, દિવાસળીની પેટીઓ, ફાઉન્ટન પેનો, ધડિયાળો અને છેવટે છેવટે પરચુરણ નાણાંના સિક્કાઓ જથ્થામધ હાથ કરી લેતા. આ પ્રમાણે એક એક ચીજ જગતમાંથી અદૃશ્ય થતાં નેમના ભાવ ફૂદકે અને જૂસકે વધતા જતા હતા, અને શ્રીમતો વધારે શ્રીમંત થવાની પેટીમાં પડ્યા હતા.

મીલો અને કારખાનાના આગલા દરવાજા ઉપર તાળાં લાગ્યાં હતાં; પરંતુ પાછલા દરવાજા ખુલ્લા રહેતા અને વેપાર ધમધાકાર ચાલતો હતો. કાપડ અને બીજા માલના ભાવ ફૂદકે અને જૂસકે— મીઠા માલિકો અને તેમના આડતીઓની કુનેહથી—જપાટામધ વધી રહ્યા હતા. મુંબાઈના મીઠા માલિકો ત્યાં હજાળ ન હોવાથી ઉઘાડી રીતે મોટો નફો મેળવતા હતા. જ્યારે અમદાવાદના મીઠા માલિકો પડદા પાછળ મોટો નફો કરી રહ્યા હતા. ગુજરાતભરમાં મીલોની હજાળને લીધે કાપડનું ઉત્પાદન ઘણું જ ધીમું હતું, જેથી માલની

તંગીને લીધે કાપડના ભાવ વધે એ સહજ હતું; પણ મુંબાઈના મીલ માલિકોનું ઉત્પાદન ચાલુ હતું જેથી એમને ખેવડો લાભ થતો. ખીંચ બાજુ અમદાવાદના મીલ માલિકોને ફક્ત જૂનો માલ વેચવાનો હતો. આ સંજોગોમાં મીલ હડતાળ તૂટે એવી સ્વાભાવિક રીતે અમદાવાદના કેટલાક મીલ માલિકોની ઈચ્છા હતી; પણ પ્રજા લડતના જીવાળ આગળ લાચાર બનેલા હતા.

આ વખતે ગુજરાતમાં ચોમાસુ બહુ સારું હતું. અમદાવાદના જે મજુરો વનનમાં ગયા હતા તેમને મીસોના જેટલી કમાણી ખેતીમાંથી વનનમાં જ મળતી હતી. વનનમાં સમાંવહાલા સાથે રહેવાનું અને ગામડામાં ખુસ્તી હવામાં કામ કરવાનું હતું; ત્યારે અમદાવાદમાં ગંદી ચાલીઓમાં રહેવાનું, મીસોના અંધિયાર વાતાવરણમાં કામ કરવાનું અને જોખરોની જોડુકમી ઉડાવવાની હતી. વધુમાં પોલીસના ડર ઉપરાંત હડતાળના નેતાઓનું નૈનિક દબાણ પણ હતું; જેથી આ સંજોગોમાં મજુરો અમદાવાદ પાછા ફરવા ખુશી ન હતા.

આ મીલ હડતાળ તોડવા માટે બ્રિટીશ સરકારે એક અમોઘ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. આ શસ્ત્ર હતું “મજુરોનું મોંઘવારી ભથ્થું.” તે વખતે મજુરોને મહિને ત્રીસ રૂપિયા પગાર મળતો હતો; ત્યારે મોંઘવારી ભથ્થું એવી જાનનું ગોઠવાયું કે મજુરોને મોંઘવારી ભથ્થા તરીકે પગાર ઉપરાંત દર મહિને રૂ. ૭૫ થી ૮૫ મુધીની રકમ મળી શકે. આ ઉપરાંત દર વર્સે અમુક મહિનાનો પગાર બેનસ તરીકે આપવાની ગોઠવણ થઈ. ગુજરાતમાં જૂની કહેવત હતી કે “બાર હાથનું ચીમકું ને નેર હાથનું બી,” પણ અમદાવાદના મજુરોના મોંઘવારી ભથ્થામાં તો “બાર હાથનું ચીમકું અને ત્રીસ હાથનું બી” જેવું બન્યું હતું.

આ પૈસા મીલમાલિકોને જે ચરમાંથી આપવાના હોત તો મોટી ઉણપી એવી થાત, પણ કાપડના ભાવ દર ઉપરાંત વધે જતા હતા.

કાપડના ભાવ વધારાની સાથે મીઠામાલિકાનું કમિશન પણ વધતું જતું હતું. બીજી બાજુ સરકારનો ઈન્કમેટેક્સ, સુપરટેક્સ અને એક્સસેસ પ્રોશીટ ટેક્સ પણ વધતો જતો હતો. કાપડના આવા ભંચા ભાવ લાંબા વખત સુધી રહેશે એમ મીઠા માલિકાને ખાતરી હતી, કે ખાતરી અપાઈ હતી; જેથી મજુરોના મોંઘવારી બંધા માટે કોઈનેય વાંધો ન હતો. ખરી રીતે આ બધો વધારાનો બોજો તો જનતાની કેડ ઉપર હતો. જનતા આ વખતે સરકાર સામેની લડાઈમાં રોકાયેલી હતી; સાથેસાથે સંગઠનની ઉણપ પણ હતી.

મીઠા મજુરોમાં બે મુખ્ય પ્રકાર હતા: કાંતણુ કામમાં રોકાયેલા અને વણાટ કામમાં રોકાયેલા. કાંતણુ કામમાં ઘણાખરા મજુરો હરિજનો હતા. જેઓ વતનમાં જઈ ખેતીના કામમાં ગુંથાઈ ગયા હતા અને મોજ કરતા હતા. એમને અમદાવાદ પાછા ફરવાની ઊનાવળ નહોતી. પણ વણાટ કામના ઘણાખરા મજુરો અમદાવાદના હતા અને તેમાંના મોટા ભાગના મુસલમાન હતા. આ લોકોની પાસે બીજુ જાન ના હોવાથી તેઓ એકાર બંધ્યા હતા. તેઓ કોઈપણ જાતનું તોફાન ના કરી એસે તેટલા માટે મીઠામાલિકા એમને ખાતરી રીતે પેટીઆ જેટલી રકમ આપે જતા, પણ એટલાથી મજુરોને સતોષ નહોતો. એમને તો મીઠો ચાલુ કરાવી કામ ઉપર પાછા ફરવું હતું, પણ બંધાં સુધી કાંતણુ કામના મજુરો કામ ઉપર ચઢીને સુતર પેદા ના કરે ત્યાં સુધી મીલો ઉઘટે તોયે વણાટ કામના મજુરોથી કશું કામ થઈ શકે તેમ નહોતું.

આ વખતે મજુર મહાજનના મુખ્ય નેતાઓ જેલમાં હતા, મજુર મહાજનનું ફંડ કોઈ શ્રીમંતને ઘેર છુપી રીતે મુકવું હોઈ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નહોતો અને મજુરો હડતાલ ઉપર હોનાર્થી એમનો માસિક ફાળો પણ મજુર મહાજનમાં આવતો બંધ થયો હતો. મજુર મહાજનની ઓશીસમાં અને બહાર કામ કરનારા મળીને તે વખતે લગભગ છસો માણસો હતા. આ બંધાનો પગાર આપનાર તે

વખને કોઈ નહોતું, અને હજાજ તો યશુ મહિનાથી પણ વધારે સંખાઈ જેથી મજુર મહાજનના કામ કરનાર પેલા હમો માળંગોમાંથી મોટા ભાગના લોકો પગાર ન મળવાથી અકળાયા એમણે પણ હજાજ તોડવાના પેનરા ગોઠવવા માંડ્યા. હજિજન આશ્રમમાં રહેતા એક બાઈ મારફન સાબરમની જેલમાં રહેતા મજુર નેતાઓને મજુરોની આ દુર્દશાની હકીકત જાણીને હજાજ તોડવા માટે એમની મંજુરી મેળવી.

આ અરસામાં મોંઘવારી ભથ્થાની શરતો સરકારે બદલે કરી અને મીલમણિકાએ તે મંજુર રાખી. મીલોની લોરીઓમાં મજુર મહાજનના સભ્યો સાહિસ્ત્રીકરે લઈ ગામડે ગામડે ફર્યા, મોંઘવારી ભથ્થાની જાહેરાત કરી અને હજાજ તોડવા માટેની મજુર નેતાઓની સંમતિ પામતની પત્રિકાઓ વહેંચી. અંગ્રેજોએ વાપરેલું આ શસ્ત્ર સારી રીતે સફળ થયું, અને જોનજોનામાં અમદાવાદની બધી મીલોનાં જૂંઘણાં વામનાં ઘઈ ગયાં. ત્રાંકો ફરતી ઘઈ એટલે થોડા જ વખતમાં શાળો કામ કરતી ઘઈ ગઈ. ધોવાનું અને રંગવાનું કામ પણ શરૂ થઈ ગયું. અંગ્રેજો હિન્દની સ્વનંત્રતાની લડતને તોડવામાં ફતેહમંદ થયા. વિશ્વયુદ્ધ માટે જોધનો માલસામાન હિન્દુસ્થાનમાંથી મેળવી શક્યા અને વિશ્વયુદ્ધ પણ છૂટ્યા. અંગ્રેજોએ આખરે હિન્દ છોડ્યું પણ પેલો મોંઘવારી ભથ્થાનો વારસો મૂકતા ગયા, અને મજુરોની નાણુંબૂખ ઉઘાડના ગયા. ઉપરાંત શ્રીમતોની નાણાં ભૂખ એટલી લૂઠે ઉઘાડી છે કે જેની કંઈ મર્યાદા રહી નથી. એમણે શ્રીમતોની અને મજુરોની ભાગીદારી ગોઠવી આપી અને આ બધાનો જોગો જનતાને માથે મૂકતા ગયા. આવની કાવના હિન્દુસ્તાનના ધન્યરમાં આ ગિના એક મોટો ભાગ ભગવવાની છે એ વાત હિન્દનો વિચારકર્તવ્ય ન બૂલે.

૧૯૮૩ના માર્ચ મુહૂર્તમાં તો આખા - હિન્દમાં સ્વપ્નન શાન્તિ કેસારી ગઈ હતી. ધણકા ભણકા બધ થયા હતા ને જેલોમાં નેતાઓ બેંચા છે એ વાત અકાળની બની ગઈ હતી. વડાઈના અંગે હિન્દમાં

લરકરી ભરતી પચીસ લાખ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. અમેરિકાનું લરકર પગ હિન્દમાં મોટી સંખ્યામાં આવ્યું હતું. એ લોકો રૂપિયાની જગ્યાએ દસ રૂપિયા વાપરી નાખતા હતા. દેશી અને અમેરિકન—આ નવા જિભા થયેલા અને બહારથી આવેલા—લરકરની બંધી જરૂરિયાતો હિન્દમાંથી પૂરી કરવાની હતી. તેમાં મુખ્ય જરૂરિયાત તો ખોરાક અને કાપડની હતી. આ ઉપરાન્ત રસિયાને પણ હિન્દમાંથી જ ખોરાક મોકલવાનો હતો.

બંગાળમાં તે વખતે મુસ્લિમ લીગનો વકીલ હતો. સરકારી અમલદારો અને શ્રીમતોએ આડેધડે બંગાળાની બહાર અનાજ મોકલી બંગાળામાં મનુષ્ય-સર્જિત દુકાળ જિભો કર્યો. આ વરસે બંગાળામાં ત્રીસથી પાંત્રીસ લાખ માણસો જૂખથી પગ ધસીધરીને મરણ પામ્યા. બંગાળામાં તો એક રીતે લોકરાજ હતું જેથી અંગ્રેજ સરકારે એ બહાના નીચે આ લાખો માણસોના ખૂનની જવાબદારીમાંથી હાથ ધોઈ નાખ્યા અને ભવિષ્યમાં આવો પ્રસંગ જિભો ન થાય એ બહાના નીચે અનાજના અંકુશો દાખલ કર્યા. દેશમાં તે વખતે અનાજ તો પુષ્કળ હતું. સડાઈતાં વર્ષો દરમિયાન વરસાદ અનુકૂળ હતો અને ખેતીનો પાક ધણો સારો થતો હતો. ગામડાઓ અને શહેરોમાં હિન્દના લોકોની આદત પ્રમાણે અનાજનો સંગ્રહ હતો. શહેરોમાં પણ અનાજની વખાણે ભરેલી હતી.

અનાજના અંકુશો દાખલ થયા તેજ વખતે સિલોન સરકારની માગણી ઉપરથી ખેડ જિલ્લામાંથી પચીસ હજાર મણ બાજરી ત્યાં મોકલવામાં આવી હતી; પણ ખરી હકીકત તો એ હતી કે લરકરના ઉપયોગ માટે સરકારને અનાજ કાજૂમાં લેવું હતું, અને શહેરોને શાન્ત રાખવા માટે શહેરમાં ખનતી જે તે ચીજના ભાવ જો કે વધારે હતા. જ્યાં ચ સરત્તામાં સરત્તા ભાવે શહેરોને અનાજ પૂરું પાડવું હતું.

શહેરમાં ખનતી દરેક ચીજના ભાવ વધી ગયાનું આગળ જણાવ્યું છે તે દિસામે અનાજનું ખર્ચ પણ બેંચકાયું હતું. વડોદરા રાજ્યમાં

તુવેરના ભાવ ન્યારે મણુના છ રૂપિયા હતા ત્યારે ખેડ જિલ્લામાં એક મણુ તુવેરનો અંકુશીત ભાવ ત્રણ રૂપિયા હતો. પરિણામે ખેડ જિલ્લામાંથી પોલીસની સહાયરી નીચે તુવેર વડોદરા રાજ્યમાં જતી હતી. સોજાના રેશનેથી તે વર્ષે બે લાખ મણુ તુવેરો ગહાર ગઈ હતી.

‘ખીજા’ અનાજ વિશે પણ આવી પરિસ્થિતિ હતી. સોજા, ધર્મજ, નાર, ભાદરજ, પેટલાદ વગેરે રથજોએ અનેક વેપારી કંપનીઓ ઉભી થઈ હતી અને લાખો રૂપિયાનો ધૂમ વેપાર ચાલતો હતો. રેશનના મારફતીઆઓ દર મહિને ત્રણ હજાર રૂપિયાથી પણ વધારે કમાતા હતા. કહે છે કે રેશન માસ્તરોની કમાઈનો તો તે વખતે હિસાબ જ નહોતો. ખાંડ, ગ્લાસબેટ વગેરે રેશનના વપરાશની દરેક ચીજોનાં બજાર ઉઠાએ ચઢ્યા હતાં. મુંબઈ અને અમદાવાદના વેપારીઓ જુના સંગ્રહનું કાપડ ખરીદવા સોજા આવતા અને સાથે ઉચકી જવાય એટલું કાપડ ખરીદી જતા. જતા આવતાનું સેકન્ડ ક્લાસ કે ફર્સ્ટ ક્લાસનું બાકું પેસા કાપડ ઉપર ચઢતું અને સોજાના વેપારીઓ તો એકના બે કે અઢી કરી સતોષ માનતા હતા.

અંકુશો દાખલ થયા પછીથી જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ ૧૯૪૩ની આખર સુધીમાં તો કંઈ કંઈ અવનવા બનાવો બની ગયા. તુવેરની દાળ છ રૂપિયે વેચાતી હતી પણ તુવેરની ધૂમ નિકાશ થવાથી તુવેરનો ભાવ મણુના સાત રૂપિયા બોલાતો. સને ૧૯૪૪ની ફસલ શરૂ થતાંમાં તો કપાસનો ભાવ મણુના અઢી રૂપિયા હતો. ન્યારે કપારીઆનો ભાવ મણુના ત્રણ રૂપિયા થયો હતો. સાથે સાથે મગુરીના ભાવ એટલા વધેલા હતા કે લોકોએ કપાસ ન વીગાવતાં કપાસના ખેતરમાં દોર છતાં મકયાં હતાં.

આની અમર લોકમાનસ ઉપર એવી થઈ કે કપાસનું વાવેતર એક દસકા સુધી લગભગ બંધ પડ્યું અને લોકો કપાસને બદલે તમાકુ વાવવા તરફ વળ્યા. અંકુશોને લીધે મીઠો, કારખાનાં, જીનોવાળા તેમજ

નાના મોટા વેપારીઓને અતિશય લાભ થયો હતો, પણ આમજનના અને ગામડાંઓનો તો મરો થયો હતો.

આ બધાં ચિત્રો નગરોનગર જોયાં અને સાંભળ્યાં અને અનુભવ્યાં. એનો ઇલાજ શું કરવો? ભવિષ્યમાં અંકુશો જેવી આકૃત ના આવે તે માટે લોકોને શી રીતે તૈયાર કરવા? અને ગામડાંઓને શી રીતે સ્વાવલંબી બનાવવા, જેથી કરીને ગામડાંની નિરાધાર સ્થિતિનો લાભ શહેરો ન ઉઠાવી શકે? મહિનાઓ મુધી આ વિશે વિચારો કર્યાં. તે વખતે તો અંગ્રજોનું રાજ હતું; એટલે આવી યોજનામાં રાજ્યની મદદ ના મળે એ સ્વાભાવિક હતું. આવા કામમાં શ્રીમતો પણ સાથ કદાચ ન આપે, જેથી એ યોજના એવી થવી જોઈએ કે ભલે તે ધીમી ગતિએ ચાલે, છતાં ય તે સરકાર કે શ્રીમતોના સહકાર વગર પણ આગળ ધપી શકે.

આવી યોજના દરવા મારે ગામડાંઓમાં એક મુશિક્ષિત અને ભાવનાશાળી વર્ગ જોમો થવો જોઈએ. એનામાં ભણતર સાથે ગણતર પણ હોવું જોઈએ. આ વર્ગ ગામડામાં વપરાતી એકેએક ચીજનો અભ્યાસ કરે, પ્રત્યેક વસ્તુ સસ્તી અને મુંદર શી રીતે બનાવવી તેના પ્રયોગો કરે, અને પ્રયોગ સફળ થતાં મુધી એની પાછળ મંડયો રહે. આવો એક વર્ગ ગામડામાં જો જોમો કરી શકાય તો જ ગામડાંઓ સ્વાવલંબી બની શકે. આવો વર્ગ તૈયાર કરવા માટે ગામડાંઓની વચમાં એક શિક્ષણકેન્દ્ર જોખું કરવું જોઈએ, જ્યાં સ્તાનક અને અનુસ્તાનક વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરી શકાય.

આ શિક્ષણ કેન્દ્રમાં એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસાયણશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા હોવી જોઈએ, સાથે સાથે ફાઉન્ડ્રી અને વર્કશોપ પણ હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાન અને એન્જિનિયરીંગનું શિક્ષણ આપનાર મહાવિદ્યાલયો પણ હોવાં જોઈએ. શોધખોળ કરવા માટેનાં બધાં સાધનો અને નિષ્ણાન શિક્ષકો પણ હોવા જોઈએ. આ ઉપરાન્ત ગામડાંઓના

સર્વોગી વિકાસ માટે આપારી મહાવિદ્યાલય, લલિતકળાઓનું શિસ્તી, આયામનું શિક્ષણ, સ્ત્રીઓને ઉપયોગ કરવાનું શિક્ષણ, વૈદકીય શિક્ષણ, ઇત્યાદિ સર્વોગી શિક્ષણ આપવાની અવરથાવાળી એક વિદ્યાપીઠ ગામડાંઓની મધ્યમાં હોવી જોઈએ.

આજ મુઘી શિક્ષણનાં કેન્દ્રો ફક્ત શહેરોમાં જ હોવાથી એનો દાખ મુખ્યત્વે શહેરના લોકોએ જ લીધો છે. શહેરના છોકરાઓને તો ફક્ત ઘેર શેઠશા ખાઈને જ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાનું હતું, જેથી શહેરના છોકરાઓ ઝોઝામાં ઝોછે ખરેખરે અને ઝોઝામાં ઝોછી તકલીફ જાંઆમાં બંધુ શિક્ષણ મેળવી શક્યા. પરિણામે સરકારી નોકરીઓમાં શહેરના લોકોની ભરતી થઈ અને સરકારી નોકરીઓને અંગે મળતી સત્તા અને પેદાશનો લાંબ ફક્ત શહેરના લોકોને મળ્યો. સત્તા હાથમાં હોવાથી જનતાનાં નાણાંનો ઉપયોગ ફક્ત શહેરના ઉત્કર્ષ માટે જ થયો; અને ગામડાંઓમાં એમને સ્વાર્થ ન હોવાથી ગામડાંઓનું એમણે સત્તા શોષણ કર્યું અને તેમ કરવામાં પરદેશીઓને મદદ કરી.

બ્રિટીશ રાજઅમલનાં દોહસો ખસો વર્ષ દરમ્યાન ગૃહ ઉદ્યોગો વૃદ્ધિથી ગામડાં આર્થિક રીતે પાયમાલ થયાં. તે ઉપરાંત ગામડાંમાંથી સત્તા ઉતરાવાનું જમીન મહેસૂલ અને બીજા વેસતી રકમ ગામડાંમાં ના ખર્ચનાં તેનો ઘણો મોટો ભાગ શહેરના વિકાસ માટે ખર્ચાયા. ગામડાં અને શહેરોની આર્થિક સ્થિતિમાં આમ ઘણો મોટો ફરક પડી ગયો. શહેરો તરફ વહેતા લક્ષ્મીના એકાદશી પ્રવાહથી ગામડાંના ઉદ્યોગો જેમ જેમ વૃદ્ધતા ગયા તેમ તેમ શહેરોમાં નવા નવા ઉદ્યોગો વિકાસ પામતા ગયા. પરિણામે ગામડાંના સશક્ત અને બુદ્ધિશાળી માણસોનો પ્રવાહ શહેરો તરફ આધ્યો. પરિણામે ગામડાંના સારી સ્થિતિના અને બુદ્ધિશાળી છોકરાઓ જે શહેરોમાં જઈને લખ્યા તે કાયમના શહેરોમાં જ વસ્યા; કારણ ગામડાં અને શહેરોની ગેરેસ્ટીકલ્સીમાં અને મુખસમવરોમાં

શિદીશ અમલમાં ધોળા મોટા ફરક પડી ગયો હતો. શહેરોની મુખ્ય સગવડો બોગચા પડીથી બળેલા વર્ષ ગામડામાં પાડેલ ફરક નેચાર નહોતો.

આ રીતે શિદીશ રાજઅમલમાં ગામડાના લોકોનું આર્થિક ઉપરાંત ખૌદિક શોભા પણ થવા માંડ્યું હતું. મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે વીસમી સદીમાં ગામડાં રહેવા લાયક રજાં નહોતાં. મહાત્માજીએ ગામડાંના ઉદ્ધાર માટે એમના અનુયાયીઓને ગામડાઓમાં જઈ દટાઈ જવા માટે વારંવાર આદેશ આપેલો હતો. પોતે તો સેવાશ્રમમાં દટાઈ ગયા હતા. એટલું જ નહીં ફક્ત આંગળીને વેડે ગમ્ભીર એટલા જ એમના ચુસ્ત અનુયાયીઓએ ગામડાંમાં જઈ સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમાંના મોટા ભાગના અનુયાયીઓ આજે તો શહેરોના સંપર્કમાં આવી ગયા છે.

આથી ગામડાંમાં વિદ્યાર્થી કોબી કરવાના વિચાર સાથે જ ગામડાં રહેવા લાયક બનાવવાનો પ્રશ્ન પણ આ યોગનામાં વિચારાયો. અત્યારની સામાન્ય જરૂરિયાત પ્રમાણે દરેક ગામડાં પાણીના નળની, મેલાં પાણીના નિકાસ માટે ભૂખર્ષ નજોની, અને ફક્ત જનજંતી અવસ્થા થવી જોઈએ. ગામની આંદર આરા પાકા રસ્તા થવા જોઈએ. ગામડે ગામડે પીજળી પહોંચાડી દેવી જોઈએ. અને ચરિતાર્થ ચલાવવા માટે એ પીજળી ઉપર નાના મોટા મૃદુ અને ગ્રામ ઉલોગો સ્થાપવા જોઈએ. ગામડે ગામડે શિક્ષણની પૂરતી અવસ્થા થવી જોઈએ. વૈદ્યકીય સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ અને ડ્રીઓ માટે સાધનસંપત્તિ સુધારવાનાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉપરાંત સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે પુખ્તકાલથી પણ હોવાં જોઈએ.

અંગ્રેજોએ વારસામાં મૂકેલી સરકારી ટોચે આ બધાં કામ કરવા જતાં ખર્ચનો આંકડો ભારે વધી જાય અને આ યોગના અશક્ય જ બને. માટે ઉપરનાં બધાં કામ કરવા જે સિદ્ધાંત કેન્દ્રની આસપાસ એક નાનું નગર કોમું થાય તો સરકારી તંત્રની ડખલ સિવાય ગામડાંને રહેવા

લાયક બનાવવાના પ્રયોગો અરુણ રીતે થઈ શકે, અને એ દ્રામ સરના દરે કરી તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં અડચણો ના આવે. ગૃહ અને ગ્રામ ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ થઈ શકે. પ્રયોગશાળામાં કરેલા પ્રયોગો અને સંદેશની વર્કશોપમાં થએલા કામનો ખાનગી ઘરોમાં વ્યાવહારિક ઉપયોગ થી રીતે દરેકે તે સંબંધુ આવા નગરમાં જ વિચારી શકાય; કારણ કે નવા નગરમાં ધારવા પ્રમાણેના વાનાવરણનું જરૂર સર્જન થઈ શકે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ સને ૧૯૪૩માં દેશમાં જે પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ તેના જવાબ રૂપે જ આ જાનની યોજના ઘડાઈ હતી. પણ સાથે સાથે હિન્દના જૂનાકાળના જે અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરાયો હતો. કોઈપણ દેશની કરોડોજન એ એનો ખેડૂત અને એ ખેડૂત ઉપર આ અઢી હજાર વર્ષમાં શું વારાંકસ આવી ગયા તે હકીકત મેં મારા પુસ્તક “ગામડાના વાસ્તવ દર્શન”માં આપેલી છે. આ ઉપરાન્ત અંગ્રેજો ન્યારે હિન્દ છોડવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે જગતના ઇતિહાસ ઉપર પણ દૃષ્ટિપાત કરવાની જરૂર હતી.

જૂનાકાળમાં જગતમાં મિસર, બેબીલોન, ગ્રીસ, રોમ અને કાર્યજનમાં મહાન પ્રગલ્ભો થઈ હતી, જેઓએ મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. આજે તે પ્રગલ્ભો નામશેષ થઈ ગયેલી છે; કારણ કે એમાં રાજકર્તા અને વેડીઆ એમ બે વર્ગો હતા. હિન્દુ પ્રગલ્ભ એ પણ એક પુરાણી પ્રગલ્ભ છે, એના ઉપર અનેક આપત્તિઓ આવી છે અને છતાંય એ પ્રગલ્ભ હજી ઊર્ધ્વત છે. રમ્યરના દડાની પેડે તે વારંવાર ભેંસે પડવા છતાંય ફરી ફરીથી ઉછળે છે એનું કારણ શું? એ પણ આપણે વિચારવું પડશે.

ઉપર જણાવેલા મારા પુસ્તકમાં મેં એક વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે ન્યારે ન્યારે પરદેશી આક્રમણો થયાં ત્યારે ત્યારે હિન્દના રાજ્ય કરતા વર્ગે હારની નામોશી વહોરી હતી; કારણ ગામડાંઓનો રાજસ્થાનમાં હિસ્સો નહોતો. ગામડાંઓનો મુખ્ય આધાર જે ખેડૂત તેના ઉપર કરીને લાગે બોળે હતો, જેથી દેશના રાજ્યમાં એને કોઈ પ્રકારનો સ્થા

રહ્યો નહોતો. આ કારણથી ચલચિત્રોની પેઠે દેશમાં અનેક પરદેશી રાજ્યશૈલી આગ્યા અને જ્યાંય પ્રગ્ન તરીકે હિન્દી પ્રગ્ન જવતી રહી.

એનું મુખ્ય કારણ તો એક જ હતું કે હિન્દનાં ગામડાંઓ જમીન મહેસુલની આપવાની રકમ પૂરતાં જ વરિંક રાજસત્તાને અધીન હતાં. ગામના અંતર્ગત વકીલદમાં તેઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતાં. આને પરિણામે પ્રગ્નનું ખમીર ટકી રહ્યું હતું. અંગ્રેજ રાજ્યના દોરસોગસો વર્તના અમલમાં ગામડાંઓનું શાસ્ત્રીય દબે આર્થિક શોષણ થયું, ગામડાંના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો; એટલું જ નહિ પણ સામ્રાજ્યની સત્તા ગામડાંના લોકોના ચૂંટા મુંધી પડેગી. કાપદાની આંદોલૂંડીઓ વધી ગઈ. ગામડાંના લોકોને અજ્ઞાન રાખવામાં આગ્યા; અને રાજ્યવરધામાં અને વ્યાપારમાં શહેરના દલાલોની મદદથી ગામડાંઓને સંપૂર્ણ બેહુલ મનાવ્યાં. ગામડાં આ રીતે દનિદાસમાં પ્રથમવાર પતનનું બનવાથી એમનું ખમીર વૂટતું આશ્યુ.

મહાત્માજીએ કોંગ્રેસની લડનમાં ગામડાંઓનો સાથ લીધો અને એ રીતે એ મુખ્યત્વે બનેલા ખમીરને જનગૃન કર્યું. હવે એ ખમીરને જવંત રાખવા માટે આપણે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓને શહેરોમાંથી આમલિરતામાં લાવવી પડશે અને ગામડાંના લોકો રાજ્યવકીલદમાં ભાગ લે એવી સ્થિતિ સર્જવી પડશે. આપણે જે આમ ના કરીએ તો હિન્દ જગનની પુગણી પ્રગ્નઓના માર્ગે જશે. શહેરોના લોકોએ સ્થાપેલું સામ્રાજ્ય લગિા વખત ટકી શકતું નથી. કુદરતી રીતે મનુખ્ય ગામડાંનું પ્રાણી છે; શહેરના અકુદરતી વાતાવરણમાં એનો વંશવેસો લાંબો વખત મુંધી ચાલતો નથી. શહેરો સમૃદ્ધ અને આખાદ દેખાય છે, કારણ ગામડાંઓમાંથી સતન લરતી થયા કંઈ છે. આજ કારણથી પ્રગ્નએ જે જવંત ગેલુવું હોય તો તે પ્રગ્નનાં ગામડાં દરેક રીતે આખાદ થવાં જોઈએ. અમેરિકાએ અને રશિયાએ આ માર્ગ લીધેલો છે. એ બન્ને દેશો આપણા કરતાં પણ વિશાળ દેશો છે અને આપણે માટે પણ એ જ માર્ગ છે.

સામ્રાજ્યમાં પરિવર્તન આણવા માટે સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાઈએ કસ્ટ્યાણુ આમની યોજનાની કસપના કરેલી, પણ એ યોજનામાં મુખ્યત્વે સાક્ષરેતો જ વિચાર કરવામાં આવેલો હતો. અમારે તો જનતાના ઉત્કર્ષ માટેનું કસ્ટ્યાણુ આમ રચવું હતું, જેથી અનેક દષ્ટિએ એ સંબંધી વિચારો કરાયા હતા. સ્વ. શ્રી. જયશંકરભાઈ ત્રિવેદીએ એમના પુત્ર મનુભાઈના લગ્ન વખતે મને વાત કરેલી કે “હવે આ જમાનામાં દીકરા દીકરીઓનો પ્રશ્ન ખુબ જ મુશ્કેલ થયેલો છે, એના ઉકેલ માટે આપણે બહુલા વર્ગે કંઈક તોડ લાવવો પડશે.”

“જૂના વખતમાં નાનોના વાડા બધાયા હતા. દરેક નાનમાં શેરૂલા લોકોની શેરૂલીકરૂલી એક પ્રકારની હતી, કારણ દરેક નાનમાં એક પ્રકારનો ધંધો હતો. તેથી જ સાતમાં પચોણા દોકરા એક જ પ્રકારના વાનાવચ્છથી દ્વાયલા હોવાથી પોતાનો સંસાર ગળગળ્યે જતા. સંસ્કારની દષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષ અને સરખાં હોવાથી એમના જીવનમાં અસતોષ નહોતો.”

“આજે એ રિયલિટી ફરી યદ છે. સાલજીનો દીકરો કેવળ વેદાભ્યાસ કરીને યજમાનગાદિ કામોમાં પોતાનું જીવન ખતીત કરતો નથી, પણ એ પોતાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસ કરીને નાની મોટી સરકારી નોકરીઓમાં કે નાના મોટા વેપાર ઉદ્યોગોમાં રેસી ગયો છે. જે સાલજીમાં બુદ્ધિ કે શક્તિ નથી તેઓ યજમાન વૃત્તિમાં કે બિશ્વા વૃત્તિમાં રોજાયલા છે, અમર ધીમંતાના પરમાં રસોઈનું કામ કરે છે, મોટામાં મોટા અમલદારથી માંડીને ખરૂ જખડગી, અને બિસ્તીનાં કામ સાલજો કરી શકે છે.”

“આ જ પ્રમાણે બીજી દરેક નાનની રિયલિટી યદ છે. અંગ્રેજોના સંપર્કનું કોઈ સાગમાં સાઈ પરિણામ આવ્યું હોય તો એ છે કે એમણે હિન્દુઓને માણસની કદ જોતા ગુણ ઉપરથી કરનાં શીખવાડ્યું.

આપણું પોતાનું શ્રદ્ધ 'ગુણાઃ પૂજારથાનમ્।' એ તો ફક્ત પુસ્તકોમાં રહ્યું હતું. નાનના વાડાઓ એવા મજાનુન થઇ ગયા હતા કે ગુણવાનને આગળ આવી એના ગુણો વડે પૂજનનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું એ લગભગ અસંભવ બન્યું હતું. હવે તો નવા નવા વર્ગો થતા જાય છે. દરેક કામમાં વિદ્વાનો પાકે છે. એ વિદ્વાનોની સહેલી-કસ્ટી એક સરખી થતી જાય છે. એમના સંતાનોને પણ સાથે સહેવાના વધારે સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં એક પ્રકારની નવી જૈવી બંધાય છે. ફક્ત નોકરી ધંધામાં રોકાયેલા માણસો વારંવાર સ્થળાંતર કરતા હોવાથી ઘણા વખત સાથે રહી શકતા નથી."

"આજુ જમાનામાં વિદ્વાન સાહજની દીકરી યજમાનવૃત્તિ કરનાર સાહજને ધેર પોતાવાની નથી. આ સ્થિતિ બીજી નાતોના વિદ્વાનોની પણ છે. દીકરીઓને જે મુખી કરતી હોય તો નાનજનના બંધનો વૃદ્ધાં જોઈએ અને સરખે સરખા વિચારના છોકરા છોકરીઓનાં લગ્ન સહેલાઈથી થઈ શકે એવી યોજના ધડાવી જોઈએ. આ હેતુ માટે હવે એકાદ એવા સ્થળની યોજના થાય કે ત્યાં નિવૃત્ત થએલા સરકારી અમલદારો ઘર બાંધીને રહી શકે. ત્યાં તેમનાં છોકરાને માટે ભણવાની બંધી સગવડો હોય અને ત્યાં આધુનિક જમાનાના આમોદ-અમોદનાં બંધાં સાધનો પણ હોય. આવું નગર જે બંધાય તો ભણેલાઓની મુજબનો મોટો ઉદ્દેશ થઈ શકે."

"આવા નગરમાં છોકરાઓ સાથે રમે, સાથે ભણે, મંત્રી કેળવે, એક બીજાને સમજે અને મોટાં થાય ત્યારે સમજીને એક બીજાના પ્રેમમાં પડે. માથાપો પણ એક બીજાને ઝાળખતાં હોય, એક બીજાના સ્વભાવથી પરિચિત હોય, જેથી આવાં લગ્ન સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય. અત્યારે તો નિવૃત્ત થયા પછી કેળવણીની સગવડ માટે ભણેલા વર્ગને સહેલાઈમાં જ સ્થાયી થવું પડે છે. સહેલાઈનું જીવન ખરબચડું છે, જેથી નિવૃત્ત થયા પછીથી પણ વિદ્વાનોને માથે આર્થિક ઉપાધિ ઊભી જ

રહે છે; સિવાય શહેરોની બહીઓમાં ઘોઘરાં ફસાઇ જાય એ ડર તો હોય છે જ. આથી કરીને તમે એક એવું નગર જીવું કરો કે જેમાં શહેરોની બહી ના હોય, શહેરની બધી સગવડો હોય છતાં ય ગામડાંની સાદાઇ હોય અને ગામડાંની સગવડો હોય.”

શ્રી જ્યેષ્ઠકરભાઈના મનોરજન્યનું કલ્યાણુ ‘ગ્રામ આયુ’ હતું. એમની આ સજ્જાહનો અમલ આ યોજનામાં પૂરેપૂરી રીતે કરવામાં આવ્યો. મારા છવનની ઉગતી જુવાનીનાં સોળ વર્ષ મેં મહારાષ્ટ્રમાં ગાળ્યાં હતાં. પૂનામાં-હિંગણે બટુકાં-મેં મહર્ષિ કર્વેની ધાસની ઝૂંપડી જોઇ હતી. જ્યાં કર્વે દંપતીએ સ્ત્રીઓ માટે ડાંસેજના વર્ગો ખોલી ત્રણ વિધવા બહેનોને તેઓ ડાંસેજનું શિક્ષણ આપી રહ્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્રના નિવાસ દરમિયાન જ આ ઝૂંપડીમાંથી નાથીબાઇ દાકરની ઓલ ઇન્ડિયા વિમેન યુનિવર્સિટીનો વિકાસ થતાં મેં જોયો હતો. એક જ વ્યક્તિની પ્રમળ ઇચ્છાથી શું બની શકે છે તેનું આ દર્શન હતું.

મહારાષ્ટ્રમાં ઉચોગોની સ્થાપના કરવા માટે પૈસોપૈસો ઉઘરાવી શ્રી. કાળેએ પૈસા ફન્ડ જોડું કર્યું. તલેગાંવ દામોડમાં કાચનું કારખાનું જીવું કર્યું. જળપાની કારીગરોની મદદથી મહારાષ્ટ્રના ભુદિરાણી યુવાનોને કાચ ઉચોગો માટે તૈયાર કર્યા, જેના પરિણામે આજનું ઓગલે ગ્લાસ વર્ક્સ તૈયાર થયું, એ પણ નજરોનજર જોયું હતું. દિરલોરકરની નાની ફાઉન્ડ્રીમાં બળદથી ખેંચાતાં હુણ તથા ત્યાં બનેલા નાના નાના હાથ પંખો જોયા હતા, અને તેમાંથી આજની કીરલોરકર વાડીનો વિકાસ થયો છે. અઘનન વર્કશોપ માટેનાં ઉત્તમ યત્રો અને એન્ટ્રોનો ત્યાં તૈયાર થાય છે તે બધું એક જ વ્યક્તિની ચીવટને આભારી હતું, તે પણ મેં જોયું હતું.

શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવા માટેનું કારખાનું કરવાનો પ્રથમ વિચાર શ્રી. વર્તકે કર્યો. સરઆનમાં ભારે ખોટ ખમેલી, પણ જે કામ હાથમાં લીધું તે કામ ન જ છોડવું એવા મહારાષ્ટ્રના મુશ્કેલ લીધે જ

શ્રી વર્નકે ખાંડના કારખાનાને ફેલેડમંદ જનારું હતું. મહારાષ્ટ્રમાં વિશાળ પાયા ઉપરના ખાંડ ઉદ્યોગની થી શરૂઆત મેં આ રીતે લેઈ હતી. હિન્દુસ્થાન આજે સિનેમા ઉદ્યોગમાં દુનિયામાં ખીજે નંબર આવે છે પણ આનો યશ એક મહારાષ્ટ્રીયને ફાળે લાગે છે એ બહુ થોડા માણસો જાણના હશે. શ્રી કાલકે નામનો મહારાષ્ટ્રનો એક બ્રાહ્મણ અમેરિકા જઈ ધનું દુઃખ વેદીને, રીતેમાની ફિલ્મ જનાવવાનું કામ શીખી આવ્યો હતો. નાસિકમાં એણે હિન્દમાં સૌથી પ્રથમ સ્ટુડીઓ બોમ્બે કર્યો હતો. નાનુર મધ્યમેશ્વરના સંગેવરમાં એણે સૌથી પ્રથમ કાલીય મર્દનની ફિલ્મ બનાવી હતી. મહારાષ્ટ્રના ખંત, હિંમત અને શુદ્ધિ-કેશવનો હું એક સાક્ષી હતો. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રના સોળ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન મહારાષ્ટ્રમાં જે જે લોકો અને અનુભવો હતા તે મારા જીવનમાં વળાંક હતા. આ બધા અનુભવોનો ઉપયોગ આ યોજનામાં થયો હતો.

ગુજરાતમાં જન્મેલો અને પિતા ખેતી અને ધીરધારનો ધંધો કરતા હોવાથી ગુજરાતની વ્યાપારી કુલેહ તો મારા લોકોમાં હતી. આ ઉપરાંત અઢીસ વરસની સરકારી નોકરીમાં અનેક નાનાં મોટાં કામો કરવાના પ્રસંગો આવ્યા હતા. આમાંનાં ધણાંખરાં કામો ડિપાર્ટમેન્ટથી કરાવવાના સંલગ્ન બોલા થએલા હોવાથી અને તે પણ સરકારમાં સરતાં શી રીતે જનાવવા અને તેના હિસાબો શી રીતે રાખવા એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નોકરીમાં મળ્યો હતો. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછીથી અઢી વરસ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામ કર્યું ત્યાં પણ જન દેખરેખ નીચે મ્યુનિસિપાલિટીના નોકરો મારફતે જ કોન્ટ્રાક્ટરોની મધ્યસ્થી સિવાય લગભગ એક કરોડ રૂપિયાનાં કામો થયાં હતાં. આ કરોડ રૂપિયા એવા વખતે ખર્ચાયા હતા કે ત્યારે ઇંદોનો ભાવ હજાર ઇંદના આકથી નવ રૂપિયા હતો, સિમેન્ટનો ટનનો ભાવ રૂપિયા પાંચીસ હતો અને ટેનીનો ભાવ બગચના ત્રણ રૂપિયા

હતો. પાણીના નળ, મટરો અને સડકોમાં લોદતો સામાન યનાયી લેવાનો અનુભવ મને અમદાવાદમાં મળ્યો હતો.

વસ્ત્રો વિદ્યાનગરની યોજના પડવામાં, હવનગર આદિ અનુભવને લીધે, આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા માટે સરકાર અને શ્રીમતો તરફ દૃષ્ટિ રાખી નહોતી. મહારાષ્ટ્રની શિશુ સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગોની શરૂઆત મધ્યમ વર્ગના માણસોના પૈસાથી જ થઈ હતી. મહારાષ્ટ્રમાં વેપારી બુદ્ધિની કચારા હતી એવી એમને વધારે શ્રમ પડ્યો હતો, વધારે વખત લાગ્યો હતો. ગુજરાતમાં વેપારી બુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ નહોતો. સ્વાર્થત્યાગની ભાવના પણ મહારાષ્ટ્રના પ્રજાપે અહીંયાં પીતી હતી.

અમારી આ યોજનામાં નાણાંના ઉત્પાદનનું સાધન વ્યાપારી કુતેકુથી વિચારાયું હતું. દરેક પ્રકારનો માલસામાન યનાવવો, વેચવો અને તેનો નફો સંસ્થાના વિકાસમાં વાપરવો, આ રીતે યોજનાનું માનસિક ચિત્ર ઈ.સ. ૧૯૪૩ની આખર સુધીમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી.

ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીમાં પ્રવેશ

ઈ.સ. ૧૯૪૩ની આખરમાં ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની દાઉન્સિસે સોસાયટીના ચેરમેન તરીકે મારી વચ્છી કરવાથી હું તેના કાર્યકર્તાઓ સાથે માદ સંપર્કમાં આવ્યો. આમ તો સોસાયટી સાથે શરૂઆતથી જ મારા સંબંધ હતા. સોસાયટીના સ્થાપક શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પરિચય મને ઈ.સ. ૧૯૦૭માં થયો હતો. હું ઈ.સ. ૧૯૦૬માં વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયો. તે જ વખતે શ્રી મોતીભાઈ સાહેબે પેટલાદમાં જેલના મકાનમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે બોર્ડિંગની સ્થાપના કરી હતી અને આ રીતે વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક સાધી ચરોતરમાં ભાવનાશાળી વિદ્યાર્થીઓનો એક નવો વર્ગ ઊભો કરવાની શરૂઆત કરી હતી. તેઓ પોતે બધા વખત બોર્ડિંગમાં રહેતા હતા જેથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમના આગ્રહની પૂરેપૂરી અસર પડતી હતી.

તે વખતે મારા ગામ સોજામાં શીક્ષ્ય સ્ટેન્ડર્ડ સુધીની સ્કૂલ હતી અને શીક્ષ્ય સ્ટેન્ડર્ડ પાસ થતા સુધીમાં શરદ્વત્સુમાં અવારનવાર મને મેલેરીયા લાગુ પડતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં મેં શીક્ષ્ય સ્ટેન્ડર્ડ પાસ થઈ અને ઈ.સ. ૧૯૦૫માં સીક્ષ્ય સ્ટેન્ડર્ડનો અભ્યાસ કરવાને હું વડોદરા ગયો. તે જ વર્સે મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા આપી અને હું પાસ તો થયો પણ ટ્રિવિગિનરી ખત્રી શરદ્વત્સુમાં સોજા રહેલો હોવાથી મેલેરીયા લાગુ પડેલો અને મેટ્રીકની પરીક્ષા માટે સખત કામ કરેલું હોવાથી કોલેજના પ્રથમ સ્ક્રમાં વડોદરામાં પણ મેલેરીયાએ મને હોડેલો

નહિ. મેલેરીયાને લીધે હું કોલેજની ટર્મ ભરી શક્યો નહોતો પણ તે વર્ષે શહેરમાં પ્લેગ આવતો હોવાથી અને કોલેજની હોસ્ટેલમાં પણ ઉંદર પડવાથી કોલેજ બંધ થઈ હતી અને પડેલી ટર્મ અધા વિદ્યાર્થીઓને અપાઈ હતી જેથી મારું વરસ બચ્યું હતું.

બીજી ટર્મ ઉપરતાં ટર્મિનલ પરીક્ષા લેવાઈ હતી અને તેમાં હું સારી રીતે પાસ થયો હતો. પ્રિલિમિનરી પછી રજા પડવાથી હું પાટો સોજા ગયો હતો અને વર્ગી-પાછો તાવમાં સપડાયો હતો. પ્રિવિયસની વાર્ષિક પરીક્ષા તાવ સાથે મુંઝઈમાં આપી હતી. તે વરસે પાસ તો થયો અને ઈ. સ. ૧૯૦૭માં ઈન્ટર આર્ટ્સમાં દાખલ થયો. ઈન્ટર આર્ટ્સમાંથી મારે એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં જવાનો વિચાર હતો જેથી ઈન્ટર આર્ટ્સમાં સારા માર્ક લાવવાની જરૂર હતી. પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા પછીથી સોજાને જઈ તાવમાં સપડાવાનું આ વરસે પાશ્વે તેમ નહોતું; તેથી અભ્યાસ માટે બીજી કોઈ સલામત જગ્યાએ જવાનો મેં વિચાર કર્યો. મારા ભત્રિજા શ્રી રાવજીભાઈ મણીભાઈ તે વખતે પેટલાદ રફૂલમાં ભણતા હતા અને પેટલાદ બોર્ડિંગમાં રહેતા હતા. મેં એમને વાત કરી કે જે પેટલાદ બોર્ડિંગમાં દોઢ બે માસની રહેવાની સગવડ થાય તો હું ત્યાં આવું. એમણે શ્રી મોતીભાઈ સાહેબને પૂછ્યું અને એમણે મને પેટલાદ બોર્ડિંગમાં રહેવા માટેની મંજૂરી આપી.

પેટલાદ બોર્ડિંગનાં હવાપાણી સારાં હતાં, મોકળાશ હતી, અને જગા ગામથી દૂર હતી. વાંચવા માટે પુરેપુરી શાન્તિ મળે તેમ હતું. પાણીનો કુવો પણ તળાવથી દૂર હતો અને પાણી દરેક રીતે સાફ હતું. ગામડાંઓમાં પીવાનાં પાણી શા કાચીથી ખગડ્યાં છે એ વિષય મારા 'ગામડાના વાસ્તવ દર્શન'માં મેં ચર્ચ્યો છે અને પાણીને લીધે થતા મેલેરીયા અને ટાઇફોઇડ જેવા રોગો બંધ કરવા માટે મેં ગામડે ગામડે ચોટર વકસની હિમાયત કરેલી છે; એનું કાચુ મારો નાનપણનો મેલેરીયાનો અનુભવ.

બોર્ડિંગમાં આવ્યા પછી હું ૨૯ મોનીમાઈ સાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો. દરરોજ સાંજે કલાક અઢધો કલાક હું એમની પાસે બેસતો; અને ચાલતી વાતોચીતોમાં ભાગ લેતો. પૂના એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં ગયા પછી પણ દરેક ટર્મ ન્યારે સોહજા જવાનું ધાય ત્યારે હું પેટલાદ બોર્ડિંગમાં ૨૯ મોનીમાઈ સાહેબ પાસે એકાદ દિવસ રહેતો. પેટલાદ બોર્ડિંગની આના ફાંટની પાવતી છોકરા હું અવારનવાર લઈ જતો; મિત્રો પાસેથી બની શકે તેટલી રકમ ઉચરાવી શ્રી મોનીમાઈ સાહેબને મોકલાવી આપતો.

અને ૧૯૧૭માં ન્યારે ચરેતર એન્ટ્યુકેશન સોસાયટીએ દાદાભાઈ નવરોજી હાઈસ્કૂલ સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું અને સોસાયટીનું બંધારણ થયું ત્યારે શ્રી મોનીમાઈ સાહેબે કેળવણીમાં રસ લેના દરેક ઓગળીનાને અંગત પત્રો લખી સોસાયટીના સભ્ય થવા વિનંતી કરી હતી. આવો એક પત્ર મારા ઉપર પણ આવનાં વાર હું સોસાયટીનો સભ્ય બન્યો હતો. તે વખતે મારો પગાર રૂ. ૮૦ હતો, જેથી દર વર્ષે રૂપિયા બાર ભરવાનું કબજા કરેલું પણ અને ૧૯૨૧માં ન્યારે અસહકારનો પવન ફુંકાયો અને સોસાયટીની દા. ન. હાઈસ્કૂલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ ત્યારે વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી કરતા બધા અમલદારોએ સોસાયટીના સભ્યો તરીકેનાં રાજ્યમાં આપ્યાં. બિટીશ સરકાર એમના અમલદારો માટે શો હુકમ કાઢ્યો તેની તો ખબર નહોતી પણ સોસાયટીમાં ન રહેવું એવો કદાચ હુકમ નીકળે તો સાવચેતી તરીકે વાર્ષિક બાર રૂપિયાના હપ્તાને બદલે સભ્ય થવા માટેની ખૂટતી બધી રકમ તે વખતે મેં ભરી દીધી હતી.

આ રીતે સોસાયટી સાથેના મારો સંબંધ તેના જન્મકાળથી જ હતો. સોસાયટીના પહેલા સેક્રેટરી અને હેડમાસ્ટર શ્રી અંગાલાલ મોનીમાઈ હતા. તે મારા ગામના વનતી હતા એટલું જ નહિ પણ તેમનું રહેવાનું ઘર મારા ઘર જોડાએડ હતું. નિશાળમાં લગ્નની વખતે મને વાતો

કહેવાનો ભારે શોખ હતો. જેથી મહોદ્વાના જાંઘા હોઠરાઓ દરેક સાંજે મારી ઓટલી ઉપર વાતો સાંભળવા એકઠા થતા હતા. ભાઈથી અંબાલાલ પણ તે પૈકીના એક હતા. આ ઉપરાંત મહોદ્વામાં મેં એક પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરી હતી. મહોદ્વાના હોઠરાઓ પોતાને ઘેર જે ચોપડીઓ હતી તે આ પુસ્તકાલયમાં આપી ગયા હતા. મારી સાથે ભળના અમારા મહોદ્વાના શ્રી ખુરાશભાઈ લક્ષ્મભાઈ હતા. એમના કાકાશ્રી નરસીભાઈ લખાભાઈએ પુસ્તકો મૂકવા માટે એક કબાટ અમને આપેલું; વળી એમની બેઠકનો ત્રીજો માળ પુસ્તકાલયના ઉપયોગ માટે આપેલો. જહી તો આરતે આરતે આ લાયબ્રેરીમાં ગામના ધણાખરા હોઠરાઓ જોડાઈ ગયેલા અને પુસ્તકોની સંખ્યા પણ સારી વધેલી.

સને ૧૯૦૫માં અંગ્રેજ છઠ્ઠા ધોરણમાં દાખલ થવાને હું વડોદરા ગયો. તે વખતે પેલા પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા ભાઈથી અંબાલાલને સોંપી હતી. પુસ્તકોની સંખ્યા સાથે વાચકોની સંખ્યા પણ વધી હતી. જેથી પુસ્તકાલયના વાચકો પાસેથી માસિક થોડીક શી લેવાનું પણ દરમ્યાન હતું. આથી થોડી રકમ પણ જોગી થયેલી હતી. લાયબ્રેરી માટે અમે મોહનલાલની દુકાનને નામે ઓળખાતી એક દુકાનનો મેટા ભાડે રાખ્યો અને પુસ્તકાલયને નરસીભાઈને મેટથી આ નવા મકાનમાં લાવવામાં આવ્યું હતું.

સોણગામાં ટાઉન લાયબ્રેરીની (કર્યા પુસ્તકાલયની) સ્થાપના તો સને ૧૮૭૦માં થયેલી પણ અંગ્રેજ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને ટાઉન લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો મળતાં ન હોવાથી વાંચવાનો શોખ પૂરો કરવા માટે આ પુસ્તકાલય અમે બીજું ક્યું હતું. મારા વડોદરા ગયા બાદ ભાઈથી અંબાલાલે આ પુસ્તકાલય લગભગ અઢી વર્ષ સુધી ચલાવ્યું હતું. પુસ્તકોની સંખ્યા પણ સારી રીતે વધારી હતી અને કપાટોની સંખ્યા પણ વધી હતી. જહીથી ગામના હોઠરાઓમાં બે પક્ષ પડી ગયા.

એકંદર રીતે મામની વરતીના હિસાબે તો આ પુસ્તકાલય મામના મધ્યમાં હતું. મામને દક્ષિણ-પશ્ચિમ છેડે નવાં ઘરાં નામથી ઓળખાતા ભાગના વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ આ પુસ્તકાલયના વાચકો પડી હતો. દરેક વખતે પુસ્તક લેવા માટે એમને માધ્યમ પોણા માધ્યમ જેટલું ચાલવું પડતું.

એમની માગણી એ હતી કે પુસ્તકાલયને કુંડવાળી ભાગોળ ખસેડવું. પુસ્તકાલય ત્યાં જાય તો અંબાલાલને વ્યવસ્થા કરવાનું ફાવે નહિ જેથી પુસ્તકાલય ખસેડવા માટે એ ના પાડતા હતા. આથી વાત છઠ્ઠ ઉપર ચડી અને સામા પક્ષે વાચકની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પુસ્તકો વહેંચી લેવાની માગણી કરતો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. આ વાત જો સીધી રીતે અમલમાં ન આવે તો બગ વાપરવાની પણ તેમની ધમકી હતી. બગનો સામનો કરવાનું લાઠીથી અંબાલાલનું મશ્વું નહોતું, જેથી તેઓ મુંઝાતા હતા.

સને ૧૯૦૭ની મે વેકેશનમાં હું સોજીત્રા આવ્યો. બધા છોકરાઓને બોલાવી એમની હકીકતો સાંભળી. અતે એ નિવૃત્ત કર્યો કે આ પુસ્તકાલયનાં બધાં પુસ્તકો સોજીત્રા ટાઉન લાયબ્રેરીમાં આપી દેવાં. સોજીત્રા ટાઉન લાયબ્રેરીમાં એવી વ્યવસ્થા કરાવી કે જો પુસ્તકોની જવાબદારી છોકરાઓના વાલીઓ લે અગર શાળાના શિક્ષક ખાત્રી આપે તો લાયબ્રેરીએ વાંચવા માટે છોકરાઓને પુસ્તકો આપવાં. આ રીતે એ પુસ્તકાલય પ્રકરણ પૂરું થયું. આ અરસામાં મામમાં પ્લેગ શરૂ થયો. શ્રી અંબાલાલ મારી પાસે આવ્યા. શ્રી ટી. કે. મન્નરે પ્લેગ માટે બે જાતનાં ઔષધો બનાવેલાં તેની જાહેરખબર મને જતાવી. એક જાતના ઔષધનાં બે ટીપાં લેવાથી માણસને પ્લેગ લાગુ પડતો નહિ. એ ઔષધનું નામ હતું 'જર્મીસાઈડ.' બીજું ઔષધ પ્લેગ લાગુ પડેલા દર્દીને આપવાનું હતું. એનું નામ હતું 'પ્લેગફોક્સ.'

જે સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ પરોપકારાર્થે પ્લેમના દર્દીઓને આ ઔષધો વહેંચવાનું કામ માથે લેશે તેમને આ ઔષધ મફત આપવામાં

આવશે, એમ શ્રી ગજજરે જાહેર કર્યું હતું. ભાઈશ્રી અંબાલાલ અને બીજા ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓ આ ઔષધો વહેંચતા તૈયાર થયા. ગામમાંના પ્લેગના દર્દીઓની નિયમિત સારવાર કરવાની ઇચ્છા મને જણાવી મેં તુરત જ મુંબઈ પત્ર લખ્યો અને વળતી ટપાલે ઔષધોની પેટી પોસ્ટથી અમને મળી ગઈ. એમાં બે શીશીઓ ‘જર્મીસાઈડ’ની અને એક શીશી ‘પ્લેગ ડ્રૂપ્સ’ની હતી. શ્રીયુત ગજજર આ ઔષધો વહેંચવાના એકાગ્રિય કેમિકલ લેબોરેટરી સ્થાપના પહેલાં બનાવતા હતા.

ઔષધો આવ્યા પછીથી અંબાલાલ અને તેમની ટોળાને હું નિયમિત ‘જર્મીસાઈડ’ આપતો હતો અને પછીથી બે વિદ્યાર્થીઓ એક નાની હાથની ખાલી અને ‘પ્લેગ ડ્રૂપ્સ’ લઈને પ્લેગના દર્દીઓ પાસે જતા હતા અને તેમને નિયમિત દવા આપી આવતા હતા. કર્મધર્મ સંબંધે પ્લેગના બધા દર્દીઓને ફાયદો થયો હતો; જેથી થોડી દવા સિલકમાં હતી તે દરમિયાન શ્રી ગજજરને બીજી વધારે દવા માટે પત્ર લખ્યો, અને કેટલા દર્દીઓની ફોટોગ્રાફ રીતે સારવાર કરી તે પણ લખી જણાવ્યું. શ્રી ગજજરને જવાબ આવ્યો કે તમારે વધારે દવા જોઈતી હોય તો તમે હવે વેચાતી લઈ શકો છો. મેં ગામમાં પૈસા ઉધરાવવાનું શરૂ કર્યું. મારા જીવનમાં આ પહેલું કાર્ય હતું. જ્યાં અમારા કામની ગામમાં ખબર હતી, જેથી એક જ દિવસમાં મારી પાસે પચીસ રૂપિયા ભેગા થઈ ગયા. અમે જોઈતી દવાઓ મંગારી.

શ્રી અંબાલાલ અને એમની ટોળાએ ગામમાં પ્લેગ મટતાં મુંબઈ દર્દીઓને દવા આપવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું. ગામમાં ધણખંડ લોકો તો બહાર ખેતરોમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યાં ધાત્રના પૂજારી મૂંપડાં બાંધીને રહેતા હતા. શ્રી અંબાલાલ પણ આ પ્રમાણે ગામ બહાર ખેતરમાં રહેતા હતા. જ્યાંય ત્યાંથી દરરોજ ગામમાં જઈને પ્લેગના દર્દીઓને દવા પહોંચાડતા. મને તો ‘જર્મીસાઈડ’ની અલ્ટ્રાઈ કે સેવાની શ્રદ્ધાથી કે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ તે વખતે કોઈને કહેવું થતું નહોતું. પણ

ઈ. સ. ૧૯૧૭માં ભાઈશ્રી અંગાગ્રાજ ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીમાં હેડમાસ્તર તરીકે હતા ત્યારે આર્જન્ટીના પ્લેગ ચરૂ થયો. ત્યારે તેઓએ 'લેગના દર્દીઓની સારવાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું'. આ વખતે 'ગર્ભી-સાઈડ' જેવી કોઈ દવા મળતી નહિ. ફક્ત સેવાની ધમદા ઉપર જ આ કામ તેમણે આદરેલું. આ વખતે એ પોતે પ્લેગમાં મડપાયા પડ્યાંને ગુજરાતે એક આદર્શ સેવક ગુમામ્યો.

અંગાગ્રાજના સ્વર્ગવાસ પછીથી ભાઈશ્રી બીખાભાઈ સોસાયટીના સેક્રેટરી અને દા. ન. હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા. શ્રી બીખાભાઈનો પ્રથમ સંપર્ક મને ૧૯૧૦માં થયો હતો. સ્વ. મોતીભાઈ સાથે માટે પૂનાની સંસ્થાઓ સંબંધે વાતો થતી. તેમણે પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી-ઓની એક ટોળાને મેટ્રીક પાસ થયા પછીથી ફરગ્યુસન કોલેજમાં વધુ અભ્યાસ કરવા મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો, જેથી તેમના ઉપર મહારાષ્ટ્રના સ્વાર્થત્યાગની અસર થાય. આ પ્રથમ દુકડીમાં ભાઈશ્રી બીખાભાઈ હતા. આ વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે મારા ઉપર પત્ર હતો. આ બધા ભાઈઓ મારી રૂમમાં ઉતર્યા હતા. તે વખતે પ્રો. કાનીટકર છાત્રાલયના રેક્ટર હતા. હું એમને મળ્યો અને ગુજરાતમાંથી શ્રી મોતીભાઈ સાહેબે પૂનાના વાનાવરણમાં ખાસ અભ્યાસ કરવા માટે આ દુકડી મોકલી છે તેની વાત કરી અને એમને હોસ્ટેલમાં રૂમો આપવા વિનંતી કરી. પ્રો. કાનીટકરે ખાસ મહેત્યાની કરીને એ બધા ભાઈઓને ચોખંડી હોસ્ટેલમાં રૂમો આપી હતી.

આ રીતે મારે ભાઈશ્રી બીખાભાઈનો સંપર્ક એમના કોલેજ ઇવનની સરખાતથી જ થયો હતો. પ્રાથમિક સાળાનો અભ્યાસ એમણે ગંબીરામાં કર્યો હતો. ત્યાં એમના બાળમાનસ ઉપર શ્રી કર્ણાસંકર મારસ્તરના આદર્શોની છાપ પડી હતી. ત્યાંથી તે પેટલાદ બોર્ડિંગમાં આવ્યા, ત્યાં ત્યાંના વાનાવરણમાં એમણે મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો. ફરગ્યુસન કોલેજમાં એક વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછીથી એ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં

દાખલ થયા, અને ત્યાંથી બી. એ.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી. આ રીતે પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને ડીગ્રી સુધીનો અભ્યાસક્રમ એમણે ભાવનાશાળા આદર્શ સ્વાર્થત્યાગી શિક્ષકો પાસે કર્યો હતો, જેથી એ આદર્શ એમની રંગરંગમાં પ્રસરી ગયો. બી. એ.ની પરીક્ષા પાસ થયા પછીથી તરૂન જ તંત્રે ભાઈશ્રી અંબાલાલ સાથે જોડાઈ ગયા, અને ઘોડા શિક્ષકોનું એક ન્યૂ જીમું કર્યું. આ બધા ભાઈઓએ ફક્ત રૂપિયા પચાસના પગારથી શિક્ષણકાર્ય ઉપાડી લેવાનું નક્કી કર્યું હતું.

ભાઈશ્રી અંબાલાલ અને બી.આ.ભાઈએ શરૂઆતમાં બોરસદ હાઈસ્કૂલને એમની સેવાઓ આપી. જે વર્ષના અનુભવે એમને ખાતરી થઈ કે જે સંગીન કામ કરવું હોય તો એમના હાથમાં એક સ્વતંત્ર હાઈસ્કૂલ હોવી જોઈએ. શ્રી મોતીભાઈ સાહેબ સાથે આ સંબંધે વાતચીત કર્યા પછી આ નવી હાઈસ્કૂલ માટે આણંદનું સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું. આણંદ રેલ્વે જંકશન હોવાથી ચરોતરભરમાંથી ત્યાં આવવાની સરળતા હતી, હવાપાણી પણ સારા હતાં. વળી આણંદ ગામે સારી એવી મદદ કરવાનું વચન આપેલું હતું. ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીનું હાલનું બંધારણ ઉક્ત એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના આદર્શ ઉપર ઘડાયું. વિદ્યાર્થીઓમાં દેશદાઝની ભાવના બને એટલા માટે એ હાઈસ્કૂલ સાથે દેશના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનું નામ જોડવામાં આવ્યું.

ગુજરાતના કમનસીમે ઉગતી જુવાનીમાં શ્રી અંબાલાલનો સ્વર્ગવાસ થયો, છતાંય શ્રી બી.આ.ભાઈએ હિંમતપૂર્વક સોસાયટીના બધા ય કામની જવાબદારી લઈ લીધી અને ભાઈશ્રી અંબાલાલની ખોટ પૂરી દીધી. તે વખતે આ હાઈસ્કૂલના મકાનની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. આણંદ ગામ પાસેથી ધારી રૂકમ મળી નહોતી; જેથી બી.આ.ભાઈએ આ એમના સાથીઓએ દિન્દ, સિલોન, બર્મા અને પૂર્વ આફ્રિકામાં ફંડ ભેગું કરવા પ્રવાસ ખેડી જોઈતી રૂકમ ભેગી કરી. અને ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીને સ્વયંસેવક તરીકેની એમની ગ્રાવીસ વર્ષની કાર્યકર્તામાં એક આદર્શ સરેલા બનાવી.

હાઈસ્કૂલના મકાનનું કામકાજ ચાલતું ત્યારે હું મહારાષ્ટ્રમાં નોકરી કરતો હતો. કોઈ વખત રૂબરૂ ઉપર આવવાનું થાય ત્યારે હું શ્રી બીખાભાઈનો મહેમાન થતો. મારા મોટા પુત્ર ચિ. ગોરધનભાઈને પણ મેં સોસાયટીમાં લખાવ્યા મૂક્યો હતો. બાંધકામ માટેના સામાન રહેઠાણ ઉપર ઉતરે નેને હાઈસ્કૂલ સુધી લાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની હાર લાગી જતી અને બધો માસ હાથોહાથ પોણો માઈસ દરે હાઈસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં આવી જતો. છાત્રાલયો બંધાયાં નહોતાં પણ હાઈસ્કૂલનું મકાન પૂરું થતાં જ બધા વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલમાં રહેવા આવી ગયા હતા. દિવસના વખતમાં વર્ગ ચાલના અને રાત્રે તે જ વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓની પથારીઓ થતી. દિવસના વખતમાં બધા ખીરના બેગા કરી પડ્યા પાછળ મકાતા. આ રીતે ત્યાગના પાયા ઉપર દા. ન. હાઈસ્કૂલનું કામ શરૂ થયેલું.

છાત્રાલયનું પહેલું મકાન, હાઈસ્કૂલ બાંધતાં વધેલા કાટમાળમાંથી, વિદ્યાર્થીઓની બનતી મહેનત વડે ઓછામાં ઓછા ખર્ચે શ્રી બીખાભાઈએ ઊભું કર્યું હતું. અંબાલાલ બાળગૃહનું અતિથિગૃહ તો તેમણે વિદ્યાર્થીઓના શ્રમથી વડે જ બંધાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે શિક્ષકો માટેનાં મકાનો પણ ઓછામાં ઓછા ખર્ચે તૈયાર થયાં. વ્યાયામશાળાનું મકાન તથા અંબાલાલ બાળશાળાનાં મકાનો પણ ધણા જ સસ્તા મકાનોના નમુના છે. તે વખતે ગુજરાતમાં રહેતા અરોતરના એન્જિનિયરો અવારનવાર સોસાયટીનાં બંધાતાં મકાનોની દેખરેખ માટે આવી જતા; જેમાં મુખ્ય તારાપુરના હીરાભાઈ અમીન, ભાદરજીના મોનીભાઈ પટેલ અને ઓડના લક્ષ્મીભાઈ પટેલ હતા. છતાંય ખરી મહેનત તો શ્રી બીખાભાઈ અને તેમના સહકાર્યકરો કરતા હતા. નોકરીના અગે તે વખતે તો હું મહારાષ્ટ્રમાં હતો છતાંય કોઈ વખત જતાં આવતાં આણંદ ઉતરવાનું બનતું, પણ સિંધમાં ગયા પછી તો સોસાયટી સાથેનો સંબંધ લગભગ બંધ થયો. ફક્ત શ્રી મોતીભાઈ સાથે કોઈ વખત પત્રવ્યવહાર ચાલતો; કારણ એઓશ્રી કોઈપણ ઉપયોગી માળસને જુલે એવા નહોતા.

સને ૧૯૪૦માં હું અમદાવાદ આવ્યો. તે પહેલાં ભાષ્યરૂઢી બીખાભાષ્યે સોસાયટીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ભરૂચ જિલ્લામાં નર્મદા કેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું અને શુક્લનિર્ધારમાં હાઈસ્કૂલ શરૂ કરી. વળી ભરૂચમાં એક કન્યા હાઈસ્કૂલ પણ શરૂ કરી હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના તેઓ સભ્ય પણ હતા. આથી ઇન્સ્પેક્શનના કામ અંગે તેઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની ઘણી હાઈસ્કૂલોના સંપર્કમાં આવતા. આ રીતે એ બી.એ. પાસ થયા ત્યારથી જ એમનું વિદ્યાભ્યાસંગત કામ અવિરતપણે ચાલુ રહ્યું. નિવૃત્ત સેક્રેટરી તરીકે એ સોસાયટીની ગવર્નિંગ બોર્ડી ઉપર હતા તેટલા પુરતો સોસાયટી સાથેના તેમનો સંબંધ ચાલુ હતો.

શ્રી પશાભાઈ ન. પટેલ એક વખતના સોસાયટીના સ્વયંસેવક અને પછીથી ચૌદ વર્ષ શ્રી અર્ચવંદ આશ્રમ પાન્ડીયરીમાં ગાળી તેઓ પાછા સોસાયટીમાં અંબાલાલ બાળગૃહસાગાના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ કરતા હતા. શ્રી પશાભાઈ અને શ્રી રાવજીભાઈ મણીભાઈના આગ્રહથી મારે સોસાયટી સાથે સક્રિય સંબંધ બંધાયો. સોસાયટીની કાઉન્સિલમાં અને ગવર્નિંગ બોર્ડીમાં હું દાખલ થયો. લગભગ એ વર્ષ સુધી હું સોસાયટીમાં અમદાવાદથી અવારનવાર આવી જતો; તેથી સોસાયટીના કાર્યવાહક મંડળના સભ્યોના ગાટ સંપર્કમાં આવ્યો. સને ૧૯૪૩માં, અમદાવાદ યુનિસિપાલિટીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછીથી મને સોસાયટીના એકમેવ તરીકે ચૂંટ્યો.

હું નિવૃત્ત થએલો હોવાથી સોસાયટીના કામકાજમાં મેં વધારે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. કાર્યવાહક સભાનું કામકાજ પૂરું થયા પછીથી પણ સોસાયટીના અતિથિગૃહમાં મેં વધારે વખત રહેવાનું રાખેલું. આ પ્રસંગે સોસાયટીના સ્વયંસેવક મંડળના સભ્યો સાથે, કાર્યવાહક મંડળના સભ્યો સાથે, તથા ત્યાં આવતા અનેક મહેમાનો સાથે હું માગ ગમડાના પુનઃદ્વારની યોજના સંબંધે ચર્ચા કરતો, દરેકના

અભિપ્રાય મેળવતો અને યોજનાની કડીઓ જરાજર ગોઠવતો. આમ માગે ભાદરવી બીજાભાદ્ર સાથેનો પરિચય ધણો વધ્યો. એમને કોઈ કોઈ વખત સંન્યસ્ત લેવાનો વિચાર થઈ આવતો, પણ અમારી વાતોથી એમને લાભ્યું કે આવી યોજનાના ઘડતરમાં કામ કરવું એ સંન્યસ્ત કરનાં પણ કોઈ છે. એમણે બીજી બધી પ્રવૃત્તિ છોડીને આ યોજના ઉપાડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. પછી તે એમણે પણ સોસાયટીના અનિયંત્રિતમાં વધારે વખત ગાળવા માંડ્યો.

અમે હવે યોજનાને એવે તબક્કે આપ્યા હતા કે લોકમન કેળવવા માટે અરેતરના અગ્રગણ્ય માણસોની એક સભા બોલાવવાનું નક્કી કર્યું. પરિણામો ઉપાવી, સોસાયટીમાં બધા જાણીતા માણસોની યાદી હતી તે પ્રમાણે સોસાયટીના સેક્રેટરી, સ્વયંસેવકો અને ઓશીસે લગભગ પંદરસો માણસોને આમંત્રણ પહોંચાડી દીધાં. ૧૯૪૪ના માર્ચની ૧૪મી તારીખે સોસાયટીના યોગાનમાં એક જાહેર સભા ભરી, જેમાં લગભગ ૫૦૦ જાણીતા લાઘ્યો આપ્યા હતા. આ સભામાં અમે ફક્ત કેળવણીની જ વાત મૂકી હતી. બીજી બધી વાતો તે વખતે મોકોને ગળે હિરે એમ નહોતી. કેળવણીમાં પણ આર્ટ્સ-સાયન્સ અને એન્જિનિયરીંગ એમ બે કૉલેજોની જરૂરિયાત સભા આગળ મૂકી હતી.

તે વખતે અરેતરમાં લગભગ પચીસ હાઈસ્કૂલો ચાલતી હતી, જેથી આર્ટ્સ સાયન્સની એક કૉલેજ ચલાવવાનો કાંઈ વાંધો નહોતો; પણ તે વખતે ફક્ત અરેતરનેજ નહિ પણ આખા ગુજરાતને એન્જિનિયરીંગ કૉલેજોની ખાસ જરૂર હતી. પૂનાની એન્જિનિયરીંગ કૉલેજ સરકારી કૉલેજ હોવા છતાંય એક યા બીજા બહાના નીચે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ મળતો ન હતો; પણ ગુજરાતને નસીબે સને ૧૯૨૪માં કરાંચીમાં એન્જિનિયરીંગ કૉલેજ નીકળેલી હોવાથી મોટા ભાગના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ કરાંચી જઈ એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ કરતા હતા. સને ૧૯૩૬માં મુંબઈ છલાકાથી સિંધ છૂટું પડ્યું

અને સિંધે સરકારે કરાંચી એન્જિનિયરીંગ કૉલેજમાં બનતાં મુંઝી સિંધી વિદ્યાર્થીઓનેજ દાખલ કરવા એવો ફરવ કર્યો, જેથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે કરાંચી કૉલેજનાં ઠાર પણ બંધ થયાં હતાં.

સને ૧૯૩૫થી શેઠશ્રી દરુરભાઈ લાલભાઈએ અમદાવાદમાં એન્જિનિયરીંગ કૉલેજ કરવા માટે દસ બાર લાખ રૂપિયા જુદા કાટયા હતા. સરકાર સાથે એમની વાંટાધારો ચાલતી હતી, એ કૉલેજ ક્યારે મૂર્ત સ્વરૂપ લેશે એની કોઈને ખબર નહોતી. શ્રી દાદા સાહેબ ભાવલંકર સાથે મારે ૧૯૪૨માં આ સંબંધે વાતચિત થયેલી પણ પરિણામ કંઈ આશાજનક જણાતું નહિ; જેથી ચરોતરમાં એક એન્જિનિયરીંગ કૉલેજ કરવાનો મેં નિશ્ચય કરેલો, અને કરાંચી એન્જિનિયરીંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી જીન્નરકરને એક પત્ર લખીને જોઈતી માહિતી મોકલી આપવા વિનંતી કરેલી.

ગુજરાતમાં એક એન્જિનિયરીંગ કૉલેજની જરૂરીયાત તો બધા ગુજરાતીઓને લાગતી હતી જેથી અમે એ પ્રસ્તાવ આ સભા આગળ મૂક્યો. એન્જિનિયરીંગ કૉલેજ કરવી હોય તો તેમાં દાખલ થવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી રહેવાની જેથી એક સાયન્સ કૉલેજ ઘણી સારી રીતે ચાલી શકે માટે સાથેસાથે સાયન્સ કૉલેજ પણ કાટવી એમ અમે સૂચના કરી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં તો ખાસ મોટું ખર્ચ થવાનું નહિ જેથી ભેગાભેગી તે પણ શરૂ કરવી એમ અમે વાત કરી. આ સભામાં હાજર રહેવા, સુસ્ત કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી એન. એમ. શાહ આવેલા હતા. એમની પણ આર્ટ્સ કૉલેજ કાટવાની સલાહ હતી.

સભામાં ચારેક ભાષાઓએ ચરોતરમાં કૉલેજોની જરૂર નથી એવો મુર કાઢેલો. એક ભાઈ પોતાને સુસ્ત ગાંધીવાદી માનતા હતા. એમણે તો ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે કૉલેજની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીઓ બગડી જાય છે માટે આ દેશમાં નવી કૉલેજો બિલકુલ થવી જ ના જોઈએ, એમનું જે ચાલે તો ચાલુ કૉલેજોને પણ બંધ કરાવી દે; તોંકે એ

ભાઈ પોતે તો એજ્યુકેટ હતા. ખીમ ભાઈનું કહેવું એવું હતું કે શહેરના છોકરાઓ વધારે ચાલાક હોય છે અને ગામડાના છોકરાઓ તો શહેરની કોલેજોમાં ભણે તો તેઓ વધારે હોશિયાર થાય. ગામડાઓમાં કોલેજો કાંટવાળી ગામડાઓના છોકરા કોલેજોમાં ભણવા છતાંય જડ રહેશે.

એ ભાઈ શ્રીમંત હતા, શહેરમાં રહેતા; એટલે ગામડાના ગરીબ માણસોના છોકરા શહેરમાં જઈ શી રીતે ભણી શકે એનો ખ્યાલ એમને ઓછો હતો. ખીમ એક ભાઈનું કહેવું એવું હતું કે ચરોતરમાં કોલેજોને બદલે (પોલીટેકનીક) ડુન્નરશાળાઓ જુદેજુદે સ્થળે જામી કરે જેથી છોકરાઓ જીવનનિર્વાહનું કામ શોધી લે. આ બધા વાંધાઓનો જવાબ તે વખતે આપેલો અને સ્પષ્ટ કરેલું કે કોલેજોની પાછળ ડીપ્લોમાના કોર્સ અને સર્ટીફિકેટ કોર્સ પણ આસ્તેઆસ્તે શરૂ થશે. કોઈપણ જીવાન કામધંધા વિના રખડતો ના રહે એ અમારું ધ્યેય છે.

સભાના મોટા ભાગે કોલેજોની આ ચોજના વધારી લીધી. તે માટે આણંદમાં જમીન મેળવવા માટે એક કમિટી પણ નીમી હતી. આ સભાનું પરિણામ એકંદર રીતે બહુ સાફ આવ્યું. ત્યાર પછીના અડવાડિયામાં ભાઈશ્રી લીખાભાઈએ આણંદમાં એએક સભાઓ ભરીને ગામ લોકોને સારી પેઠે જાગૃત કર્યા. ખીજે મહિને કમિટીના મેમ્બરો સાથે જઈને જાગૃતાય મહાદેવ આગળ કૃપિગોવિદ્યાભવન જોડેની બસો વીધાં જમીન અમે પસંદ કરી. એક ભાઈએ જમીનના નકશા બનાવ્યા, ખાતેદારોનાં નામ મેળવ્યાં અને દરેક ખાતેદાર પાસે કેટલી જમીન છે તેના આંકડા તૈયાર કર્યા. ખાતેદાર પાસે જમીનનો કચળો ન હોય તો કચળેદારનાં નામ પણ મેળવ્યાં.

આણંદ ગામની પેલી કમિટીના સભ્યોને અમે વિનંતી કરી કે આ બસો વીધાં જમીન આણંદ ગામ તરફથી મેળવીને કોલેજો બાંધવા માટે અમને કચળો અપાવો. આ બસો વીધાંમાંથી લગભગ સાડ વીધાં જમીન પાડીદાર અને ખેડવાળોની માલિકીની હતી. એ જમીનના

માલિકો તો જમીન મફત આપી દેવા તૈયાર થએલા હતા; પણ બાકીની એકસોચાલીસ વીધાં જમીનના માલિકો ગરીબ સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિય ભાઈઓ હતા. આણંદ ગામ ફેંડ ભેળું કરી એ જમીનો વેચાતી સહ આપે તો જ તે કામ બની શકે તેમ હતું. મહિના પછી મહિના જેવા લાગ્યા પણ આ જમીનનું કંઈ ફેંડાણું પડ્યું નહિ.

સને ૧૯૪૫ના માર્ચ માસમાં સોસાયટીમાં કાર્યવાહક મંડળની સભા હતી. ભાઈશ્રી બીખાભાઈ સભાના કામકાજ માટે આવેલા એટલે અમે વાતો કરી અને નિર્ણય લીધો કે આણંદની જમીનની આસા હવે છોડી દેવી અને આણંદથી પાંચ માઈલની ત્રિજ્યામાં જે ગામ જમીન આપે ત્યાં આપણી પ્રતિની શરૂઆત કરવી. આણંદમાં ફક્ત કૌભેળે માટે જ જમીનની જરૂર હતી, પણ જે આણંદથી દૂર જઈએ તો કૌભેળેના રતાફનાં છોકરાં માટે હાઈસ્કૂલની જરૂર પડે અને કૌભેળ તથા હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોનાં છોકરાં માટે પ્રાથમિક શાળાની અને બાળમંદિરની જરૂર પડે; જેથી આણંદની બહાર જસોને બદલે અઢીસો વીધાં જમીનની માગણી કરવી એમ અમે ઇરાદા રાખ્યું.

ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ એક બે દિવસમાં આ અંગેનો સારી રીતે પ્રચાર કરી દીધો. પોતે યુનિવર્સિટીના કામે મુબઈ ગયાં. હું સોસાયટીમાં રહેલો. એક બે દિવસમાં નાપાડના ભાઈશ્રી ઉમેદભાઈએ મારી સમજાવે એક મુંદર પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો. એમણે એવી માગણી મૂકી કે અમે તમને પાંચસો વીધાં જમીન આપીએ. તમે તેમાંથી અઢીસો વીધાં રાખો. બાકીના અઢીસો વીધાંનું ટાકિન પ્લાનિંગ કરી આપો. ટાકિન પ્લાનિંગમાં રસ્તા અને ખુલ્લી જગ્યાઓ બાદ કરનાં જે જમીન રહે તેના પ્લોટ પાડીને જમીન માલિકોને વરાટે પડતા પ્લોટ પાછા આપો તો તમને સંસ્થા માટે મફત જમીન મળે અને અમને રહેવાનાં મકાનો બાંધવા માટેનો અમારો પ્રથમ ઉકેલો મળે.

મુચના ઘણી જ સુંદર હતી અને મેં તરત જ હા પાડી. સામાન્ય રીતે શહેરમાં લોકોની એવી ગાન્યના હોય છે કે શહેરમાં જમીનોની દિમ્મત ખડુ ભારે હોય છે. પણ આ વાત ઘણી જૂઠ્ઠાવરેલી છે. વીસમી સદીમાં બધા પ્રવાસો ઉત્તર જ વહે છે. શહેરમાં મધ્યમ વર્ગના માણસો સહકારી મંડળો સ્થાપી શકે છે, એમના ઓળખીના કે સમાજો આદિસોમાં હોવાથી તે જલ્દી રજીસ્ટર થાય છે. મહેસુલી ખાતાની મારફતે જમીન ખપાડાબંધ મેળવી શકાય છે અને દોઢ બે રૂપિયા વારે કે તેથી પણ સસ્તી જમીન મળી રહે છે. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં નદીને સામે કદિ બે ત્રણ હજાર એકર જમીન આ રીતે બહુ જ સસ્તા દરે કામની શરૂઆત કરનારાઓએ ખેડૂનો પાસેથી મેળવી હતી.

ગામડાંઓની રિથિતિ આથી તદ્દન ભુલે છે. સહકારી મંડળો ક્યાં પહોંચી તે રજીસ્ટર થતાં વરસો નીકળી ગયાના દાખલા છે. જમીન મેળવવા માટે બાપની છંદગી પૂરી થાય છતાં રેવન્યુ ખાતે કામનો નિકાલ ન થયાના દાખલા મળે છે. જેવી ગામડાના લોકોને જો ધરાં બાંધવાં હોય તો ગામની અંદર જ ગામડાવૃત્તમાં નાનો મોટો ટુકડો ખોળી લેવો પડે છે. એને માટે વારના સોથી પણ વધારે રૂપિયા આપવા પડે છે, આમ છતાંય મનપસંદ જમીનનો ટુકડો મળતો નથી. નાપાડ ગામમાં આવી પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે ભાઈશ્રી ઉમેદભાઈએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની આગણી કરેલી. અને પણ એમાં બીજા ઘણા કાયદા દેખાયાથી મેં તે દરખાસ્ત સહર્ષ વધાવી લીધી.

માર્યની ૨૮મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગ્યે હું અને ભાઈશ્રી ઉમેદભાઈ જમીન જેવા નાપાડ ગયા. આજુબંધી નાપાડ જતાં ખોરસદ રસ્તાથી નાવલી જવાના દાગ આગળ બસ અટકી પડી. અમે પગે ચાલીને નાપાડ પહોંચ્યા. બીજે દિવસે સવારના એક બજારગાડી કરીને નાપાડ, વડોદ અને નાવલીના ત્રિએકા ઉપરની જમીન અમે વેદ્ય.

જમીન રેતાળ હતી, ઊંચી હતી, મકાનો બાંધવા માટે આ સુંદર સ્થળ હતું. સંકેતે વર્ષોથી ખાતરપુજ્જે મળેલો નદિ હોવાથી ખેતી માટે એ સ્થળ માફક આવે એવું નહોતું. માલિકોને એ જમીન ઊડવામાં બહુ આંચકો લાગે તેમ નહોતું, છતાંય કોઈ માણસ આડો ધાય તો એને બદલામાં ગામની લાગોળ ઉપરની જમીન આપવાની થી ઉમેદભાઈ અને તેમના મિત્રમંડળની તૈયારી હતી. આ સ્થળ કૃષિગોવિદ્યાભવનની હાઈથી ફક્ત દોઢ જ માઈલ દૂર હતું, જેથી દરેક રીતે સ્થળ મને બહુ પસંદ-પડ્યું. થી ઉમેદભાઈને આમળનો વિધિ પૂરો કરવા માટે મેં સૂચના કરી.

ત્યાંથી મને થી ઉમેદભાઈ બજારમાડીમાં આશુદ્ધ મુકી ગયા અને આ શુભ સમાચારની ખબર લાઈત્રી બીખાભાઈને મોકલાવી આપી. ત્રણેક દિવસની અંદર થી ઉમેદભાઈએ આ જમીનનો નકશો તૈયાર કર્યો અને એક પત્રમાં જમીનના સર્વે નંબરના માલિકોનાં નામ ભરી, અને “સંસ્થાને અડધી જમીન મફત આપી બાકીની અડધી જમીનમાંથી રસ્તાઓ, ખુદ્દી જગ્યાઓ વિગેરે કાઢતાં જે જમીન રહે તેના પ્લોટ પાડી તે પ્લોટ આપેલી જમીનના વરાડે જમીનના બદલામાં લેવાની શરતે કબુલ હોએ.” એ મનસૂબની બધા જમીન માલિકોની અરજીઓ ઉપર સહીઓ પણ લઈ લીધી. તા ૩૧મી માર્ચ મુંબઈમાં એટલે ફક્ત ત્રણ દિવસમાં આ કામ પૂરું થયું.

અંડલેધરથી લાઈત્રી બીખાભાઈ આશુદ્ધ આવ્યા. આ યોજનાની નાનીમોટી વિગતો સંબંધે તો મહીનાઓથી ચર્ચાઓ ચાલતી. અને આખી યોજના હસ્તામલકવત્ અમારી સામે સ્પષ્ટ અંકિત થઈ હતી, જેથી લાઈત્રી બીખાભાઈએ તાબડોતોય યોજનાનું બંધારણ ધડવાનું કામ શરૂ કર્યું. દરરોજ સવારે સાડાત્રણથી ચાર વાગે એએ લખવાનું કામ શરૂ કરી દેતા. રોજ જેટલું લખાયું હોય તેટલું રાત્રે મને વાંચી અંભગાવના. આ રીતે સાત આઠ દિવસમાં તો એમણે સંસ્થાનું બંધારણ

ઘડી, નોંધની નકલો ટાઈપ કરાવી અને ૧૮૬૦ના ૨૬મા રજીસ્ટ્રેશનના કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર થવા મોકલી આપ્યું.

તા ૧૧મીએ મારે સુસ્ત જવાનું હતું અને લાઈબ્રેરી બીખાલાઈને યુનિવર્સિટીના કામ સારું મુંબઈ જવાનું હોવાથી અમે ત્રણ વાગ્યાની લોકલ પકડી તે દિવસેમાં ગાડીઓમાં સેકન્ડ કે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ મળતી જ નહિ. મેઈલમાં મુસાફરી માટે ટિકિટ મેળવરી અશક્ય હતી. એક્સપ્રેસ ગાડીઓ તો બંધ હતી. જનતા જેવી પણ કેઈ ગાડી નહોતી; જેથી જ્યારે મુંબઈ જવું હોય ત્યારે આણંદથી બપોરે ત્રણ વાગે ઉપડતી મુંબઈ લોકલ અમે પસંદ કરતા. થર્ડ ક્લાસની ટિકિટ લઈને ગાડીમાં બીગ્ન કે પહેલા વર્ગમાં જ્યાં જમ્યા મળે ત્યાં બેસતા અને વધારાનું ભાડું આપીને જે તે ક્લાસની રસીદ લેતા.

આ રીતે અમે પહેલા વર્ગની ટિકિટ બદલાવી હતી. મોગરના દોકારના નાના લાઈ થ્રી મહેન્ડ્રસિંહજી અમારા ડાઆમાં આવ્યા. હાઈસ્કૂલના અભ્યાસ દરમ્યાન લાઈબ્રેરી બીખાલાઈના એ વિદ્યાર્થી હતા. દાદાભાઈ નવરોગજી હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રીક પાસ થઈ એ બી. એ. એલએલ. બી. સુધી પહોંચ્યા હતા. લાઈબ્રેરી બીખાલાઈને જોતાં જ નમન કરીને તેઓ એમની પાસે બેઠા. લાઈબ્રેરી બીખાલાઈએ કોલેજને કાઢવા સંબંધે વાતો કરી અને નાપાડ ગામેથી પાંચસો વીધાં જમીન મળી છે એ હુકીકન જણાવી. પેલા લાઈએ તુરંત જ લાઈબ્રેરી બીખાલાઈને કહ્યું કે નાપાડ કોલેજને માટે રેશનથી બહુ દૂર કહેવાય. હું આપને નાવલી રેશન ઉપર જ જમીન અપાવવાની વ્યવસ્થા કરી શકું એમ છું. અમારા ગામના ચરામાંથી હજાર વીધાં જમીન અમે આપને આપી શકીશું. જમીન ઇનામી છે, સરકાર ભરત ભરવાનું નથી, વળી અમે ફક્ત બે જ ભાગીદારો છીએ; જેથી બહુ માણસોને સમજાવવાની તકલીફ પડે તેમ નથી. બદલામાં અમારે પ્લાટ પણ જોઈતા નથી. તમારે વેચવા હોય તો તમે વેચજો અને નાણાંની ઉપયોગ કોલેજને બાંધવામાં કરજો. ચગમં.

જે ઝાડ ઉગેલાં છે એનો ઉપયોગ ઈંટ અને ચુનો પકવવામાં કરી શકાશે. જમીન સ્પેશનથી એક ફ્લોમ દૂર છે. વચમાં જે ખાનગી ખેતરો છે તેમાંથી તમારે સાઈડીંગ નાખવા માટે જોઈતી જમીન અને અપાવીશું.

અમારે પોતાને તો એ લાભ યાપ કે કૉલેજોની આજુબાજુ પ્લોટોમાં મકાનો બાંધવાથી વોટર વર્ક્સ અને ડ્રેનેજ તમારે કરવા પડે જેનો લાભ એના ખર્ચે અમારા ગામને પણ મળે. તમારે વિજ્ઞાની પેદા કરવી પડે તેનો લાભ પણ અમારા ગામને મળે. કૉલેજોના શિક્ષણનો લાભ મળે. ગામ સંરક્ષારી યાપ અને યુગ્મશાંતની ઠકસતોમાં અમારી ઇનિત વધે કે અમારા ઈલામો ગામમાં કૉલેજોની સ્થાપના થએલી છે. દાક્ટરની આ દીર્ઘદષ્ટિથી અને બહુ પ્રુથ થયા અને એમના લાગીવાર સાથે વાત કરીને અમને ખમર આપવા માટે જણાવ્યું.

મેની સફાયાતમાં એક દિવસ સોસાયટીના અનિયમિતમાં હું બેઠો હતો. ત્યાં બાકરોડના ભાઈશ્રી પુરુષોત્તમદાસ દેવશઆઈ આવી પહોંચ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે તમે મોગરમાં કૉલેજો કરવાની શ્રદ્ધ કેમ કરી રહ્યા છો? એમને નાપાક અને મોગરમાં જમીનો આપવાની માગણી થએલી છે એની ખબર પડેલી. એમના મને એ બન્ને સ્થળો નકામાં હતાં, કારણ તે બન્ને સ્થળ જિલ્લાના એક ખૂણે આવેલાં હતાં. મેં જવાબ આપ્યો અમારે તો મને ત્યાં જમીન જોઈએ છીએ. જમીન સિવાય અમારું કામ આમળાં ધપે શી રીતે? શ્રી પુરુષોત્તમદાસે કહ્યું કે એટલા માટે તો હું અહીં આવ્યો છું. નીચે મોટર તૈયાર છે, ચાલો તમને જમીન બતાવું. આખું—નડિયાદ સડક લગભગ એ જમીન આવેલી છે, જેથી ચરોતરના દુરદુરના વિદ્યાર્થીઓ પણ રેલ્વે કે મોટરબસથી કૉલેજોમાં આવી શકશે. જમીનનો એક ભાગ લાંબવેડના હનુમાનને અડીને આવેલો છે. ત્યાંથી બાકરોડ જવાની સડક સુધીમાં લગભગ દોઢ પોળા જે માઈલમાં તમારે જોઈએ એટલી જમીન લઈ લો.

અમે તરતજ સ્થાંત્રવેશના હનુમાનના મંદિરે ગયા. ત્યાંથી પગે ચાલીને જમીન જોના જોના અમે બાકરોશ ગયા. જમીન સારી ગોરાકુ હતી. આશુદ્ધ-નડિયાદ સડકની ડગોલગ ને ઉંચાણમાં હતી, જેથી મને તે પસંદ પડી. ગામમાં ચોરા આગળ શ્રી પુરુષોત્તમદાસે ગામજનો બેગા કર્યા અને કાંસેજો માટે જમીન આપવાની સૌને વાત કરી. ગામલોકોએ આ વાત સહુઈ વધાવી લીધી. તત્કાલી પાસેથી શ્રી પુરુષોત્તમદાસે ગામજનો નકશો લઈ મારા હાથમાં મૂક્યો, એક પેન્સિલ આપી, અને કથું કે તમારે જોઈએ એટલી જમીનની હુકની લીટી દોરી દો. એ જમીન અમે ગામલોકો તમને સોંપી દઈશું. મારા હર્ષનો પાર નહોતો. આ બહુકુર લોકોની ખેલદોલીથી મને બહુ જ આનંદ થયો. બાકરોશની આ જમીન અમારી યોજના માટે અમે પસંદ કરી. જોત-જોતામાં આ વાન ચરિતરખરમાં વહેતી થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

ચોજના ઉપર સરદારશ્રીએ મહોર મારી

બાકરોસની જમીન તા. ૧૩મી મે ૧૯૪૫ના રોજ પસંદ કરી બીજે દિવસે સાંજે લોકજમાં હું સાબરમતિ હરિજન આશ્રમમાં ગયો. અહીં આશ્રમ ધોવાતો હતો તેના બચાવ માટે જરૂરી બાંધકામ કરવાનું હતું. તા. ૧૫મી મેના દિવસે અમે કામની શરૂઆત કરી. આગલી સાંજ બાપુની પ્રાર્થનાશ્રમિભાંધી દસ બાર ફૂટ જમીન ધોવાઈ ગઈ હતી. નદીનું વહેણ આ બાબુ ધસતું હતું. જે તાત્કાલિક બચાવનાં પગલાં ન લરાય તો પ્રાર્થનાશ્રમિ ધોવાઈ જવા ઉપરાંત મહાત્માજી જે મકાનમાં રહેતા હતા તે મકાન પણ નદીમાં ખેંચાઈ જવાની બીતિ હતી.

લાઈશ્રી પરિક્ષીતજીએ બાપુને સેવાઆશ્રમમાં આ સંબંધે માહિતી આપેલી. જે દિવસે બાપુને પરિક્ષીતજીએ ખત મળ્યો તે જ દિવસે કર્મધર્મ સંજોગે શેઠશ્રી કરસુરભાઈ પણ ત્યાં હતા, જેથી પ્રાર્થનાશ્રમિ ન ધોવાય તેની ભાગવણી બાપુએ તેમને કરી હતી. એ ઉપરાંત બાપુએ શ્રી દાદાસાહેબ માવજંકરને પણ ખત લખ્યો હતો. શ્રી દાદાસાહેબે આ કામ પૂરું કરવાનું અને સોંપ્યું હતું. વખત દેંકે હતો જેથી તે સાંજ પ્રાર્થનાશ્રમિના બચાવ માટે પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચવાનું નક્કી થયું. બાકીનું બીજું કામ બીજે વરસે કરવાનું હતું.

સાબરમતિ ઉપરનો રેલ્વે પુલ પહેલાં તો લોખંડના મોળ ધાંખતા ઉપર હતો. વખત જતાં આ ધાંખણો કમજોર થતાં મજબુત કરવા

માટે એમની આસપાસ કોન્ક્રીટની દિવાલ બાંધી લેવામાં આવી છે. આ કોન્ક્રીટની દિવાલને ઇંગ્લિશમાં Pier કહે છે. નદીમાં આવી ગળનના 'પીઅર' થવાથી પાણીના વહેણે આ પીઅરની દિશા લીધી નેત્રી જે વહેણ દુધેશ્વર બાજુ વહેતું હતું તે વહેણ આશ્રમ તરફ આવ્યું. આથી કરીને દુધેશ્વર બાજુ રેતી વધારે પડવા માંડી અને નદીમાં ઉનારેલા મ્યુનિસિપાલિટીના કૂવામાં પાણી આવતું બહુ કમી થઈ ગયું.

આ વખતે મ્યુનિસિપાલિટીના વૉટર વર્ક્સનો વહીવટ પબ્લિક વર્ક્સ ખાતા પાસે હતો. મ્યુનિસિપાલિટીને નદીની અંદરના કૂવામાં પાણી લાવવા માટે ખાતાને દર સાલ નદીમાં એક કાંસ ખોદી પાંચ સાત હજાર રૂપિયા ખર્ચવા પડતા. આ વાર્ષિક ખર્ચનો બચાવ કરવા માટે પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાએ રૂપિયા પાંત્રીસ હજાર ખર્ચીને આશ્રમ તરફના કિનારે પાકા ગ્રોઇન્સ બંધાવ્યા હતા. પહેલે જ વરસાદે આ બધા ગ્રોઇન્સ ખેંચાઈ ગયા. આ કામ સને ૧૯૧૭-૧૮માં બનેલું. ત્યાર પછીથી હરસાલ આશ્રમની જમીન ધીરેધીરે ધોવાતી હતી.

સને ૧૯૩૫માં વૉટર વર્ક્સનો વહીવટ મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં હતો તે વખતે બહુ મજાનુત ગ્રોઇન્સ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને પચાસ હજાર રૂપિયાના ખર્ચે નદીમાં કુવા ઉતારી રેઈન્ફોર્સ્ડ કોન્ક્રીટના ગ્રોઇન્સ બનાવ્યા. આ વખતે બંધાને ખાતરી હતી કે આ ગ્રોઇન્સ નદીના વહેણ સામે ટકારી ઝીલશે પણ પહેલે જ વરસાદે એ ગ્રોઇન્સ રેતીમાં ડૂબી ખૂંપી ગયા એનો હજુ પણ પત્તો મળતો નથી. શ્રી. કરતુરભાઈને અને શ્રી. દાદા સાહેબને આ જૂના ઇતિહાસની ખબર હતી, છતાંય એમણે મારામાં વિશ્વાસ મૂકીને આ કામ મને સોંપ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ તે વખતે દરેક યોજના ભાવ પાંચગણા વધી ગયા હતા, સીમેન્ટ અને લોડું તો સમજાવાને મળતું નહોતું, તે વખતે એ કામ માટે ફક્ત રૂપિયા પાંત્રીસ હજારની મારી માગણી હતી મારા ઉપર

અતિશય ભરોસાને લીધે એ કબુલ થયા. અને આવા જોખમભરેલા કામની શરૂઆત અમે મેની પંદરમી તારીખે કરી. ગુજરાતમાં જુનની પંદરમી તારીખે વરસાદ આવવાનો સંભવ ખરો, જેથી આ કામ અમારે એક જ મહિનામાં પૂરું કરવાનું હતું.

કામની બધી વ્યવસ્થા શ્રી. નાથાકાકાના હાથમાં હતી. સરનાં અને સારાં કામ કરવા માટે ગુજરાતમાં એમનો ડાઈ જોયે નહોતો. પોતાના બન્ને દીકરા સાથે એમણે એમનું જીવન મહાત્માજીની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું. હરિજન આશ્રમનાં ઘણાંખરાં મકાનો એમની જ દેખરેખ નીચે બંધાયાં હતાં. એ ઉપરાન્ત ગોચાસણમાં વહનલ વિદ્યાસયનાં મકાનો પણ એમની દેખરેખ નીચે થયાં હતાં. રાસનું કસ્તુરબા હૉસ્પિટલ પણ એમણે બંધાવ્યું હતું. નદીમાં હરિજન આશ્રમનો બચાવ કરવાનું કાર્ય શ્રી. નાથાકાકાને માથે હતું; જેથી આ બાબતની મને સંપૂર્ણ રાહત હતી.

સને ૧૯૪૫નો અમારો ગ્રામામ પ્રાર્થનાશ્રમિ પાસેનો એકસો ફ્સ ફૂટ પહોળો ધાટ બાંધવાનો હતો અને ધાટની ઉપરવાસ લગભગ દોઢસો ફૂટ લાંબી દિવાલ કરવાની હતી, અને એમાં ગ્રોઈન્સ (હાથણીઓ) ગોઠવવાના હતા. નીચેની બાજુએ પ્રાર્થનાશ્રમિ અને મહાત્માજીના બંગલાનું રક્ષણ થાય એટલી લગભગ દોઢસો ફૂટ લાંબી દિવાલ બાંધવાની હતી અને દિવાલની આગળ પણ ચોખ્ખ રથજે ગ્રોઈન્સ ગોઠવવાના હતા. માત્ર સામાનમાં અમારી પાસે ઈંટો, ગેડાં અને ચૂનો હતો.

તા. ૧૫મી મેએ અમે રેતીમાં પાથો બોદવાની શરૂઆત કરી. રેતીમાં એક ફૂટ ખોદનાં જ પાણી આવ્યું. પાણી ઠાંડવા માટે અમારી પાસે પમ્પ પણ ન હતા. ત્યારોંથી પાણી હિંગેચીને જોમતેમ દરી અમે ત્રોજક ફૂટ ઝીડો પાથો કર્યો. તેમાં પગ ચારે બાજુથી રેતી ધસી આવતી. ત્યારે જોયું કે હવે પાથો ઝીડો બંધ તેમ નથી ત્યારે મહાત્માજીનું નામ લઈને અમે ટાન્કીટ નાંખવાનું શરૂ કરી દીધું. અમારા પાયામાં ચૂનાનો

કોન્ક્રીટ હતો અને તે પણ રેતી ઉપર હતો. એ પાયા ઉપર નદીની પેલી દિવાલ અને ગ્રોઈન્સનું કામ શરૂ થયું. અમારે તો વખત સામે લડવાનું હતું જેથી કામ ગતિવિસ્તર ચાલતું હતું. નદીના તળથી કાંઈ લગભગ પાંત્રીસ ફૂટ જોડો હતો. દિવાલ કાંધના માથા મુખી લેવાની હતી. વધારામાં ઉપર પેરાપેટ પણ બાંધવાની હતી. એ ઉપરાંત ઘાટનાં લગભગ સિતેર પંચોતેર પગથીયાં એકસો દસ ફૂટ લાંબાં અને સત્રા ફૂટ પહોળાં કરવાનાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે ૭૭ ફૂટ પહોળા પડ્યાર અને બન્ને બાજુ એટલા પણ કરવાના હતા.

આ બધું કામ દસમી જુને પૂરું થયું. આ પચીસ દિવસમાં એટલું સંખન કામ કરવું પડ્યું હતું કે શ્રી નાથાકાકાનું ખડન શરીર પણ શિથિલ થયું અને એમને દોઢ બે મહિના પથારીવશ રહેવું પડ્યું. અમારે પહેલો વરસાદ સાચવવાનો હતો એટલા માટે સ્થળ ઉપર અમે બસો બરાસ ડેડાં રાખી મક્યાં હતાં. પહેલા પૂર વખતે એ ડેડાં ગ્રોઈન્સના છેડા આગળ દાસવવાનાં હતાં. મારી સમનાઓનું અક્ષરશ પાલન થયું હતું અને પરિણામે પહેલા ચોમાસામાં દિવાલ આગળ દસ ફૂટ કાંપ ખેરી ગયો હતો. વગર મહેનતે આ બાંધકામનો પાયો જમીનમાં તેર ફૂટ ઉડી ગયો અને કામને માટે હરિજન આશ્રમ સક્ષાત બની ગયો. શ્રી નાથાકાકાએ એ બધું કામ રૂપિયા આઠવીસ હજારમાં પૂરું કર્યું હતું.

તા. ૧૧મી જુને હું પાછો આણંદ આવ્યો. લાઈશ્રી બીખાભાઈ પણ ત્યાં આવી ગયા. સ્ટ્રક્ચર થતા અમે મોકલાવેલું બંધારણ પાછું કર્યું હતું. અમારા બંધારણમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે ઉદ્યોગોને અમે મૂંઝ્યા હતા, ઉદ્યોગોમાંથી થતું ઉત્પન્ન શિક્ષણ સંસ્થામાં વપરાય એવી અમારી ગેઠવણ હતી. શિક્ષણ સંસ્થાઓને સ્વાવલંબી બનાવવાની અમારી મુશ્કેલી હતી. સ્ટ્રક્ચરે આ સામે વાધો લીધો. એમણે લખ્યું કે Earning and Learning cannot be combined - શિક્ષણ

સંસ્થાથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી ચકાવ નહિ. તમારે જે બધારૂઠા રસ્તે કસાયું હોય તો આમાંથી ઉલ્લેખની વાતો કાઢી નાખો.

અમારે તો કોઈપણ રીતે કામ જ કરવું હતું. જેથી ચાકતર વિધામંડળ નામનું ફક્ત સિદ્ધાન્ત આપનારું એક મંડળ બનાવી તેનું અનંત બધારૂઠા ધડ્યું. અમારી આખી યોજના ગામડાંને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે જ હતી; એથી અમે ઉલ્લેખો માટે સહકારી ખાતાનો આશ્રય લીધો અને ચરોતર ગ્રામોદ્ધાર સહકારી મંડળ પ્રિ. નામના એક ખીન મંડળનું બધારૂઠા ધડી કાઢ્યું. આ જન્મે બધારૂઠાના મુદ્દા ઇલાવી દીધા અને સહકારી ખાતા સાથે પત્થરરુદ્ધાર ચડી કર્યો.

આ કામ ચાલતું હતું તે અરસામાં કરમસદના યુવાન કાર્યકર્તા શ્રી નરુભાઈ દેવાભાઈ અને એમના મિત્રોનો ગણતરી બીખાભાઈ સાથે બેઠો ધઈ ગયો અને શ્રી બીખાભાઈએ એમને ટકાર કરી કે જૂલકાળમાં જ્યારે જ્યારે કરમસદને આમળ વધવાના પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે કરમસદ ગામના લોકોએ તે ગુમાવ્યા. સદ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે આપણે હંમેશાં મોં ધોવા જઈએ છીએ. બી. બી. સી. બાઈ. રેન્ડે જ્યારે કરમસદની ભાગેળ આગળ યજ્ઞને જવાની હતી ત્યારે આપણે જાડો કરીને એને આણંદ તંરૂ કહાડી એમાં આપણે જહાહુરી સમજ્યા હતા અને છેવટે ખંભાતની પ્લાન્ડ લાઈનમાં એક માઈલ દૂર રેલેશન મેળવવા માટે આપણે લાગો દફાવી હતી. આવ્રા ખીન પણ નાના પ્રસંગો બનેલા છે.

“અત્યારે આ કંલેજોની વિચારણા ચાલે છે. જે ગામમાં કંલેજો થશે તે ગામનું નસીબ જરૂર ઉઘડી જવાનું. છોકરાઓ ઘેર રોટલા ખાઈને જીવ્યું સિદ્ધાન્ત મેળવી ચકશે અને ગામની ઉન્નતિનો પાર નહિ રહે. બાકરોલના લોકો જમીન આપે છે તે વખતે તમે લોકો કેમ કહો છો તે મને સમજતું નથી!” કરમસદના યુવાન કાર્યકર્તાઓ માટે આટલી ટકાર જરૂર હતી. સદ્મીએ ગામમાં તે વખતે શ્રી મનુભાઈ

તલાટી હાજર હતા. તેમણે ઘણાં વરસ વડોદરા રાજ્યમાં તલાટીનું કામ કરેલું હોવાથી તેઓ ખેતીની જમીન અને ધરધાળની જમીન વચ્ચેનું અંતર બહુ સારી રીતે સમજતા હતા. ટાઉન પ્લેનિંગના કાયદા પણ તેઓ જાણતા હતા. અમદાવાદમાં બંધા સોસાયટીઓ થએલી ત્યાં શું લાભ મળ્યા તે પણ તેઓ જાણતા હતા. ગામમાં કોલેજો આવે તો ગામનું ભાગ્ય ઉઘડી જાય એ પણ તે સમજતા હતા. એમણે તાબડોલ પાંચસો વીધાં જમીનનો નકશો તૈયાર કર્યો, અને તા. ૧૫મી જુન ૧૯૪૫ના દિવસે શ્રી નટુભાઈ, શ્રી મનુભાઈ તલાટી, શ્રી વિદુલભાઈ, વગેરે ખીજા ચાર પાંચ ભાઈઓ મારી પાસે આવ્યા.

બધાએ મને વિનંતી કરી કે કરમસદ ગામમાંથી આ નકશા પ્રમાણે અમે પાંચસો વીધાં જમીન આપીએ. તમે કોલેજોનું કામ આ જમીનમાં શરૂ કરો. નકશામાં બતાવેલી જમીન આજુબંદ ખંભાત રેલ્વે લાઇનથી સહેજ દૂર હતી, જેથી મેં એમને કહ્યું કે રેલ્વે લાઇન મુખીમાં ખીજો પાંત્રીસ ચાલીસ વીધાનો ટુકડો જો આમાં ઉમેરી આપો તો અમે વિચાર કરીએ. ભવિષ્યમાં આ સ્થળે સ્ટેશન થશે, અને સ્ટેશન માટે કદાચ જમીન આપતી પડે તો તે જમીન સંરક્ષાની હોય તો કામ સરળતાથી ઉઠવી જાય. શ્રી મનુભાઈ તલાટીએ આ વાત કબુલ કરી અને ખીજો દિવસે ખીજાં ચાલીસ વીધાં ઉમેરી ૫૪૦ વીધાનો નકશો તૈયાર કરી લાવ્યા.

શ્રી મનુભાઈ તલાટી બુદ્ધિશાળી માણસ હતા. જે જમીનનો એમણે નકશો બનાવ્યો હતો તે જમીન આજુબંદ, કરમસદ, બાકરોલ અને મોગરીના ચાર ભેટા ઉપર આવેલી હતી. આ સ્થળ આડા માર્ગ તરીકે ઓળખાતું અને ચોરી તથા લૂટ માટે આ સ્થળ પ્રખ્યાત હતું. ચરોતરનો પ્રખ્યાત બહાદુરશીઓ બાબર દેવા આ સ્થળનાં ઝૂંપડાંમાં દોઢ વર્ષ મુખી રહ્યો હતો. ખંભાતમાં આજુ તાલીમનો રાજો લૂટનાર અને ધોળો દિવસે ખંભાતની જેલ તોડીને શહેર વચ્ચે ધકેલે પસાર

ધનાર. પ્રખ્યાત બહારગરીઓ ધોળકાનો ફેંદા પણ આ રથને 'ઠ મહિના સુધી રહેશે.

કરમસદ્દ ગામથી માઈલ સવા માઈલ દૂર આ રથને હતું; સીમા-
દાની જમીન હતી, ખેડૂતો અંધા પાટણુરાડીઆ હતા જેમને આશ્રમે
ચોરકાકુ અને બહારગરીઆઓ રહેતા. જમીનમાંથી જમીનમાલિકાને
નહિમ્લેલું ઉપન્ન મળતું હતું. કેટલીક જમીનમાં ચોરડીઓ અને
હિંગોળાં લેમેલા હતા. કોઈ કોઈ જમીનમાં કુચ અને દર્બની જડો
બામેલી હતી. કોઈ કોઈ ખેતર જમ્બાળમાં મંદિર, મહાદેવ, ગોર કે
ફકીરને દાનમાં નિર્વાહ માટે અભાયકાં હતા અને કોઈ કોઈ જમીન
માલિક તેા ડરને લીધે પોતાના ખેતરમાં આવી શકતા નહોતા. કોઈ
હિંમનથી આવતા તેમને પણ આ જમીનમાંથી ખાસ ઉપન્ન મળતું
નહોતું; છતાંય આ તો કરમસદ્દ ગામની જમીન હતી. મરવા ખેડેલી
ગાયનું પણ દાન ન કરવું એવી સમજવાળા પણ કોઈ કોઈ હતા.

શરૂઆતમાં શ્રી મનુભાઈ તક્ષાડીને અમુક માણસોની સમ્મતિ
મળેલી નહિ; જેથી એમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે વખત નહિ હોવાથી
આજે પાંત્રીસ ટકા માણસોની સફીઓ અમે મેળવેલી છે. કેટલાક
ભાઈઓ બહારગામ છે, કેટલાક આક્રિકા છે, તે બધાની સમ્મતિ આવી
જશે એની અમે બધા તમને ખાત્રી આપીએ છીએ. ફક્ત પાંચેક
ટકા માણસો ખુશીથી જમીન નહિ આપે, એમની જમીન માટે
આપણે 'ખોંધાતું પશાળતું' પડશે. તમે અમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખજો.
વહેલેમોડે આ નકશા પ્રમાણેની બધી જમીન તમને મળી જશે અને
તમારા કામમાં કોઈપણ જાતનો દરકતરહેશે નહિ આવે.

અમારા એક સિદ્ધાન્ત હતો કે જમીન એકવાપર કરીને લેવી
નહિ. જે રથજો લોકસંગ્રહના કામની સ્થાપના કરી હતી તે રથજો
કોઈ પણ વ્યક્તિનું દિલ દુલાવીને એની જમીન ન લેવી એવો અમે
નિશ્ચય કર્યો હતો; જેથી અને પણ ખાત્રી થઈ કે આગા ખાત્રી નાજકની

આ ફાસકુસીયા જમીન હોડવામાં કોઇપણ વ્યક્તિ બહુ આનાકાની નહિ કરે. અમારી યોજના એવી હતી કે જમીન આપે તે દાન તરીકે ગણાય અને બદલામાં જે ત્રીજા ભાગની જમીન પાછી મળે તેની કિંમત આપી જમીનની અસલ કિંમત કરતાં દસ બાર ગણી થઇ જાય; જેથી આ જમીનનો સ્વીકાર કરવામાં મને કંઈ ખાસ વાંધો દેખાશે નહિ. પણ મારે શ્રી પુરુષોત્તમદાસ દેવજીભાઈની આ ફેરમદારી માટે સમ્મતિ મેળવવાની હતી; કારણ તેમણે દેખાડેલી ખેતરિલીનો કોઈ જોટો નહોતો.

કરમસદથી આવેલા ભાઈઓને મેં કંઈ કે ભાઈશ્રી પુરુષોત્તમદાસ દેવજીભાઈ સાથે વાત કરીને હું તમને છેવટનો જવાબ આપીશ. મારી અને ભાઈશ્રી ભીખાભાઈની દૃષ્ટિએ કરમસદની જમીન એ અમારા કામ માટે સારામાં સારું સ્થળ હતું. આજુદ શહેરને એક છેડેથી તે ફક્ત દોઢ માઈલ અને આજુદ રોડનથી સીધે રસ્તે ફક્ત ત્રણ જ માઈલ દૂર હતું. કરમસદ, મોગરી અને બાકરોલ અડધીથી એક માઈલ દૂર હતાં, જેથી આ ચારેય ગામ સંસ્થાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લઇ શકે તેમજ બાકરોલ અને મોગરીના છોકરા છોકરીઓને તો સંસ્થાની હાઈસ્કૂલનો પણ લાભ મળી શકે તેમ હતું. આ દૃષ્ટિએ આગળ જણાવેલાં બધાં સ્થળો કરતાં આ સ્થળનું મહત્ત્વ વધારે હતું.

આ સિવાય એક બહુ અમત્યનું કારણ હતું. નાપાડ, મોગર કે બાકરોલના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ એવી નહોતી કે જેથી તેઓ પ્લોટ ઉપર જલદીથી મકાનો બાંધી શકે પણ કરમસદના અનેક માણસો આફ્રિકામાં રહેતા હતા. બહારગામ ધધાર્થે પણ અનેક કુટુંબો હતા. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પણ ઘણી સારી હતી. ગામનજમાં જમીનની કિંમત વારના સો રૂપિયા સુધી ગણાતી અને તે પણ મળતી બહુ જ મુશ્કેલ હતી, જેથી કરમસદની જમીનના પ્લોટ ઉપર મકાનો જલદીથી બંધાય એમ હતું. ગામની વધાગની શ્રીમંત વસતિ માટે ઘર બાંધવાની

શ્રી ગિરીશચંદ્ર મ્યુનિસિપાલિટીમાં વરસો મુખી ટાઉન પ્લેનિંગ ઓફીસર હતા અને ટાઉન પ્લેનિંગનું બહોળું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવતા હતા. શ્રી રાવજીભાઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એન્જિનિયર હતા. બન્ને ભાઈઓએ સને ૧૯૪૨ની. લગ્ન વખતે મ્યુનિસિપલ હસતાળમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લઈ મ્યુનિસિપાલિટીના ખીમ્મ અધિકારીઓ સાથે એમણે પણ જેલ ભોગવી હતી. જેલમાંથી છૂટ્યા પછીથી ટાઉન પ્લેનિંગના કામ કરવા માટે તથા જમીન અને મકાનોની કિંમત નક્કી કરનારા નિષ્ણાતોની એક પેઢી ખોલી હતી.

મારો પત્ર મળતાંજ આ બન્ને ભાઈઓ આજુંદ આવી પહોંચ્યા. રથજી ઉપર જઈ બધી જમીન જોઈ લીધી. વડોદરા રાજ અને સિટીશ રાજની હદો તપાસી લીધી અને બધા નકશાઓ લઈને અમદાવાદ પાછા ગયા. અમારી ઇચ્છા મ્યુનિસિપલ ટાઉન કરવાની હતી તેની એમણે નોંધ લીધી અને તા. ૧૫ મી જુલાઈએ તો એમણે વિધાનગરની રચનાનો પ્રથમ નકશો મોકલી આપ્યો. આ અરસામાં જમીનનો પ્રથમ ઉકલી ગયો હતો અને હવે કરમસદ, વાઢરાણની જમીનમાં કોલેજો તથા પ્રામોદારની યોજનાઓ ઘરો એવી હકીકત સૌ પ્રથમ નવસૌરાષ્ટ્ર પત્રે મેળવી અને એક સુંદર લેખ છાપ્યો. આ લેખ શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના વાંચકામાં આવ્યો. ચરોતરમાં ચાલતી આ પ્રવૃત્તિની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તેઓ નેનપુરથી આજુંદ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ મુંબઈ ગયેલા અને હું સોસાયટીના અન્નિયિગૃહને મેડે હતો.

શ્રી ઇન્દુભાઈએ આવતાવિનજ ધડાકો કર્યો કે આ વળી શું તૂટ જાયું કરી રહ્યા છો. મેં એમને જેસાડયા, આ મંગાવી અને આ પી કંડા પડ્યા પછીથી મેં વાતની સરગ્યાન કરી. એમને આખી યોજના સમજાવી. અમારી વાતો લગલગ જે કલાક ચાલી. હંડે કોલેજો યોજનાંની વિગતો સમજ્યા પછીથી તેમના આનન્દનો પાર ન રહ્યો. નેનપુર મયા વ્યાદ તેમણે એક નવું વિધાનગર સરખાય છે એ મતલબનો બહુ જ મુંદર

લાખો લેખ લખી ગુજરાતના દરેક વર્તમાનપત્રને મોકલી આપ્યો. આ રીતે જે નગરનું અમે માનસિક સર્જન કર્યું હતું તે નગરનું નામ 'વિદ્યાનગર' પાડવાનું કામ શ્રી હન્ડુભાઈએ કર્યું, અને કાયમને માટે વિદ્યાનગરની ફાઇનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અમારે જે પ્રથમ નકશો થયો તે વિદ્યાનગર યુનિવર્સિટીના પ્લાન તરીકે ઓળખાયો.

આ અરસામાં અન્ય નેતાઓ સાથે સરદારશ્રી અહમદનગરના કિલ્લામાંથી છૂટી મુંબઈ આવી ગયા. મેં એમને અત્યાર સુધીમાં શું શું કામ થઈ ગયું છે તે સંબંધીનો વિગતવાર હેવાલ લખ્યો. યોજનાની રૂપરેખા આપી. દેશની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો અને એ પરિસ્થિતિના જવાબ રૂપે જ આ યોજના ધડી છે એમ લખ્યું. સાથે સાથે ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ હાવાલે કામચલાઉ ચાન્સર વિદ્યામંડળ અને ચરૈતર પ્રામોદ્ધાર સહકારી મંડળના બંધારણો મોકલી આપ્યાં, અને એમને મળવાનો વખત માગ્યો. મુંબઈ આવ્યા પછીથી તુરત જ એમનો અમદાવાદનો પ્રોગ્રામ ગોઠવાયો; જેથી એમણે મને લખ્યું કે મારે એમને તા. ૩૩મી ફેબ્રુઆરી આગસ્ટ સુધીમાં અમદાવાદમાં મળવું. હું તા. ૪મી આગસ્ટે સવારે અમદાવાદ જઈ એમને ભાઈશ્રી મગનભાઈ બીખાભાઈને બંગલેથી ફોન કર્યો. સરદારશ્રીએ મને તાત્કાલિક બોલાવ્યો. જેથી શ્રી મગનભાઈની મોટરમાં હું અને શ્રી મગનભાઈ ડૉ. કાનુગાને બંગલે ગયા. સરદારશ્રી લાખે વખતે જેલમાંથી છૂટીને અમદાવાદ આવેલા, જેથી મુલાકાતીઓની ઠંડ ડૉ. કાનુગાના રોઈંગ રૂમમાં જમેલી હતી. કોને મુલાકાત કરાવવી એ માટે પણ શ્રી મોસરજીભાઈનો સખન ચોટીપડેરા હતો. હું ગયો કે તુરત જ સરદારશ્રીએ મને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે તમે મુંબઈ આવો તો ઠીક, અહીં તો એટલો બધો ભારે પ્રોગ્રામ ગોઠવાયલો છે કે મને એક મિનિટની પણ કુસ્સદ મળે તેમ નથી. હું અહીંથી તા. ૬ ફેબ્રુઆરી રાત્રે પાછો જવાનો છું. મારે પણ શાન્તિથી વાતો કરવાની હતી, જેથી તા. ૭ મીએ સાંજે હું મુંબઈ આવીશ એમ કહી સરદારશ્રીની

જમીનની ખડુ જરૂર હતી, જેથી આ રથળા આ દિવસે પણ ખડુ ઉપયોગી હતું.

વળી કરમસદ ગામ ચરોતરમાં કુળવાન ગણનાં મોટાં ગામ પેદાનું એક ગામ હતું, જેથી કરમસદની સીમમાં જે નવું ગામ વસે તો ચરોતરના કોઈપણ ગામનો માણસ ત્યાં વગર આનાકાનીએ ધર બાંધી શકે એમ હતું. આથી દરીને બહાર ગામના માણસો પણ કરમસદ ગામના ખેાટ ઘણો ખુશીથી વેચાના લે અને મકાન બાંધે એવો સંભવ હતો. ચોર લૂટારો તો અમને ડરજ નહોતો કારણ એ તો આપણી સામાજિક રચનાનું જ પરિણામ હતું. કુચક્ષિતઃ કિમ્ ન કરોતિ પાપમ્। એ ન્યામે જૂમના દુઃખમાંથી છુટવા જ માણસોને ચોરી અને લૂટ જેવા ધંધા કરવા પડે છે. અમારો ઉદ્દેશ તો આ રોગના મૂળને જ ડામવાનો હતો.

આ બધા ઉપરાન્ત કરમસદ સરદારની જન્મશ્રુતિ હોવાથી અમારે મન એ પવિત્ર શ્રુતિ હતી. એ શ્રુતિમાં સરદારશ્રીના પિતાનું એક દોડ વીધાનું ખેતર આવેશું હતું; જેથી સરદાર નાનપણમાં ત્યાં રમ્યા હતા અને એ ખેતરમાં કામ કર્યું હતાં, અને તે જમીનમાં ઉગેલાં રાયણ અને આળાના ઝાડ ઉપર ફળ ખાવા ચદ્યા હતા. સરદારશ્રીના આદેશથી અમે આ આખી યોગના ઉપાડી હતી અને કરમસદ ગામના આ બે બહાદુર ભાઈઓ—સરદારશ્રી અને એમના વડીલ બંધુ શ્રી વિદુલભાઈ—જેઓ રોમન સામ્રાજ્યને ઉચલાવી પાડનાર બે રોમન ભાઈઓની પેઠે ધિટીસ સામ્રાજ્યના પાયાને હચમચારી નાખવામાં સફળ થયા હતા; તેમનું યોગ્ય સ્મારક કરવા માટે અમે નિર્ણય કર્યો હતો, અને એવું સ્મારક એમની જન્મશ્રુતિમાં જ થાય એ યોગ્ય હતું.

તેજ દિવસે હું ભાઈશ્રી પુરુષોત્તમદાસને મળ્યો અને કરમસદની જમીન આપવા સંબંધી માગણીની વાત કરી અને જમીનનો નકશો બતાવ્યો. આ વાત જાણી તેઓ ખડુ ખુશી થયા. એમણે બાકેરાલની

આપવા કહેલી જમીન આકરોણ ગામથી દોઢ માઈલ દૂર હતી, જ્યારે કરમસદની આ જમીન આકરોણ ગામથી અરધો માઈલ દૂર હતી; જેથી આકરોણના હોકરાઓના દિનની દૃષ્ટિએ આ જમીન એમને બહુ પસંદ પડી. એમણે કુલ એકજ માગણી કરી કે આકરોણ ગામના લોકો કહેલે માટે જમીન આપવાના છે એવી વાત વહેતી થઈ ગઈ છે અને તમે જો હવે એકલા કરમસદ ગામની જમીન દ્યો તો લોકો કહેશે કે જમીન આપવાની વાત કરીને શ્રી પુરોહિતમહાસે અંગુઠે કમાડ ટેલી મૂક્યું, જેથી કરમસદની જમીન સાથે તેને લાગુ પડતી આકરોણની જમીન પણ દ્યો.

આ વાત મેં કથુલ કરી. એમણે આકરોણ ગામનો નકશો મંગાવ્યો અને કરમસદની જમીનને લાગુ પડતી લગભગ ત્રણસો વીધાં જમીન લેવાનું નક્કી કર્યું. આ વિસ્તારમાં પચાસેક વીધાં જમીન સરકારી માલિકીની હતી, એને માટે પણ સરકારમાં માગણી કરી. આ અંધી જમીન બેગી કન્યાં આખુંદ નરક થોડાક ખાંચો રહેતો હતો, જે બેગવી લેવા માટે આખુંદના લોકો પાસે લગભગ પચાસ વીધાંની માગણી કરી, જે એમણે આપી. આ રીતે અમારી પાસે લગભગ સવા નવસો વીધાં જમીન થઈ ગઈ; જેમાં લગભગ હસો વીધાં જમીન ખિડીયા હોતી હતી અને સવા ત્રણસો વીધાં ઉપરાંત જમીન વડોદરા રાજની હતી. ખિડીયા હદ અને વડોદરા હદ વચ્ચે એક રસ્તો હતો અને બન્ને હદનાં પાકાં નિશાન હતાં.

અમારે કેટલી જમીન લેતી એનો છેવટનો હકિક આ રીતે આવી ગયો અને ત્રણેય ગામના નકશા બેગા કરીને તેમથી અમારે જોઈતો નકશો તા. ૨૦મી જુનને તૈયાર થયો. તત્કાલ અમદાવાદની અમીન દેસાઈની ટાઉન પ્લેનિંગ કંપનીને એક પત્ર લખ્યો. એ કંપનીના બન્ને ભાગીદાર શ્રી ગિરીશચંદ્ર દેસાઈ અને શ્રી સુવલ્લાઈ અમીનને આખુંદ જોડાવ્યા. આ બન્ને બાદ્યોએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મારી સાથે કામ કરેલું.

રમ લીધી. જહાર ઝિમેલા શ્રી મોરારજીભાઈને પેલા કામચલાઉ બંધારણોની નકલો આપી તેમની વિદાય લઈ હું ઘેર ગયો.

તા. ૭મી ઑગસ્ટની સાંજે હું મુંબઈ પહોંચ્યો. સરદારશ્રી ૬૮, મરીનડ્રાઈવ ઉપર હેમપ્રમા મકાનમાં ચોથે માળે એમના મુખ્ય શ્રી ડાહ્યાભાઈ સાથે રહેતા હતા. કુ. મણીભેન પણ ત્યાં હતાં. એ જ મકાનમાં ત્રીજે માળે મારા મિત્ર શ્રી પશાભાઈ પટેલ, રહેતા હતા. હું તેમને ત્યાં ઉતરતો હતો. હું ત્યાં મયો કે તરત જ સરદારશ્રી ઉપરથી આવ્યા અને અમારી વાતોની શરૂઆત થઈ. આ વાતો તા. ૮-૯ અને ૧૦ મુધી ચાલી. સરદારશ્રીએ પેલાં બંને બંધારણ વાંચ્યાં હતાં; એટલું જ નહિ પણ વડીલની રીતે તેનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આટલી બધી પ્રવૃત્તિમાં આ બંને બંધારણોની એકેએક વિગતનો ખ્યાલ રાખવો એ કામ તો સરદાર જેવા વિરલ પુરુષ જ કરી શકે. ત્રણ દિવસ મુધી એમણે મને પ્રશ્નો જ પૂછ્યાં કર્યાં હું એમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતો ગયો; જે એ મોં ઉપર કોઈપણ જાનનો ભાવ લાગ્યા વગર સાંભળ્યે જતા હતા. અમારી આ પ્રશ્નોત્તરી દરમ્યાન ઘણાખરો વખત શ્રી પશાભાઈ પટેલ હાજર રહેતા. એઓ પણ આ ચોગળા સંબંધે ખુલાસા મેળવવા કંઈ કંઈ પ્રશ્નો પૂછતા હતા.

આ વખતે શ્રી જવાહરલાલજી લંડન મયેલા હતા, ત્યાં સ્વરાજ સંબંધે વાટપટિ ચાલતી હતી. તેમને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ ટેલિફોન ઉપર સરદારશ્રીનો સંપર્ક સાધતા હતા, અને ઉભી થતી મુંબોનો ઉકેલ સરદારશ્રી કરતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો અરધા અરધા કલાકે જવાહરલાલજીના ફોન આવતા અને અમારી પ્રશ્નોત્તરી દરમ્યાન ઊઠીને તેઓ તેમની સાથે વાનચીત્ર કરી લેતા. આ રીતે તા. ૧૦મી ઑગસ્ટના સાંજના સાડા પાંચ વાગના મુધી અમારી વાતો ચાલી અને છેવટે સરદારશ્રીએ એમનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં આપ્યો:—

“ભાઈનાથભાઈ! ત્યારે આ તો તમે કરમસદનું કામ કરતા નથી, ચરોતરનું કરતા નથી, ગુજરાતનું કરતા નથી, પણ તમારી યોજના બે સફળ થાય, અને આજે મને ખાત્રી થઈ છે કે તે સફળ થવી જોઈએ તો વહેલેભોડે એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે ત્યારે કરમસદ હિન્દુસ્થાનનું કેન્દ્ર બનશે જાઓ, ફત્તેહ કરો, મારા તમને આશિર્વાદ છે.”

આ વખતે શ્રી પશાભાઈ પટેલ પણ હાજર હતા. અમારી વાતો ચાલુ હતી ત્યારે શ્રી પશાભાઈએ પણ એક મુયક પ્રશ્ન પૂછેલો કે આવી મોટી યોજના દેટલે વરસે પૂરી થઈ શકે? મેં જવાબ આપેલો કે એનો આધાર તો પ્રજાના સહકાર ઉપર છે. જે સારો સહકાર મળે તો ત્રીસ આઘીસ કે પચાસ વરસ લાગે અને સહકાર થોડો હોય તો કદાચ સો વરસ પણ લાગે. પણ આ રીતે જે આપણે દેશની શિક્ષક ફેરવી શકીએ તો પ્રજાજીવનમાં સો વરસનો શો હિસાબ છે! સરદારશ્રીએ તે વખતે ટાપસી પૂરેલી કે બરાબર છે. જે આવું કામ થતું હોય તો સો વરસનો હિસાબ નથી. તે વખતે તો અંગ્રેજોનું રાજ હતું જેથી સરકારની મદદ વગરજ આ બધાં કામો કરવાની યોજના હતી.

હુંકા વખતમાં આપણું રાજ ચલાવું હતું અને આપણું રાજ થયા પછીથી પણ આ સંસ્થાઓને સરકાર તરફથી જોઈતી મદદ ન મળી શકવાને લીધે કદાચ સંસ્થાઓ જન્મનાંજ દૂધપીતી થઈ જાય એ સ્થિતિ અટકાવવા માટેજ ઈશ્વરે અમને એવી પ્રેરણા આપી હતી કે સરકારની મદદ ન મળે તો પણ આ સંસ્થાઓ ચાલી શકે એવી યોજના ધડપી. આપણું રાજ થયું ત્યારે પણ રાજસત્તા તો શહેરના લોકોના હાથમાં આવી, જેથી રાજનો પૈસો એમણે શહેરોના હિતમાંજ ખર્ચવા માંડ્યો, અને દેશને માટે અતિ ઉપયોગી એવી આ યોજનાઓ જેની પ્રેરણા સરદારશ્રી તરફથી મળી હતી અને જેના ઉપર સરદારશ્રીની છત્ર-

જાયા હતી એવી આ યોજનાઓ ગામગ્રામમાં થતી હોવાથી સ્વચ્છતા મળ્યા છતાંય આ યોજનાઓને સરકાર તરફથી કોઈપણ જનનું ઉત્તેજન ન મળ્યું. અમને તો જો કે ખાતરી છે કે વહેલોમોડો આ સ્થિતિનો પસંદો આવશે અને લોકરાજમાં કોઈપણ સરકારથી લોકમનની અવગણના થઈ શકે એમ નથી.

તા. ૧૨મી ઑગસ્ટે મુંબઈથી નીકળી હું આણંદ આવ્યો અને ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના સ્વયંસેવકો, શિક્ષકો, શ્રી હર્ષિભાઈ હેડમાસ્તર તથા શ્રી રાવજીભાઈ સેક્રેટરીને આ સમાચાર આપ્યા. બધાને થલોજી આનંદ થયો અને એમની આ કામ અંગેની મદદ દત્ત થઈ. એ અરસામાં ભાઈશ્રી બીખાભાઈ પણ શુકલતીર્થથી આવી ગયા. ત્યાં મુધીમાં અમે ચાક્ષર વિદ્યામંડળનું બંધારણ ફરીથી રજૂ કરાવવા મોકલેલું તે ચોક્કસ ફરફાર સાથે સને ૧૮૬૦ના ૨૧મા રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ પ્રમાણે તા. ૧૦-૮-૪૫ના રોજ મંજૂર થઈને આવી ગયું; જેથી ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ ઉવટના ફપમાં તે જમાવી દીધું.

તાજડોગ વિદ્યામંડળના સભ્યો નોંધવા માટે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ, રાવજીભાઈ અને ગોરધનભાઈ અમીને આણંદમાં ફરવાનું શરૂ કરી દીધું. સોસાયટીમાં જતા આવતા મહેમાનોને પણ અમે વાતો કરતા, અને તેમના તરફથી પણ સારો સહકાર મળવા લાગ્યો. બાકેરાણવાળા શ્રી પુસ્તોત્તમદાસ દેવજીભાઈ આણંદમાં રહેતા. એમને ઘેર તો મહેમાનોનો મોટો દરોડો રહેતો હતો. તેઓ દરેક મહેમાનને એમના મળ પ્રમાણે ચાક્ષર વિદ્યામંડળના સભ્યો બનાવતા હતા. મોગરીના શ્રી અનુભાઈ ભાઈવાલભાઈએ પણ મોગરીમાં અમને લઈ જઈને સારી રકમ આપનારા સભ્યો નોંધાવ્યા હતા. આ રીતે જે ત્રણ અડવાડિયામાંજ લગભગ દોઢેક લાખ રૂપિયા આપનારા સભ્યોનાં નામ નોંધાઈ ગયાં અને અમે ચાક્ષર વિદ્યામંડળની પ્રથમ સભા તા. ૬-૬-૪૫ના રોજ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના વ્યાયામ મંદિરમાં બોલાવી.

આ સભાએ મુંધારા સાથેનું રજીસ્ટર થયેલું બંધારણ મંજૂર થયું. વડોદરા રાજ્યમાં સંવત ૧૯૬૫ના લોકોપકારક મંડળ નિર્બંધના આધારે આ બંધારણને નોંધાવવા માટે જરૂરી તજવીજ કરવાનો ફરિયાદો, અને બંધારણના નિયમ ૧૨ મુજબ હોદ્દાઓની વચ્ચે કરી સરદારશ્રી મંડળના પ્રથમ પ્રમુખ થયા.

ચરોતર આમોદાર સહકારી મંડળનું બંધારણ ઘડવા માટે અમને શ્રી છોટાભાઈ અમીન, અમદાવાદનાં-સહકારી ખાતાના ડેપુટી રજીસ્ટ્રારે બહુ સારી મદદ કરી. એમણે અમારી બધી જરૂરિયાતો સાંભળી લીધી અને જરૂરી મુશ્કેલીઓ આપીને જે અનુભવી માણસોને આજુબંધ મોકલ્યા, જેમણે અમારી સાથે વાટાઘાટો કરી આખી ચોજનાને છેવટનું સ્વરૂપ આપ્યું. ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ એને રજીસ્ટર થવાને મોકલાવી આપ્યું. ચરોતર આમોદાર મંડળ તો સહકારી મંડળ હતું જેથી શરૂઆતના બંધારણના ખર્ચ ઉપર વીસ પચીસ ભાઈઓની સહાયો લઈ લીધી. એમની પાસે શેર લેવડાવ્યા અને રૂપિયા પંદર હજારની રકમ બોમ્બે પ્રોવિન્સિયલ કો-ઓપરેટીવ બેન્કમાં જમા મુકી, બેન્કની પાવની ડેપુટી રજીસ્ટ્રારને મોકલાવી આપી. શ્રી છોટાભાઈ અમીનની સહાનુભૂતિથી આ બંધારણ તાત્કાલિક મુખર્દી રાજ્યના સન ૧૯૨૫ના ૭મા એક્ટ પ્રમાણે તા. ૭-૬-૪૫ના રોજ રજીસ્ટર થયું અને બીજા શેર ઉતરાવવાની શરૂઆત કરી.

સગભગ બેએક માસમાં અમે ચોપન શેરહોલ્ડરો નોંધ્યા અને વીસેક હજારની રકમ ઉતરાવી લીધી. મંડળની પ્રથમ સભા ચરોતર એન્ડ્યુકેશન યોસાયટીમાં તા. ૧૦-૧૧-૪૫ના રોજ બોલાવી અને હોદ્દાઓની નિમણૂક કરી. પ્રમુખ અને મંત્રી તરીકે હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ નિમણાયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાત્માજીની મુલાકાત

સપ્ટેમ્બર મહિનામાં સરદારશ્રીની તબિયત ખરાબ થઈ એમને આંતરડાનું દર્દ હતું, જેથી મહાત્માજીએ પોતાની જાતે દેખરેખ નીચે તેમને પૂનામાં ડોક્ટર મહેતા પાસે નિસર્ગોપચારની સારવાર કરવા માટે બોલાવ્યા. ત્યાં લગભગ એક મહિનો રાખ્યા. આ અસામાન્ય સરદારશ્રીએ બાપુજી સાથે ચારતર વિદ્યામંડળ અને ચરેતર આમોદાર મંડળની પ્રવૃત્તિ સંબંધે વાત કરી. મહાત્માજીએ તુરંત જ જવાબ આપ્યો કે આવી મોટા પાયા પરની યોજનાઓ યુરોપમાં પણ થઈ નથી તો પછીથી હિન્દુસ્થાનમાં તે કેવી રીતે અમલમાં આવી શકે! ઑક્ટોબરની શરૂઆતમાં સરદારશ્રીનો મારા પર પત્ર આવ્યો કે મહાત્માજીનો અભિપ્રાય તમારી યોજના માટે આ પ્રભાણેનો છે જેથી તમે પૂના આવી મહાત્માજીને ફરાર મળે તો ઠીક.

મેં સરદારશ્રીને જવાબ આપ્યો કે આ જાનની યોજના યુરોપમાં તો શું પણ જાનના કોઈ ભાગમાં નથી. આપણા જેવા પ્રશ્નો જાનના ખીણ દેશોમાં ઊભા થયા નથી, જેથી ત્યાં આવી યોજના કરવાનો પ્રયત્ન નથી. આપણા પ્રશ્નો ઉકેલ આપણે આપણી રીતે દુલ્લ કરવો પડશે. આપ કહો તે તારીખે મહાત્માજીને મળવા માટે હું પૂના આવું. સરદારશ્રીનો જવાબ મળ્યો કે તમે તારીખ ૧૫મી ઑક્ટોબર બાપુને મળી શકશો. આ પહેલાં હું મહાત્માજીને કોઈ વખત મળ્યો નહોતો, કારણ એવા કોઈ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા નહોતા કે જેના ઉકેલ માટે માટે

એમનો કિંમતી વખત લેવો પડે, સને ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીના પહેલા અવાડિયામાં કોન્ગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીની સભા આરંભાલીમાં હતી તે વખતે સરદારશ્રીએ મને અમદાવાદથી ત્યાં બોલાવેલો. મહાત્માજી પણ તે વખતે ત્યાં હતા. એમની સાંજની સભાના પ્રવચન વખતે હું હાજર હતો પણ એમને મળવા પ્રયત્ન કરેલો નહિ. બીજો દિવસે સવારમાં સિંધના શ્રી જેરામદાસ દોશનરામ મને મળ્યા ત્યારે એમણે મને પૂછેલું કે તમે બાપુને મળ્યા? ત્યારે મેં જવાબ આપેલો કે હું એમને છંદગીમાં ફાઈ વખત મળ્યો નથી. તેમણે મને કહ્યું કે ચાલો હું તમને બાપુને મેળવી આપું. મેં તે વખતે જવાબ આપેલો કે દેશ આજે કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે, બાપુની એકેએક ક્ષણ કિંમતી છે, તે વખતે મારે એમનો વખત અગાડવાનું પાપ શા માટે કરું? હું એમનાં દર્શન કહું છું અને એથી મને સતોષ છે. શ્રી જેરામદાસે કહ્યું કે નમારી વાત સાચી છે. મારી અમદાવાદની કામગીરીથી સતોષ પામી મહાત્માજીએ વગર ઝોળખ્યે એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં એક વાક્ય હતું કે તમારા આવા કામનો બદલો પ્રભુ જરૂર આપશે આ પત્ર જ મારો હુમેશને માટે માર્ગ-દર્શક હતો.

અમે આજ મુંબી ગંધાર્જી, પાવતી હુકો વિગેરે જાવવાના ખર્ચ સિવાય સંસ્થાઓ ખાતે કોઈપણ રકમ ઉધારી ન હતી અને બનનાં મુંબી જરૂરી કામના ખર્ચ સિવાય કોઈપણ રકમ ન ખર્ચવી એ અમારી નીતિ હતી. કોઈપણ રથજે જવા આવવાનું ખર્ચ હું અને ભાઈથી બીખાભાઈ જાતે જ બોગવી લેતા. પૂના જવા આવવાનું ખર્ચ મારે માટે ભારે હતું, એટલામાં મેગરીના શ્રી ચતુરભાઈ ભાઈજીસભાઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મેં એમને સરદારના પત્ની વાત કરી. તેમણે મને કહ્યું કે ચાલો હું પણ તમારી સાથે આવીશ અને મહાત્માજીનાં દર્શન કરીશ. હું ખુશી થયો. પૂના જવા આવવાના ખર્ચનો પ્રશ્ન આમ ઉકેલી ગયો અને અમે જાતે તા. ૧૪મી ઑક્ટોબરે પૂના પહોંચ્યા.

તા. ૧૫મીએ જ્યોત્સના જાગે જાગે સરદારશ્રીને મળ્યા. ડૉ. મહેતાની સાથેસાથે જોમની તળિયનમાં કંઈ ખાસ મુદ્દાએ જણાવેો નહોતો: અજ્ઞાત આરામ મળતાં કંઈક ફાવેલ થયે હતો. મહાત્માજીનો મુકામ બાજુની ઓરડીમાં હતો. કે. મળીએન સરદારશ્રીની દેખરેખ રાખતાં અને ડૉ. સુશિલા નાયર મહાત્માજીની તહેનાતમાં હતાં. હું આખો છું એ જાગર સરદારશ્રીએ મહાત્માજીને મોઢવાળા કે તુરમજ એમણે મને બોલાવ્યો. હજારે વરસે ક્ષત્રિય જગતમાં જન્મ લે એવા પુરુષના સાન્નિધ્યમાં હું છવનમાં પડેલી વારજ બેઠો. એમના પેટ ઉપર માઠીની પોટલી મુકેલી હતી છતાંય તેઓ રેંદીઓ ફેરવી રહ્યા હતા. ડૉ. સુશિલા નાયર તે દિવસની ટપાલના જવાબ આપી રહ્યા હતા.

હું બેઠો કે તુરમજ મહાત્માજીએ પૂછ્યું કે કહો તમારે શું કશું છે? મેં જવાબ આપ્યો કે મારે તો ગામડાંમાં કામ કરવું છે અને એમાં આપના આશિર્વાદ જોઈએ છે. મહાત્માજીએ કશું ને યોગનાને મારી મંજૂરી ના મળી હોય તેને હું આશિર્વાદ આપતો નથી. મેં જવાબ આપ્યો કે તો બહુ સાફ. મારી યોગના આપ સમજ લો અને એને મંજૂર કરો. મહાત્માજીએ કશું હું તા. ૧૭મીએ સેવાગ્રામ જવાનો છું એટલે તમારી સાથે ચર્ચા કરવાનો હુમણાં મને વખત નથી. મેં કશું હું આપની સાથે સેવાગ્રામ આવવા તૈયાર છું. તેમણે કશું કે ત્યાં તો મને ઘણા માણસો મળવા આવશે અને મને બહુ વખત નહિ મળે. મેં કશું હરકત નહિ, આપ કહેશે તેટલા દિવસ હું ત્યાં રહીશ અને આપની સાથે ફરીશ. અને આપને જ્યારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે ત્યારે બોલાવજો. આ કામ સિવાય હવે મારે બીજું કંઈ કામ નથી, જેથી આપ કહેશે તેટલો વખત હું ફાગલ પાંડી સહીશ.

મહાત્માજી હસ્યા એ બધું તો ડીક પણ તમે ગામડે ગામડે વોટર વર્ક્સ કરવાની વાતો કરો છો એ શી રીતે જાને? હુમણાંજ એક સ્થળે દશ છોકરીઓનું જાત્રાલય છે ત્યાંના વોટર વર્ક્સ મારે મેં નક્કા

કરાવ્યા તેનો અંદાજ ખર્ચ ફિષા દસ હજાર આગ્યો છે, તો ગામડે ગામડે વોટર વર્કસ કરવાના પૈસા ક્યાંથી લાવશે? મેં જવાબ આપ્યો કે સસ્તાં વોટર વર્કસ શી રીતે કરનાં અને પૈસા શી રીતે ઊભા કરવા એ મારા ઉપર છોડો. મેં સરદારશ્રીને ક્યું હુનું અને આપને પણ કહું છું કે પૈસા માટે હું આપની પાસે નહિ આવું.

મારી યોજના દેશના હિતમાં છે એની આપ ખાત્રી કરી લો. સરદારશ્રીને મેં ખાત્રી કરાવી છે અને આપની ખાત્રી થાય એટલે માફ કામ પડ્યું. યોજનાનો અમલ શી રીતે કરવો એ જવાબદારી મારી અને મારા સાથીઓની છે. આ જવાબ સાંજળી મહાત્માજી ગંભીર બન્યા. આ બધો વખત રેંડીઓ તો ચાલુજ હતો. એક પાસે થાકે કે બીજા પાસે બદલાતા હતા. રેંડીઓ ફરીથી મોડવાતો હતો અને સુતરના તાર વાતો કરનાં કરતાં ખેંચાતા હતા. મહાત્માજીએ મને ક્યું કે તમારી વાત જલ્દીથી પને તેમ નથી. મારે તમને વખત આપવો પડશે. હું સેવાગ્રામ જવાનું બંધ રાખું છું. હમણાં તો મારા ઉપર કામનું દબાવ છે પણ તમે એમ કરો. સરદારને સિત્તેર વરસ પૂરાં થયાં એનો ઉત્સવ ઉજવાવાનો હોઈ સરદાર મુંઝઈ જવાના છે, હું અહીંયાં રહીશ. તા. ૨૫મી ઑક્ટોબરે તમે ફરીથી અહીં આવો. હું બીજો કાર્યક્રમ નહિ રાખું. આપણે બન્ને એક અકવાડિયા સુધી માથાં કુટીશું. એમ કહીને તેઓ હર્યા. મારા આનન્દનો પાર ન હતો. જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ સંત પુરુષ મને એક અકવાડિયા સુધી વાતો કરવાની છૂટ આપે એ મારે માટે ધન્ય પ્રસંગ હતો. તે વખતે જીવન સફળ થયું એમ મને લાગ્યું અને હું મહાત્માજીને પગે પડ્યો. તા. ૨૫મી ઑક્ટોબરે હું હાજર થઈશ એમ કહીને મેં એમની વિદાય લીધી. ભાઈશ્રી ચતુરભાઈ પણ એમને પગે લાગ્યા. અમે બન્ને સરદારશ્રી પાસે ગયા.

મહાત્માજી સાથે થયેલી બધી વાતચીત મેં સરદારશ્રીને કહી સંભળાવી અને ક્યું તા. ૨૫મી ઑક્ટોબરે હું પાછો ફરીથી મહાત્માજીને

મળીશ. બાંધી દહીકન સાંભળીને કુ. મણિબેને મને પ્રથમ પૂછ્યો કે તમે 'હિન્દ સ્વરાજ' વાંચ્યું છે? મેં કહ્યું, ના. એમણે ફરી પૂછ્યું કે જે. સી. કુમારપાએ લખેલું "આમોઘોગ પ્રદત્તિ"નું 'પુસ્તક વાંચ્યું' છે? મેં કહ્યું ના. એટલે તેમણે કહ્યું કે ગાપુછને ફરીથી મળતા પહેલાં આ બન્ને પુસ્તકો મુજરાન વિદ્યાપાઠમાંથી મંગાવી તમે જરૂર વાંચી જાઓ, જેથી કરીને મહાત્માજીની વિચારસરણીનો તાજાં સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે અને વાતચીતમાં મહાત્માજીને ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે. મેં પુસ્તકો વાંચી જવાનું કહ્યું. સરદારશ્રીની રજા લઈને અમે બન્ને પૂના કૃષ્ણમાં ધર્મજવાળા શ્રી કાશીભાઈના ઘેર ગયા ત્યાં અમે ઉતર્યા હતા. શ્રી. કાશીભાઈના ફેલ્ડ સાથે જ બીજા ફેલ્ડમાં વસોના શ્રી. મગનભાઈ રહેતા હતા. એમની પાસે ગાંધીજીનું લખેલું 'હિન્દ સ્વરાજ'નું પુસ્તક હતું જે મેં લીધું અને રાત્રે વાંચી નાખ્યું.

બીજે દિવસે સવારે હું અને શ્રી. ચતુરભાઈ સરદારશ્રીને મળવા ગયા, કાશ્યુ તે દિવસે અમે પૂના છેડવાના હતા. વાંનવાતમાં મેં સરદારશ્રીને કહ્યું કે મેં 'હિન્દ સ્વરાજ'નું પુસ્તક વાંચી નાખ્યું છે, પણ એમાં દર્શવિદ્યા મહાત્માજીના વિચારો અને તેો અસાધ્ય લાગે છે. એમાં ઘોંટક નથી. It is full of fallacies. આ પુસ્તકમાં દર્શવિદ્યા તર્કશાસ્ત્રમાં ઘણી ત્રુટીઓ છે. આ સાંભળી સરદારશ્રી હસ્યા અને કહ્યું કે તમે ફીકર ના કરતા. 'મહાત્માજી' કદાચ તમારી સાથે સમ્મત ના થાય તોપણ તમારી યોજના પ્રમાણે તમારે કામ કરવાનું છે. આ સાંભળી મને ખૂબ જ ટાટક વર્ગી આ મારી આ વાનો ચાલતી હતી ત્યારે મહાત્માજીને ખબર પડી કે હું ત્યાં આવ્યો છું જેથી એમણે ડૉ. સુશિક્ષા નાયર મારફત શ્રી ભારતનુ કુમારપાએ લખેલી પ્રતિ નામે 'Capitalism, Socialism and Villageism' (મુદ્રીત, સામ્યવાદ અને મામડાંવાદ) મને વાંચવા માટે મોકલાવી આપી.

સરદારશ્રીની રજા લઈ અમે બન્ને આણંદ પાછા આવ્યા. ચરોતર ઝોન્યુકેશન સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં જે. સી. કુમારપાનું 'આમોઘોગ

પ્રગતિ'નું પુસ્તક હતું તે મેં વાંચી લીધું. શ્રી ભારતનું કુમારપાનું દાષ્ટિ કેરું મહાત્માજીએ આપેલું પુસ્તક પણ વાંચ્યું. બન્ને ભાષ્યો વિદ્યાન છે, વિચારક છે અને મહાત્માજીના અર્થશાસ્ત્રમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા છે. શ્રી જી. સી. કુમારપાના કરતાં શ્રી ભારતનું કુમારપાનું પુસ્તક ગામડાંના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે અને વધારે પસંદ પડ્યું. એમનો રમણ મન હતો કે ભક્તે જનનમાં મૂડીવાદ, સમાજવાદ કે સામ્યવાદ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી હોય, પણ હિન્દુસ્થાનના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે એમાંનો એકેય વાદ કામ આવશેનો નથી. હિન્દુસ્થાનને તો ગામડાંવાદ નામનો એક વાદ દાખલ કરવો પડશે. ગામડાંના ઉદાર સિવાય હિન્દુસ્થાનનો ઉદાર થશેનો નથી.

આપણી સેંકડો વરસની સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજને અનુસરીને આપણા લોકોને માફક આવે એવા ગામડાંના ઉદાર માટે આપણે નવા જ રસ્તા લેવા પડશે. એમની વિચારસરણી પ્રમાણે શહેરના મોટા ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને તે ઉદ્યોગો ગામડાંઓમાં દાખલ કરવા પડશે. યંત્રવાદ સામે એમને શૂન્ય હતી, પણ યંત્રો બંને ગામડાંમાં બનાવી શકાય અને માણસના હિત માટે એ યંત્રો વપરાય તો એવાં યંત્રો સામે એમનો વંધો નહોતો.

અમારી આખી યોજનામાં વિજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ગામડાં સ્વાવલંબી કરવા માટે અને રહેવાસાયક બનાવવા માટે હતો; છતાં અમે એક ખાસ નિયમ રાખ્યો હતો કે યંત્ર એવું મોટું ના હોવું જોઈએ કે જેથી એક વ્યક્તિ એ યંત્ર ચલાવવા માટે અનેક માણસો રોકી તેમનું શોષણ કરી શકે. અમારી યોજનાનું યંત્ર ગામડાંના ઘરમાં ગોઠવાય અને યંત્ર વાપરનારો જીવનનિર્વાહ સારી રીતે ચાલી શકે. આ યંત્રો બનાવવા માટેનાં સાધનસામગ્રી સહકારી મંડળોએ મારફત પૂરાં પાડી શકાય અથવા તો યંત્રો આવી મંડળોએ મારફત બનાવી શકાય. એ યંત્રો એટલાં સસ્તાં વેચાવાં જોઈએ કે કોઈપણ મૂડીવાદી વ્યક્તિ કે કારખાનું એની સામે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે નહિ.

ગામડાંના કારીગરોને જોઈતી કેળવણી આપી તેઓને અધ્યાત્મ યંત્રો બનાવવા માટે તૈયાર કર્યા જોઈએ અને શહેરોના મોટા મોટા ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટે જરૂર પડે તો દરેક જિલ્લામાં એ ત્રણ કે વધારે કેન્દ્રો સહકારી મંડળોમાં મારફત ખોલવા જોઈએ મૂડીવાદનાં ધર્યાંખરાં અનિર્ણયે દર કરી શકાય, બન્ને કુમારખાલાઈઓનાં પુસ્તકો વાંચનાં મને આશ્ચર્ય કે અમારી યોજના એમની વિચારસરણીના ચોક્કામાં બરાબર ગોઠવાઈ જશે. માણસ યંત્રોનો શુદ્ધાત્મ બને તે સામે અમારો પણ વિરોધ હતો. મોટાં મોટાં શહેરોમાં અનેક ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત થયેલા હોવાથી ત્યાં મજૂરી કરવા આવેલા ગામડાંના ઓછોની યત્ની દુર્દશાનું વર્ણન મેં મારા પુસ્તક 'ગામડાંના વાસ્તવ દર્શન'માં કરેલ છે, જેથી શહેરોની નવી આવૃત્તિ અમારે ગામડાંમાં દાખલ કરવી નહોતી.

શહેરોની બધી સમગ્રતા ગામડાંમાં લાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ હતો. ગામડાંના માણસો સ્વાવલંબી બની પોતાના ઘરમાં જ પોતાની માલિકીનું યંત્ર ચલાવી સારી રીતે પોતાનું ગુજરાન કરી શકે એ સ્થિતિ ઊભી કરવાનો હતો. ગામડાંમાં અધ્યાત્મ તો વૈતરૂં કરવા છતાં ય માણસો પેટપૂર અન્ન મેળવી શકતા નથી. આ સ્થિતિ બિટાવવા માટે ઘરમાં યંત્રો મૂકવા સિવાય બીજો કોઈ સરસ માર્ગ અમને દેખાતો ન હતો; જેથી યંત્ર માણસનું શુદ્ધાત્મ બની રહે એવી યોજના અમે વિચારી હતી. ફક્ત જ્યાં ગૃહ ઉદ્યોગ શક્ય ન હોય ત્યાં મોટા ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટે ગ્રામ ઉદ્યોગ કે નાણુકા ઉદ્યોગ સ્થાપવાની અમારી ધારણા હતી, અને તે પણ સહકારી મંડળો મારફત કરવાની અમારી ગોડવણ હતી. આ રીતે કુમારખાલાઈઓની વિચારસરણી મને બહુ અનુકૂળ લાગી.

તાં. ૧૯મી ઑક્ટોબરે મેં મહાત્માજીને એક લાંબો પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે હું જન્મે કુમારખાલાઈઓનાં પુસ્તકો વાંચી ગયો છું અને મારી યોજના મેં એમની જ વિચારસરણીના ચોક્કામાં ગોઠવી છે. જો કુમારખાલાઈઓના અર્થશાસ્ત્રને આપની મંજૂરી

હોય તો મારી યોજના આપ જરૂર મંજૂર કરશો એવી મને ખાત્રી છે. ગામડાં રહેવા લાયક બનાવવા માટે પાણીના નળ અને મટર અત્યારે ગુજરાત માટે બહુ જ આવશ્યક ચીજ છે. જે રીતે અત્યારે સરકારી કામો ચાલે છે તે ધળાંજ ખર્ચાળ છે અને હું સમજું છું કે એ પદ્ધતિએ ગામડાંના આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકશે નહિ. મારી યોજનામાં આ બંને કામો સસ્તામાં સસ્તાં થાય એવી વ્યવસ્થા છે.

વોટર વર્કસ એ કંઈ ફક્ત આ જમાનાની ચીજ નથી. આપણા દેશમાં પુરાણ કાળમાં અનેક રથએ વોટર વર્કસ થયેલાં હતાં. મોગલાઈ કાળમાં તૈયાર થયેલું વોટર વર્કસ આજેય પણ ઔરંગાબાદમાં કામ આપી રહેલું છે. ખાનદેશના સુલતાનોએ જુદાનપુરમાં બનાવેલું વોટર વર્કસ હજી પણ ચાલુ છે. દોસ્તાબાદમાં પણ વોટર વર્કસ હતું. પુનામાં પેશ્વાએ બનાવેલાં વોટર વર્ક્સનું પાણી આજે પણ સદાશીવ પેંઠના હોજમાં આવે છે અને વિંચુરમાં સીમના એક કુવામાંથી નળ વાટે ગામમાંના એક હોજમાં લાવવામાં આવ્યું છે જે વમર ખરચે ચોરીસે ફલાફ પાણી આપી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં પણ ખૂદ અમદાવાદમાં કેશીકા મીસ અને સુવેત્ર કાર્મની વચ્ચે જૂના વોટર વર્કસના ચિત્રો મોજુદ છે.

આ બધાં વોટર વર્કસમાં માઈસો લાંબી નળીઓ પથ્થર, ચૂનો કે ઈંટ ચૂનાથી બનાવેલી હતી. સિંધ હૈદરાબાદમાં તો આવી ત્રણ માઈસ લાંબી ઈંટ ચૂનાની નળી વાટે નદીમાંથી પાણી પમ્પ કરીને શહેરમાં આવેલી ટાંકીમાં પહોંચાડાય છે. જૂનાકાળમાં રથજા ઉપરના માલસામાન વડે આ રીતે સસ્તાં વોટર વર્કસ થયા હતાં. અત્યારે તો વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું છે, હિન્દુસ્થાનમાં સીમેન્ટ અને લોખંડ બને છે અને વોટર વર્કસના નળ માટે સ્પેન સીમેન્ટ પાઇપોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. ઉપરાન્ત વોટર વર્કસને જોઈતી દરેક ચીજો સરકારી સંસ્થાઓ મારફતે ગામડાંમાં બનાવી શકાય તેમ છે. એ રીતે ગામડાંના કોંક્રેટ પોષાય એવા ખર્ચામાં વોટર વર્કસ થઈ શકે એમ છે.

ગામમાંથી માટે વોટર વર્કસ મેન્જરોબની વસ્તુ છે એવી જૂઠા કાંઈ ન કરે એમ હું ઈચ્છું છું. અન્યારે તો સહેરો કરતાં ગામમાં ધરમાં પાણી લાવવાનું ખર્ચ વધારે થાય છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ગામમાંમાં વોટર વર્કસની બાંટુ જરૂર છે. મારા ગામમાં સને, ૧૯૧૫માં વોટર વર્કસ થયું. હરિજન વાસમાં લગભગ ૨૦૦ ઘર હતાં. એમને માટે જનરેર જે રેન્ડ પોસ્ટ મૂક્યા હતા. કામકાજ છેડીને રેન્ડ પોસ્ટથી પાણી લઈ આવવું એ એમને આર્થિક દૃષ્ટિએ મોંઘું પડ્યું નેથી આજે દરેક ધરમાં પાણીના નળ લીધેલા છે. રેન્ડ પોસ્ટથી પાણી લાવવામાં કલાક બગડે એ કલાકના કામના પૈસા કરતાં મ્યુનિસિપાલિટીના પાણી વેગે ઓછા છે.

હવે આપણે આરોબની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ગુજરાત તો સપાટ પ્રદેશ છે. નદીઓ દર દર છે નેથી ઘણાં ખરાં ગામો અને ઘોડાક સહેરો પણ ધારી રનાઓ ઉપર વસ્યાં ન્યાં નદીના પાણીની સગવડ ન હતી. આવાં સ્થળોએ પીવાના અને વાપરવાના પાણી માટે સરોવરો અને તળાવો બંધાયાં હતાં. તેમાં દોર પાણી પીતાં અને કપડાં વિગેરે ધોવાતાં. તળાવને કાંઈ વીસ પચીસ ફાથ દૂર કુવાઓ બંધાતા. આ કુવામાં તળાવનું પાણી ધરતીના છિદ્રોમાં ગળાઈને આવતું. આ છિદ્રોમાં રહેલી હવાથી પાણી શુદ્ધ થઈ માણસોને પીવાના કામમાં આવતું. તળાવમાં પણ પાણી અશુદ્ધ ન બને તે માટે દરેક તળાવ સાથે પાણી આવવાના રસ્તા ઉપર એક ધોળું ખોદાવવામાં આવતું. મોટા સરોવરો માટે જે કે જગુ ધોળાં ખોદાતાં.

ચોમાસામાં આ ધોળાંમાં ગામડાણ અને રીમનું ખું પાણી એકઠું થતું. વરસાદ વખતે પાણી જવાના રસ્તા સંકડા અને વધારે ટાળ હોવાથી પાણીના વહેણની ગતિ વધારે રહેતી નેથી પાણીના વહેણ સાથે કાંપ, કચરો અને ઝાડનાં પાન ખેંચી લાવતું. આ પાણી ન્યારે ધોળાંમાં આવતું ત્યારે ધોળાંના વિસ્તાર ધોળો મોટા હોવાથી પાણીની

મનિ કુંડિન ધર્મ જની જેથી પાણીમાં આવેતો જધો કાંપ કચરો ધોયામાં ફરતો અને નીનપુ" પાણી ધોયામાંથી જીછ બાજુએ એક કાંસ મારફતે તળાવ કે સરોવરમાં આવતું. આ પાણી ગળાદને કુવામાં આવતું જેથી ગામડાંઓનું આરોગ્ય બહુ સારી રીતે સચવાતું. અમદાવાદમાં કાંકરીયા સરોવર માટે શુષ્કર અને દેકરી નામનાં બે ધોયાં હતાં. વરસાદનું અને નહેરનું પાણી પ્રથમ આ ધોયાંમાં આવતું અને તેમાં જધો કાંપ કચરો ફરીને નીનપુ" પાણી કાંકરીયામાં પેસતું. સને ૧૯૪૨માં કાંકરીયાનું પાણી પંખ કરીને ત્યારે ખાલી દરવામાં આન્યું હતું ત્યારે અસહના કોદાળીના ધા તળીયે દેખાયા હતા. લગભગ પાંચસો વરસના ચોમાસાનું પાણી કાંકરીયામાં ભરાયું છતાંય તેમાં કાંપ કચરો ભરાયો નહોતો.

ધોયાંમાં દર સાત જે કાંપ કચરો ભરાતો તે હોળી પછી ધોયાંનું પાણી મુકાઈ ગયા બાદ કાંપ કચરો ખોદીને ખેલેલો ગાડાં ભરી ખેતરોમાં નાખતા. આ એક બહુ સારી જાતનું ખાતર બનતું અને આ રીતે ધોયાં એમની અસહ સ્થિતિમાં રહેતાં. બ્રિટીશ અમલ થતાં મુખી ધોયાંની માલિકી ગામ લોકોની હતી. અગ્રેજ રાજમાં દરેક ગામની સર્વે ધર્મ, માલિકીના ખેતરોના નંબર પડ્યા અને ખેતરોની જમીન જેનેતેને નામે ધર્મ. આ સિવાયની જાડીની જમીન જેવા કે ચરા, ખરાબા, રસ્તા, તળાવ, તળાવડીઓ, ધોયાં વિગેરે સરકારી માલિકીનાં ધર્મ. ગામેગામ સરકારી તલાટીઓ નિમાયા અને એમના ઉપર દેખરેખ રાખનારા સર્કલ ઈન્સ્પેક્ટરો પણ આવ્યા અને રાજનાં ફક્ત ગામડાંના મુદ્દા મુખી પેઠાં.

ધોયાં તો સરકારી માલિકીનાં બન્યાં અને યોગ્ય અધિકારીની પરવાનગી સિવાય જો ધોયાં ખોદાય તો સરકારી ગુન્હો ગણાયો. અગ્રેજ અમલમાં યોગ્ય અધિકારીઓની પરવાનગીઓ મેળવવી એ પણ સહેલું કામ ન હોવાથી ગામેગામ ધોયાં ખોદાતાં જંધ ધર્મ ને આસ્તે આસ્તે ચોમાસામાં આવતા કાંપ કચરોથી પુરાવા લાગ્યાં. મોટાં ગામોમાં

કે મ્યુનિસિપાલિટીવાળાં નાનાં શહેરોના ગણનર વગરના ભણતરવાળા અમલદારોએ આ ખાડાઓમાં પાણી ભરાય તો મચ્છર થાય એવું સમજી તેને ગામના કે શહેરના કચરાથી પુરાવ્યાં. પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે ગુજરાતભરમાં એકપણ ઘોડું રથું નથી. બધાંય કાંપ કચરાથી પુરાઈ ગયાં છે અને આ રીતે તૈયાર થએલી 'સપાટ જમીન' ગામડાણ નજીક હોવાથી કિંમતી બનેલી; જેથી અમલદારોએ, એની હરાજી કરી, સરકારનું ઉત્પન્ન વધાર્યાનો દ્વાવો લીધો છે. ગામેગામની ઘોડાંની જમીન ઉપર આજે ખેતરો થયાં છે કે મકાનો બધાંય છે.

આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે વરસાદનું પાણી હવે સીધું તળાવમાં આવે છે. ગામની વરસાદર બેગી થયેલી મંદકી ચોમાસામાં સીધી તળાવમાં ખેંચાય છે. સીમ તરફથી આવતું પાણી કાંપ કચરા સાથે મૂળીમાં અને પાંદડાં તળાવમાં ખેંચી લાવે છે. આ બધો કચરો વરસાદર તળાવમાં સડે છે. આ સડાવાળું દુષિત પાણી પીવાના પાણીના કૂવામાં આવે છે. કૂવા અને તળાવ વચ્ચે રહેતું દૂંડુ અન્તર આ દુષિત પાણીને સાફ કરી રાકતું નથી. સડાથી ઉત્પન્ન થએલા ગેસ પાણી સાથે મિશ્ર થયા હોય છે. લોટાને ઉકાળીને પાણી પીવાની ટેવ ન હોવાથી તેમજ ગરીબોને પાણી ઉકાળવાનું પોષાય પણ નહિ તેથી લોટા આવું દુષિત પાણી પીએ છી તે પરિણામે કાંપમ રોગના બોગ બને છે. ગામડાંઓમાં મેલેરીઆ અને આંતરડાનાં દરદે આ દુષિત પાણીને લીધે છે.

પહેલાંના વખતમાં ગામડાંનું જીવન તંદુરસ્તી માટે પ્રખ્યાત હતું. આયુષ્ય મર્યાદા ઘણી લાંબી હતી. મારા ગામમાં સંવત ૧૬૮૩નો લેખ જોઈ જોઈ મારાથી નવગી પેઢીના વકીલ સવળસખાઈનું નામ છે. નવ પેઢીમાં ૩૩૦ વરસ થયાં છે, હજી દુંડું જીવું છું. દિ-દુરયાનના ઇતિહાસમાં બારે અભિમાન લેવા જેવી આ વય મર્યાદા છે. આજે તો ગામડાંમાં સા! વરસની ઉંમરના માણસો આગળીને વેરે ગણાય

એટલા હોય છે. આ સ્થિતિ સરખવા માટે પીવાના પાણીની ખેતરકારીએ ભાગ ભગત્યો છે. દરે નવાં ઘોળાં થઈ શકે તેમ નથી, જોયી ઝાંઝાં બોરીંગ કરાવી નીચેના ધરોમાં મળતું મુદ્દ પાણી પીવા માટે ગામ લોકોને આપવું એ એક જ રસ્તો છે. આટલા માટે વોટર વર્ક્સ ગામડાં માટે બહુ અગત્યની વસ્તુ છે; વોટર વર્ક્સ સિવાય ગામડાં રહેવા લાયક બનવાનાં નથી.

ગામડામાં એકલું વોટર વર્ક્સ થાય તો મંદકી ધરાવેના સંભવ છે. આર્થિક સંભોગોને લઈને લોકો ઘેરઘેર નળ લેવાના છે. જ્યાં જ્યાં વોટર વર્ક્સ થયાં છે ત્યાં તેનો અનુભવ બનાવે છે કે વોટર વર્ક્સ સાથે ડ્રેનેજની પણ જરૂર છે. ડ્રેનેજના ખર્ચથી ગમરાવાનું કંઈ કારણ નથી. આમાં પણ સરકારી રીતરસમો ખડકવી જોઈએ; કારણ કે એ પદ્ધતિ વધારે પડતી ખર્ચાળ છે. સસ્તી રીતે ડ્રેનેજનું કામ જરૂર થઈ શકે. દુનિયા જ્યારે પધ્ધતીનાં હથિયાર વાપરતી, લોહું ગાળવાનું મનુષ્યોને જ્ઞાન નહોતું તે જમાનામાં સિંધમાં મોહન જોડેશમાં મેલા પાણીના નિકાસ માટે બૃહદ્ નજો ગામના રસ્તાઓમાં નંખાયા હતા. આ નજો ઈંટ ચૂનાથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. નાના નળ માટે અર્ધા નળવાળી ઈંટ પાડવામાં આવતી. એક ઉપર એક ઊભી ઈંટ મૂકવાથી આવે નળ થતો હતો. આ રીતે ઈંટ સાથે ઈંટ ગોઠવવાથી લગ્ગી નળ તૈયાર થઈ જતો. મહોદ્ધાના નળ અને રસ્તાના નળના જોડાણ રચણે અત્યારની પદ્ધતિ પ્રમાણે મેનહોલ કરવામાં આવતાં. મોટા નળ ઈંટ ચૂનાના ચળતરથી બનાવવામાં આવતા. મોહન જોડેશમાં એ કૂટ પહોળો અને ૭ ફૂટ ઊંચો મોટામાં મોટો નળ હતો. તેનું મથાણું કમાનથી બાંધી લીધેલું હતું. આ બધા નળ જમીનની અંદર હોઈ એના ઉપર વાહનવહેવાર ચાલતો. મોહન જોડેશ તો અત્યારના ચળતરના મોટા ગામડા જેવું હતું. પાંચ હજાર વરસ પહેલાં જો ત્યાં ડ્રેનેજ થયેલી તો આધુનિક સાધનસામગ્રી સાથે અત્યારે ગામડાંમાં ડ્રેનેજનાં કામ કરવાં એમાં કંઈ ખાસ મુશ્કેલી દેખાતી નથી.

ગામડાંઓમાં આપણે ત્યાં સુધી માણસને જોઈતી ઓછામાં ઓછી સગવડો નહિ આપીએ ત્યાં સુધી સહેસેની સગવડોયાં ટેવાયેલોં ભણેલો વર્ગ ગામડાંઓમાં રહી શકનાર નથી. હિન્દુસ્થાનનાં ગામડાંને જો આપણે સહેવા લાયક નહિ બનાવીએ તો તે સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ કદી નહિ બને. દેશને મદદરૂપ થવાને બદલે બોમ્બરૂપ થશે. આટલા માટેજ મારી યોજનામાં મેં ગામડાંનાં વોટર વર્કસ અને ટ્રેનેજને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. વળી એકલા હાથ ઉલોગથી ગામડાંની પ્રથ ઉઠાવતો નથી. આપણે અરધા બૂખ્યા લોકોને કદાચ પાચૂખ્યા બનાવી શકીશું પણ તેથી એ જાંચું ડોકુ શાખી સ્વમાન સાથે ફરનારો નાગરિક બની શકે નહિ. એ લોક ઇજ્જતમેર દહાડા ઠોઠી શકે, છોકરોને ભણાવી શકે, આત્મા-મયા કારવહેવારને માટે નાણું ફાગલ પાંડી શકે, એટલી કમાઈ થાય એવાં સાધન આપણે અપાવીએ તો જ ગામડાં સમૃદ્ધ બને અને દેશ આબાદ થાય.

ગામડાંના કેન્દ્રમાં ખેતી અને ખેડૂત રહેલો છે. એના ઉદ્ધાર માટે આજ સુધી મોટી મોટી વાતો થએલી છે પણ એના અમલ માટે કંઈપણ સંગીન કાર્ય થયું નથી. જૂનાં હથિયારો અને જૂની રીત-રસમોથી ખેતી અને ખેડૂતની સ્થિતિ સુધસ્વાની નથી. તાતસ્ય કૃષોયમ્ હિતિ મુવાળી કો નરઃ ક્યારમ્ જલમ્ પિવતિ । બાપનો કૂવો છે એવું કહીને કોયો પુરુષ ખાદું પાણી પીએ છે? હું પણ એજ કહું છું કે આપણે આ યંત્રયુગમાં હાથે કામ કરવાનો આગ્રહ કયાં સુધી રાખીશું? ગામડાંના ઉલોગો અત્યારે તો મરી ગએલા છે. જો નવા ઉલોગો જોસા કરવા હશે તો વિજ્ઞાનની મદદ અવસ્ય લેવી પડશે. આપણે ફક્ત એટલું જ જોતું પડશે કે એ વિજ્ઞાન ગામડાંના શોષણને બદલે પોષણનું કામ કરે. કુમારપાલાઈઓની વિચારસરણીના ચોક્કસમાં મેં મારી યોજના આ રીતે ગોઠવી છે. કંઈક આવી મતલબનો પત્ર મેં મદાત્માજને લખ્યો અને જણાવ્યું કે આપને હું તા. ૨૫મીએ પૂના આવી મળીશ.

હું અને લાઠી બીખાલાઈ તા. ૨૫મી ઑક્ટોબરે ડૉ. મહેતાની નિસર્ગોપચાર હોસ્પિટલમાં મહાત્માજીને મળ્યા. એમને પગે લાગીને અમે બેઠા. શ્રી ભારતનુ કુમારેખાનુ પુસ્તક 'Capitalism, Socialism and Villageism' મહાત્માજીને પસ્ત કરીને મેં કહ્યું કે બન્ને લાઠીઓનાં પુસ્તક હું વાંચી ગયો અને એ ઉપર સમ્પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. મહાત્માજીએ પૂછ્યું, પુસ્તક તમને કેવાં લાગ્યાં? મેં જવાબ આપ્યો કે બન્ને લાઠીઓ ભારે વિદ્વાન અને વિચારક છે. આ પુસ્તકો માનસિક મન્થનને અન્તે લખાયાં છે જેથી મનન કરવા જેવાં અને આચરણમાં મૂકવા જેવાં છે. મહાત્માજીએ કહ્યું બરાબર છે, અને તેથીજ બન્ને લાઠીઓ મારા વિશ્વાસને પાત્ર છે. મેં પૂછ્યું એમની વિચારસરણી આપને પૂરેપૂરી મંજૂર છે? તેમણે કહ્યું કે એ તો મારા વિચારનોજ પડઘો છે. માફ અર્ધશાસ્ત્ર એ બન્ને લાઠીઓ બરાબર સમજ્યા છે.

મેં મહાત્માજીને કહ્યું કે તો પછીથી હું આપના કિંમતી વખતનો શું કામ વ્યય કરું? આપ બન્ને લાઠીઓ ઉપર પત્ર લખો કે જેથી તેઓ મારી સાથે મારી યોજના સંબંધે વિગતવાર ચર્ચા કરે અને એમના અભિપ્રાય આપના ઉપર મોકલાવી આપે. એ બન્ને લાઠીઓ મારી યોજના મંજૂર કરે તો આપની મંજૂરી મળી એમ હું માનીશ અને આપના આશિર્વાદ માટે મારણી કરીશ. મહાત્માજીએ કહ્યું, હા એ વાત ઠીક છે. ડૉ. સુશિવામેન ત્યાંજ બેઠાં હતાં, એમને બન્ને લાઠીઓ ઉપર પત્ર લખવાનું કહ્યું. શ્રી ભારતનુ મુંબઈમાં કેન્થ કેસલમાં રહેતા હતા. મને કહ્યું કે પાછા ફરતાં તમે એમને મુંબઈમાં મળજો. એ પ્રભાણે એમના ઉપર પત્ર લખ્યો. શ્રી જી. સી. કુમારેખા તે વખતે વર્ધામાં હતા એમને પત્ર લખ્યો કે તમે આણંદ જજો અને શ્રી લાઠીલાલજીની યોજના સંબંધે એમની સાથે ચર્ચા કરીને તમારો અભિપ્રાય મને લખી જણાવજો. બન્ને પત્રો ઉપર મહાત્માજીએ સહીઓ કરી.

‘શ્રી ભારતનહો પત્ર મારા હાથમાં આપ્યો અને શ્રી જે. સી. કુમારપ્પાનો પત્ર ટપાલથી મોકલવાનું ડૉ. સુશિલા નાથરને કહ્યું. પછીથી થોડો વિચાર કરીને મહાત્માજીએ મને કહ્યું કે ભાઈલાલ! ધારો કે તમારી યોજના મંજૂર થાય છતાંય તે અમલી જતી શકવાની નથી. મેં કહ્યું: જાણુ! એમ સાચી કહો છો? મહાત્માજીએ કહ્યું તમારી યોજના અમલમાં મૂકવા માટે સેંકડો સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યોની જરૂર પડશે જે આ દેશમાં તમને મળવાના નથી અને તેથીજ તમારી યોજના નિષ્ફળ જાય એમ મને લાગે છે. મેં જવાબ આપ્યો, જાણુ! કુદરતે માણસને સ્વાર્થો પ્રાણી સરખું છે અને તેમાંય આ જે વિશ્વયુદ્ધોની અસરને લીધે માનવ અધોગતિને તગીચે બેસેલો છે. તે વખતે હું સ્વાર્થત્યાગી સાથીઓની અપેક્ષા રાખતો નથી. જે કે દરેક નિયમને અપવાદ હોય છે તમ મને થોડાક સ્વાર્થત્યાગી માણસો તો જરૂર મળી રહેશે.

મહાત્માજીએ પૂછ્યું તો પછી આવડી મોટી યોજના શી રીતે પાર પાડશો? મેં જવાબ આપ્યો, મેં જુલાઈ સિદ્ધાન્ત ઉપર મારી યોજના મોકલી છે. *There is something like enlightened self interest.* આ યોજનામાં જે જે વ્યક્તિ જોડાશે તેનો સ્વાર્થ કંઈકે અંશે સંધારી અને સાથે સાથે યોજનાને આગળ ધપાવવામાં તે સહાયમૂત્ત બનશે આ સાંભળીને મહાત્માજી ખડખડ હસ્યા. આપું મુક્તા હાસ્ય મેં તો પ્રથમવારજ જોયું. થોડીવારે મને કહ્યું કે શું સ્વાર્થો માણસો બેગા થઈને આવી મોટી યોજનાને પાર પાડશે! હવે તો મારી ખાતરી થઈ કે તમારો સંધ કાઢીએ નહિ જાય. મેં કહ્યું જાણુ! આપની સાથે *Argument* (વાદવિવાદ) કરવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ આપ મને એક વચન આપો. મહાત્માજીએ પૂછ્યું, શું? મેં કહ્યું, હું વ્યાજે ભડકું છું, ફરીથી આપને નહિ મળું કે આપને પત્રવ્યવહારથી પણ તકલીફ નહિ આપું. અડીધી વર્ષ પાંચ વરસ મુધી મારા આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કાન કરીશ અને પાંચ વરસમાં *Enlightened self Interest*ના સિદ્ધાન્તથી કેટલું કામ થઈ શકે

છે એ જોવા માટે આજથી પાંચ વરસ પછી હું વિનંતી કરીશ અને
આપને જરૂર આવતું પડશે.

મહાત્માજીએ કહ્યું જરૂર સ્વાર્થો માળસોનો શંબુમેજો મેગો ધઈ
ને આવી મુંદર યોજનાઓ પાર પાડે તો તે જોવા માટે હું ત્યાં
દર્શિ ત્યાંથી આણંદ આવીશ. મને મહાત્માજીનું વચન મળ્યું પણ એ
પાંચ વરસ પૂરા થતા પહેલાં જ મહાત્માજી પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી
ગયા અને વલ્લભવિદ્યાનગરમાં એ સંદેહે ના આવી શક્યા પણ એમનો
મુક્ત આત્મા તો જરૂર વલ્લભવિદ્યાનગર ઉપર આશિર્વાદ વરસાવતો હશે.
મહાત્માજીને પગે લાગી અમે વિદાય લીધી.

અમે તો અઘાડિયાની તૈયારી કરીને પૂના આગ્યા હતા, પણ
અમારૂં કામ જલ્દી પૂરું થયું હોવાથી અમે એક બે દિવસ પૂનામાં વધારે
રોકાયા અને ત્યાં ચારતર વિદ્યામંડળના સભ્યો નોંધવાનું શરૂ કર્યું.
પૂનામાં રહેતા ચરોતરના બાઈઓ તરફથી સારો જવાબ મળ્યો. આ
કામ પનાવીને અમે મુંબઈ પાછા ફર્યા. સરદારશ્રીને બધી હુકીકન કહી
એમને પણ ખૂબ સ્તોત્ર થયો. તા. ૨૬મી ઑક્ટોબરે સવારમાં અમે
બન્ને શ્રી ભારતનું કુમારપાને મળ્યા, અને એમને મહાત્માજીનો પત્ર
આપ્યો. પત્ર વાંચી એમણે અમારી સાથે ચર્ચાની શરૂઆત કરી.

બપોરે ફક્ત જમવાના વખત પુરતા જ છુટા થયા તે દિવસે
અમારી ચર્ચા લગભગ દસ કલાક સુધી ચાલી. શ્રી ભારતનું અમારી
આખી યોજનાનું હાર્દ સમજ્યા અને એક બે દિવસમાં મહાત્માજીને
રિપોર્ટ કરવાનું વચન આપ્યું અને એની નક્ક આણંદ મોકલવા માટે
અમારૂં સરનામું લીધું. અમારી ચર્ચા દરમિયાન શ્રી ભારતનું ઠંડેવું એવું
થયું હતું કે આ યોજના ફત્તેહમંદ રીતે આગળ ધપી શકે તેનો મને
સંશય નથી. તમારી યોજનાના પરિણામે તમારો પ્રદેશ કેવો થશે એનું
ચિત્ર હું જોઈ શકું છું; પણ તમારી યોજનામાં મને એક જ વાંધો
દેખાય છે. આવી જાનની યોજનાથી દેશમાં ખપ કરતાં વધારે માત્ર
તૈયાર થ'

એ માટે આપણે યુદ્ધની તૈયારી કરવી પડશે. હિન્દને અહિંસક-દેશ મળીને યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનની પેઠે આક્રમક દેશ થવું પડશે.

મેં એમને કહ્યું કે 'સો વર્ષ પછી દેશમાં કેવી પરિસ્થિતિ આવશે તેથી આપણે ગભરાવાનું નથી. આજે તો દેશને માલની તંગી છે, પ્રજાશરીરને અજાગરતા ભરડાની જેમ અંકુશોનો ભરડો ચૂસી રહ્યો છે, જનતા રિમાઈ રહી છે, તે વખતે તો આપણે રાજની જરૂરિયાતનો માલસામાન ઉત્પાદન કર્યે જ છૂટકો છે. જ્યારે વધુ માલ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે દેશના આર્થિક જગો આપોઆપ કામ કરતાં થઈ જશે અને ખપ કરતાં વધારે માલનું ઉત્પાદન આપોઆપ કંમી થઈ જશે. આ સીધી સાદી દલીલ શ્રી. ભારતનને ગંજે ના ઉતરી. ખીજા વિશ્વ યુદ્ધે મનુષ્યો ઉપર વરસાવેલી આકૃતથી એમનું ખ્રિસ્તી હૃદય ધ્રુવોનું હવું. લડાઈની સંભાવનાથી તેઓ ત્રાસના હતા; જેથી એમણે કહ્યું કે આપણું કોઈપણ કાર્ય એવું ન હોવું જોઈએ કે જે કાર્યથી સો વરસ પછીથી પણ ભવિષ્યની લડાઈના ખીજ વવાય.

શ્રી ભારતનતા આ દીર્ઘમૂર્તિ વિચારથી મને થોડું આશ્ચર્ય થયું પણ એમના માનવપ્રેમી વિચારો માટે થોડું માન પણ ઉપજ્યું. મેં એમને કહ્યું કે આપનું મસ્તક આકાશમાં છે અને વિચારો ધણા ઉન્નત છે એની હું કદર કરું છું. હું આપને એક વિનંતી કરું છું કે આપ આપના પગ જમીન ઉપર રાખો તો આ જગતનું જલકુ કંચાણ ફરી શકશે. અત્યારે તો આપના પગ હવામાં અદર લટકે છે. આ વખતે તો આપણે કોમનસેન્સ (Common sense) કામ લેવાનો વખત છે. દેશની પરિસ્થિતિ વિકટ છે. એનો વ્યાવહારિક ઉકેલ લાવવાનો છે, જેથી એ દષ્ટિએ ફરીથી અમારી યોજના પર વિચાર કરજો; એટલું કહી અમે આનંદપૂર્વક એમની રજા લીધી. તે વખતે મદ્રાસથી રામનંદ સરદારશ્રીને મળવા આવ્યા હતા, અને શ્રી. પશાબાઈ પટેલના મહેમાન બન્યા હતા, જેથી ત્યાં વધુ ના રોકાતાં અમે આર્બુદ પાછા આવી ગયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

કામનાં શ્રીગણેશ મંડાયા

13

આગળ જણાવ્યું છે તેમ અમીન દેસાઈની કંપનીએ ટાઉન પ્લેનિંગનું અમારું પ્રથમ ડોળીયું બનાવ્યું હતું. એમાં વડોદરા અને સિદ્ધીશ રાજની સરહદો જ્યાં મળતી હતી ત્યાં અમે ૮૦ ફૂટનો રસ્તો રાખ્યો હતો. રસ્તાની મધ્યમાં એ સરહદને ગોડવી હતી. સરહદ વાંકીચુંકી હોવાથી વચ્ચે ભાગ કાપ્યો રાખ્યો હતો જેથી સરહદના પથ્થરો સાચવી શકાય. એની બન્ને બાજુ વીસ વીસ ફૂટ પહોળા પાકા રસ્તા કરવાનો અમારો ધરાદો હતો. અમારી જમીન ઉત્તર દક્ષિણ લાંબે પડે હતી, જ્યારે આ રસ્તો વાયવ્ય પૂર્ણ તરફ જતો હતો જેથી આ રસ્તો ત્રાસો રાખીને અમારું ટાઉન પ્લેનિંગ થયું હતું. ટાઉન પ્લેનિંગમાં જમીનની વચમાં મુનિવર્સિટી ગોડવી હતી અને આજુબાજુ રહેવાનાં મકાનો ગોડવાં હતાં.

નગર માટે અમારે વોટર સપ્લાય અને ડ્રેનેજના એરડીમેન્ટ કરવાનાં હતાં, જેથી જમીનના કાન્દુર (સબ તટ માપ) લેવાનાં હતાં. અત્યાર મુંધીનું કામ તો અમે લગભગ વગર ખર્ચ કર્યું ધપાવ્યું હતું, પણ હવે તો કામની શરૂઆત કરવાનો વખત આવ્યો હતો, અને તેમાં તો એન્જિનિયરની પ્રથમ જરૂર પડતી હતી. તે વખતે ખેડા જિલ્લા લોકલ બોર્ડની નડીઆદની ઓફીસમાં શ્રી રાવજીભાઈ દેસાઈ કામ કરતા હતા. તેમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મારા હાથ નીચે કામ કરેલું હતું અને તે પગ ખત્રીસ ફૂટ નીચે ડ્રેનેજના નળ નાંખવાનું થતું જ નોખમ

ભરેલું કામ ક્યું હતું. તે બાદ બુદ્ધિશાળી, લાવનાશાળી અને મહેનતુ હતા. સને ૧૯૮૨ની લગ્નમાં તે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી છૂટા થયા હતા.

મેં એ બાઈને ઑગસ્ટ આખરે બોલાવ્યા અને ક્યું કે હવે ચાર્જર વિદ્યામંડળનાં કામં શરૂ થાય છે અને આશા રાખું છું કે કામની શરૂઆત કરવા માટે તમે મંડળની નોકરી સ્વીકારી લો. એમણે તુરંત જ હા પાડી. નડીઆદ જઈને એમની ચાલુ નોકરી ઉપર હક્ક રાખી એ વર્ષની રગ્ગ લઈ તા. ૧લી ઑક્ટોબરે એ ચાર્જર વિદ્યામંડળમાં જોડાઈ ગયા. સાથે સાથે એમના ઓળખીના શ્રી સોનીને ડ્રાફ્ટ્સમેન તરીકે લેના આજ્ઞા. શ્રી. સોની અનુભવી, કામના ઉકેલવાળા અને હોશિયાર ડ્રાફ્ટ્સમેન હતા. અમારા સ્થળથી ચાર્જર એલ્યુકેશન સોસાયટીનું મકાન ત્રણ માઈલ દૂર હતું. જ્યારે કરમસદ એક માઈલ દૂર હતું તેથી એ બંને બાઈઓએ રહેવા માટે કરમસદમાં ઘર રાખ્યું. ત્યાંથી સવારમાં દહાડે ઉગતામાં જ નીકળી જતા હતા, જપોરનું દીરીન સાથે લાવના હતા અને સાંજે દહાડે આધમતાં કરમસદ પાછા જતા હતા.

આ વખતે લગ્નવાનું કામ પૂરે જોડમાં ચાલતું હતું. વરસાદ સારો થયેલો હોવાથી પાક સારો હતો. મજૂરોને સહેજે દોઢ રૂપિયો મજૂરી મળતી હતી. ઉપરાંત જપોરના રોટલા અને સાંજના પહોરની ચા મળતી હતી, જેથી સર્વે કામ કરવા માટે અમને મજૂર મેળવવાનું અશક્ય બન્યું હતું; પણ કરમસદ ગામમાં લાંગીઓની સારી ઘસ્તી હતી એ લોકોને ખેતીના કામ ઉપર કોઈ લઈ જવું નહોતું. એમને ખેતીના કામ માટે નહિ લઈ જવાનાં જે કારણ હતાં. એક તો લાંગીઓ સખત કામ કરવા ટેવાયલા નથી. લાંગીનું કામ એટલે ગામમાં સવારમાં જે ત્રણ કલાક બેભા બેભા સાવરણો ફેરવે. કોઈ જગ્યાએ મેલું હોય તો ઉઠાવી લેવું અને સાંજના જરૂર પડે તો કલાક દોઢ કલાક ચાંટા મારવા. આવી રીતે તેઓ ટેવાયલા હોવાથી ખેતી કામમાં ખેતો તેમને

લઈ જતા નથી. બીજું કારણ એ છે કે ખેતી કામમાં સારામાં સારું કામ દેડ લોકો આપતા હોય છે. ખેત મજૂર તરીકે તેમને પસંદ કરવામાં આવે છે અને આ લોકો ભંગીઓ સાથે બેસીને કામ કરવા હજી તૈયાર થયા નથી.

અમને ખબર મળી કે સર્વે કામ કરવા માટે ભંગી સિવાય બીજા કોઈ માણસો મળી શકે તેમ નથી અને ભંગીઓ બેકારી ભોગવે છે તેનાં કારણ ઉપર જણાવ્યા છે. આ વાત જાણી અમારા કામનું મુદ્દત ભંગીને હાથે કરાવવાનું અમે નક્કી કર્યું અને કામ માટે જોઈતા મજૂરો તરીકે ભંગીઓને શરૂવાની સૂચના આપી. શ્રી સત્તા દલા ભંગીના હાથે અમે સર્વે કામની પ્રથમ ખૂંટી મરાવી. તેને ચાલ્સો કર્યો, શ્રીકૃષ્ણ વધેયુ" અને કામની શરૂઆત કરી. સવારમાં ભાષ્ટ્રી રાવજીભાઈ ભંગી-વાડામાં જઈ જોઈતા માણસોને સાથે લઈ કામ પર આવતા. એક વાગ્યા સુધી સર્વેનું કામ કરતા, પેલા ભંગી મજૂરોને છુટી આપી દેતા અને બપોરે જમી એ અને શ્રી સોની થયેલા કામના નકશા કાગળ ઉપર તૈયાર કરતા.

બપોરે જમવા માટે અને ફ્રાઈંગ બોર્ડ મૂકવા માટે મકાનની જરૂર હતી જેથી એમણે એક રાયણના ઝાડનાં ડાળ કપાવી તેની ઝૂંપડી બંધાવી દીધી. છાપરા ઉપર ઝાડનાં ડાળ-પાંદડાંને ઉપયોગ કર્યો. ઝૂંપડીની અંદર ઝાડની ડાળીઓ વડે એક મંચો બનાવ્યો, તેના ઉપર કોદરાનું પરાળ નખાવી શેતરંજ પાથરી દીધી. આ રીતે ઝૂંપડીમાં માંચાનો ઉપયોગ ડાઈર્નિંગ ટેબલ અને ફ્રાઈંગ ટેબલ તરીકે થવા લાગ્યો. મંચો મોટો હતો જેથી શ્રી રાવજીભાઈ અને શ્રી સોની માંચા ઉપર બેસીને કામ કરી શકતા હતા. ફ્રાઈંગ બોર્ડ લેવલ અને સર્વેઈંગનો બીજો સામાન રાત્રે આ ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો જેથી એક પાટણવાડીઆ ભાઈને ચોકીદાર તરીકે રાખી લીધો હતો. આ ભાઈ ચોકીના કામ ઉપરાંત પીવાના પાણીનું માટ્ટું પણ ભરી લાવતા હતા, જે પેલી

ઝૂંપડીને એક ખૂણે ગોઠવ્યું હતું. આ રીતે સને ૧૯૪૫ના ઓક્ટોબરમાં વડલલ વિધાનગરના કામની શરૂઆત થઈ.

આ અરસામાં ઈંટો પડાવવાના કામની પણ તૈયારી કરી હતી. એક હરિજન મુકાદમ સાથે કાચી ઈંટો પડાવવાના ભાવ નક્કી કર્યા હતા, અને દરેકના દહાડે એમને હાથે ઈંટો પડાવવાનું મુદ્દત કરાવ્યું હતું. આ મુકાદમનું નામ શ્રી ખેમર કોચા હતું. વડલલ વિધાનગરના અત્યાર સુધીમાં વપરાયેલી લગભગ બધી ઈંટો આ લાઇની મારફત તૈયાર થએલી છે. સને ૧૯૪૮માં ન્યારે કુકળ હતો અને જે કોઇ આવે તેને કામ આપવાની જરૂર હતી ત્યારે આ લાઇ દરેકજ લાખ ઈંટ પાડતા હતા.

કાસ્ટલ માસમાં લાલપાંચમથી ઈંટો પાડવાનું અમારું કામ શરૂ થવાનું હતું, જેથી લગ્નનું કામ અમારે તાત્પર્યેય શરૂ કરવાનું હતું. લગ્નવાના કામમાંથી મચુરો છૂટા થયા હતા, જેથી લડો (Kiln) ખોદાવવાનું કામ અમે શરૂ કરી દીધું. સર્વે કામ ઉપરાન્ત શ્રી રાવજીભાઈ અને શ્રી સોની લગ્નની લાઇન આઉટ આપવાનું કામ તથા ખોદાવવાનું કામ કરાવતા હતા. ખોદકામ ઉદ્ધ માપથી આપ્યું હતું, તેથી માપ લઈ ખીસ કરી-તેના પૈસા ચુકવવાના હતા. આ કામ પણ શ્રી રાવજીભાઈજ કરતા હતા.

આ અરસામાં ફોર્થ-ફીફ્થ સુધી લણેલા બે જગુ છોકરાઓ નોકરી માટે આજ્ઞા હતા તેમને કામ પર ચઢાવી દીધા હતા. તે છોકરાઓને શ્રી રાવજીભાઈએ સર્વે કરવાનું કામ શીખવાડી દીધું હતું. સાંકળ માપનાં, ફરમીન વાંચનાં, વિગેરે સર્વેનાં સામાન્ય કામોમાં એ જગુ છોકરાઓ પાવરધા થઈ ગયા હતા અને ફરમીનનું ટેમ્પરરી એડજસ્ટમેન્ટ પણ તેઓ શીખી ગયા હતા. સર્વેનું કામ ઓક્ટોબર આખરમાં તો પૂરું થઈ ગયું હતું અને આ અરસામાં અમે વાસદ ગામમાં વોટર વર્કસનું કામ કરવાનું હાથ ઉપર લીધું હતું.

વાસદમાં એક સલા ભરાઈ હતી. ભોઈશ્રી રાવજીભાઈ મણીભાઈ અને શ્રી નરવરજીભાઈ દ્વેએ વોટર વર્કસ માટે લોકોને સમજાવતી આપી. મેં તેમને ખર્ચનો અંદાજ રૂપિયા એક લાખ ચાલીસ હજાર જણાવ્યો, તે રાત્રે ગામના આગેવાનોની એક નાની સલા મળી અને લગભગ લાખેક રૂપિયા ભેગા કરી શકાય એવી ચક્રવર્તી લાગી. તરતમાં એમણે પચાસ હજારના ચરોતર આમોદ્ધાર સહકારી મંડળના શેરો લેવાનું નક્કી કર્યું અને વાસદ ગામના વોટર વર્કસ અંગે નકશા અને અંદાજો તૈયાર કરવાની ખર્ચ આપી દીધી. પેલા નવા તૈયાર થએલા છોકરાઓમાંથી બે જણને અમે વાસદ ગામની સર્વે કરવા મૂક્યા. એમણે ગામના રસ્તાઓનાં માપ લીધાં અને સાથે સાથે ગામનાં લેવલ પણ લઈ લીધાં. આ બંધુ કામ ૧૯૪૫નું વર્સ પૂરું થતાં પૂરું થઈ ગયું.

હું અને ભોઈશ્રી બીજાભાઈ મહાત્માજીને મળ્યા, પછીથી મુંબઈમાં શ્રી ભારતનુ કુમારેપાને મળ્યા હતા અને અમારે જે ચર્ચાઓ થઈ હતી તે સંબંધીની બંધી માહિતી મુંબઈમાં 'નેશનલ હેરલ્ડ' પત્રે મેળવી હતી અને તે સંબંધે સઘળી હકીકત નવેમ્બરની રાષ્ટ્રઆતમાં આપી હતી. આ હકીકત વાંચીને 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'એ મારી મુશ્કાકાત લેવા માટે મુંબઈથી એક ખાસ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો હતો. આણંદમાં એ પ્રતિનિધિએ મારી સાથે ચાર પાંચ કલાક સુધી ચર્ચા કરી હતી અને વાસદ જેવા નાના ગામડામાં વોટર વર્કસ થવાનું છે, એ હકીકત સૌથી પ્રથમ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં આવી હતી. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પત્રકારિત્વમાં આ એક મોટો તફાવત છે. ગુજરાતી પત્રો ન્યારે કોઈ સમાચાર મોકલે છે ત્યારે તે જો એમને જાપવા જેવા લાગે તો જ છાપે છે, ન્યારે અંગ્રેજી પત્રો સમાચારો શોધી લાવે છે. લોકોને જાણવા જેવી ચીજને સારી પેઠે મહત્વ આપે છે. આ રીતે વલ્લભ વિદ્યાનગરની યોગજનને દેશભરમાં જાણીની કરવાનો મોટો યશ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાને ફાળે જાય છે. અમારે એ પત્ર સાથે કોઈપણ જાનનો સંબંધ ન હતો અને આજે પણ નથી.

સને ૧૯૪૬ના જન્યુઆરીની શરૂઆતમાં શ્રી ગે. સી. કુમારેપા આણંદ આગ્યા અને ચરાતર એલ્યુમેનમ સાંસાપટ્ટીના અતિથિગૃહમાં એ દિવસ રજા યોજના સંબંધે બહુ વિમનવાર ચર્ચાઓ થઈ. તે વખતે મુજરાતમાં કે ચરોતરમાં ત્રીડ આવશે એવો કોઈને ખ્યાલ ન હતો. પણ ગામડાના ઉદ્યોગો વિજળીથી ચલાવવાની અમારી યોજના હતી. અમારી યોજનામાં આડ દસ ગામનું એકમ કરી એક મધ્યસ્થ સ્થળે નોંધતી શક્તિવાળું ઓછું એન્જન ગોઠવવું અને તેના વડે વિજળી ઉત્પન્ન કરી પેશ્તા આડ દસ ગામોમાં મોકલવી; ન્યાં તે વિજળી વડે ઘાટર સ્પ્રેસાય અને ડ્રેનેજના પંખો ચલાવવા, સીમના કુવા ઉપરના પાણીના પંખો ચલાવવા, ગામમાં શેરની આપવી અને ગામના ગૃહ અને ગ્રામ ઉદ્યોગો માટેનાં યંત્રો ચલાવવા માટે વિજળી આપવી.

શ્રી કુમારેપાને વિજળીથી ચાલનાં નાનાં યંત્રો સામે વાંધો ન હતો પણ વિજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે જે ઓઈલ એન્જન ચલાવવાં પડે તે ચલાવવા માટેનું મીઠીતેલ (crude oil) તો પરદેશમાંથીજ આવે એ સામે એમને ખાસ વાંધો હતો. આપણે ઉદ્યોગોને માટે નોંધતી મૂળમૂત ચીજ માટે જે પરદેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે તો વહેંચે મોડે એ લડાઈનું કારણ બનવાનું છે. માટે કુડ ઓઈલ ઉપર ચાલતા કોઈપણ ચંત્ર ઉપર આપણી યોજનાનો આધાર ન હોવો નોંધ્યો. મારો જવાબ એ હતો કે આપણા દેશમાં કુદરતે અનેક સ્થળે ગિરિમાળાઓ સરજી છે. આ ગિરિમાળાઓમાં મોટાં મોટાં સરોવરો બાંધી વરસાદનું પાણી સંઘરી તેમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ મોટા પાયા ઉપર ધઈ શકે એમ છે. આપણા દેશમાં વિજળી ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્યતાઓ પડેલી છે તેના ફક્ત એકજ ટકાનો આપણે ઉપયોગ કરેલો છે. ન્યારે આપણે ગિરિમાળા આડા બાંધ બાંધી વિજળી ઉત્પન્ન કરીશું ત્યારે ઓઈલ એન્જનોની જરૂર નહિ પડે અને પરદેશથી આપણે તે કામ માટે કુડ ઓઈલ પણ મંગાવવું નહિ પડે. ત્યાં સુધી તો આપણને એસી રહે પાસવે તેમ નથી.

શ્રી. કુમારપ્પાને ગળે આ દલીલ ઉતરી નહિ. શ્રી. ભારતનતી પેઠે તેઓ પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામોથી ત્રાસી ગયેલા હતા, જેથી ત્યાં યુદ્ધની સંભાવના દેખાય ત્યાં તેઓ ત્રાસ અનુભવતા હતા. મારી તો એક જ દલીલ હતી કે અત્યારે ગામડાં શહેરોની યુવામીમાં સપડાઇ ગયેલાં છે, ગામડાંની દુર્દશાનો પાર નથી, તે વખતે ધર્મ-અધર્મનાં મુદ્દમ બેદોમાં અટવાઇ જવાનું દેશને પરવડે એમ નથી. અમારે તો ગામડાંના પરંવણખીપણાનો શીઘ્ર ઉકલ જોઇએ છીએ અને એવું કંઈ આપની પાસે હોય તો બતાવો ! અને છેવટે આપને ખોટું ના લાગે તો એક વાત કહી દઉં કે પરદેશી દુઝ્યોષલથી ચાલતાં એન્જનો લગાડનાં બી વાવે છે માટે એ ના વાપરવાં એ કહેવાનો આપને અધિકાર નથી. તેમણે પૂછ્યું કેમ ? મેં કહ્યું, આપ મોટરમાં ફરે છે એ મોટર ચલાવનાર પેટ્રોલ પરદેશથી આવે છે. જે દિવસે આપ પેટ્રોલથી ચાલતી મોટરમાં બેસવાનું બંધ કરી ફક્ત પગે ચાલતા થશે ત્યારે જ ધર્મ-અધર્મના આવા મુદ્દમ બેદો સમજાવવાના અવિકાર આપને પ્રાપ્ત થશે. આનો જવાબ તો તેમની પાસે ન હતો.

શ્રી. ભારતનતી પેઠે એમને પણ લાગ્યું હતું કે અમારી યોજનાથી માલનું ખૂબ ઉત્પાદન વધી જશે અને તેમને આપેલા જવાબ આમને પણ આપ્યા હતા. બન્ને લાઇઓએ મહાત્માજીને એમના રીપોર્ટો કર્યા અને જેની એકએક તકલ મને મોકલાવી આપી. આ મળ્યા પછી મહાત્માજીનો જવાબ આવ્યો કે તમે શ્રી. કુમારપ્પાલાઇઓને તો ઠીક સમજાવી દીધા, પણ મને સમજાવવું એટલું સહેલું નથી ! એમ ટકાર કરીને એમણે ખેતીમાં ટ્રેક્ટર વાપરવા સંગ્રહિ ના-પસંદગી બનાવેલી. જે કે ટ્રેક્ટર વાપરવું એ અમારી યોજનાનો મુખ્ય ભાગ ન હતો. પછીથી એકાદ બે પત્રો લખાયા અને ફેશ્ચુઆરી આખરે મને મહાત્માજીના આશિર્વાદ મળ્યા. સરદારશ્રીને બધા જરૂરી કામજોની તકલો મોકલાવી આપી હતી, અને અમે જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા તેની હકીકત લગભગ દર અઢવાડિયે સરદારશ્રી તરફ જતી હતી.

ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાનો એક પ્રતિનિધિ સરદારશ્રીને મળ્યો હતો અને એમને વિનંતિ કરી હતી કે એ જ્યારે વિદ્યાનગરનાં કામ જોવા આણંદ જાય ત્યારે ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાને ખબર આપવી. ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ એક ઘણા જ આહોશ માણસને સરદારશ્રી સાથે મોકલવાની તૈયારી રાખી હતી. અત્યાર સુધીમાં શ્રી. ઇન્દુલાલે પાડેલું નામ વિદ્યાનગર જનસમાજમાં જાણીતું થઈ ગયું હતું. સરદારશ્રીએ જાન્યુઆરીમાં મને એક પત્ર લખ્યો હતો કે ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાનો એક પ્રતિનિધિ એમને મળી ગયો હતો અને એમની સાથે વિદ્યાનગર આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. જેથી તેઓ 'વિદ્યાનગર' ક્યારે આવે, એ સંબંધે મને ક્યારે અનુકૂળતા આવશે એમ પુછાવ્યું હતું. મેં જવાબ આપ્યો હતો કે અત્યારે તો આપને જતાવધા જેવું કંઈ જ કામ થયું નથી. જુદી જુદી યોજનાઓના નકશાઓનું કામ ચાલે છે, ઈટા મારે ભટ્ટો ખોદાય છે અને કાચી ઈટા પાડવાનું કામ શરૂ થયું છે. આપ જો માર્ચ માસમાં આવો તો ઈટાના ભટ્ટાનું કામ ચાલતું થયેલું દેખાય. આપના આવવાથી હજારો લોકો જેમણે યવનાના જેથી યોજનાનો પ્રચાર પણ સારી રીતે થાય અને કંઈ કામ થતું દેખે તો એમને પૈસા આપવાનું કંઈક મન થાય. મારે માર્ચમાં આવે તો ઠીક. એમનો જવાબ આવી ગયો હતો કે હું જરૂર માર્ચમાં આવીશ.

આ વખતે જાનરમાં કોઈપણ જાનનો માસસામાન સીધેસીધો મળતો ન હતો. ચીજોના ભાવ વધી રહ્યા હતા અને જે ચીજો ઉપર અંકુશ આવતો હતો તે ચીજો સંતાપ જતી હતી. એન્જનો અને યંત્રો ઉપર અંકુશ આવી ગયેલા હતા, પણ અંકુશિત ભાવે કોઈપણ યંત્ર મેળવતું એ લગભગ અશક્ય હતું. સારે નસીબે એમને જે મોટર દોરીની પરવાનગી મળી અને પચીસ હજારના ખર્ચે જે ડાંગરોરી મિનિટરી ડીપોઝિટમાંની ખરીદ કરી. વાસિન્ડગાઓ અને પાણાનાં ઊણકિંદુરથી વજ્ર વેનનો મજા અને રથજા ઉપર કામચલાઉ અંપત્ર

બાંધવા માટે અમને આ રીતે માલસામાન મળી ગયો. સીમેન્ટનો કન્ટ્રોલ આ વંખને નીકળી ગયો હતો જેથી અમે જસો દન સીમેન્ટનો ઓર્ડર આપ્યો અને એસોસીએટેડ સીમેન્ટ કંપનીને લખ્યું કે અમે આર્ડર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ બાંધવા માગીએ છીએ; અને એમાં વિદ્યુલભાઈ પટેલનું સમારક કરવા માટે એમનું નામ આપવાના છીએ, જેથી આપ અમને થોડો સીમેન્ટ દાન તરીકે આપશો તો મોટી મંહુરબાની થશે.

એ. સી. સી. કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ અમારા પત્રના જવાબ રૂપે અમને સો દન સીમેન્ટ દાનમાં આપ્યો. આ રીતે અમારી પાસે ૭ હજાર થેલી સીમેન્ટ આવી ગયો. આ બધો સીમેન્ટ પાણાના ઝૂંપડામાં જમીન ઉપર ઇંટો પાથરીને ગોઠવી દીધો. અમે સીમેન્ટના પતરાં માટે દસ વેગનનો ઓર્ડર આપ્યો હતો. અમારી જમીનમાં ઘણા ઊંડા રસ્તા પડી ગયેલા હતા. એક જગાએ તો લગભગ હજાર ફૂટ લંબાઈમાં રસ્તાની ઊંડાઈ ૧૮ ફૂટ હતી. ખન્ને બાજુએ કોતરો પડી ગયા હતા અને આ કોતરો ખન્ને બાજુ દોરસો ફૂટ લંબાયાં હતાં. આ જમીન સરખી કરવા માટે અમારે એક ભુલડોઝરની જરૂર હતી, જે ખરીદવા માટે અમે ત્રીસ હજાર રૂપિયા ડીપોઝીટના ભરી દીધા હતા. આ ભુલડોઝર ન મળી શકવાથી અમે દોઢ વરસ પછી એ રકમ કંપની પાસેથી વગર બ્યાજે પાછી લીધી હતી. યત્રો મેળવવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડતી હતી તે માટે આ દાખલો આપ્યો છે.

ઑછલ એન્જીનની તો અમારે ઘણી જરૂર હતી પણ તે કાળે તે મેળવવું તો અશક્ય હતું. ઑછલ એન્જીનોની કિંમત ત્રણસો ટકા જેટલી વધી ગઈ હતી. મુંબઈને બારે એન્જીન ઉતારતાંજ તેઓ કાયદેસર વેચાઈ જતાં હતાં. કામળ ઉપર કાયદા પ્રમાણે બંધી વ્યવસ્થા થતી હતી; પણ વાપરનાર ધણીને તે કોઈ દિવસ સીધાં મળતાં ન હતાં. કોઈને જો સીધે-સીધું અંકુશિત ભાવે મળે તો તે માણસ ખુબ જાગૃત્તાળી ગણાતો.

તાંના પીત્તળનાં વાસણ અને ચાના પ્યાલા રકાળીઓની પણ આજ સ્થિતિ હતી. બજારમાં તે કેઈપણ દુકાનમાં દેખાતાં ન હતાં. જન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી માસમાં અમે આણંદ અને નડિયાદમાં વાસણો ખરીદવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે અમને કોઈ સ્થળે ન મળ્યાં. ઈંટિના ભઠ્ઠાનું કામ ચાલુ થઈ ગયું હતું, અમારે સ્થળ ઉપર રહેવા જવું હતું અને રસોડું ખોલવું હતું, માટે વાસણની જરૂર પડી હતી.

હવે અમે શ્રી રાવજીભાઈ દેસાઈને વાસણ ખરીદવા નડિયાદ મોકલ્યા. એમનો મગર રાજના દસ રૂપિયા હતો પણ નડિયાદ શહેર એમનું વતન હોવાથી એ ગમે તે ઓળખીતા પાસેથી વાસણ મેળવી શકે એટલા માટે અમે એમને મોકલ્યા હતા. એમણે એક બે દિવસમાં થોડાંક વાસણ મેળવ્યાં અને તે લઈ આણંદ પાછા આવ્યા. બાકીનાં ખુટતાં વાસણ ભાઈશ્રી બીખાભાઈ કરમસદ જઈ પોતાના ઘરમાંથી લઈ આવ્યા. આ રીતે સ્વતંત્ર રસોડું ખોલવાનો અમારો સરંજામ ભેગો થયો. ચાના પ્યાલા રકાળીઓ કે કીટડીઓ તો આ રીતે પણ ન મળી અને પ્રથમના છ મહિના સુધી તો ચા પીવા માટે અમારે પીત્તળની વાડકીઓનો ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. કોઈ મહેમાન આવ્યા હોય તેમને પણ અમે વાડકીમાં ચા આપના હતા.

સ્થળ ઉપર આવવા માટે એક બીછ પણ મુકેલી હતી. અમારું કામ કરવાનું સ્થળ કરમસદની સીમમાં હતું; અમારાં રહેવાનાં જૂંપડાં પણ કરમસદની સીમમાં બંધાર્યા હતાં. પણ કરમસદમાં રેશનીંગમાં ધડં ચોખા મળતા ન હતા, ન્યારે ખાંડ માળુસ દીક મહિને દોઢ પાશેર મળતી હતી. આણંદના રેશનીંગમાં પ્રમાણમાં ધડં ચોખા ઠીક ઠીક મળતા હતા, ન્યારે ખાંડ દર મહિને માળુસ દીક દોઢ શેર મળતી હતી. જેથી અમે અમારું રસોડું આણંદની હદમાં એક ફૂવાવાળા ખેતરમાં બાંધ્યું હતું. એ ખેતરમાં ઘણું સાફ આંખાવાડીયું હતું જેથી સ્થળ દરેક રીતે કામદ હતું. ખેતરના માલિકે વગર ભાડે જમીન આપી હતી.

જમીનના ઉપયોગ માટે વખતની પણ કોઈ હદ ન હતી. આખું ખેતર અને કૂવો અમને વાપરવા માટે સોંપી દીધાં હતાં. અમારું રસોડું, નોકરોની ઓરડીઓ અને ક્ષાપ્તરોને રહેવાનાં મકાનો તથા જમવાનો ઓરડો એટલાં અમે વાંસ, વળીઓ અને પાલાથી બાંધ્યાં હતાં, જેથી અમને આણંદનું રેશનીંગ મળતું હતું, પણ આ સ્થળ અમારા કામના સ્થળથી અરધો માઈલ દુર હતું.

ફેબ્રુઆરી આખર સુધીમાં અમારાં આ કામચલાઉ ઝૂંપડાં બંધાઈ ગયાં હતાં અને તા. ૩૭ માર્ચે ૧૯૪૬ના દિવસે હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ચરોતર એન્સ્યુરેશન સોસાયટીના અનિધિગૃહમાંથી અમારો મુકામ ઉઠાવી પ્રભુનું નામ લઈને વિદ્યાનગરમાં રહેવા આવ્યા. અમારી ઝૂંપડીમાં નીચે ધૂળ હતી, ત્યાં પાણી ઇંટાવતા હતા. રૂમમાં બન્નેના બે ખાટલા ગોઠવાયા હતા. વચમાં એક ડાઈનિંગ ટેબલ હતું. જમ્યા પછીથી લખવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરતા હતા. બે કપડાંની આરામ ખુરશીઓ હતી. જમવાની ખુરશીઓની જગ્યાએ ખાટલાઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ રહેવાની ઓરડી સાથે સીમેન્ટ ભરવાનો પાલાનો ઓરડો બાંધ્યો હતો. તેનું દાર અમારી ઓરડીમાંજ પડતું હતું, એટલે અમારી જાણ બહાર સીમેન્ટની એકપણ થેલી બહાર જાય તેમ નહોતું. અમારી રહેવાની ઓરડીની બીજી બાજુ પાલાની એક ઓરડી બાંધી હતી, જેમાં અમારા એન્ટ્રન્સની ઓરીસ હતી. નકશા બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. સર્વેઈંગ અને લેવલિંગના બધાં હથિયારો અને અમારી શિલક પણ ત્યાંજ રહેતી હતી. એ ઓરડામાં પેસવાનું બારણું પણ અમારી ઓરડીમાં પડતું હતું. પાલાની ભીતો અને પાલાનું ઇપર્ડ હોવાથી વગર બારીબારણે પુરતું અજવાળું આવતું હતું અને સહન થાય તેથી પણ વંધારે લુના ઝપાટા આવતા હતા. વગર બારીબારણે હવા આવવા માટે પૂરતાં કાણાં હતાં.

માર્ચની ૧૮મી તારીખે અમારા ભદ્રામાંથી ઈંટા નીકળતી શરૂ થઈ. એ વખતે આણંદમાં હમ્મર ઈટના રૂપિયા પીસનાલીસ ભાવ હોતો.

અમે આજુદ પહોંચીની ચોત્રીસ રૂપિયે ઈંટ આપવાની શરૂઆત કરી. આજુદના ઈંટો પાડનારા કરતાં અમારે વધુ માછલની લાંબી વાહનુક (ખેંચામગુ) હતી જ્યાં પણ અમે આટલી સરતી ઈંટ આપી શકતા; કારણુ માછલામાં જામેલાં કાળાં બળતર તોડવાનો આ એક જ રસ્તો હતો. અમે ઈંટ વેચવાનું જાહેર ક્યું કે જુસ્તજુ લોકોએ એમની જરૂરિયાત પ્રમાણે માગણી નોંધાવી અને તેની કૈનનના પૈસા આગળથી ભરી દીધા. આ રીતે અમારી ઈંટ આજુદ, મોગરી, બાકરાલ અને કરમસદ એ ચારે મામોમાં જવા લાગી. સાથે સાથે અમારાં મકાનોનું કામ પણ તપાટાખંધ શરૂ થયું.

હજી સુધી સુનો પાડવા માટે સુનાના પથ્થર લાવવા બહારથી વેગનો મળતાં ન હતાં, જેથી અમે વાલવોડથી મરડીયા લાવવાનું નક્કી ક્યું. વાલવોડ વિદ્વાનમયથી ચોત્રીસ માછલ દૂર હતું. વચ્ચે ખરાબ રસ્તા હતા અને મડીયાગરની બેખડેમાંથી ખેડેલો મરડીયો રોડ માછલિ છેલ્લી ગધેડાં મારફત વાલવોડમાં લાવવાનો હતો. પેટ્રોલનું કડક રેશનીંગ હતું જતાં ઘાહોથી વેગનો ન મળવાથી વાલવોડથી મરડીયા લાવવાનું પસંદ ક્યું. અમારી ટ્રકો મારફત એમિલ માસમાં મરડીયા લાવવાની તગીજ કરી. શરૂઆતમાં સુનો પકવવા દસ મળના બહુ ખર્ચા. વાલવોડથી ટ્રકો મારફત સુનો લાવવાનું મોઢું પડતું હતું, જેથી અમે અમારી સ્વનંત્ર વ્યવસ્થા કરી લીધી.

કાચી ઈંટ પાડવા માટે પાણીની જરૂર હતી. અમારા બહારથી જાહેરાત દૂર શ્રી મોતીભાઈને કૂવે પંચ આવેલો હતો, એ પંખનું પાણી અમુક અંતર સુધી તો પાછપમાં આવતું હતું અને જ્યાં પાછપો પૂરી થઈ ત્યાંથી ઢાળીઓ કરી અમે મોગરીથી બાકરાલ જવાની નેજ સુધી લાગ્યા. નેજ વગભગ સાત આઠ ફૂટ બિંડી હતી જેથી ત્યાં કાસ કરીને નેજની બીજી બાજુ અમે અમારા બહુવાળા ખેતરમાં પાણી લાવી શક્યા. પણ આ બધા ખટાટોખમાં પાણીનું લેવલ અમારે જોઈએ તેથી વધુ

ફૂટ નીચું ગયું, જેથી ત્યાં અમે એક ખાડો ખોદી નાખ્યો. આ રીતે પમ્પનું પાણી અમારા ખેતરમાં કરેલા ખાડામાં આવવા લાગ્યું. આ પાણી ખાડામાંથી ઉલેચી પાંચ ફૂટની ઊંચાઈએ કરેલા બીજા ખાડામાં રેડવા માંડ્યું અને ત્યાંથી દાળીઆ વાટે ઈંટો પાડનાર પાટલાવાળાને આપવાની ગોઠવણ કરી.

નેળમાં જે કોઠા કર્યા તે કોઠા કરવા માટે અમે બાકરોડથી કડીઆ બોલાવ્યા હતા. ગામડાંઓના કડીઆ અગીઆર વાગે કામ ઉપર આવે, જે વાગે આરામ કરે, ત્રણ વાગે કામ શરૂ કરી સાડા પાંચ વાગતામાં તો ઘર તરફ ચાલવા માડે. ઈંટો આંગળીઓએ બચકાં ભરતી હોય તેમ બહુ સાવચેતીથી ધીમે ધીમે ઈંટ પકડે અને હળવે રૂઢિને ઈંટને દુઃખ ના થાય તેમ ઈંટને ચર ઉપર મૂકે. શ્રી રાવજીભાઈ એન્જિનિયર તો કામકરંદા માણસ હતા. તેમને આવી રીતનું કામ તો કેમ પરવડે! એએક દિવસ તો ખૂબ ખટખટ ચાલી. ત્રીજે દિવસે કડીઆ કામ પર ન આવ્યા. શ્રી રાવજીભાઈ આથી મલરાય તેમ ન હતા. એ, એમના ડ્રાફ્ટ્સમેન શ્રી સોની તથા પેલા ત્રણ જુવાન છોકરાઓ એમ પાંચે જણે ભેગા થઈ કડીઆનું કામ કરવા લાગ્યા અને કોઠાનાં કામ પૂરાં કર્યાં. આ બનાવ પછીથી અમારે ત્યાં કડીઆઓ પણ આકે કલાક કામ કરે છે.

માર્ય મહિનામાં સરદારશ્રીની આવવાની વાત અમે જોઈ રહ્યા હતા, તે અરસામાં એમનો પત્ર આવ્યો કે મુજબના નેત્રીમાં આરમારી સૈનિકોએ બળવો પોકાર્યો છે. બધું આરમાર અને દારૂગોળો આ સૈનિકોના કબજામાં છે. સરકાર અને આ આરમારી સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે, એમનું સમાધાન કરાવવામાં હું રોકાયેલો છું. જેવી મારાથી હમણાં ત્યાં નહિ અવાય, પણ હું મે મહિનામાં ત્યાં આવીશ. સરદારશ્રી સહેજ મોડા આવે એ તો અમને રૂચતું જ હતું. કારણ ત્યાં મુંબીમાં કંઈક વધારે કામો ચરૂ કરવાની અમારી ઉમેદ હતી. મે મહિનામાં હિન્દુસ્થાનમાં ક્રીશ્ચિયન આવી ગયું હતું, જેથી

સરદારશ્રીનો ખીજો પત્ર આવ્યો હતો કે હમણાં હું દિલ્લી-ગઈ છું; જેથી ત્યાં આવવાનું આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે.

ઈંટા પડાવવા માટે અમે પાણીની જેમનમ વ્યવસ્થા કરી હતી, પણ પાણીની કાયમની સગવડો તો અમારે કરવાની હતી. અમે અમારાં રહેવાનાં ખૂંપડાં ચાર બેટા ઉપર બાંધ્યાં હતાં. ત્યાં વટેમાર્ગીઓને પાણી પીવા માટે કરમસદના પટેલ લલ્લુભાઈ ત્રીકમભાઈએ એક કૂઈ બાંધાવી હતી. આ કૂઈમાં અમે ત્યાં રહેવા આવ્યા ત્યારે એકાદ કૂટ પાણી હતું, જેથી અમે કૂઈને ઊંડી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. ગાળકચરો કાઢી નાખ્યો. કૂઈનું ચક્કર દેખાડું, પણ પાણી ના વધ્યું. ભગવાનનું નામ લઈને અમે નીચે ખોદવા માંડ્યું. આમાં જોખમ હતુંજ, કૂઈ સાંકડી હોવાથી અંદર ખીજા કુંડી ઉતારાય તેમ ન હતું, પણ ચક્કર સખત મરડવાના ઉપર મુકાયલું હોવાથી, કૂઈની વચમાં ખાડો કરવાની અમે હિંમત કરી હતી.

પાંચેક કૂટ ઉડો ખાડો ખોલ્યો. છેલ્લે છેલ્લે તો ખાડો ખોદનારા કરતા હતા. કદાચ કૂઈ ખેસી જાય અને કામ કરનારા માણસો દટાઈ જાય. અમારા મોટર ડ્રાઈવર શ્રી સનાભાઈ શુદ્ધિશાળી અને હિંમતવાળા માણસ હતા. કામ કરનારને હિંમત આપવા એ પોતે જાતે કૂઈમાં ઉતરતા અને કામ પણ કરવા લાગતા. એમની હાજરીથી અંદર ઉતરતા માણસોને ધીરજ રહેતી. અંદર ખોદવાનું કામ અને પાંદાં ભરવાનું કામ એ માણસો કરતા, ત્યારે ચાર માણસો પાંદાં ખેંચતા. ખેંચનારા માણસો બધા પાણી આવતું ન હતું તેથી નિરાશ થતા હતા. હવે વધારે ઊંડે જવામાં ભારે જોખમ હતું, જેથી શ્રી સનાભાઈએ કૂઈમાં એક ગળુ ઈંચીયા પાઈપ ઉતારી અને એ પાઈપ વડે કૂઈના કેન્દ્રમાં ઉંઢ પાડવા માંડ્યો. પાઈપ એકાદ કૂટ ઊંડી જતાંજ પાણીનો ધોધ છૂટ્યો. બધા માણસો બહાર નીકળી ગયા. બધાંના આનન્દનો પાર ના રહ્યો.

કૂઈ ગાળવાનું કામ શરૂ કરતા પંડેલાં ભારે સીફાસથી અમનવાદમાંથી દસ હોર્સ પાવરનું એક લક્ષ્મી એન્જીન રૂપિયા છત્રીસોમાં અમે એન્જીન

ખનાવનાર પંચાલ શેઠ પાસેથી મેળવ્યું હતું. ખીજે રથજેથી સેન્ડ્રીફ્યુગલ પમ્પ પણ ખરીદ્યો હતો. મોંમાઝ્યા દામ આપીને પાછપો પણ અમદાવાદથી આણી હતી. કૂંઈમાં પાણી ચતાંજ અમે એન્જીન-પમ્પ ગોઠવી દીધાં. કૂંઈ ઉપર પાણીની એક ટાંકી બાંધી અને જતાં આવતાં દોરને પાણી પીવા એક હવાડો પણ બાંધ્યો. વગર બોરીગે અમારી કૂંઈએ કલાકના આઠ દસ હજાર મેલન પાણી આપવા માંડ્યું અને તદ્દપૂરતો અમારો પાણીનો પ્રશ્ન ઉકલી ગયો.

આગળ જણાવ્યું તેમ તા. ૩૭ માર્ચે મેં અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ અમારા આ નવા વિદ્યાનગરમાં વાસ કર્યો. વસ્તીમાં હું, ભાઈશ્રી બીખાભાઈ અને અમારો ચોકીદાર શંકર. અમારું પીવાનું પાણી શંકર ભરી લાવે, હૂકો માટે દેવતા તૈયાર રાખે અને વારંધડીએ જરૂર પડે તેમ હૂકો ભરી આપે. શંકરની ફરજ એટલે ચોવીસ કલાકની ફરજ હતી. ચોરીનો ખાસ કંઈ કર ન હતો; એટલે રાત્રે અમે અડીં નિરતિ ઉઘતા હતા. અમે ત્યાં રહેવા આવ્યા તે પહેલાં એક અકવાડિયા અગાઉ અમારા પાડોશના ખેતરનો માલિક આજાંદથી કરમસદ જતાં લૂટાયો હતો. અમારૂં ઈંટો પાડવાનું કારખાનું હતું ત્યાંથી ત્રણસો ફૂટ દૂરજ એને ખંખેરી લીધો હતો; પણ અમે ત્યાં રહેવા આવ્યા ત્યાર પછીથી લૂટનો દોષ ખનાવ બન્યો નથી. લૂટમાં રોકાયલા બધા માણસો અમારા કામ ઉપર રોકાઈ ગયા હતા. ખેતીનું કામ પૂરું થયા પછીથી એમને સનન કામ મળવા માંજી જેથી લૂટફાટ હવે તો સદતર બંધ થઈ ગએલી છે.

તા. ૧૦મી માર્ચે જયપુર રાજના પચાસેક મજુરોનું ટોળું લઈને એક રૂાજી નામનો મુકાદમ અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો. એણે વિદ્યાનગરમાં મોટી કોસેએ બંધાય છે એવી વાન સાંભળેલી ધણા વરસ સુધી અડીં કામ મળશે એ આશાએ એ આવ્યો હતો. અમને આશ્ચર્ય થયું કે હજી કામની શરૂઆત થઈ નથી, અમારાં કામ શરૂ થયાં એની ખબર સુન્દરાનના ભણેલાને પડી નથી, તો આ અમળું મજુરો સુધી

આ વાત શી રીતે પહોંચી ગઈ? અમારા છાપરાની સામે રસ્તાની બીછ બાણુ ફાણુએ એને માટે અને એના મજુરો માટે વાંસના પાલાની બે શેરીઓ બનાવી દીધી. પંડાથી જ્યારે પાકી ઘંટો નીકળતી ગઈ ત્યારે એ લોકોએ પોતાના હાથે ઇંટ પર ઇંટ મુકી છટ્ટી ઇંટો ગોઠવીને નેત્રતી બીતો કરી અને વધારે ઢાળ આપી પાલાનાં છાપરાં કર્યાં. તે જમાનામાં છાપરા માટે પતરાં તો મળતાં જ ન હતાં. હજી પણ આ ફાણની ટાળા અમારી પાસે કામ કરે છે.

ફાણ આગ્યો ત્યારથી સંસ્થાના કામ માટે આશીસ ટકા ઓછા લે છે. બહાર બીજાં કામ જ્યારે ચાલતાં હોય છે ત્યારે ફાણને બહારનાં કામ કરવાની છટ હોવાથી તે કરી આવે છે. બહાર કાઢપણુ જાતનું કામ ન હોય ત્યારે અમારાં કામ તો હોય છે, જેથી એને વરસબર કામ મળી રહે છે. અમારે ત્યાં રહેવાની, દિવાજતીની અને પાણીની સગવડ મફત મળી છે, તથા મજુરોનાં છોકરોને ભજવાની પણ સગવડ ધઈ છે; જેથી બધા સતોષથી કામ કરે છે. નવ વર્ષ સતત કામ મળેલું હોવાથી ફાણુએ બે પૈસા પેદા કર્યા છે અને આજે તે પોતાની મોટરસાયકલ રાખીને દુકાનના કામના કોન્ટ્રાક્ટ લઈ શકે છે. હવે તો તે વિદ્યાનગરમાં કાયમનો બંગલો બાંધીને રહેનાર છે. Enlightened self interestનો આ પણ એક નમુનો છે. જમીન પણ આ રીતે મળી હતી.

ફાણના આવવાથી એક બીજો લાભ પણ થયો. મુજરાતમાં આખી પ્રજા વેપારી થઈ ગયેલી છે. મુજરાતમાં વેપારીની બ્રાહ્મણ એ બની છે કે ઓળમાં એણું આપું અને વધારેમાં વધારે લેવું. મુજરાતના શુદ્ધતા અને ધંધાના એકેએક શેવમાં આવી વેપારી વૃત્તિએ પ્રવેશ કરેલો છે. આમાં શ્રમજીવીઓ અને હુદિજીવીઓ પણ અપવાદરૂપ નથી. કામ ઉપર જેટલું બને તેટલું મોડા આવું, અને કામ ઉપર આવ્યા પંડાથી કામના વખતને ગમે તેટલો બગાડવો એ આપણી ખાસિયત થયેલી છે. ફાણ અને તેના મજુર વચ્ચે જ નિયમિત કામ ઉપર આવના

અને પ્રમાણિકપણે સખત મહેનત કરતા. એને પરિણામે ગુજરાતના જે જે મજૂર આવતા ગયા તે રૂઝાણના મજૂરોની પેઠે આસ્તે આસ્તે પ્રમાણિક-પણે કામ કરવા માટે દેવાતા ગયા. આની અસર કડીઆ મુથારો ઉપર પણ પડી અને મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખનારા કામદારો ઉપર પણ પડી. સંસ્થાના કામની કાર્યક્ષમતા વધી અને ખર્ચ ઘટ્યું.

કામગીર ઉપર તો અમને સારી જેવી રકમનાં વચન મળી ગયાં હતાં. એમાંની ઘણીખરી રકમ તમાકુના વેપારીઓ પાસેથી મળવાની હતી; પણ એજ અરસામાં ચીન ઘણી મોટી રકમની તમાકુ ખરીદનાર છે એવી જાતની વાતોથી અમને મદદ કરનાર મિત્રોએ તમાકુનો ઘણો મોટો સોદો ઉઘાડાવે દરી મૂકેલો અને પછીથી ચીનની ખરીદી ન આવવાથી અમારા મિત્રમંડળને રૂપિયા છત્રીસ લાખની ખોટ આવી, જેથી એમની પાસે તાત્કાલિક ઉધરાણી કરવાનું અમને ડીક ન લાગ્યું. જોકે પાછળથી એ બધા મિત્રોએ લખાવેલી રકમ ઉપરાંત પણ અમને ઘણી વધારે મદદ કરેલી.

આ કારણથી સને ૧૯૪૬ના એપ્રિલ માસનાં અમારે નાણાંબીડ ડોબી થઈ. એક આગુ ઈંટ ચુનાના ભટ્ટાનાં કામ ચાલુ હતાં. દરરોજ પચીસથી ત્રીસ હજાર ઈંટો બનતી હતી, ચુનાના દસ ભટ્ટાનું કામ ચાલતું હતું, પાણી માટે એન્જીન પંપની ખરીદી થઈ ગઈ હતી, સીમેન્ટ આવતો થયો હતો, વર્કશોપની તૈયારી ચાલતી હતી અને એમાસામાં અમારે અને રટાફને રહેવા માટે બસો ફૂટ લાંબું અને બત્રીસ ફૂટ પહોળું એક મકાન પણ બંધાઈ ગયું હતું. કામ ઉપર તો હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ એજ જગુ રહેતા હતા. છત્રેરી રટાફ બધો કરમસદ રહેતો હતો. ગ્રામવરો અને રસોડાના નોકરો આણંદની સીમમાં જ્યાં રસોડું બનાવ્યું હતું ત્યાં રહેતા હતા. ભાઈશ્રી બીખાભાઈ પત્રવ્યવહારનું કામ કરતા હતા, નામું લખવાનું હું સંભાળતો હતો; પણ પૈસાની બીડ ઉભી થઈ એટલે ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ મુંબઈ જવું એમ અમે નક્કી કર્યું.

તા. હમી એપ્રિલે લાઈથી બીખાભાઈ મુંબઈ જવા ઉપડ્યા અને એપ્રિલ આખરે સારી એવી રકમ લઈને પાછા આવ્યા; તથા તિજોરીના ખનાવનાર વેપારીએ એક તિજોરી બેઠ આપેલી તે પણ લેના આવ્યા. આંખે એકી અડવાડિયા મુંઝી કામ ઉપર વસ્તીમાં અમારા મુકામ ઉપર હું એકલો જ હતો અને જહાર ચોકીદાર હતો. પત્રવ્યવહારનું અને હિસાબનું કામ મારે સંભાળી લેવું પડ્યું હતું.

મેં માસ બેસી ગયો, આકાશમાં વાઙ્ગાં દેખાવા માંડ્યાં, હજી સુધી અમને પતરાં મળ્યાં ન હતાં. અમારી પાસે છ હજાર થેલી સીમેન્ટ તો હતો અને તે વરસાદમાં ખગડે નહિ તે જોવાનું હતું. એન્જન રમ માટે પણ પતરાંની જરૂર હતી અને અમારા રહેવાના બંધાતા મકાન માટે પણ પતરાં જોઈતાં હતાં. અમે મામલતદાર પાસે ગયા અને મોટી મુશ્કેલીએ અઢી દન પતરાં મેળવ્યાં. આ તો અમારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી હતી; કારણ વગર વેતને અમે જાહેર સેવા કરતા હતા. આ પતરાં આવવાથી અમે સીમેન્ટનું રક્ષણ કરી શક્યા, એન્જન રમ ટાંકી અને અમારા રસોડાનું છાપણું પૂરું થયું જેથી રસોડાની સાથે સાથે ફાઈવરો અને નોકરોને ચોખાસામાં સુવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. મારે અને લાઈથી બીખાભાઈ માટે પતરાં ન રહ્યાં.

મેની પંદરમીના મુમારે વરસાદનું એક ઝાપડું આવ્યું. વાંસ ઉપર અમારાં પાંચાં ગોઠવાયાં હોવાથી બે વાંસ વચ્ચે પાસનિા ઝોસો હતો. આ ઝોસામાં થઈને પાણી ટપકવા માંડ્યું. વાંસની બન્ને બાજુના ઝોસા વચ્ચે કોરી જમા રહેતી હતી. આ કોરી જગ્યામાં અમારી કપડાંની આરામ ખુરશીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી; જેથી બીંબડા સિવાય હું અને લાઈથી બીખાભાઈ એકાદ કલાક સુધી બેસી રહ્યા હતા. અમારી ખુરશીઓની બન્ને બાજુ નેવાંની પેડે પાણી પડતું હતું. અમારા બીંબડા બીંબડાને સીમેન્ટ સ્ટોરમાં મુકી દીધા હતા જેથી તે કોરા રહ્યા હતા. પત્રગો લાકડાના હોવાથી બીંબડા તો બીંબડા ન હતા. નાણું

તિન્નેરીમાં હોવાથી સલામત હતું; જોકે તિન્નેરી તો બીંબતી હતી. કાગળો વિગેરે સીમેન્ટ-સ્ટોરમાં મૂકેલા હતા.

આ માવદા પછી અમને ચોમાંસાનો ડર લાગ્યો. અમારે રહેવાનું મકાન તો અમે ઝપાટાબંધ બાંધી રહ્યા હતા. શરૂઆતમાં ત્યાં પાણી નહિ હોવાથી એક ડોલ પાણીના બે આના આપીને પાણી પહોંચતું હતું. પછીથી તો અમે કૂંઠ ઉપર એન્જન પંપ ગોઠવ્યો. ત્રણ ફૂટ લાંબી અને નવ ઈંચ વ્યાસની સીમેન્ટની પાઇપો હાથે બનાવી અને કૂંઠથી આ મકાન સુધી ત્રણ હજાર ફૂટ લાંબી પાઇપ લાઇન અમે નાંખી દીધી. મકાન આગળજ હોજ બનાવી લીધો જેથી પાણીનો પ્રભ તો ઉકલી ગયો અને અમારું મકાન છાપરા સુધી આવી ગયું. મે પૂરો થયો. આગળ જણાવ્યું તેમ મુંબઇ નવ વેગન સીમેન્ટના પતરાનો ઓર્ડર ૧૯૪૫ના ઓક્ટોબરમાં આપેલો હતો પણ તે હજી આવનાં ન હતાં. અમે તાર ઉપર તાર કરેલા હતા.

જુન મહિનાના દિવસો જવા લાગ્યા અને અમને ગભરાટ થવા લાગ્યો. નજીકનું ગામ બાકરોલ હતું. ત્યાં ભાડાનું ઘર મેળવવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે ન મળ્યું. પતરાના એજન્ટ વડોદરાના પટેલ મગનભાઈ શંકરભાઈ હતા અને એ તો અમારી સંસ્થાના પાયારૂપ હતા અમને પતરાં અપાવવા માટે એ એમનો પૂરો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. જુનની ૨૪મી તારીખે એમનો તાર આવ્યો કે નાવલી રેશને સીમેન્ટના પતરાનું એક વેગન આવી ગયેલું છે; જેને માટે એ મોકલ્યું છે તેણે ડીલિવરી લીધી નથી. તમારે તે જોઈતાં હોય તો નાવલી રેશને જઈ ડીલિવરી લેો. અમે તરતજ તારથી જવાગ આપ્યો કે વેગન અમે છોડવીએ છીએ. તમે તારથી જોઈતી વ્યવસ્થા કરો.

અમારી ટ્રકોની પાછળ બેવડાં પૈડાં હતાં અને ગામહી રસ્તાઓ અને નળીઓમાં આવી ટ્રકોને જવાની જગ્યા ન હતી; જેથી અમે બન્ને ટ્રકોમાં કોદાળી, પાવડા અને ટોપડીઓ સાથે પચાસ માણસ

ગોઠ્યાં. ત્યાં જરૂર પડી ત્યાં રસ્તા પડોળા કર્યા, ખાડા-ટેકરા સરખા કર્યા અને આ રીતે લગભગ નવ દસ માઈલનો રસ્તો તૈયાર કર્યો તા. ૨૬મી જુને અમે પતરાં વેગનમાંથી ઉતારી લીધાં અને તા. ૨૭મી જુનની રાત સુધીમાં બધાં પતરાં વિદ્યાનગર તાણી લાવ્યાં. તા. ૨૮મીની બપોર સુધીમાં વરંડાની પચાસ ફૂટની લંબાઈ ૬'૬"૫" મધ. વાટખાં ખુબ ચરેલાં હતાં, જેથી અમે અમારા ખાટલા તથા જરૂરી સરસામાન વરંડામાં ગોઠવી દીધો.

મે મહિનામાં અમે જે નવા ઇજનેરો નીમ્યા હતા. એક શ્રી શાન્તિભાઈ અમીન અને બીજા શ્રી જોશીપુરા. આ જન્ને ઇજનેરો અમારી સાથે રહેતા હતા. તે ઉપરાન્ત શ્રી હરિદશ્વજીસ શાહ મહેમાન તરીકે આંખ્યા હતા એટલે વરંડામાં અમે પાંચ ખાટલા ગોઠવ્યા હતા. અમારી વરંડા પશ્ચિમ તરફ ખુલ્લી હતી પણ પહેલો વરસાદ પૂર્વ તરફનો હોવાથી પૂરેપૂરું 'રક્ષણ' મળે તેમ હતું. સાંજના પાંચ વાગે અમારા ખાટલા અને 'સામાન' ગોઠવાઈ ગયો. અમે 'અમારું' રથાન ખાટલા ઉપર લઈ લીધું અને પાંચજ મિનિટ પછી ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. ખરે અણીને વખતે અકસ્માત રીતે રીમેન્ટનાં પતરાં મળવાથી બહુજ ભાવપૂર્વક ઇશ્વરનો આભાર માન્યો. આ ઇશ્વરી મદદથી અમારા કામને ધણો વેગ મળ્યો. ચોમાસામાં પણ અમારા કામ આજી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૬ હું.

મુસ્લિમલીગ યોજનામાં રસ લે છે.

સને ૧૯૪૬માં ચોમાસું સહેજ મોડું બેઠું પણ વરસાદ બહુ સારો આવ્યો હતો. વિધાનગરની આસપાસ બધા રસ્તા પાણી નીચે આવી ગયા હતા, અને લગભગ પંદર દિવસ સુધી તો ચારે તરફના ગ્રામોનો સંબંધ અમારી ટ્રકો માટે સંદેહ બંધ થઈ ગયો હતો. અત્યાર સુધીમાં અમારી પાસે રોડનો સારો એવો જથ્થો ભેગો થયો હતો તે વડે અમે જરૂરી રસ્તાઓ બનાવી લીધા અને જુલાઈની પંદર તારીખ સુધીમાં કરમસદ સ્ટેશન સુધી અમારી ટ્રકો ચાલતી થઈ. આણંદ તરફનો રસ્તો પણ સાફ એવું ખરચ કરીને તૈયાર કરી રાખ્યો.

ગામડાંઓના રસ્તા એટલે સેંકડો વરસ પહેલાં એક ગામથી ખીજે ગામ જવા માટે મુકરર કરેલી જમીન. ઇતિહાસની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આ રસ્તાઓ ઉપર વેપારીઓની પોરો અને ખેડૂતોનાં ગાડાં જતાં આવતાં થયાં છે. આ દેશના રાજ્યોનાં લશ્કરો કે પરદેશી આક્રમણકારોનાં લશ્કરો આ જ રસ્તા ઉપરથી પસાર થએલાં છે. વખતના વહેવા સાથે આ રસ્તાઓનાં તળ ધસાયાં છે. પગરવથી માટીની ધૂળ બની છે અને પવન એ ધૂળને ઊડાડી દૂર દૂર લઈ ગયો છે. દર ચોમાસે વરસાદનું પાણી આ ધૂળને નીચાણવાળી જમીનમાં ખેંચી લાય છે. આ રીતે જુના જમાનાના રસ્તાઓ બાગુના ખેતરો ફરતાં આસ્તે આસ્તે નીચા ગયા છે. ચરોતરમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ આ રસ્તાઓ બાકી અટકી પડી નીચે ઊંડે ઊંડી ગયા છે. અત્યારે

આઠ માસ મુઘી આ રસ્તાઓ રસ્તા તરીકે વપરાય છે, જ્યારે ચોમાસામાં એ રસ્તાઓ પાણીને વહેવા માટે નાળાનું કામ આપે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે પાણી વધારે ભરાઇ રહેતાં હોવાથી ધબ્બાખરા રસ્તા માણાંની અવરજવર માટે બંધ રહે છે.

પડેલેજ વરસાદે વિદ્યાનગરની: સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બની હતી, જેથી બહાર જવા માટે કાદવ ખૂંદીને જતું પડતું હતું. એ અરસામાં સરદારશ્રીનો મુંબઈથી એક પત્ર આવ્યો કે, “હવે હું નવરેશ પડ્યો છું, તમે કહો ત્યારે હું ત્યાં આવી જાઉં.” મેં એમને તે વખતે જવાજ આપેલો કે, “આચારે તો અમારું સ્થાન બેઠ જોતું થયેલું છે. આપનાથી અહીં આવી શકાય તેમ નથી અને આ સ્થિતિમાં આપના દર્શન માટે હજારો લોકો બેગા થાય એમના ત્રાસનો ખત્રું પાર ન રહે, માટે કૃપા કરી આપ દોરો ઉપર આવવાનું રાખો તો કીકઃ જેથી તે વખતે વિદ્યુત્તમાઇ પટેલ મહારિઘાલયનું ખાન મુહૂર્ત આપને દ્વારે કરાશે.” સરદારશ્રીએ જવાજમાં દોરો ઉપર આવવાનું ક્ષુલ્લ કયું.

ચોમાસું ખેસનાં મુઘી તો વેગનોની ઘણી દાડમારી હતી. ચોમાસું શરૂ થયા પછીથી માલ મેળવવા માટે વેગનોની છૂટ થઇ, રેતી માટે અમે સંવાલિયા, ટીંબારોડ, દુવા, ગોધરા અને વાસદ વિગેરે દરેક સ્થળે બ્યવરથા ગોડવી હતી કે ત્યાંના અમારા એજન્ટોએ રેલ્વે નરૂંથી જેટલાં મળે તેટલાં વેગનોમાં રેતી ભરી કરમસદ રેલેશને મોકલવા. સંતરોડ રેલેશને એવઝ માટે આવી બ્યવરથા કરી હતી. લાકડાં માટે કોસંબા, બીલીમોરા, વડસાડ, વધાઇ, સોનમડ અને નવાપુર રેલેશનોએ લાકડાંના વેપારીઓ સાથે જમ્મુ મોકલી શકાય એટલાં વેગનો મોકલવાની બ્યવરથા કરી હતી. તેજ પ્રમાણે રેલેક કોઝ ઉપરાન્ત રેલવેની બળેલી કોસસી માટે કાંકરીઆ રેલેશને ગોડનું હતું.

આ બધા માલ જપાટાખંધ કરમસદ રેલેશને આવવા લાગ્યો. કરમસદ રેલેશનના ચાર્જમાં હતી આઠ વેગનો ઉમાં રહે નેટલી વગ્યા

હતી. કોઈ કોઈ દિવસ અમારા માલનાં દસથી પંદર વેગન આવતાં જેથી વધારાનાં વેગનો રેલ્વેને અગાસ રેલ્વેને છોડવાં પડતાં હતાં. રેલ્વે રેલ્વેનેથી માલ ખેંચવા માટે શરૂઆતમાં અમને બે ડોરીઓ કન્ટ્રોલ લાવે મળી હતી પણ અમારું કામ વધતું જતું હોવાથી અમે વધારે ડોરીઓ ખરીદવાની પરવાનગી માગી જે અમને ના મળી. રાત દિવસ કામ કરવા છતાં ય બે ડોરીઓથી અમારો માલ ખેંચાય તો ન હતો અને ખેંચાય તો પણ જોઈતી પેટ્રોલ કુપનો મળે તેમ ન હતું જેથી અમે અમદાવાદથી પાંચ છ જૂનાં ઠાકિયાં મોંઝાગ્યા લાવે ખરીદ્યા અને મુંબઈના બજારમાંથી એક નવી રીઓ ગાડી પણ મેળવી લીધી પેલાં ઠાકિયાં માટેનું મળતું પેટ્રોલ આ સારી ગાડીઓમાં વાંપરી અને રાતદિવસ કામ ચાલુ રાખ્યું. આ રીતે ૧૯૪૬ના ચોમાસામાં અમારાં ત્યાં માલના ઢગલા દેખાવા માંડ્યા.

આ અરસામાં મુંબઈમાંથી સો હોર્સ પાવરનું એક જૂનું કેમ્બેલ એન્જીન ખરીદ્યું, અને તે સાથે જનરેટર ગોઠવી સૌ મીલ ઉભી કરી. અમદાવાદમાં બનેલા ત્રણ નવા લેવ ખરીદ્યા. મુંબઈમાંથી બે જૂનાં શીઅરીંગ અને પન્ચીંગ મશિન, એક જૂનું પ્લેનીંગ મશિન, જૂનું મીલીંગ મશિન, જૂનું શેપીંગ મશિન, જૂનું ટ્વસ્ટ ટનનું પ્રેસ, હેકશો, ફીલીંગ મશિન વિગેરે ખરીદ્યાં. આ રીતે એક વર્કશોપ ઉભી કરવા માટે લગભગ અડધી મશિનરી મેળવી લીધી. ઇલેક્ટ્રીક વેલ્ડીંગ પ્લેન્ટ મંગાવ્યો, તથા જેસ વેલ્ડીંગ માટે સીલીન્ડર મેળવ્યાં. વર્કશોપ માટે મકાન બંધાવવાનો પ્રયત્ન ઉભો થયો. આ વખતે પૈસા આપનાં ન્યાયે જોઈએ ત્યારે મોનું તો મળતું હતું પણ લોડનું મેળવવું મુશ્કેલ હતું. અમદાવાદથી જૂની રેલોના ટૂકડા જેવા મળ્યા તેવા અને કન્ટ્રોલ લાવના નવા લોડા કરતાં લગભગ દોઢી કિંમતે અમારી સાર્વજનિક સંસ્થા ત્રણીને અમને ખાસ મદદ કરવા માટે એક બહુ ગાદ પરિચય-ત્રાણ લાદ્યો બીજા એક રેલેડી લાઈ પાસેથી મેળવી આપ્યા; અને

અમને અણીને વખતે મદદ કરાંનો સતોપ મેળવ્યો. તેજ પ્રમાણે કેંચીઓ અને પસલીન માટેના એંગલ આપનો પણ અમદાવાદી બજાર ભાવે અમદાવાદમાંથી ખરીદાં.

પેલા રેલના ટુકડા જોડીને થાંભલા ઉભા કર્યાં એના ઉપર બેસાડવાની પેટીઓ કાર્ટ આર્નની અમદાવાદમાં તૈયાર કરાવી, કારણ અમારી ફાઉન્ડ્રી તૈયાર થઈ ન હતી. એના ભાવ પણ અમારે સારી રીતે આપવા પડ્યા. કેંચીઓ સ્થળ ઉપર જોડાઈ ગઈ અને અમારે સીમેન્ટ અમારા બાંધેલાં મકાનોમાં જોડવાઈ ગયેલો હોવાથી સીમેન્ટ બચાવવા માટે મળેલાં બઢી ટન ખર્ચાંથી અમારી વર્કશોપનું 'જાપર' દંડાયું અને ચાલુ ચોમાસે વર્કશોપની અંદર એન્ટ્રન, જનરેટર અને બીજી બધી મશિનરી જોડવાઈ ગઈ.

દુસ્તજ અમે ફાઉન્ડ્રીના મકાનની શરૂઆત કરી. મુંબાઈમાં લોહું માળવાના બે હયુપોલા તૈયાર કરાવ્યા અને તે ફાઉન્ડ્રીના મકાનમાં જોડવી દીધા. મુંબાઈમાંથી અમે જે મશિનરી મંગાવી હતી તથા હયુપોલા બનાવરાવ્યા હતા તે બધું કામ અમે અમારા એક ઓળખીતા ભાઈની મારફત કરાવ્યું હતું. આ ભાઈ સંસ્થાની સેવા પ્રીત્યર્થે કામ કરી રહ્યા હતા અને એ ભાઈએ સેવાના નામે સંસ્થાનો ઠીક ઠીક હોલ પાડ્યો હતો. આ બધી વાતો અમારા ખ્યાન બહાર ન હતી પણ અમારી લાચારીનો પાર ન હતો. પૈસા આપનાં બજારમાંથી કોઈપણ જોઈની ચીજ મળતી ન હતી અંકુશોએ માણસની કેટલી બધી અધોગતિ કરી હતી એનો અમને આ વખતે પૂરેપૂરો અનુભવ દરરોજ થતો હતો.

કેટલાક ચોખ્ખીયા માણસો કહેતા હતા કે વધારે પૈસા આપીને કોઈપણ ચીજ ખરીદવીજ ન જોઈએ. મને ખગર નથી કે આ સત્ત આ દેશમાં કેટલા માણસોએ પાળ્યું હશે! ઘરમાં હોકરો મરતો હોય, ડોક્ટર અમુક દવાની માગણી કરે અને એ દવા મેળવવા માટે દસ પૈસ

કે પચાસ ધણા દામ આપવા પડે અને તે દામ આપીને લોકો દવા લઈ આવે અને છોકરાની સારવાર કરાવે. દેશની આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલાં માખાપ એવાં નીકળશે કે જે દવાના વધારે પૈસા આપવા કરતાં છોકરો મરે તો હરકત નહિ પણ વધારે પૈસાવાળી દવા નજ નોંધળે એવું આચરણમાં મૂકી શકે!

હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ તથા અમારા સાથીદારો-અમે બધા તો બહુ નાના માણસો હતા. આદર્શો માટે ગમે તે ભોગો આપવાની અમારી શક્તિ ન હોતી, જેથી અમે તો આ જામેલી દુષ્ટતાનો નાશ કરવા માટેની અમારી યોજનાને આગળ ધપાવવા માટે આ દુષ્ટતાનો ભોગ બનવામાં નાનમ સમજતા ન હતા. અમારે અમારું કામ અપાટાબંધ આગળ ધપાવવું હતું, જેથી છાત્રી પર પથ્થર મૂકીને પણ અમારી પાસે પૈસા ન હોવા છતાંય અને મોંમાઝા લાવે કિંમત ચૂકરીને માલસામાન લાવતા હતા. આ રીતે ૧૯૪૬નું ચોમાસું પૂરું થતાં પહેલાં અમારી વર્કશોપ, ફાઉન્ડ્રી અને ક્ષેત્રો મીલ જોડવાઈ ગયાં અને કામ કરનાં થઈ ગયાં.

સને ૧૯૪૬ના ઑગસ્ટ મહિનામાં વચગાળાની સરકાર સ્થપાઈ ગઈ અને કોન્ગ્રેસે હિન્દની રાજન્યવસ્થાનો કાળૂ લીધો. તેજ દિવસે અમે હુકાનો અને રહેઠાણનાં મકાનોનો પાયો નાખ્યો. સરદારશ્રી હિન્દ સરકારના મુદ્દપ્રધાન બન્યા અને એમને રહેવાનું દિલ્હીમાં થયું. પાછળથી મુસ્લીમ લીગ પણ વચગાળાની સરકારમાં જોડાઈ ગઈ અને દેશમાં અવનવા પ્રત્યો ઉભા થતા ગયા. આ પરિસ્થિતિમાં સરદારશ્રીનું વિદ્યાનગરમાં દશેરા ઉપર આવવાનું અશક્ય બની ગયું, જેથી કોઈપણ જાનની વિધિ કે ઉદ્ધાપોહ સિવાય અમે અમારાં કામ ચાલુ રાખ્યાં હતાં.

વર્કશોપ અને ફાઉન્ડ્રી ઉપરાંત કાર્યકર્તાઓને રહેવા માટે અને માલસામાન મૂકવા માટે બસો ફૂટ લાંબું અને બત્રીસ ફૂટ પહોળું એવું એક મકાન અમે પૂરું કરી નાખ્યું હતું. આમાં દસ ઓરડા હતા. આ ઉપરાંત બેતર ઓરડીઓવાળા એક કન્યા જાત્રાલયના મકાનની પણ

સરખાત કરી દીધી હતી. પ્રિન્સિપાલના બંગલાના પશુ પાયા નાખ્યા હતા અને તાત્કાલિક પ્રોફેસરો અને લેકચરોને રહેવા માટે અને લવિધ્યામાં દુકાનો તરફ પશુ ઉપયોગ થાય અને બાવીસ કુટુંબો રૂંદી શકે એવા મકાનના પશુ પાયા નાખ્યા હતા. આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી સરદારશ્રીને અમે માહિતગાર રાખતા હતા.

અમારી આ યોજનાના પડઘા ચરોતરમાં સારી પેઠે પડ્યા. ચરોતરનું મોટામાં મોટું શહેર નડિયાદ અને નડિયાદ તો ચરોતરનું નાક ગણાય એટલું જ નહિ પણ નડિયાદે એટલા બધા સાક્ષરોને જન્મ આપ્યો છે કે એણે ગુજરાતની 'સ્લનમરી'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આણંદમાં આટલી બધી કોલેજોની યોજના થાય તે વખતે નડિયાદ માટે હાથ જોડીને બેસી રહેવું અશક્ય હતું. સૌથી પ્રથમ તો ત્યારે અમે આણંદમાં કોલેજોની વાત વહેતી મૂકી ત્યારે નડિયાદના ભાઈશ્રી જ્યન્તિસાક્ષ હોરાભાઈ મને એક દિવસ મળ્યા અને કહ્યું કે તમે જો નડિયાદમાં કોલેજો કરો તો હું તમને અત્યારે જ એક લાખ રૂપિયા આપું અને નડિયાદમાં અનેક શ્રીમન્તો હોવાથી ત્યાં તમને ઘણી મોટી રકમો મળી શકશે. મારા જેવા ખાલી ખીસ્તાવાળા માણસને માટે આ વાત બહુ જ લક્ષ્યાવનારી હતી, છતાંય ભાઈશ્રી જ્યન્તિસાક્ષની આગણી મેં આભાર સાથે નકારી હતી.

આણંદમાં અમારી સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનું મુખ્ય કારણ તો એક જ હતું કે તે વખતે રેલ્વેદારો આણંદ ચરોતરનું કેન્દ્ર હતું. સડકોની યોજનામાં બધી દિશાઓમાં આણંદથી સડકો જવાની હતી અને વધારામાં આણંદમાં ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી હતી અને કૃષિોવિદ્યાભવનની સ્થાપના સરદારશ્રીને હાથે થયેલી હતી. આ બધા ઉપરાન્ત આણંદ નજીક કરમસદ ગામ હતું જ્યાં સિદ્ધિ સામ્રાજ્યના પાયા હવાથી નાખનાર બન્ને ભાઈઓનો જન્મ થયો હતો, અને આ બન્નેનાં સ્મારક અમારે સ્થાપવાં હતાં. આજ દાંણથી અમારી યોજના અમારે નડિયાદમાં

કરવી ન હતી; પણ નડિયાદ શહેરને એનું આગલું વ્યક્તિત્વ હતું જેથી નડિયાદ શહેરે ત્યાં સ્વનંત્ર રીતે આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજ સ્થાપવાની યોજના કરી.

અમારી યોજના કરતી વખતે અમે એમ માનેલું કે અમે આખા ચરોતરમાંથી આર્થિક મદદ મેળવી શકીશું. નડિયાદની આ યોજનાએ અમારી આ ગણતરી ઉપર મોટો ફટકો માર્યો જેથી હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ નડિયાદના આગેવાનો સાથે વાત્સાલ્ય કરવા માટે એક દિવસ નડિયાદ ગયા. ત્યાં જઈ ત્યાંના મુખ્ય કાર્યકર્તા ભાઈશ્રી પી. પી. પરીખને મળ્યા. એમણે અમારી હકીકત સાંભળ્યા પછીથી અમે ત્રણેય ડૉ. નાયકને મળ્યા, જે તે વખતે નડિયાદમાં રહેના હતા અને વડોદરા કૉલેજમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા. ડૉ. નાયક અમારી યોજનાથી બહુ ખુશ થયા હતા. પણ વાતનો સાર એ હતો કે અમારે આવની કાલના ખર્ચ માટે જનતા જનાર્દનની આરાધના કરવાની હતી, ત્યારે નડિયાદના કાર્યકર્તાઓએ આટલા ટુંકા ગાળામાં સાડાસાત લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા; એટલે બધાએ ભેગા મળી ચરોતરમાં એક સુંદર સંસ્થા બનાવવાના વિચાર ઉપર હાર મૂકવામાં અમને કંઈ અર્થ લાગ્યો નહિ. નડિયાદમાં વિદ્વાનો હતા, પૈસા હતા; તો પછી નડિયાદની સંસ્થા ચરોતરની સર્વ-ત્રેલ સંસ્થા કેમ ના બની શકે? અમારી પાસે મૂડીમાં તો ફક્ત સરદારશ્રીના આશિર્વાદ જ હતા, જેથી નડિયાદના ભાઈઓની યોજનાને સહયોગ સ્વીકારી અમે બન્ને પાછા ફર્યા.

સને ૧૯૪૫ના ઑગસ્ટ માસમાં આ હકીકત બની હતી. ત્યાર પછી થોડા જ દિવસમાં અમે સાંભળ્યું કે પેટલાદમાં શ્રી રમણલાલ શેઠ આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજ કરવા માગે છે અને તેને માટે વડોદરામાં એક ટ્રસ્ટ રજીસ્ટર કરાવ્યું છે. નડિયાદની કૉલેજને ચલાવવા માટે અમને ટોષપણ જાનનો સંદેહ ન હતો. નડિયાદની વસ્તીમાંથી જ કૉલેજ ચલાવવા પૂરતા વિદ્યાર્થીઓ મળી રહે તેમ હતું; પણ પેટલાદની રિથિતિ

જુદી હતી. પેટલાદમાં જો કે પૈસા હતા, ત્રણ મીસો હતી, એ રંગશાળાઓ હતી, એક દીવાસળીનું કારખાનું હતું; પણ પેટલાદની વસ્તી મોટે ભાગે ખરીબ હતી અને મીસો અને કારખાના ઉપર નયનવારી હતી. એ વસ્તીમાંથી કોલેજ સલાવવા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ મળી રહે તેમ ન હતું, જેથી હું અને ભાદ્રજી બીબાભાઈ પેટલાદ ગયા અને શ્રી રમણલાલ શેઠને મળ્યા.

અમે એમને સમગ્રવચનો પ્રયત્ન કર્યો કે જ્યારે અમારી કોલેજને શરૂ થશે ત્યારે પેટલાદમાં પૂરતા વિદ્યાર્થીઓ નહિ રહે અને પેટલાદ કોલેજને મોટી આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી લેવી પડશે. શ્રી રમણલાલ શેઠને પેટલાદ કોલેજના કાર્યવાહકોએ ખાત્રી આપી હતી કે વિદ્યાનગરની કોલેજને યથા પરિણામો પેટલાદમાં કોલેજ સ્થાપી શકાય તો જ તે પગભર થઈ શકે, નહિ તો પડોથી ભવિષ્યમાં પેટલાદમાં કોલેજ સ્થાપવાની શક્યતા નહિ રહે. આ કારણથી બણી ઉતાવળથી પેટલાદ કોલેજનું ટ્રસ્ટ સ્થપતર કરાવી ૧૯૪૫ના સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીને નાર કરીને પેટલાદ કોલેજના જોડાણ માટે માગણી કરી હતી, અને ૧૯૪૬ના જુનની ૨૦મી નારીએ પેટલાદ કોલેજનું કામકાજ શરૂ થશે એમ જાહેરાત કરી હતી. આ રીતે પેટલાદની કોલેજનું કામકાજ વિદ્યાનગરની કોલેજ કરતાં એક વરસ વહેંચું શરૂ કરવા છતાંય જો આર્થિક અડચણો રહેશે તો પેટલાદની મીસો અને રંગશાળાઓના ધર્મદા ફંડમાંથી જરૂરી મદદ મળી રહેશે એની શ્રી રમણલાલ શેઠે ખાત્રી આપી હતી.

હવે અમારે કંઈ જોગવાનું રહ્યું ન હતું. શ્રી રમણલાલ શેઠ તો એમના દાન માટે જાણીતા હતા. ગમે તેમ કરી ગમે તે ખર્ચે માન-સામાન મેળવી એમણે કોલેજનું મકાન, હોસ્ટેલનું મકાન, પ્રિન્સિપાલ અને રેક્ટરના જાગણા વિગેરે મકાનો તથા જોઈતી સાધન-સામગ્રી નવ માસના ટૂંકા ગાળામાં બેગી કરાવીને, ૧૯૪૬ના જુનની ૨૦મી નારીએ કોલેજ શરૂ કરાવી દીધી. કોલેજને માટે જોઈતી જમીન પણ

આ બે અરસામાં વડોદરા રાજ્ય પાસે એકવાપર કરાવી કબજે લીધી. ભલમલાની છાતી ખેસી જાય એવું કામ શ્રી રમણલાલ શેઠે ફક્ત નવજ મહિનામાં પૂરું કરાવ્યું. પેટલાદ અને આલુઆલુના ગામમાંઓ માટે ગરીબમાં મરીમ વિદ્યાર્થી ઘેર રાટલા ખાદને કૌલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી રાકે એવું વિદ્યાદાનનું મહાન કામ શ્રી રમણલાલ શેઠે કયું; છતાંય એ કૌલેજને સાથે પોતાનું નામ ના બેસ્યું. આ ઉદારના પેટલાદની પ્રજા કદી ન બૂલે.

આગળ જણાવ્યું તેમ વિદ્યાનગર સાથે મમલ્ક ધરાવનાર મોટા ભાગના ભાઈઓ તમાકુના વેપારીઓ હતા. એમને ચીનમાં તમાકુ મોકલવાના વેપારની વાતોમાં રૂપિયા છત્રીસ લાખની મોટી ખોટ ૧૯૪૫માં આવી હતી; જેથી આખુંદની આલુઆલુનો પ્રદેશ ફૂંડ ઉધરાવવા માટે અમારું માટે બધું થયો હતો. પછીથી તે નડિયાદમાં અને પેટલાદમાં કૌલેજને થઈ જેથી ચરોતરમાં કોઈપણ સ્થળે ફૂંડ માટે જવાનું અમારા માટે મુશ્કેલ બન્યું. ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખ્યા સિવાય અમારું માટે ખીજે રસ્તો રહ્યો નહિ. અમારી યોજનામાં નાણાંની આપમેળે વિકાસ થાય એવી ગોઠવણ હતી. એ ગોઠવણને નાણી બેવા માટે હાથરે આ રીતે ઉપર જણાવેલું વાતાવરણ ખડું કરી દીધું. આને અમને બધાને એજ આનન્દ થાય છે કે અમારી યોજના આવી આકરી કસોટીમાંથી ફતેહમદ રીતે પસાર થઈ છે, અને સરકારની મદદ સિવાય પણ નવ વર્ષના ટુંકા ગાળામાં મત્સ્યમાંથી સરકાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠનું સર્જન થયું છે.

સને ૧૯૪૬ના જુલાઈ મહિનાની આખરે અમને ખૂબજ ઉત્તેજન મળે તેવો જનાવ બન્યો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપના માટે ગુજરાત વિદ્યાસભાએ કામની શરૂઆત કરી હતી અને એ પ્રશ્ન લોકોની ચચાનો વિષય બન્યો હતો. આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા માટે મુંબઈની મુસ્લિમલીગના ગુજરાતના સભ્યોએ મુસ્લિમભાઈઓની એક સભા

બોલાવી હુતી; જેમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનામાં મુસલમાનોએ કેવી નીતિ અપાત્યાર કરવી તે સંબંધે વિચાર કરવાનો હતો.

આ સભામાં બોરસદના એક મુસલમાન ભાઈએ વાત કરી કે આબુંદ પાસે એક વિધાનગર બંધાઇ રહ્યું છે અને ત્યાં ભવિષ્યમાં એક રેસિડેન્સિયલ યુનિવર્સિટી થવાની છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંબંધે કોઇપણ નિર્ણય લેના પહેલાં આપણા આગેવાન કાર્યકર્તાઓ જે આબુંદ જાય અને વિધાનગરના કાર્યકર્તાઓને મળી એમના ઉદ્દેશો સમજ લે તો ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને વિધાનગર બન્ને સાથે આપણે કેવા સંબંધો રાખવા તેનો નિર્ણય કરવાનું બહુ સુગમ પડશે. આ સભાના સભાના બધા ભાઈઓને પસંદ પડી અને વિધાનગર જેઇ આવવા માટે એ સભાએ પાંચ મુદ્દાઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ નીમ્યું.

મંડળના ચેરમેને આબુંદ આ. સા. કમુમીયાને તાર કર્યો; મુંબઈથી પાંચ ભાઈઓ વિધાનગર જેવા આવે છે એમને માટે એમણે જોઈતી અવસ્થા કરવી. ખાત આહેજને બંગલે બપોરે જમ્યા પછીથી બધા ભાઈઓને લઈને આ. સા. વિધાનગર આવ્યા. આબુંદથી નડિયાદની સડકે જ્યાં બાકરોલની દાચી સડક મળે છે તે રસ્તે આ. સા. ની મોટર આવી અને બાકરોલના ચરામાં જ્યાં ગરનાળું બાંધેલું છે ત્યાં આવીને ઉભી રહી. આ ગરનાળા આમળથી મોગરી જવાની નળી શરૂ થાય છે. તે વખતે બાકરોલથી વિધાનગરમાં પેસવા માટે આ એકજ રસ્તો હતો. આ રસ્તો આઠથી દસ ફૂટ ઊંડો હતો. આગળ જણાવ્યું તેમ તે સાલ જુલાઈની શરૂઆતમાં બહુ સારો વરસાદ પડ્યો હતો અને રસ્તામાં પાણી જરાયું હતું. દોર અને માણસોની અવર-જવરથી રસ્તામાં સારી પેડે દાહવ જામ્યા હતા.

આ. સા. કમુમીયાએ નીચે ઉતરીને જોયું કે મોટર જલ શરૂ એમ નથી. ત્યાંથી અમારું સ્ટેવાનું સ્થળ પોણા માસ દૂર હતું. જેથી મહેમાનોને કહ્યું કે જો થી ભાઈસાથભાઈને મળવું હોય તો પહેલાં આવીને

ગયા વગર છૂટકા નથી. મુંબઈના ભાઈઓ કમુલ થયા. જ્યાંએ ખૂદ-
મોગન ડોનારી મોટરમાં મૂક્યાં. પાટણુનની દીકરાગી બાપો દીંચણ મુંબી
ઉપર ચડાવી અને ચાલવાનું સડે ક્યું. લંગભગ ત્રણેક વાગતાના
મુમારે બધા મહેમાનો આંખા નીચે અને જે ઓરડામાં રહેતા હતા
ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. યોગાસાને લીધે અમારી બેઠક વરંડામાં
હતી. મહેમાનો માટે ચા-પાણી મંગાવ્યાં અને એ બધા મહેમાનો
મુંબઈથી શું કરવા આવ્યા છે તેની હકીકત શ્રી હમુમીયાંએ કરી.

મહેમાનોમાંના એક ભાઈ ખેરીસ્ટર હતા, જે એડવોકેટ હતા
અને જે મોટા વેપારી હતા. તે વખતે એમને બનાવવા જેવું કામ
થયેલું ન હતું, જેથી અને ફક્ત એમની સાથે વાતોજ કરી, અને
યોજનાની આછી રૂપરેખા આપી. આજ મુંબીમાં મેં જે જે ગુજરાતી
ભાઈઓ આગળ યોજના સંબંધે વાતો કરી હતી તેમાંથી ટાંકના
તરફથી ઉત્તેજનના શબ્દો મળ્યા ન હતા. આવી યોજના ફતેહુમંદ
થાય એવું અંતઃકરણથી માનનારા ફક્ત ત્રણ ગુજરાતી હિન્દુઓ હતા.
હું, શ્રી ભીખાભાઈ અને સરદારશ્રી. આ પરિસ્થિતિમાં આ મુસ્લિમ
ખિરાદરોએ યોજનાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરવા માંડ્યાં, ત્યારે મને
અને શ્રી ભીખાભાઈને ખૂબજ સતોષ થયો. મુંબઈના એક ભાઈ તો
બોલ્યા: “મિ. પટેલ! વરસો પછી આ યોજનાનાં ઢેવાં ઢેવાં દેશગ્યાપી
પરિણામો આવશે તેનો તમને પણ ખ્યાલ નહિ હોય.” મેં એમને
યોજનાની મંજુરી આપની વખતે સરદારે ઉચ્ચારેલા શબ્દો કહ્યા કે,
“વહેલેમોડે કરમસદ હિન્દુસ્થાનનું કેન્દ્ર થશે” એ સાંભળી એ બધા
ભાઈઓ સરદારશ્રીની દીર્ઘદષ્ટિ ઉપર આક્રિન થયા અને અડીં આવનાં
અતિશય ત્રાસ થએલો હોવા જાણ્ય, અમને મળ્યા બદલ ખૂબજ
આનન્દ પ્રદર્શિત કર્યો. અમે એમના કાલ્પથી ખરડાયલા પગ ધોવડાવ્યા
હતા અને પાછા ફરતાં ખેનરોને રહેને પણ જગાડ્યા સિવાય અમે
એમને મોટરોમાં મૂકી આવ્યા.

સને ૧૯૪૬માં દોરણે દિવસે નડિયાદની કોલેજનું ખાતમુહૂર્ત મુંબઈના પંતપ્રધાન શ્રી ખેર સાહેબના હાથે થયું. અમે પણ ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બરમાં વિદ્યુલભાઈ પટેલ કોલેજમાં બી. એ. અને બી. એસસી.ના વર્ગો શરૂ કરવા માટે અને જોડાણ આપવા માટે મુંબઈ. યુનિવર્સિટીને અરજી કરી હતી, પણ દોરણ ઉપર સરદારશ્રી આવી શકે તેમ નહિ હોવાથી ખાતમુહૂર્ત માટે કંઈ ઉતાવળ કરી ન હતી. સરદારશ્રી દિવાળી ઉપર પણ નહિ આવી શકે એવી ખાત્રી થઈ ત્યારે ધનતેરસને દિવસે વિદ્યુલભાઈ પટેલ કોલેજનું ખાતમુહૂર્ત કરવાનું નક્કી કર્યું. નડિયાદમાં તો નડિયાદના ભાઈઓએ સાડા સાત લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા અને વધારે જોઈએ તો ત્યાંના શ્રીમતો પૈસા આપવા તૈયાર હતા; પણ અમારું કામ તો જંગમમાં હતું, જેથી કોઈપણ ગામનું મમદવ તેના ઉપર બંધાય તેમ ન હતું. આજીઆજીનાં ચાર ગામોને એમના પોતાના પ્રશ્નો હતા, જે ઉકેલવા માટે પણ તેમની પૂરતી તાકાત ન હતી; જેથી એમના તરફથી મોટી મદદની અમને આશા પણ ન હતી. અમારે તો રોજનું અર્થ રોજના ઉત્પન્નમાંથી કરવાનું હતું.

આ પરિસ્થિતિમાં કોલેજનું ખાત કરાવવા માટે કોઈ મોટા માણસને ખોલાવવાની અમારી હિંમત ન હતી. વગર પૈસે અમારી વાતો મોટી હતી. શુજરાતના નાના મોટા માણસો અમારી મગક પણ કરતા હતા, જેથી અમે અત્યાર મુદ્દી મુહૂર્ત કરાવવા માટે બહારના કોઈ નેતાઓને નોતર્યા ન હતા. સરદારશ્રીની વાત જુદી હતી. બધું કામ એમની જ ઇચ્છાનુસાર થતું હતું. અમે તો કાર્ય કરનારા સૈનિકો હતા. શરૂઆતમાં આગળ જણાવ્યું તેમ દામની પહેલી ખીંટી મારવાને લાગી પસંદ કર્યો હતો. ઈંટાના ભૂખાનું મુહૂર્ત અમે એક હરિજનના હાથે કરાવ્યું હતું. વર્કશોપનું ખાત મુહૂર્ત એક મુસલમાન શીટરને હાથે થયું હતું. બાકીનાં બધાં મકાનો તો અમે વગર વિધિએ શરૂ કર્યાં હતાં, પણ વિદ્યુલભાઈ કોલેજનું મકાન તો ધણું લગ્ય થવાનું હતું જેથી સરદારશ્રીને હાથે એનું ખાતમુહૂર્ત થયું હોત તો અમને ઘણો આનન્દ થાત, પણ હવે કોઈ દેશાજ્ઞ રહ્યો ન હતો.

આ વખતે અમારા આવરસિયર શ્રી દવેએ ત્રણ ઉપવાસ કરેલા હતા. રાનિયાર, એકાદશી અને સોમવાર એવું કંઈક હતું; જેથી અમે એને ધનતેરસને દિવસે ઉપવાસ ચાલુ રાખવાની વિનંતી કરી અને એ કબુલ રાખી. સત્વારના દસ વાગ્યાનું મુહૂર્ત હતું. આ બ્રાહ્મણને તે દિવસે એથો ઉપવાસ હતો. એને હાથે અમે વિદ્યુત્ત્રાષ્ટ પટેલ કોલેજનો પાયો ખોદવાનું મુહૂર્ત કરાવ્યું. નાગિયેર વધેરી ગોળધાળા વડેંચ્યા. નવેચ્છર મહિનામાં યુનિવર્સિટી કમિટીના ૭ સભ્યો જોડાણ માટેની અમારી સાયકાન જોવા માટે આયા. એમણે અમારી યોજના સંબંધે વાતો સાંભળી, માલસામાનના ટગ જોયા અને પત્રીથી સ્વાગત પ્રમાણેની શરતો આપી, યુનિવર્સિટીને રીપોર્ટ કર્યો કે જો મેની પંદરમી તારીખ પહેલાં આ શરતોનું પાલન થાય તો વિદ્યુત્ત્રાષ્ટ પટેલ કોલેજને જોડાણ આપવું અને એ શરતોનું બરાબર પાલન થયું છે કે નહિ તે જોવા માટે મેના હેક્સા અકાડિયામાં કમિટીના મેમ્બરોએ વત્સલવિદ્યાનગર ફરીથી આવી જવું. કમિટીના સભ્યોને એમ તો લાગતું હતું કે ૧૬૪૭ના જીનની ૨૦મી તારીખે કોલેજ ચાલુ થવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો હતો.

પ્રોફેસરો અને લેકચરોની નિમગ્નક માટે અને હિન્દના બધાં જાણીતાં પત્રોમાં જનરેખમરો આપી હતી. ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં નો ચાર વખત જનરેખમરો આપી હતી, જેથી સારા સારા અધ્યાપકોની અરજીઓ આવી હતી અને લગભગ બધા રટાફતી અમે નિમગ્નક કરી દીધી હતી. સારા માણસો ખેંચાઈને આવે માટે રટાફતી મેડોમાં ઘણો મુવારો કર્યો હતો. પ્રોફેસરોની મેડ ડા. ૩૫૦-૨૫-૫૫૦ની રાખી હતી; જે મેડ મુજબ યુનિવર્સિટીની કોઈપણ ખાનગી કોલેજની મેડ કરનાં આરી હતી. સારા પ્રોફેસરો ખેચવા ઉપરાન્ત જ્યારે યુનિવર્સિટી થાય ત્યારે યુનિવર્સિટી સિસ્ટેમ ગ્રાંટવામાં અમને એકદમ ભારે જોગો ના પડે એ પણ અમારો હેતુ હતો. શરૂઆતથી જ અમારી નજર વત્સલ-વિદ્યાનગરમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવા તરફ હતી. અમે પણ ભારે જોખમ ઉઠાવ્યું હતું. એ શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યા ન આવે

શ્રી મુનશીજીએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે તમે તો પ્રોફેસરનો પગાર બહુ જ વધારી દીધો? મેં જવાબ આપ્યો કે આપણા શુજરાતમાં માણસની કિંમત આપણે એવી પૈસાની ચેત્રીની લંગાઈથી આંકીએ છીએ. શિક્ષણના ધંધામાં જો સંસ્કારી અને વિદ્વાન માણસ ખેંચવા હશે તો વધારે પગાર આપવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. મદારાષ્ટ્રમાં ત્યાગની કદર છે, સમાજ ત્યાગ કરનાર વિદ્વાનોને માન આપે છે; તેથી ત્યાં એવા પગારે વિદ્વાનો મળી શકે છે. શુજરાતમાં ત્યાગને બહુ આપણે પૈસાથી કિંમત આંકીએ છીએ તો પછી આપણે પૈસા આપવાનું રહ્યાં. આ પ્રમાણે થોડું દીખળ થયા પછીથી અમે કૉલેજની અત્યારની જગ્યા પસંદ કરી.

સાંજે શ્રી, મુનશી સાહુકરુંબ વિદ્યાનગર જોવા આવ્યા. અમારું વિદ્યુલભાઈ પંદર કૉલેજના પાયા ખોદવાનું કામ શરૂ થયું હતું, જેથી ત્યાં જતા પહેલાં અમે શ્રી. મુનશીજીના હાથમાં કૉલેજના નકશા મૂક્યા. નકશો જોયા પછીથી શ્રી. મુનશીજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે કૉલેજનો પ્લીન્થ એરીઆ કેટલા ચોરસવાર છે? અમારી સવારની વાતચીતથી મને પણ થોડું દીખળ કરવાનું મન થયેલું; જેથી મેં કહ્યું કે અહીં ગામડાંમાં કોઈ ચોરસ વારને સમજાતું નથી; અહીં તો એકો વીધાંમં વાતો કરે છે. મુનશીજી હસ્યા અને હસતાં હસતાં પૂછ્યું વાઈ કેટલાં વીધાં? મેં કહ્યું ત્રણ વીધાં જમીનમાં મકાન બંધાશે.

શ્રી. મુનશીજીએ તરત જ સૌ. લીલાવતીબેનને કહ્યું કે જુઓને, આ લોકોને કૉલેજ સાથે હોસ્ટેલ, પ્રિન્સિપાલનો બંગલો તથા રેક્ટરનો બંગલો બાંધવો પડશે, જેથી ત્રણ વીધાં જમીન તો નેહજો! મેં જવાબ આપ્યો કે ત્રણ વીધાં તો ફક્ત કૉલેજ માટે જ રાખ્યાં છે. બીજાં કામ માટે તો ત્રણેય વીધાં જમીન રાખેલી છે. આ સાંભળી મુનશીને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને મને પૂછ્યું કે એનું એન્ટીમેટ કેટલું? મેં એવા જ દીખળમાં જવાબ આપ્યો કે ખીસ્સામાં દોઢીયું

નથો! તો પછી એસ્ટીમેટ કરવા માટે વખત અને કામગીરી શું કરવા
જમાવવા! પણ આ તો ચરોતર છે.

મુનશીજીએ પૂછ્યું કે ચરોતર એટલે શું? મેં કહ્યું કે ચરોતરમાં
હાંડીમાં રમવાનના બોંબલાડા માટે વ્યાક આના મુકવાની પ્રથા છે.
ઘરમાં બાપ મરી ગયો હોય ત્યારે આ હાંડીમાં મુકવાના વ્યાક આના
ન હોય, જે પારોશમાંથી પાંચ દસ ઘેરથી બેગા દરીને હાંડીમાં મુકે,
પણ બાપના બારમાના દિવસે જમવા માટે આખા મામને નોતરે કોઈ
જોઈના ધઉં લઈ આવે, કોઈ ઘી લઈ આવે, કોઈ ગોળ લઈ આવે
પણ મામ જો એ ધાન સાચી અને પછી સૌ ધર્મ રહે; એનું નામ
ચરોતર. આજે અમારી પાસે પૈસો નથી જ્યાંય કોલેજના પાયા
ખોદવાનું કામ શરૂ કર્યું છે અને જુનની વીસમી તારીખે બી. એ.
અને બી. એસસી. ના વર્ગો શરૂ થાય છે કે નહિ તે તે વખતે જોવું!

મુનશીજી આવા દીખાગથી દોરવાય એવા તો ન હતા એમજો
તો અમારી આખી યોજના સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. અમેમું કામ જોયું
અને પછીથી કહ્યું કે ભાઈજાનભાઈ! આ તો જે ને જે ચાર જેવી
વાનો છે. આ રીતે તો કામ થઈ શકે. મેં કહ્યું કે હા. સરદારશ્રીનો
પણ એવો જ મન છે. પણ સવારમાં આપ દીખાગ કરતા હતા તેથી
અત્યારે મેં પણ થોડું દીખાગ કર્યું. મુનશીજી ગંભીર થયા અને મને
કહ્યું કે ભાઈજાનભાઈ! હું દીક્ષીર છું, મને અમુક ભાઈએ ઉધે
રસતે દોર્યો હતો, પણ આજ મેં ખરી હુકીકન બનાવી અને મને
ખાત્રી થઈ છે કે આ કામ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થશે મેં જ્ઞાપ્ય
આપો કે હા, એ વાત તો સાચી છે. એ ભાઈ તો કહે છે કે
ભાઈજાનભાઈ તો ઈશ વેચીને કોલેજને બાંધવાના છે! અત્યારે તો એ
બધા દીખાગ કરે છે પણ જ્યારે કામ થશે ત્યારે એમને ખાત્રી થશે
આ રીતે શરૂઆતથી જ શ્રી. મુનશી અમારા કામમાં રસ લેતાં ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

સરદારશ્રીના શુભ હસ્તે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયનું ઉદ્ઘાટન

કાલેજોના કામની વિગતો આપના પહેલાં બીજા જે જે ભાઈઓએ અમને સક્રિય મદદ કરેલી છે એનો યોગ ઉલ્લેખ તું અહીં કરી લઉં. અમારી આ યોજનાના ઘડતરમાં ચરોતર એન્જીન્યરીંગ સોસાયટીના અતિથિગૃહે ધણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. અતિથિગૃહમાં અનેક નાના મોટા માણસો આવના, તેમની સાથે યોજનાની વિગતો ચર્ચાતી અને આ ચર્ચામાંથી અનેક મુશ્કેલીઓના ખુલાસા મળી આવના. અતિથિગૃહમાં ૧૯૪૫ની સાલના છેવટના સાત આઠ માસમાં તો મારે સતત રહેવાનું થયું હતું. તે વખતે અતિથિગૃહની વ્યવસ્થા સોજાના વતની શ્રી પુરુષોત્તમદાસ નરસિંહભાઈ પટેલના હાથમાં હતી.

આ ભાઈ ૧૯૨૦-૨૧ના અરસામાં સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા હતા. થોડાં વરસ સ્વયંસેવક તરીકે કામ કર્યા બાદ તેઓ થી અરવિંદ ઘોષના પોંડીચેરી આશ્રમમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાં તેર ચૌદ વરસ રહ્યા પછીથી શ્રી બાબુજીની રમ લાઈને તેઓ ફરી પાછા ફરના ફરના ચરોતર એન્જીન્યરીંગ સોસાયટીમાં આવી ગયા હતા અને સોસાયટીના બાલમૃદની, અતિથિગૃહની તથા કમ્પાઉન્ડમાં ખેતીની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખના હતા. યોજનાઓની ચર્ચાઓમાં એ સારી પેઠે રસ લેતા અને ઈંટના ભૂંડાનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારથી તો મનુષ્યે ઉપર દેખરેખ

રાખવી, કાલસાની વેગનો ખાલી કરાવવી, મોટર લોરી ભરાવી કાલસો ભટ્ટા ઉપર મોકલવો વગેરે કામો કરાવવા માટે તેઓ જાડુ સખન પરિશ્રમ કરતા હતા.

આજન્મ ધન્યચારી રહેલા હોવાથી એમનામાં ધરજોડ કરવાની વૃત્તિ ખડુ કમી હતી; જેથી એ ધણું જ સખન કામ કરતા હોવા છતાંય જ્યાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓના અનેક માળસો સાથે કામ લેવાનું હોય એવી યોજનામાં એ સહેલાઈથી ગોડવાઈ શકે તેમ ન હતું; જેથી આ યોજનામાં કામથી કામ કરનાર માળસો સાથે એમની ગોડવણ ન બની શકી; પણ પોતે પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હોવાથી એમણે પોતાને માફક આવતું કામ ઉપાડી લીધેલું છે. વસ્ત્રાવિધાનગરની સરહદ ઉપર નવ વીધાં જમીનનો એક ચરો હતો જે એમણે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાશ્રય બાંધવા વડોદરા રાજ્ય તરફથી મેળવી લીધો છે.

આ ચરાની જમીનમાં ખાડાટોકરા અને કોતરો પડેલાં હતાં. એમણે ભારે જહેમન ઉઠાવીને એ જમીનને સપાટ બનાવી ખેતીલાયક કરી છે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાશ્રયો બંધાવા માંડ્યાં છે. એક રૂપિયામાં પાંચ રૂપિયાનું કામ થી રીતે કરવું એ કળા એમણે સાધ્ય કરી છે; જેથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે એમણે અત્યાર સુધીનાં એંશી સ્વયંપાકી વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાશ્રય બાંધ્યાં છે અને બીજાં બાંધી રહ્યા છે. ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી આ છાત્રાશ્રયમાં રફી ભણી શકે છે; ચરન ફક્ત એક જ છે કે ત્યાં રહેનાર વિદ્યાર્થીઓ સમ્પૂર્ણ રીતે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ.

આ વિદ્યાર્થીઓમાં રસોઈ જાનેજ કરવાની હોય છે. ચાર વિદ્યાર્થીઓ એક ઓરડીમાં રહે છે. એમને એક સ્વતંત્ર રસોડું આપવામાં આવેલું હોય છે, અને દરેક વારાફરતી રસોઈ કરવાની ગોડવણ કરી લે છે અને પોતાનાં વાસણો માંજ લે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાને જોઈતું પાણી ફવા ઉપરથી લઈ આવે છે, પોતાનાં કપડાં જાનેજ ધૂવે છે અને પોતાની

ઓરડી જાતે જ સાફ કરી લે છે. આ જાગૃતતામાં રસોડા કે નોકરો રાખવામાં આવતા નથી. અહીં રહેનાર વિદ્યાર્થીને વિદ્યાનગરની કોઈપણ કોલેજમાં શીમાં અરથી માંથી આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત જે વિદ્યાર્થીઓને કામ કરવાની ઇચ્છા કે જરૂર હોય તેમને માટે વિદ્યાનગરના જે ખોટોમાં હજુ મકાન બંધાયાં નથી એવા ખોટોમાંથી અમુક જમીન શ્રી. પશાલાહના વકીલદ નીચે સેપેક્ષી છે. આ જમીનમાં એ ખેતી કરાવે છે, અને આ ખેતી કામમાં વિદ્યાર્થીઓ જેટલા કલાક કામ આપે તેટલા કલાકની નોંધ થાય છે અને એક કલાક કામ કરવા બદલ ચાર આના પ્રમાણે વિદ્યાર્થીને પૈસા અપાય છે. કોલેજને ચાલતી હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ કલાક દોઢ કલાક સગવડ પ્રમાણે કામ કરી શકે છે. રમને દિવસે તો આઠ નવ કલાક કામ આપી શકે છે અને કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થીઓ તો વેકેશનમાં મણ કામ કરવા અહીં રહી જાય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઘેરથી અનાજ, ઘી અને મસાલો લેના આવે છે, જેથી નહિ જેવા ખર્ચમાં દૂધરના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ શકે છે. આ રીતે એ પ્રગત્યસ્તરનું ધણું જ મહત્વનું કામ કરી રહ્યા છે. પરીક્ષા વખતે એ જાને રસોડા કરી વિદ્યાર્થીઓને જમાડે છે.

વિદ્યાનગરમાં આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને કામ આપવાની બીજી 'પળ' કેટલીક ગોફવોલા થયેલી છે. સાંચન્સ કોલેજની લેબોરેટરી, સ્લામબેરી, એન. સી. સી. અને એ. મી. સી.ના કેંટ્રોની ટ્રેનિંગમાં મદદ કરવા, ઓફીસમાં પત્રવ્યવહારનું અને ટાઇપિંગનું કામ કરવા તથા વર્કશોપોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓને કામ આપી રાકાય છે. મંડળના આધુ કામો ઉપર દેખરેખ રાખવામાં પણ વેકેશનમાં વિદ્યાર્થીઓ કામ કરી દંઈક કમાઈ શકે છે. આ ઉપરાંત શ્રી, માશી તથા રફોલરશીપોની પણ સારી એવી મદદ મળે છે. જેથી અનેક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ અહીંયાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આ રીતે મેળવી રહ્યા છે.

વિદ્યાનગરની યોજનાને મોટી મદદ કરનાર અને તેના વાસ્તવિક રીતે અંગરૂપ બનેલા બીજા ભાઈ તે શ્રી હરિવલ્લભદાસ શાહ. હું અને શ્રી બીખાભાઈ આગળ જણાવ્યું તેમ તા. ૩૭ માર્ચ ૧૯૪૬ના દિવસે રથળ ઉપર બાંધેલા વાંસના પાલામાં રહેવા આવેલા અને એમિલ મહિનામાં તો થોડા ફેસા બેગા કરવા માટે ભાઈશ્રી બીખાભાઈને મુંબઈ જવું પડેલું. વિદ્યાનગરની જૂમિ ઉપર કાર્યકર્તાઓમાં હું એકલો જ રહેતો હતો. ઇજનેરો કરમસદ ગામમાં રહેતા હતા. આવે વખતે એક દિવસ શ્રી હરિવલ્લભદાસ વિદ્યાનગર આવી પહોંચ્યા અને એમિલ મહિનાના તાપમાં ત્રણ ચાર દિવસ મારી સાથે રહ્યા.

આમ તો શ્રી હરિવલ્લભદાસ જૂતા જોગી હતા. આઠ દસ વર્ષ શાળાખાતામાં કામ કરેલું. હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર પણ બની ચૂકેલા અને ત્યાંથી પેટલાદની રાજસ્થાન મીલમાં મેનેજર તરીકે ગયેલા. લગભગ છત્તીસ વરસ સુધી બહુ જ કુશળતાપૂર્વક મીલમાં કામ કરેલું. મીલની ચકતી-પડતી જોએલી અને મીલ ત્યારે પૂરેપૂરી ભરભરાડીમાં હતી ત્યારે તેમાંથી છૂટા થયેલા. જીવનભર સામાજિક કાર્યોમાં સારી પેઠે ભાગ લીધેલો, રાજઆતથી જ શ્રી મોતીભાઈ અમીનના સમ્બર્કમાં આવેલા હોવાથી એમના રંગે ગંગાયેલા. ચરોતર એન્જીનેયર મોસાવટીની રથાપના થઈ ત્યારથી એની ગવર્નિંગ ઓડીમાં રહીને કામ કરેલું, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધેલો, વિદ્યાર્થી સહાયક સંઘમાં કામ કરેલું અને શ્રી રમણલાલ શેઠની દાનની રકમોનો વકીલટ પણ સારી રીતે કરેલો. હરિજનો માટે કૃતા બંધાવવા પ્રામેગામ ફરેલા અને પેટલાદ નાણુકાનાં નાનાં નાનાં દવાખાનાનો પણ વકીલટ કરેલો.

આ રીતે જીવનભર કામ કરેલું હોવાથી લગભગ પાંસઠ વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્ત થયા છતાંય એમનાથી બેસી રહેવાય તેમ ન હતું. ચરોતર એન્જીનેયર મોસાવટીની ગવર્નિંગ ઓડીની સજ્જાઓમાં તે મળતા, યોજનાની ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ લેતા; પણ તે વખતે તેમની તબિયત

નરમ હોવાથી સક્રિય ફાળો આપી શકેલા નહિ. પણ અહીં કામ શરૂ થયું એટલે શું ચાલે છે તે જોવા માટે તે આવી પહોંચ્યા હતા. તેમને વધારેમાં વધારે રસ ચોપડા તપાસવામાં હતો, જેથી આત્મા બરોબર એમણે ચાર પાંચ મહિનાનું નામું જોઈ લીધું અને યોજના સંબંધે એમના મગજમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો. યોજનાને અંગે નાણાંનો શી રીતે વિકાસ થાય છે તે એ સમજી ગયા અને આ રીતે આવું મોટું કામ થઈ શકે એવી એમની ખાતરી થઈ ગઈ.

ત્રણ ચાર દિવસ તો આ વખતે રહીને પાછા ગયા પણ ફરીથી જીન આખરે આવી પહોંચ્યા. જીનની રટમી તારીખે ત્યારે ભારે વરસાદ પડ્યો ત્યારે અમારી અડચણોમાં લાગ લેવા તે હાજર હતા. જેમ જેમ ઉદ્યોગોનું નવું ખાતું ખોલાતું તેમ તેમ એમને વધારે રસ પડતો ગયો. ખીજી વખત તો આડેક દિવસ રહ્યા. પછીથી તો દર મહિને આવવાનું રાખ્યું અને એમ ત્રણ ચાર માસ ચાલ્યું અને છેવટે તેઓ વિદ્યાનગરમાં કાયમને માટે રહી ગયા. સરકારી ખાતાઓમાં હિસાબની ચાલતી પદ્ધતિઓ મેં અહીં દાખલ કરી હતી. મીસોમાં રખાતા હિસાબો કરનાં આ પદ્ધતિઓ વધારે કાર્યક્ષમ હતી અને એ એમને બહુ જ પસંદ પડી હતી. વિદ્યાનગરના કામની શરૂઆતથી જ એકાઉન્ટન્ટ મળતા સુધી ચોપડા હું જાને જ લખતો. લગભગ એકાદ વરસ સુધી આ કામ મેં કર્યું હતું; પણ એકાઉન્ટન્ટ આત્મા પછીથી પણ દરરોજના ચોપડા વાંચીએ સાથે તપાસી જવાનું કામ મેં મારી પામે રાખેલું છે. હું બહારગામ ગયો હોઉં તો પણ ત્યારે પાછો આવું ત્યારે ચરેલું કામ મારી પાસે આવી જાય છે.

આ પદ્ધતિ થવા છતાંય હિસાબની આંટીધુંટી સમજવા શ્રી હરિવલ્લભદાસ હુમેશ ચોપડા મેં તપાસી લીધા પછીથી તે જાને જોઈ જતા. આ સિવાય બસોનો વકીલટ એ સંભાળના અંકુશો દતા ત્યારે અનાજની દુકાનનો વકીલટ એમની પાસે હતો. મહેમાનોની દેખરેખ

રાખવાનું કામ એમણે ઉપાડી લીધું હતું. રસોડામાં શી રસોઇ કરવાની તે એમની હજી પ્રમાણે થતું. એ ઉપરાન્ત કોઇ ગરીબ ગુરુવાને મદદ કરવી, ગરીબ માણસને કાચમનું કંઈ કામ આપવું, કોઇને ઘેર ભેંસ બંધાવવી, કોઇને ઘેર શીવવાનો સંયો અપાવવો અને આ બધા કામનો હિસાબ રાખવો, એ પણ એ સંભાળી લેતા. જુવાનીમાં રોડના પૈસાનો સદુપયોગ કરેલો અને ઘડપણમાં સંસ્થાના પૈસાનો સદુપયોગ કરતા; જેથી બધાએ એમનું નામ ‘રોડ સાહેબ’ પાડેલું. લગભગ પંચોતેર વરસની ઉંમરે તબિયત નરમ થતાં એમણે વસ્ત્રમ વિદ્યાનગર છોડ્યું છે. જ્યાંય પણ એ ચારતર વિદ્યામંડળના દૂરંદીનું સ્થાન સંભાળી રહ્યા છે.

આ થોડી આડકથા થઇ. હવે મૂળ વાત પર આવીએ. ૧૯૪૬ની દિવાળી પૂરી થઇ કે તુરંતજ વિકૃલભાઈ પટેલ કોલેજના પાયા ખોદવાનું અને કોન્ક્રીટનું કામ અપાટાબંધ શરૂ થઇ ગયું. ૧૯૪૬માં અમે લગભગ પચીસ લાખ ઈંટ પાડી હતી. અમારે રોડની તો ખૂબ જરૂર રહેતી. આ કાંજુથી બાંધકામમાં આખીજ ઈંટ વાપરવાનો અમે સ્વૈયે રાખ્યો હતો. જેથી જોઇતાં રોડાં અમને મળી રહે. આમજ જણાવ્યું તેમ ૧૯૪૭ના ચોમાસાની શરૂઆતમ ભારે વરસાદ હતો. અમારું સ્થાન ચારે બાજુ પાણીથી ઘેરાઇ ગયું હતું અને રોશન ઉપર વેગનો ચોમાસામાં અપાટાબંધ આવતાં હતાં, જેથી મોટર લોરીઓના રસ્તાઓ માટે ખૂબ રોડાં વાપરવાં પડ્યાં હતાં. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિકૃલભાઈ પટેલ કોલેજના પાયાનું કોન્ક્રીટ કરતી વખતે રોડાં ખૂટ્યાં. અમે આજુબાજુ બધા લગ્ન ઉપરનાં રોડાં ખરીદી લીધાં અને તે વિદ્યાનગર ખેંચી લાવ્યા, જ્યાં પણ કોન્ક્રીટ પૂરે થયો નહિ. કોન્ક્રીટ પૂરો ન થાય તો ઉપર ચણતરનું કામ શી રીતે ચાલે?

આ એક મોટી મુશ્કેલ જીબી થઇ અને એનો ઉકેલ અમે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે આપ્યો. વિદ્યાનગરમાં અમને લોકોએ નવસો વીધાં

જમીન આપી હતી. અદારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં આ જમીનમાં લોકોએ દસ પંદર ફુવાઓ બંધાવેલા હતા; પણ વીસમી સદીમાં તે બંધનિયા પછી દર ત્રીજે વર્ષે દુકાળ પડતો હોવાથી પાણીનાં વહેણ બહુ જ નીચે ઉતરી ગયાં હતાં; જેથી ઘણાખણ ફુવાઓમાં નહિ જેવું પાણી હતું કે સુકા હતા. અને હવે તો અહીં શહેર બાંધવાનું હોવાથી આ ફુવાઓની ખાસ જરૂર પણ રહેવાની ન હતી; જેથી આ ફુવાઓનું ચળતર ઉકેલી લેવાનો અમે નિર્ણય લીધો. દરેક ફુવાની પચીસ ત્રીસ ફૂટ ઉંડાઈ સુધીની ઇંટો અમે ઉકેલી લીધી. એથી વધારે જાડે જવું જોખમભરેલું હતું. આ રીતે ફુવામાંથી કાઢેલી ઇંટોને લાગીને અમે ચિત્રકલાપટ્ટ પટેલ કોલેજના પાયાના કોન્ક્રીટનું કામ પૂરું કર્યું. પૈસા ફુવાના ખાડા અને માટીથી ભરાવી દીધા. ફુવાના મૂળ માસિકોએ આ ફુવાઓનું કોઇપણ જનનું વળતર લીધું ન હતું; એ તો અમને મફત જ મળ્યા હતા.

આ અરસામાં લોકો અમારી યોજનાની નિષ્ફળતા વિષે અંદરે અંદર વાત કરતા હતા; એટલું જ નહિ પણ કોઇ કોઇ ભાઇ તો જ્યારે દિલ્હી જવાનું અને ત્યારે સરદારશ્રીને પણ આ સંબંધે બે વાતો કરવાનું ચૂકતા ન હતા. કોઇ કોઇ ભાઇએ તો સરદારશ્રીને પણ કહેતા કે, “ભાઇજાણભાઇએ એમના ગળા બહારનું કામ ઉપાડેલું છે. અત્યારે તો લોકો પૈસા આપે છે પણ જ્યારે આ કામ નિષ્ફળ જશે ત્યારે લોકો ઉપર આની ખૂબજ અવળી અસર થશે; અને ભવિષ્યમાં ચરતરમાં કોઇપણ સાર્વજનિક કામ કરવાનું અશક્ય બની જશે. કાર્યકર્તાઓમાં જનતાનો વિશ્વાસ નહિ રહે. ભાઇજાણભાઇએ આપનું નામ વિદ્યાનગર સાથે જોડ્યું છે એ કદાચ આપ જાણતા નહિ હો. માટે આપ એક નિવેદન બહાર પાડો કે આપને આ કામ સાથે કોઇપણ જનની લેવાદેવા નથી; જેવી આપના નામનો દુરુપયોગ થતો અટકે.”

સરદારશ્રી આ બધી વાતોથી કંઈક ચિંતા કરવા લાગ્યા અને

૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરીમાં મને એક પત્ર લખ્યો કે, “હું સાંભળું છું કે તમારે પૈસાની ખડુ બીડ છે જેથી તમારી યોજના લઈને તમે દિલ્લી આવો. તમારે કેટલા ફિયાતની જરૂર છે તે મને કહો એટલે હું અવરજા કરાવી આપું.” અમારી નાણાં બીડ તો ચોગ્ગના સડ થઈ લ્યારથી હતી અને આજે પણ છે. સરદારશ્રીનો પત્ર આવ્યો તે વખતે કંઈ ખાસ વધારે બીડ ન હતી. જેથી મેં તે વખતે જવાબ આપેલો કે, “આપના માથે અભારે તો આખા દેશની ચિંતા છે, તેમાં મારા તરફની ચિંતાનો આપ મહેરબાની કરીને ઉમેરો ના કરો. પૈસા માટે હું દિલ્લી નહિ આપું. અહીં અમે જ્યાં અમારું ફાડી લઈશું. આપને જ્યારે વખત મળે ત્યારે એક વખત વલ્લભવિદ્યાનગર આવી જશો, એટલે લોકો ઉપર ડાપ પડશે અને પૈસાની નદીઓ વહેતી થશે.”

મારો આવો જવાબ જવાથી સરદારશ્રીએ વિદ્યાનગર આવવાનો પ્રોત્સાહન તાત્કાલિક ગોળવ્યો. તા. ૪થી એપ્રિલે આજો દિવસ વિદ્યાનગર રહેવાનું હતું. તા. ૭મી એપ્રિલે રાસ જવાનું હતું. ત્યાં કરતુરખા હોસ્પિટલનું ખાતમુહૂર્ત કરવાનું હતું અને તા. ૬મીએ ફિગિંગવિદ્યાલયનમાં ખેતીવાડી કોલેજનું ખાતમુહૂર્ત કરવાનું હતું. સરદારશ્રીએ મને લખ્યું હતું કે આ વખતનો ગુજરાતનો પ્રોત્સાહન ખાસ તમારે જ માટે ગોળવ્યો છે. સરદારશ્રીનો પત્ર આવ્યો એટલે અમારે માટે કોપડો ઉભો થયો. સરદારશ્રી પાસે કંઈકે કરાવવું તો લેઈએ જ પણ એક પણ મકાન અમારી પાસે તૈયાર ન હતું. ફક્ત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ કોલેજના સેન્ટ્રલ હોલના મુખ્ય દરવાજાનું ચોકડું બેઠું હતું. સેન્ટ્રલ હોલથી જમણી બાજુનું કામ મેકામચાળા મુઠી આવ્યું હતું. બે વણ ચોરડાઓમાં ધાણું ન ખાઈ મધું હતું. એકાદ બે ચોરડાઓમાં સેન્ટરીંગનાં કામ ચાલતાં હતાં જ્યારે સેન્ટ્રલ હોલથી ડાબી બાજુએ બારી ચારણાંઓનાં ચોકડાં ખેરતી ગયાં હતાં અને ચણતરકામ ચાલતું હતું. છેકછેડે તો પ્લીન્થનું ચણતર થઈ રહ્યું હતું. આ સ્થિતિમાં સરદારશ્રી પાસે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ

કોલેજના મકાનની ઉદ્ઘાટન વિધિ કરાવવાનું અમે નક્કી કર્યું. એ સંગ્રામે એમને ખગર આપી અને શિક્ષણેષ કોલેજો.

આ અસ્સામાં કન્યાજાત્રાવરના મકાનનો તળ મળ્યો પૂરો થઈ ગયો હતો જેથી સરદારશ્રીને તથા તેમની સાથે આવેલા અમલદારોને, આમંત્રિત ગૃહસ્થોને અને જાપાના પ્રતિનિધિઓને ઉતારવાની અમારી પાસે પૂરેપૂરી સગવડ થઈ હતી. પ્રિન્સિપાલના બંગલામાં પણ તળ મળ્યો પૂરો થઈ ગયો હતો અને દુકાનોનો પહેલો ખર્ચો પણ પૂરો થવા આવ્યો હતો. આ વખતે અમારી મોટામાં મોટી મુશ્કેલ લોખંડની હતી જેથી કોલેજોના મકાન સિવાય બીજા મકાનોમાં લોખંડ ચળનાં સુધી ન વાપર્યું એમ અમે નક્કી કર્યું હતું. કન્યાજાત્રાવરના મકાનમાં બધી રીતે ઉપર એકલા સીમેન્ટ કોન્ક્રીટથી ધાણું ભર્યું હતું. પ્રિન્સિપાલના બંગલામાં પણ એ જ રીતે કામ કર્યું હતું, અને પહેલા દુકાનોના ખર્ચોમાં પણ નાની ઓરડીઓ ઉપર ધાગામાં લોહું વાપર્યું ન હતું.

કામળ ઉપર તો જરાજર મજૂરી કરીને અમારા ઇન્જનેરોએ નકશા બનાવ્યા હતા, પણ મજૂરી પ્રમાણે કામ થયું છે કે નહિ તે જોવા માટે કામ પૂરું થયા પછીથી ચાર ઓરડીઓ ઉપર વચમાં ગિલકુલ જગા રાખ્યા સિવાય, અમે ઈટાના આડ થર ગોઠવ્યા હતા અને બે મહિના સુધી આ વજન ભરી રાખ્યું હતું. સરદારશ્રી વિલાનગર આવ્યા ત્યારે લોહા સિવાય સીમેન્ટ કોન્ક્રીટનું ધાણું આટલું વજન ત્રીસી રોકે છે તે જોઈ એ ખૂબ રાજ થયા હતા. કોલેજના ખંડનાં માપ ધર્નાં મોટાં હોવાથી ત્યાં લોહું વાપર્યા સિવાય છટકો જ ન હતો, છતાં એ કામને માટે પણ અમારે જોઈતા માપના સજોયા મળી શકતા ન હતા. લોખંડની જાન્યનની જાતો જામગામાં આવતી હતી. કોઈ પડોળી તો કોઈ ચપટી, કોઈ ચોક્કસ તો કોઈ ગોળ. મકાન બાંધનારા બધા માણસો ગોળ સજોયા મામતા હતા અને સ્ટીલ કન્ટ્રોલર પાસે માગણી પૂરતો માલ ન હતો; છતાં એમને સહેરોની મામણી ઉપર વધારે

લક્ષ આપવાનું હતું. કારણ શહેરના લોકો મોટો અવાજ કાઢી શકતા હતા; જેથી સ્ટીલ કન્ટ્રોલર વધ્યા-પટ્યા માલ માટે અમને પુઠાવતા હતા. અમારે માટે પસંદગીનો પ્રશ્નજ ન હતો; જેથી ફ્લેટ, ચોસ્સ, એન્ગલ, બીમ્સ, ગર્ડર્સ કે બટ્મ એંગલ વિગેરે જે કાંઈ માલનું કોઈ ધરાક ન હોય તે માલ અમને અવારનવાર મળતો, અને જે માલ મળે તે પ્રમાણે ગણતરી કરી અમે અમારા પાટ્ટા ગોઠવતા અને ધાણું ભરતા.

જેવો લોડાનો ગ્રાસ હતો તેવોજ સીમેન્ટનો પણ ગ્રાસ હતો, જેથી સીમેન્ટનો પણ અમે નજીકે ઉપયોગ કરના હતા. મકાનના ધાખામાં તથા ભારવટીઆમાં અને પ્લારટરમાં અમે સીમેન્ટ વાપર્યો છે. દિવાલોમાં કોન્ક્રીટ વિગેરેમાં બધાં દામોમાં અમે ચૂનાથી ચણાવી લીધું છે. એ ચૂનો અમે જાતે પકવી લીધો છે. ચૂનાને માટે પણ દાહોદથી નોંધતો પથ્થર લાવવા નોંધતાં વેગનો મળતાં ન હતાં. અગર તો વાલ્કવોડથી મરડીઓ લાવવા મોટર લોરીઓ માટે પૂરતું પેટ્રોલ પણ મળતું ન હતું, જેથી ન્યાં ન્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અમે ચણતરમાં ચૂનાને બદલે માટીનો ઉપયોગ કરના હતા. આ રીતે ચૂનામાં પણ શક્ય એટલી કરકસર અમે કરી હતી અને હજુ પણ કરીએ છીએ.

આવીજ બીજી મોટી ઉપાધી રેતીની હતી. ચોમાસામાં તો જેટલાં અને ન્યાંથી મળે એટલાં વેગન રેતી અમે મંગાવી લીધી હતી. રેતીના મોટા ટગ વાગી ગયા હતા, પણ ન્યાં પચાસ દડીઆઓએ ચણતરનાં કામ સર કર્યાં ત્યાં એ રેતી ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ તે જણાવું પણ નહિ. શિયાળામાં રેતીનાં મળતાં વેગન ઘણાં કમી થઈ ગયાં. વિકૃલભાઈ પટેલ કોલેજના મકાનની પહેલી ઇંટ ૧૯૪૭ના નવંબરમાસની ૧૫મી તારીખે મૂકી હતી અને ૨૦મી જુને તો લગભગ છેંતાલીસ હજાર ચોસ્સ ફૂટનો તળ મળ્યો અમારે પૂરો કરવાનો હતો; સિવાય બીજાં મકાનોનું બાંધકામ ચાલતું હતું તે તો જુદુંજ. બીજાં

મકાનોમાં તો જ્યાં અમે માટી વાપરતા ત્યાં રેતીની જરૂર પડતી નહિ. કોઈ કોઈ સ્થળે તો પોષ્ટ-ટીંગ અને પ્લાસ્ટર્માં રેતીને બદલે અમે મુરખીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. વિદ્યુલભાઈ પટેલ કૉલેજના મકાનમાં પણ ચૂનામાં અમે એક ભાગ રેતી અને એક ભાગ મુરખી વાપરતા અને છતાંય રેતી ખૂટી પડી.

કરમસદ ગામના તળાવમાં જો સહેજ ઊંડું ખોદીએ તો રેતી નીકળે છે એમ અમે સાંભળ્યું. જ્યારે ખંભાતના અખાતના સ્થળે સરસ્વતી નદી વહેતી હતી અને જે વખતે મહીસાગરનું તળ અત્યારના તળ કરતાં લગભગ વીસથી પચીસ ફૂટ ઉચું હતું, ત્યારે મહીસાગરનો પ્રવાહ એક કાળે કરમસદ ગામ આગળથી વહેતો હતો અને આ પ્રવાહે લગભગ દરેક ફૂટનું રેતીનું પડ તે સ્થળે મૂકેલું છે. ચિખોદરાથી કરમસદ મુધીની જગ્યામાં ડ્રવા ખોદતાં આ પડ મળી આવે છે. અત્યારના જમીનના તળથી તે લગભગ ચાલીસ ફૂટ નીચે છે. કરમસદનું તળાવ સહેજ ઊંડું હોવાથી પાંચ આંત ફૂટ ખોદતાંજ આ રેતીનું પડ મળી આવ્યું. રેતી ઘણીજ બારીક હતી અને અંદર ત્રીસ ચાલીસ ટકાં કાપનો ભેગ પણ ખરો, પણ ન મામાતી જગ્યાએ કહેણો મામો અમારે કામ લાગ્યો. એ તળાવમાંથી નીકળેલી રેતીથી અમે અમારું વિદ્યુલભાઈ પટેલ કૉલેજના મકાનનું કામ આમળાં ધપાવ્યું.

તે કાળમાં કપચી માટે ફક્ત એકલી દીંબાનીજ ખાણ હતી અને ચારે તરફથી એટલી બધી માગણી હતી કે કપચી વાપરવાનું અમે સદંતર બંધ કર્યું હતું. એને બદલે અમે સેવાલીયાથી કે સંતરોડથી શ્રેવણ મગાવતા હતા. શ્રેવણની જરૂર ફક્ત સીમેન્ટ કોન્ક્રીટમાંજ હતી જેથી ચોમાસામાં મગાવેલા શ્રેવણ અમારે લગભગ આખું વરસ ચાલતો; છતાંય ઘણી વખત જ્યારે શ્રેવણ ખૂટી પડતો ત્યારે શ્રેવણને રધાને ધાગ્યામાં અમારે છોટાનાં રોડાં વાપરવાના પ્રયત્ન ઉભા થએલા છે. એક વખત તો ચોમાસામાં પણ પૂરનો શ્રેવણ મળ્યો નહિ, જેથી છોટાના

ચાર પાંચ ભૂમિમાં વધારે કોણસી મૂકી અને ખંગાર પડાવ્યો અને મેવડના રથાને ખંગાર લાગીને વાપડવા માંડ્યો. આવી રીતે અમારાં કામ વખતસર પૂર્ણ કરી શક્યા.

વિદ્યાનગરમાં વાંસના પાલામાં હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ રહેવા આવ્યા ત્યાર પછી દેશની અમગદય અક્રિતજોમાંથી અમારી કામગીરી જોવા માટે અને અમારા વિચારો સમજવા માટે વિદ્યાનગરમાં સૌથી પ્રથમ આવનાર ભાઈ તો શ્રી વૈકુંઠભાઈ લક્ષ્મણભાઈ મહેતા હતા. મુંબઈ ઈલાકાની જોખમે પ્રોવિન્સિયલ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક વિકસાવવામાં એમનો બહુ મોટો હિસ્સો હતો. સહકારી હિલચાલ પરત્વે એમને બહુ મમત્વ હતું, જેથી આજુબંદ અને વિદ્યાનગર વચ્ચેના જૂના દરવાજા રસ્તા ઉપર થઈને સને ૧૯૪૬ના મે માસમાં તેજો આવ્યા હતા.

એમણે અમારી સાથે જો કસાક ગાળ્યા હતા. બધાં ચાલુ કામો જોયાં હતાં. અમારી યોજના અને અમારા વિચારો શાન્તિથી સમજાયા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને છેવટે અભિપ્રાય આપીો હતો કે જન-કન્યાજી માટે સહકારી યોજનાનો આટલો સુંદર ઉપયોગ થશે, એવું સરકારી કામદારો ધડનારના લક્ષમાં કદી નહિ આવ્યું હોય. આ પ્રથમ મુલાકાત પછી તો શ્રી વૈકુંઠભાઈ મુંબઈ રાજના નાણાંમંત્રી થયા પછી પણ, વિદ્યાનગર તરફ વખત આવી ગયેલા અને ચરોતર મામોદ્દાર સહકારી મંડળનાં કામ કરવા માટે જોઈતી રકમનું કેશકેડીટ ખાતું ખોલવા માટે એમણે જોખમે પ્રોવિન્સિયલ કો-ઓપરેટીવ બેન્કને લક્ષમણ કરેલી અને તે મંજૂર થયેલી. વિદ્યાનગર તરફ એમણે હમેશા મમત્વ બતાવ્યું છે અને વિદ્યાનગરની વધતી જતી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો છે.

સને ૧૯૪૫ના ઓક્ટોબર માસમાં શ્રી મુન્શીજી આવ્યા હતા એ હકીકત તો પાઞ્ચ આવી ગઈ છે. નવેમ્બર માસમાં અધ્યાપકોની પસંદગી કરવા માટે પૂનાથી પ્રો. ખાડકે, મુંબઈથી શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલ અને સુરતથી પ્રિન્સિપાલ શાહ આવ્યા હતા અને વિદ્યાનગરમાં ત્રણેક દિવસ

રફીને અધ્યાપકોની પસંદગી કરી તેમની નિમગ્નક્રમે પ્રથમ ઉકેલી આપ્યો હતો. ત્યારે ત્યારે વિદ્યાનગરને જરૂર પડતી હતી ત્યારે ત્યારે આ બધા બાબતો પોતાને ખર્ચે જ વિદ્યાનગર આવતા હતા. ખરી વાત તો એ છે કે વિદ્યાનગરની સ્થાપનામાં હરેક વિચારના નિષ્ણાતોએ એમની મદદ વગર મૂક્યે આપી છે અને જ્યાં આવવાનું ખર્ચ પણ એમણે જ ઉપાડી લીધું છે.

સને ૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વડોદરા રાજના પ્રજામંડળનું અધિવેશન ભરવા માટે બાકરોલના ભાષ્યી પુરુષોત્તમદાસ દેવજીભાઈએ આમંત્રણ આપ્યું અને એ અધિવેશનનો મંડપ તથા ડેલીગેટોના ઉનારો વિદ્યાનગરમાં શરૂ થયો. આ અધિવેશનમાં દરબાર સાહેબ, શ્રી ભક્તિભા તથા શ્રી દેવજીભાઈ પણ આવ્યા હતા. એમણે ઘણા જ રસથી એકેએક ચીજ જોઈ હતી અને આખી યોજના પ્રત્યે સતોષ દેખાડ્યો હતો.

સરદારશ્રી વિદ્યાનગરમાં આવે ત્યારે ઉત્તરવાની સોંપ તો થઈ હતી પણ વિદ્યાનગર એમને લાવવા માટે સારી સડક ન હતી. સરદારશ્રીને પ્રોત્સાહ તો આગળથી જાહેર થતો હતો, પણ એમને માટે અડી શી વ્યવસ્થા છે એ જોવાની કેઈ દરકાર કર્યું ન હતું. અમે તો આણંદથી કરમસદના જૂના રસ્તે આવ-જવ કરતા હતા પણ એ રસ્તે દડ-પણ વધારે હતો અને રસ્તો સાંકડો હતો, જેથી તે રસ્તે સરદારશ્રીને લાવવા અમને ઠીક લાગ્યું નહિ. એમની તમિયત પણ નાણુક હતી. ખીજે રસ્તો આણંદથી નડિયાદની સડકે દોઢ માઈલ ગયા પછીથી બાકરોલ જવાની કાચી સડક આવતી હતી. આ સડક વિદ્યાનગરની ઉત્તર સરહદને અડતી હતી, પણ આ તો વડોદરા રાજ્યની સડક હતી. સરદારશ્રી માટે એ સડકને સમારવાની એમને જરૂર લાગી ન હતી, જેથી ખાડા ટેકરા પુરાવવાનું કામ અમેજ કરાવી લીધું હતું અને બે ત્રણ દિવસ કાચી સડક ઉપર પાણી છંટાવવાની વ્યવસ્થા પણ અમે કરી હતી; છતાંય સરદારશ્રીની ગાડી પસાર થઈ ત્યારે ધૂળ તો ઊડતી હતી.

સરદારશ્રીએ વિધાનગરનો પ્રોગ્રામ એમની મેજેજ દિશ્વટી ગોઠવ્યો હતો. ગુજરાતના કોન્ગ્રેસ મોવડીઓનું માનવું હતું કે સરદારશ્રીનો પ્રોગ્રામ ગોઠવવાનો હક્ક તેમનો જ છે અને તેમની સમ્મતિ સિવાય સરદારશ્રીનો પ્રોગ્રામ ગોઠવી શકાય નહિ. સરદારશ્રીએ મને લખ્યું હતું કે આ વખતનો ગુજરાતનો પ્રોગ્રામ તમારા માટે જ ગોઠવું છું અને તા. ૪થી એપ્રિલે સૌથી પ્રથમ વિધાનગર આવવાનું રાખ્યું છે. છતાંય ત્યારે છાપાઓમાં સરદારશ્રીનો ગુજરાતનો પ્રોગ્રામ ગહાર પડ્યો ત્યારે તા. ૪થીએ નડિયાદ, તા. ૫થીએ રાસ અને તા. ૬મીએ આજંદ કૃષિ ગોવિંદાલયનનો પ્રોગ્રામ હતો. પ્રોગ્રામ નીચે ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ દર્નયાલાલ દેસાઈની સહી હતી. અમે જ્યાં વિધાનગરમાં તો વિચારમાં પડી ગયા કે આમ શી રીતે બન્યું? તરત જ ગુજરાત સમાચાર અને સંદેશમાં આવેલી સરદારશ્રીના પ્રોગ્રામની કાપડીઓ કાપી મેં સરદારશ્રીને મોકલી આપી અને પુછાવ્યું કે આપનો ખરો પ્રોગ્રામ કયો?

પ્રોગ્રામના ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં છાપામાં આવ્યું કે સરદારશ્રી તા. ૪થીએ વિધાનગર આવે છે. આ કારણે લીધે અમારાથી વખતસર લોકોમાં જોઈતી જાહેરાત ન થઈ શકી. છતાંય એટલા ટુંકા ગાળામાં વિધાનગરને મદદ કરવા માટે તમાકુના વેપારીઓએ રૂપિયા એકત્રીસ હજાર ભેગા કરીને, સરદારશ્રીને તા. ૪થીએ થેલી અર્પણ કરી. એ થેલી સરદારશ્રીએ વિધાનગરને સોંપી દીધી અને તેના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે લાયક વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશિપો અપાય છે. આ રીતે અનેક વિદ્યાર્થીઓ સરદારશ્રીના નામની સ્કૉલરશિપ મેળવ્યાનો ગૌરવ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત સરદારશ્રીએ વિદ્યલભાર્ષ પટેલ કૉલેજનું ઉદ્ઘાટન કર્યું, ત્યારે ધર્મજના ભાઈ વિદ્યલભાઈ શિવાલાલએ રૂપિયા પચાસ હજારનું દાન એક છાત્રાલય ગાંધવા માટે જાહેર કર્યું હતું. આ દાનને લીધે જ ચોખ્ખી છાત્રાલયનો પાયો નાખવાનું શક્ય બન્યું હતું. સરદારશ્રીનો પ્રોગ્રામ જો વહેલો જાહેર થયો હોત તો અમને નાણાંની આથી પણ

વિશેષ મદદ મળી શકી હોત. પણ ધાર્મિક તો ધણીનુંજ થાય છે, એની મરજી સિવાય સ્વપ્ન તરફ તોડવાનીય કોઈની તાકાત નથી.

તા. ૪થી એપ્રિલનો દિવસ આવ્યો. અમારા આનન્દનો પાર ન હતો પણ ખમર આવી હતી કે સરદારશ્રીની તબિયત સારી નથી જેથી લોકોએ કંઈ ધોધધ કશું નહિ. ફક્તદારના પણ પ્રોગ્રામ ગોઠવવા નહિ. સરદારશ્રીની મોટરને સાંત્વતી પસાર થવા દેવી. આજુબુજી પ્રજાએ આ હકમનું પાલન કર્યું હતું અને બધા શહેરીઓ સાંજની સભામાં વસ્ત્રભવિધાનગરમાં હાજર થયા હતા. સરદારશ્રી અમદાવાદથી સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસમાં આવ્યા. સાથે કુ. મણીમેન દત્તા, શ્રી કાનજીભાઈ હતા અને શ્રી રાવજીભાઈ પણ હતા. રેશન ઉપર નિરધારના બધા કાર્યકર્તાઓ આવી ગયા હતા. દરેકને સરદારશ્રીનું સ્વાગત કરવાની ધણી ઉતાવળ હતી, જેવી મેં અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ અમારું સ્થાન દાવર આગળ લીધું.

ગાડી આવી, સરદારશ્રી ખાસ્સા આગળ ઉભા. દૂરથી હું જોઈ શકતો હતો કે સરદારશ્રીની આંખ મને ખોળતી હતી. ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા, બધાના હાર સ્વીકાર્યા. પછી માથે અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈનો પણ વારો આવ્યો. હું ત્યાંથી સરદારશ્રી સાથે થયો, મોટરમાં સરદારશ્રી સાથે હું એકા અને લગ્ન વખતે મળેલા હોવાથી વાતોની રાહચાલ થઈ. વિધાનગરમાં આવીને સરદારશ્રીને કન્યાછાત્રાલયમાં ઉતાર્યા. આ રીતે કન્યાછાત્રાલય સૌથી પ્રથમ સરદારશ્રીએ વસવાટ કરવાથી પવિત્ર બન્યું. આ વિગેરે પત્યા પછીથી સરદારશ્રીએ કન્યાછાત્રાલયનું મકાન જોયું. ઉપર ચઢીને વગર લોદાએ બનાવેલું ધાણું જોયું. ધાણાની મજબૂતી તપાસવા માટે એના ઉપર લાદેલું વજન જોયું, અને મુસ્કેલીઓમાંથી આ રીતે રસ્તો નીકળી શકે છે એ જાણી બહુજ આનન્દ એમને થયો. ત્યાંથી ઉતરી પ્રિન્સિપાલનો બંગલો જોયો અને પ્રેફેસરો માટે બાંધેલાં દુકાનોનાં મકાનો જોયાં.

પછીથી અમે ઈંટાના ભટ્ટા ઉપર ગયા. ઈંટા (Bull's Kiln) બુલ્સ કીલનમાં પાકતી હતી. પાકેલી ઈંટા હંડી પડતાં જે ગરમી નીકળે તે ગરમીનો ઉપયોગ, કાચી ઈંટાને ગરમ કરવામાં શી રીતે થાય છે એ અંધી કરામત સરદારશ્રીએ જોઈ. ઈંટા ન્યાં પાકતી હતી ત્યાં કેટલી ગરમી રહે છે તે ટાંકણાં ઉઘાડીને જોયું. આ યોજનાનો સૌથી મોટો લાભ તો એ કે એમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ થનાં જ બહારના કોઈ જીવજન્ટુઓ અંદર પેસી શકે નહિ કે મરી જાય નહિ. આ રીતનું ભટ્ટાનું કામકાજ જોઈને એમને સારી ખેડે સતોષ થયો.

ત્યાંથી નીકળી અમે ફાઉન્ડ્રી, વર્કશોપ, સૌ મીલ અને સીમેન્ટ પાઇપ ફેક્ટરી જોઈ, લુહારી અને મુથારી ખાતાં જોયાં અને વિકૃલભાઈ પટેલ કૉલેજનું મકાન જોયું. મકાનનો લગ્ન સેન્ટ્રલ હોલ અને વિશાળ પ્રયોગશાળાઓ કરમસદને આંગણે જોઈને એમના આનંદનો પાર ન રહ્યો, અને સાથે આ લગ્ન મકાનને સ્વ. વિકૃલભાઈનું નામ આપેલું એટલે એમને તો સોનામાં મુગધ લળેલું લાગ્યું. બધાં કામ જોયા પછીથી અતિ સતોષ સાથે કન્યાછાત્રાલયમાં એમના ઓરડામાં પાછા ફર્યા. હું રજા લઈને પાછો ફરતો હતો એટલે સરદારશ્રીએ મને બેસાડ્યો અને વાતની શરૂઆત કરી.

ફેબ્રુઆરીમાં મેં લખેલો કાગળ જેમાં મેં લખ્યું હતું કે, “આપ અફીની ચિન્તા ન કરતા અને પૈસા માટે મારે દિલ્લી આવવું નથી, અમે અમારું ફાંદી લઈશું,” એ બૂઝ્યા ન હતા; જેથી એમણે ધીમેથી વાતની શરૂઆત કરી: “ભાઈલાલ! જુઓને, હું હવે ધરડો થયો છું, અને તમારી પણ હિંમત વધતી જાય છે! હવે આપણે આરતે આરતે કામ કર્યું પડવડે એમ નથી. મારે આવતી સાલ અફીયાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ ચાલુ કરવી છે. બોલો કેટલા રૂપિયા જોઈશે?” હું જોઈ શક્યો કે અમે આ સ્થાન ઉપર આગ્રા ત્યાગી તેર મહિનામાં જે કામ થયું હતું તેથી સરદારશ્રીના મન ઉપર ભારે અસર થઈ હતી.

નડિયાદ અને પેટલાદની કોલેજો થવાથી પૈસા ઉધરાવવાનું અમારું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત થઈ ગયું હતું એ એમને ખબર હતી. આર્થિક ઉપાધિઓનો સામનો કરી, માત્ર સામાનની અછતનો સામનો કરી, જે પરિણામ આપ્યું હતું તેથી એમના અંતરને ભારે દાદક વળી હતી.

મેં એમને જવાબ આપ્યો, “બાપુ ! જે એન્જિનિયરિંગ કોલેજ આપને એટલી મધી જસ્ટી કરવી હોય તો મને દસેક લાખ રૂપિયા અપાવો તો હું નાનકડી એન્જિનિયરિંગ કોલેજ એબી કરું.” એ સાંભળી કુ. મણીભેન ખોલ્યાં, “તો પછી પંદર લાખ માગો ને.” મેં કહ્યું, “પંદર લાખ.” મને ખબર ન હતી કે મિત્ર ક્યાંથી આવવાના છે. જેથી હું તો ઓઝામાં ઓઝી જોઈતી રકમની વાત કરતો હતો. આટલી વાત થયા પછીથી સરદારશ્રી પાસેથી હું ચારખે ગયો. એમની તબિયત નરમ તો હતીજ અને અત્યાર મુઠીમાં ધણું ફર્ક હતો. આ વખતે ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ પોતાના એક બહુ જ બાહોશ પત્રકાર શ્રી ગોપાલ સ્વામીને વસ્ત્રલ વિદ્યાનગર મોકલ્યા હતા. જમ્યા પછીથી એમણે મારી સાથે યોજના સમંધે જે કશાક સુધી વાતો કરી હતી; અને સરદારશ્રીના બાવળ પછીથી એમણે બહુ જ લખી રિપોર્ટ ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાને નાટ્યી મોકલ્યો હતો, જે ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ પહેલા પાના ઉપર જાપ્યો હતો. તેના પ્રજ્ઞ કોલમમાં આ રિપોર્ટ જપાયો હતો. સરદારશ્રીની વસ્ત્રલવિદ્યાનગરની મુલાકાતને ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ કેટલું મહત્ત્વ આપ્યું હતું તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે.

બપોરના ચાએક વાગે હું ફરી સરદારશ્રી પાસે ગયો. પાંચ વાગે સમાના કામકામની સરૂઆત કરવાની હતી. વિદુષભાઈ પરેશ કોલેજનાં પગધિયાં આગળ સરદારશ્રી આટે નાનકડો મન્ય ઉમો કર્યો દત્તો અને રમતગમતના મેદાનમાં સામે લોકાને ખેસવાની વ્યવસ્થા હતી. લોકો પછી મોડી સંખ્યામાં સરદારશ્રીને સાંભળવા આટે આવેલા હતા. મન્ય ઉપર

પણ પોતાને નેતા માનતા લોકો ગોડવાઈ ગયા હતા. ફક્ત સરદારશ્રી અને કુ. મણીભેન માટે ખેસવાની જગ્યા ખાલી રહી હતી. વ્યવહારમાં યજમાન જેવી કોઈ ચીજ છે, અગર તો એના ઘરમાં યજમાનનું સ્થાન ક્યાં હોય? એનું ગુજરાત જેવા પછાત પ્રદેશમાં લોકોને હજી જ્ઞાન નથી! લોર્ડ માઉન્ટબેટન ત્યારે વિદ્યાનગર આવ્યા હતા ત્યારે પણ આવું જ બન્યું હતું; એટલે એ તો આપણો ગુજરાતનો રિવાજ જ લાગે છે. એમને જો મંચ ઉપર ચઢવાની મનાઈ કરવામાં આવે તો જ તે ચડતા અટકે, અને તેનું એમને ખોટું પણ ન લાગે! ખરી વાત તો એ છે કે આપણા લોકોને સારાસારનો વિવેક કરવાનું શિક્ષણ અપાયું નથી.

મેં અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ નીચે પ્રેક્ષકો સાથે અમારું સ્થાન લઈ લીધું. ભાઈશ્રી બીખાભાઈએ સંદેશાવાચન કર્યા, મેં સંસ્થાનું નિવેદન કર્યું અને સરદારશ્રીને વિકૃલભાઈ પટેલ કોલેજના મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરવાની વિનંતી કરી. મકાનમાં તો ફક્ત મુખ્ય દરવાજાનું ચોક્કું ખેસાડેલું હતું, પણ બારણાં ધ્યાં ન હતાં જેથી અમે કપડાના પડદાને જ એવી રીતે ગોડવ્યા હતા કે તેને તાણુ લગાવી શકાય. સરદારશ્રીએ ચાંદીનું તાણુ ખોલ્યું કે તરત જ પડદા ખસી ગયા અને વિધિ પૂરો થયો. હિન્દુઓ આ પહેલવહેલો જ પ્રસંગ હતો કે અમારા જેવા વગરકાળજીના લોકોએ અધૂરા મકાનનો ઉદ્ઘાટન વિધિ ગોડવ્યો હતો અને અમારા ઉપરના અતિશય વિશ્વાસને લીધે સરદારશ્રી જેવા મહાન પુરો એનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું કળુલ કર્યું હતું. એમને લેશ પણ સંશય ન હતો કે એમને હાથે ઉદ્ઘાટન થએલું આ મકાન અધુરું રહેશે. લોકો હસશે તેની તો અમને કે સરદારશ્રીને પરવા ન હતી, અમારે તો કામ સાથે કામ હતું.

ઉદ્ઘાટનવિધિ પૂરો કરીને સરદારશ્રી મંચ ઉપર આવ્યા. આજ મુંદીમાં એમનો અનેક માણસોએ અમારા કામ જલ્દ અને વાતો

કહી હતી, લોકોમાં અનેક જાતની ગેરસમજૂત દેવાઈ હતી, એ વાત એમને ખટકતી તો હતી જ, પણ તે દૂર કરવા માટે આજ સુધીમાં કોઈ પ્રસંગ મળેલો ન હતો. વિધાનગરની એમની મુલાકાતે એ પ્રસંગ આપ્યો હતો, જેથી વિધાનગરના અને બીજા ક્ષેત્રો સંવાદના કમસદના ભાષણમાં એમણે હૃદય દાઢવીને વાતો કરી હતી. એ ભાષણો વિધાનગર માટે અને મહત્વના હોવાથી તે અક્ષરશઃ હવે પછીના પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

સરદારશ્રીનું પ્રવચન

સરદારશ્રીના પ્રવચન સબંધીની વિગતો આપતાં પહેલાં તે વખતે ચાકર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ તરીકે મેં જે નિવેદન કરેલું તે અમારા બધા કાર્યકર્તાઓના મનનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ રહ્યું છે. યોજનાઓની શરૂઆતમાં અમારી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ શી હતી અને આજે તેમાંની કેટલી બર આવી છે, તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે તે નિવેદનનો મોટો ભાગ આ રથજે આપવાનું મને યોગ્ય લાગે છે.

“ અમે જે આ અનોખો પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે તેની પાછળ આપની નીતિ ધૃષ્ટા તથા આપના જીવનકાર્યની પ્રેરણાનું જ ગળ છે. હિન્દુસ્થાન તો ગામડાંનો મુલક છે અને આપણા દેશ માટે સાચી દેશસેવાનું રહસ્ય ગ્રામોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં રહેલું છે, એ આપ વર્ષોથી સમગ્રનયતા આવ્યા છો. આપે દર્શવેશ એ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાનો અભાગે આ પ્રયાસ છે. આ પ્રદેશનાં ગામોમાં બહારનાં અને અંદરનાં તસ્વેલી નવરચના કરી નવું જીવન પ્રગટાવવું એ અમારો મનોરથ છે. સ્વચ્છ અને સુધક ધરો, વિશાળ રસ્તા, હરતા ફરવાના જાગજગીયા વગેરે સામગ્રી તથા પાણીના નળ અને ગટરો, વીજળીની શક્તિ, ગ્રામોદ્યોગનો વિકાસ ગિરે દ્વારા ગામોનાં કેવળ બાહ્ય રૂપરંગ ફેરવાય એટલાથી જ અમને સતોષ થવાનો નથી. અમે તો ગામડાંની અંદર જે લોકજીવન આત્મારૂપે ધગડી રહ્યું છે, તેને અમુન્નન કરવા કમર કરી છે.

આ દિશામાં અમારું પહેલું પગલું તે ચરોતર આમોદાર સહકારી મંડળની રચાવના. આ મંડળ એટલે આ પ્રદેશની જનતા, અને આજે જ નહિ ભવિષ્યમાં પણ આ મંડળ જનતાનું જ રહે એવી બહિષ્કારી મંડળના બંધારણમાં જ અમે આપી દીધી છે. વ્યાજખાઉ અને મૂડીવાદી માનસ માટે આ મંડળના દ્વાર બંધારણે જ બંધ કરી દીધાં છે. વળી મંડળને વધારાનો નફો પણ કેળવણીની અને આમોદારની પ્રવૃત્તિમાં જ ખર્ચાય એવી રૂપરૂપ પ્રતિજ્ઞા પણ બંધારણમાં સમાવેશ પામી ચૂકી છે.

શરૂઆતના આ તેર મહિનામાં અમે ડાકો અને પગલે હાડમારીઓ તથા મૂંઝવણો અનુભવી છે. સાધનસામગ્રીના અભાવે અને સરકારી અંકુશોની જાગોએ અમારી પ્રગતિના વેગને રોક્યો છે; છતાં ઉત્સાહને કચડી નાખે અને પ્રગતિને રૂંધી નાખે એવી ગૂંચવણમાં પણ અમે નિરુત્સાહ બન્યા નથી તે આ પ્રદેશની જનતાના સહકારને લીધે. અડગ મક્કમતા અને સાહસિકતા તો આ જૂમિને વરેલાં છે એ આપને અનુભવ્યું નથી. એ જ ગુણો અમને મદદ કરે છે અને એ જ ગુણોથી અમે આગળ ધપીએ છીએ. એક એક તમુ જમીન માટે પણ ત્યાં લોકી રેડાય એવા આ પ્રદેશમાં ૮૦૦ વીધાં જમીન અમને મળી છે, એ આ પ્રદેશને ઓળખનારને માટે એક આશ્ચર્યકારક ઘટના જ જણાશે; પણ કરમસદ બાકરોડ, આણંદ, મોગરી વગેરે ગામોના આગેવાનોના ઉદાર સહકારને લીધે તથા કાર્યકરોના અયાગ પરિશ્રમને લીધે આ ઘટના સત્ય બની છે. આટલી વિશાળ સ્વજમિ ઉપર આ સંસ્થા ઉભી છે એ જણાવતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે. આવા અપૂર્વ સહકારે અમારામાં શ્રદ્ધા જન્માવી છે કે જનતાની સેવા માટે માત્ર નાણાં નહિ પણ અમે જે માગ્યું તે અમને મળી રહેશે. આટલા ટૂંક સમયમાં પણ એક મોટું વર્કશોપ, લાકડાં વહેંચવાની ગિઝ, સીમેન્ટ પાઈપ ફેક્ટરી, મોટા પ્રમાણમાં ઘંટા બનાવવાનો વિશાળ ભટ્ટો—એ બધું શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. જોનારને ઘડીબર હોરન પમાડે એટલી ઝડપે આ બધું થયું છે. આજ સુધીમાં આ મંડળના

લાખેક રૂપિયાના શેર જનતાએ લીધા છે. સામે મંડળે પણ નિયત કરેલું ૩ ટકાનું વ્યાજ શેરહોલ્ડરોને શરૂઆતથી જ આપ્યું છે. આમ પરસ્પર વિશ્વાસ અને સેવાકાર્યથી જનતા અને કાર્યકરો વચ્ચેની સાંકળ વિશેષ દૃઢ બની છે.

પ્રત્યેક ગામ કે ગામોનો એક સમૂહ સ્વયંસંપૂર્ણ બને અને પરાધીન ન રહે એમાં સમસ્ત દેશના સ્વાતંત્ર્યનું રહસ્ય અમે સમજીએ છીએ અને આ દૃષ્ટિબિંદુ અમારી પ્રવૃત્તિના મૂળમાં છે. આસપાસનાં ગામોને દરેકજની જરૂરિયાતનાં અને મુખ્ય સમવડનાં સાધનો પૂરાં પાડવા અમે તૈયાર જ છીએ. વાસદ, આણંદ, ચિખોદરા અને ઓડમાં પાણીના નળ અને જમીન અંદરની મટરો માટેની યોજના અમને સુપ્રત થઈ છે, અને કુશળ ધજનેરા તથા બીજાં ચોખ્ખાં માણસો રાહી કાર્યની શરૂઆત મંડળે કરી દીધી છે.

જીવનની જરૂરિયાતોની બને તેટલી બધીજ વસ્તુઓ અહીં ઉત્પન્ન થાય, મુખ્ય-સમવડનાં સાધનો મળી રહે, છતાં ગામડાનું સ્વત્વ નાશ ન પામે એવું આદર્શ સંસ્કારધામ સર્જવાનો અમારો મનોરથ છે. આપના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવીને આપના ધ્યેયને મૂર્તિમંત કરવાનો પ્રયાસ અમારી આ પ્રવૃત્તિમાં છે. એટલે અમારી આ રચના સાથે આપનું નામ જોડી આ રચણને અમે ‘વલ્લભ વિધાનગર’ નામ આપ્યું છે. પરંતુ નગર એટલે કોઈ આધુનિક શહેર નહિ, પણ નાગરિકતાના બધા શુણોથી ઓપતું સ્થાન, એ અમારી સમગ્ર સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર લાગે છે.

વિકૃલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય

ગ્રામજનતાના આત્માને સમૃદ્ધ કરવાના મંડળના પહેલા પ્રયાસ તરીકે આજે આપ જેનો વિધિ કરો છો તે વિકૃલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય અમે આવતા જૂન માસથી શરૂ કરીશું. આ મહાવિદ્યાલયની અમારી દ્રષ્ટિના પણ જુદીજ છે. આ મહાવિદ્યાલય માત્ર પોપટિયું જ્ઞાન આપનારી દેાલેજ નહિ, પણ જનતાના જીવનનું અંગ બની તેની સાથે

ઓનપ્રોત થઈ જાય એવું એનું સ્વપ્ન અમે કદંબુ છે. ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણ ઉપરાંત સંશોધન અને અભ્યાસ માટે એક વિશાળ પુસ્તકાલય તથા સમૃદ્ધ સંપ્રદાયના અડીં ઉર્ધ્વા કરવાની અમારી અભિલાષા છે. દરેક વિદ્યાર્થીને શ્રેષ્ઠા માટે હંલાયદી, સ્વચ્છતા અને મુખડતાભરી સગવડ આપરી, અભ્યાસ મંડળો સ્વર્ગ, ૨૫-૩૦ વિદ્યાર્થીઓના સમૂહોને એક એક અધ્યાપકના માર્ગદર્શન નીચે સોંપવા વગેરે અનેક નવી બાબતો અમારી યોજનામાં છે, અને સમય આવ્યે દાર્ધમાં પરિણમશે. તે ઉપરાંત આ પ્રદેશના તથા બહારના વિક્કાનો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં જ્ઞાન, અનુભવ અને વિવેચનનો લાભ, અડીંના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને જ નહિ, જનતાને પણ નિયમિત રીતે મળતો રહે એ હેતુથી અમે નિમગ્નિત અધ્યાપકોને એક ખાસ વર્ગ અમારી યોજનામાં રાખ્યો છે. બહારના મુખસિક્ક વિક્કાનોના સંપર્કથી આ સ્થળ જરા પણ વંચિત ન રહે એ આશય આ યોજનાનો છે. મન અને શુદ્ધિના વિકાસ સાથે શારીરિક વિકાસની સંપૂર્ણ યોજના પણ અમે તૈયાર રાખી છે. આધુનિક સાધનોથી સંપન્ન એક વિશાળ વ્યાયામશાળા માટે અમે ૫૦ વીધાં જમીન અલગ રાખી છે. તેમાં બધીજ રમતગમતો અને વ્યાયામ કસરતો નિષ્ણાનો રોકીને રાફ કરવામાં આવશે. અડીંના વિદ્યાર્થી શરીર, મન અને શુદ્ધિનું આરોગ્ય મેળતી પોતાને તથા દેશને ઉપયોગી નીવડે એ અમારું ધ્યેય છે.

ગમે તે કારણે કન્યા શિક્ષણ આ પ્રદેશમાં જરા મંદ રથું છે, અને ખાસ તો ઉચ્ચ કેળવણીની દિશામાં. આ મંદતાનાં કારણો શોધી અમારે તે દૂર કરવાં છે અને તે માટે સગવડ, સંભાળ અને સક્ષામતીવાળું એક અલગ કન્યાજાગ્રાલય અમે બાંધીએ છીએ. તેની દેખલાળ એક શુસિક્ષિત અને સંસ્કારી અધ્યાપિકાને હસ્તક રહેશે સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ જોઈહુંજ વિદ્યાર્થિનીઓને પણ મુલભ બનાવવું એ આશય અમે રાખ્યો છે અને તે માટે જોઈહતી બધીજ સામગ્રી અમે એકવ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.

આટલી મોટી યોજનામાં ખર્ચ પણ થયો થાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી અધ્યાપકાથી માંડીને ઉપયોગની નાનામાં નાની વસ્તુ પણ ઉત્તમ ક્વૉલિટીની જ મેળવવી એ અમારું ધોરણ છે. આ બધાં માટે જોઈએ તેટલો ખર્ચ કરવા અમે તૈયાર છીએ, કાચુ અમારે મન શિક્ષણ એ કાંઈ વેપારધંધો નથી. અમને તો સતોષ છે કે જોઈએ ખર્ચ થાય છે તેટલો જગતના વિકાસમાં જ થાય છે અને એ ખર્ચ વડે તથા કાર્ય-કરોના શ્રમથી, પુરાયેલા પાયા ઉપર ભાવિ પ્રજાના જીવનની ઇમારત દૃઢતાથી ઉભી રહેશે.

જેમનું નામ આ મહાવિદ્યાલય સાથે જોડાયેલું છે તે આપના વડીલ બન્ધુ સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મરણ પણ આજે અમને થાય એ સ્વાભાવિક છે. આજની અટપટી સંજ્ઞામાં એમની ખોટ પ્રજાને હરથડી સાલે છે, તેવે પ્રસંગે એક દુઃખદ વાત પણ અમને યાદ આવે છે કે એમના જેવા પ્રજાના હૃદયમાં અમર બનેલા મહાન પુરુષનું યોગ્ય સ્મારક કરવાની પ્રવૃત્તિ હજી મુઠ્ઠી થઈ નથી. પરંતુ આજે એમનું સ્મારક એમને અનિશ્ચય પ્રિય કેળવણીના વિષયમાં એમને આંગણે જ રચનામાં અમે નિમિત્ત બન્યા છીએ, એ અમે અમારું સફળાચ્ચ માનીએ છીએ. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈનો રસ એમના જન્મેજીવનની શરૂઆતથી તે અન્ત મુઠ્ઠી સનેજ રહ્યો હતો. અને બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ આ ક્ષેત્રને એમણે કદી વિસાધ્યું નથી; એટલે અહીંની શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે એમનું નામ જોડવાની અમને પ્રેરણા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ દિશામાં અમારી યોજના અને અમારી મહત્વાકાંક્ષા મોટી છે. આવતે વર્ષે સને ૧૯૪૮માં જ, ઇંગ્લેન્ડની ડોલેજ અને ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ શરૂ થાય એ જાનની તૈયારીઓ અમે અત્યારથી જ હાથમાં લીધી છે.

અમારે આંગણે આ વિશ્વ યોગ આજે ઉપસ્થિત થયો છે. જે અને મહાપુરુષોને અમે અમારાં ગણ્યા છે અને જે બનેએ અમને

પોતાના મર્યા છે, એ બંનેના જીવનમાથી મેળવેલી પ્રેરણાના દોર્યા, અમે આ મનોરથો ઘડી તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાના પ્રયાસમાં પડ્યા છીએ. શુભ નિઘાથી ઉપાડેલું દરેક કાર્ય સફળ થાય છે. આ અમારું કાર્ય પણ અમારી શુભ નિઘાથી અને આપના આશિર્વાદથી સફળ થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આ મહાવિદ્યાસયનું ઉદ્ધાટન કરવામાં આપ પ્રાચીન ગામડાના ધોરણે હાલનાં ગામડાંની પુનર્ચના કરવાના કાર્યનો પાયો નાખો છો અને આપની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એક વધારાની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરે છે એમ અમને લાગે છે.

આપ ખેડિનાં નામ અને જીવનકાર્ય, અહીંની જનતાને, વિદ્યાર્થીઓને તથા અધ્યાપકોને સદાયે પ્રેરણા આપી કર્તવ્યધર્મમાં જાગૃત રાખ્યા કરે, એમ અમે પરમપૂજાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થીએ છીએ અને હવે આપને ઉદ્ધાટનવિધિ કરવા વિનયીએ છીએ."

સરદારશ્રીનું પ્રવચન

ભાઈ ભાઈજાનભાઈ, બીખાભાઈ, ભાઈઓ અને બહેનો,

ઘણા વખતથી અહીં આગળ આ જે પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે, તે નજરે જોવા ખાતર હું અહીં આવવા માગતો હતો. મે-ત્રણ વખત આવવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ એક અગર બીજા કારણે તે પરિપૂર્ણ થઈ શક્યો નહિ. થોડા વખત ઉપર તો હું અમદાવાદ આવીને પાછો ગયો, પણ અહીંયાં ના આવી શક્યો. છેવટે મહામહેનને મે-ત્રણ દિવસ કાઢીને હું અહીંયાં આવ્યો છું. આ વખતનું મુખ્ય કામ ભાઈજાનભાઈ જે કામ કરી રહ્યા છે તે જોવાનું છે. બીજું કામ મગનભાઈ ત્યાં કામ કરી રહ્યા છે ત્યાં ખેતીવાડીની કોનેજ ખોલવાનું છે. વળી રાસના એક ખેડૂત આસાબાઈ છે, તે ઘણા વખતથી આગ્રહ કરે છે કે મારે ગામ આવે, તો તેમનું કામ જોવા

જનું છે. પછી કોઈ એ ઉપરાંત બીજે જવાનો આગ્રહ કરે તો જઈ, પણ આ વખતનું કામ તો અહીંનું જ છે. અહીં ભાષણભાષણ જે અહીં નાખીને પડ્યા છે, તેમાં મારી પણ જવાબદારી છે.

ભાષણભાષણ એક કુશળ અને ગ્રાહ્ય એન્જિનિયર છે, એમણે જિંદગીનો મોટો ભાગ સિંધમાં સરકારી નોકરી કરી છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને એન્જિનિયરની જરૂર હતી, એને માટે એના પ્રમુખ સાહેબે મારી પાસે માગણી કરી.

ઇજનેરીની ખોટ

આ દેશમાં કુશળ ઇજનેરી મેળવવાની મુશ્કેલી છે. હિંદુસ્થાનને જે ઝપટાખંધ જનતામાં આગળ લાવવો હોય, તો આપણે સંખ્યાબંધ કુશળ ઇજનેરીની જરૂર પડશે. સરકાર ઇજનેરી કૉલેજો કાઢી રહી છે, પણ આવી બાબતોમાં સરકારને ભરોસે ન રહો—આપણી સરકાર હોય તો પણ—આપણે સિવાય કોઈ વસ્તુ કામમાં આવતી નથી. હું આપણમાં માનવાવાળો છું, અને ભાષણભાષણ પણ એમજ માને છે.

મેં ભાષણભાષણને કામળ લખ્યો કે પરપ્રાંતની સેવા ધણી કરી, હવે આપણા પ્રાંતની સેવા કરો; આથી તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદની જનતા કહે છે કે અમદાવાદ શહેરને આવો કુશળ અને કરકસરથી કામ કરનાર ઇજનેર પહેલાં કદી મળ્યો ન હતો.

ગામડાંમાં કામ કરો

૧૯૪૨ની લડત ત્યારે ચાલુ થઈ ત્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર સરકારનો હાથ પડ્યો. તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીના સ્ટાફ અને આશીસરોમાંથી કેટલાક જેલમાં ગયા, કેટલાકે નોકરીઓ છોડી અને કેટલાકે ભાગ્યા. ભાષણભાષણ મુદરાઈ છોડીને અહીં આવ્યા. હું ત્યારે છૂટીને બહાર આવ્યો, ત્યારે એમણે એમનું સ્વપ્ન મને

‘સમગ્રન્યુ’ અને ક્યું કે મારે હવે ચરોતરમાં કામ કરવું છે. મને પણ
મેં ગમ્યું અને મેં એમને સંમતિ આપી.

મેં એમને ક્યું કે શહેરોમાં કામ કરનારાઓ તો ઘણા મળે છે.
હિંદુસ્થાન તો ગામડાંમાં વસે છે, આપણે તો ગામડાંને ઉડાડવાં છે,
એટલે તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ તો ગામડાંમાં કરવાનો છે; શહેરો તો
પોતાનું ફાડી લેશે. તમે આપણા એનોને લાલ આપો. ભજનરનો
લાલ આપણા જ લોકોને મળે તો તે સાર્યક કહેવાય; નહિતર ભજનર
નકામું છે. ભજનરનો આપણે વેપાર ના કરવો જોઈએ.

બીખાભાઈએ ચરોતર એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીમાં થાય એટલું ક્યું,
અને હવે ભાઈશાહભાઈને કામ આપવા તૈયાર થયા છે.

સ્વપ્ન જેવી લાગતી સાચી વાત

હું ત્યારે જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો, અને આ બન્ને જણે આ
દેખના મારી પાસે મૂકી, ત્યારે મેં ક્યું કે, તમારી વાત સાચી છે,
સારી છે, પણ લોકો માનશે નહિ. સ્વપ્ન જેવી લાગે છે. જો તમે કરીને
બતાવો તો લોકોને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય અને એમનો સાથ મળે. મારો
તો તમને પૂરેપૂરો સાથ છે જ. આ કામ દ્વારા આપણે હિંદુસ્થાન પાસે
એક નમૂનો રજૂ કરી સકીશું. જો ભાઈશાહભાઈનું સ્વપ્ન સફળ થાય
તો બુકર ટી વૉશિંગ્ટને અમેરિકામાં જેવું કામ ક્યું છે, તેવું જ અહીંયાં
આપણે ત્યાં પણ કામ થાય.

મેં એમને ક્યું કે તમે ગાંધીજી પાસે જાઓ, એમને સમજાવો અને
એમના આશિર્વાદ માગો; પણ ગાંધીજીને તો યંત્ર સાથે મેળ ખાતો નથી !
એ ગાંધીજી પાસે ગયા, અને બન્નેએ ચર્ચા કરી, જેમાંથી એકેય થાંક
એવા નથી ! પછી ગાંધીજીએ કુમારખાને આજ્ઞાદ મોકલ્યાં. એ અહીં
આવ્યાં, ભાઈશાહભાઈએ એમને સમજાવ્યા, અને એમને મળે ઘૂંટડો ઉતર્યો.

મેં કહ્યું કે તમે ભગવાનનું નામ લઈને કામ શરૂ કરો, શુદ્ધ દાનતથી કરેલું કામ કદી નિષ્ફળ જતું નથી. સારા કામનું પરિણામ સારું જ આવશે.

ધૂળમાંથી કંચન: જંગલમાં મંગલ

તમે લોકોએ જે આકસો નવસો વીધાં જમીન આપી તેને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પહેલાં તો આ કુટાડ્યોનું સ્થાન હતું. હું નાનપણમાં અહીંથી પસાર થતો હતો ત્યારે કોઈ ચોરકુટારો છે કે કેમ તે માટે આલુભાલુ જોતો. આ જમીનમાં કંઈ પાક તો બહુ વસી ગયો એમ છે નહિ; છતાંય તમેએ જમીન આપી તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.

ભાઈજાણભાઈએ તો ધૂળમાંથી સોનું નીપજવ્યું છે. તમે જે જમીન આપી એમાંથી એક ટુકડો એમણે કામમાં લીધો, એકનો રસ્તો કર્યો, અને એક તમને પાછો આપ્યો. એ ટુકડાની કિંમત ખેતરની કિંમત કરતાં દશગણી થઈ ગઈ. તમે દાન પણ કર્યું, વેપાર પણ કર્યો અને ફાયદો પણ ઉઠાવ્યો. અને અહીં જંગલમાં મંગલ થયું! નહિ તો અહીં આટલા બધા માણસો ક્યાંથી આવવાના હતા? ભાઈજાણભાઈ અહીં આવ્યા ત્યારે તો સાદડી લઈને આવ્યા હતા. પીવાના પાણીનાં પણ ડેકાણાં ન હતાં! અહીં તે મહિનામાં ઉભું કરેલું કામ અદ્ભુત છે. એ ઉપરથી તમને વર્ષ પછી સંસ્થાનું સ્વરૂપ કેવું હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

આદર્શ ગામડું કેવું હોય?

ગામડાં નવેસરથી કેવી રીતે વસાવવાં અને આદર્શ ગામડું કેવું હોય તે બતાવવાનો અહીં પ્રયત્ન થશે. અહીં ૨૦૦૦ પ્લોટ હશે અને પ્લોટ પ્રમાણે મકાનો થશે. આજે તો ગામડાં ઉચાનીચાં, વાંકાંચૂકાં અને ગમરગંડાં છે. કોઈ ઘરનો ખુલ્લો વોકો તો કોઈનું કાનસિયું નીકળેલું છે. એમાં આંખને ગમે એવી રચના નથી કે કળા નથી.

ગામડાં એવાં ના હોવાં જોઈએ. ગામની અંદર ધૂળ ના હોવી જોઈએ. એનાથી ક્ષય થાય છે, આંખો ને ફેફસાં બગડે છે. ઘરની રહેવાની જગ્યા પણ સાફ રાખવી જોઈએ. કુદરતે આપેલી સ્વચ્છ હવાને બગાડવી ના જોઈએ. બધાને સ્વચ્છ હવા મળે એ આપણે પહેલું જોવું જોઈએ. ગામમાં ધૂળ, ધૂમાડો કે ગંદકી ના હોવાં જોઈએ. ખેડૂતોને દોર કેમ રાખવાં તે આપણે શીખવવું જોઈએ. દોરની સાથે દોર ના થવું જોઈએ. જો એમ થાય તો ખેડૂત દોકરો ખાય. દોર ને જનવર એવાં હોવાં જોઈએ કે જેને જોઈને આપણી આંખ ખુલે થાય. શિવજીની પાસે પોકરિયા હોય છે એવાં આપણાં જનવર હોવાં જોઈએ. ખેડૂતે પોતાના દોરને એવી રીતે રાખવાં જોઈએ કે એનામાં રહેલી માણસાઈ દેખાઈ આવે. આમ કરી શકે એજ સાચો ખેડૂત।

આજ તો દોરની આગુબાગુ છાણ, મુતર, મચ્છર, માખી, ગંદકી વગેરે હોય છે. એનાથી રોગ થાય છે. એ ખેડૂતનું જીવન નથી પણ સાક્ષાત નરકવાસ છે.

ગામડું એ પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જે નમુનેદાર હોય. ગામની અંદર ફેફડેકાણે શૌચક્રિયા કે પેશાબ માટે ન બેસવું જોઈએ. બાળકો પણ ગંદકી ન કરે એ માખીપોએ જોવું જોઈએ. આપણે આપણી જિંદગી જનવરો જેવી ના રાખવી જોઈએ. મેલું ક્યાં જાય છે, એની તો ખખર પણ ના પડવી જોઈએ. ખરી રીતે તો પાપખાના અને દીવાનખાના વચ્ચે ફરક ના હોવો જોઈએ. આવું આદર્શ ગામ વસાવવાની કલ્પના અહીં નકશા ઉપર છે. ભાઈલાલભાઈની આ કલ્પના જો સફળ નીવડે તો એ હિંદુસ્થાન પાસે આદર્શ પદાર્થ પાડીપે મૂકવા જેવી છે.

અંગ્રેજોનો એક મારો ગુણ

ખેડા જિલ્લામાં જેટલી કેળવણીની સંસ્થાઓ છે, તેટલી બીજા ક્યાંય નથી. અહીં દર જગ્યા કે માર માટે એકાદ લાઈબ્રેરી છે. હવે તો કોલેજો પણ થવાની છે, કોલેજો કરી હોય તો તે જુદું જુદું

ગામ કરવાનો મોહ ના રાખવો જોઈએ. એથી કામ વહેંચાઈ જઈને બગડે છે. આપણને નામનો મિથ્યામોહ ના હોવો જોઈએ. ઉત્તરસંડા, નડિયાદ, પેટલાદ એમ દરેકે કોલેજો થતી રહે તો કામના ટુકડા થઈ જાય. હું એ બંધાને સમજતી રહું કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. હું તો માત્ર બંધાને સજાહુ આપું કે આવું કામ કરવું હોય તો તે અંગ્રેજોની પેઠે કરવું. એ લોકો જો હૉસ્પિટલ બાંધશે તો તે અનેક નહિ બાંધે પણ એક બાંધશે, અને બધા દાનાઓના નામની ત્યાં તકતી મૂકશે, પણ કામના ટુકડા નહિ કરે. તેઓ એક જગ્યાએ એકજ સંસ્થાને દાન આપીને શોભાવશે. ઈશવણીની સંસ્થાઓમાં પણ આપણે એમજ કરવું જોઈએ.

અહીં આગળ દર્શના એવી છે કે, સાયન્સ, આર્ટ્સ, એન્જીનિયરિંગ વગેરે દરેક વિષયની એક એક કોલેજ કરવી. આપણા પ્રાંતમાં આવી શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચલાવવા માણસો મેળવવાની મુશ્કેલી છે. એવો વિદ્યાનો શોખ તો મહારાષ્ટ્રમાં છે. આપણે તો વેપારમાં પડેલા છીએ ખેડૂતો પણ તમાકુનો વેપાર કરે છે, પણ એ તો ખેતીનો એક ભાગ છે, વેપાર નથી. આપણો ખેડૂતોનો ધર્મ જુદો છે.

સાહસિક બનો : પરદેશ ખેડો

હવે હું તમને એક વસ્તુ કહેવા ઇચ્છુ છું. આ ભાગમાં વસ્તી વધારે થઈ ગઈ છે. જમીન ઉપર નિર્વાહ થતો નથી. ટુકડા બહુ પડી ગયા છે. તમ્બુલમ્બુ જમીન માટે પણ ખૂન થઈ રહ્યાં છે. એમાં બહુ સાર નથી. ઇશ્વરે બુદ્ધિશક્તિ આપી છે, તો દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં મજે ત્યાં જવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાના દરવાજા બંધ થયા છે; પણ બીજાં ઘણાં દેશો છે કે જ્યાં જોઈએ એટલી જ્યાં મજે છે. આપણામાંથી સાહસિકપણું ન જવું જોઈએ. આપનો દુવો ઝિંડો હોય માટે ડુંગી મરાય નહિ. ધરતી માત્ર આપણી જન્મભૂમિ છે. અંગ્રેજો એક નાના સરખા ટાપુ ઉપરથી આખી દુનિયામાં

દેશાયા છે. આપણે એમની પેઠે રાજ નથી કરવું પણ હવેનું નામ લાઇને ઇન્ટરન આગ્રહી રાજ્યો પેદા કરવો છે.

હવે એક બીજી વાત અહીં ખેડૂતનો એક વર્ગ એવો છે કે જેણે સારી રીતે જમીન ખેડીને ધરતીને દાપારી છે; પણ બીજો એક વર્ગ એવો છે કે જેની પાસે થોડીક જમીન તો છે, પણ તે જમીન સાથે એકદાન થઇ શક્યાં નથી, તેને તે શોભાવી ગયો નથી. એ મજૂરી ઉપર પડ્યો છે. છતાં તે પણ પૂરીપાંધરી કરી શકતો નથી. હવે તેનાં હાડકાં ચોર થયાં છે. આ વર્ગને અહીં 'ધારાળા' કહેવામાં આવે છે. એમને વળી રજપુત થવાનો શોખ લાગ્યો છે. કેટલાક જુવાનિયાઓ તેમને વર્ગચિન્નક્રમાં નાખવા માને છે. તેઓ આજ બુધી મજૂરોને જમીનદારો અને કારખાનાવાળાઓ સાથે લડાવના એ હું સમજી શકું છું; પણ જમીનના નાના નાના દુકડાવાળા ખેડૂતો સાથે મજૂરોને લડાવવા એ તો બન્નેને મારવા અણગમ છે. એ એશ્વરમાં આપણે ન પડવું જોઈએ. ભુદિનો ઉપયોગ કરવો અને ધરતીનો નવો ખૂણો શોધી લેવો. દુનિયા હવે સાકડી થઇ ગઇ છે. દિલ્હી તરુ કલાકમાં અને અમેરિકા બે દિવસમાં પહોંચી શકાય છે. એવા સમયમાં જહાઝ જતાં મુશ્કેલી ન જામવી જોઈએ. બ્રિટિશ, ત્રિનિગદ, મોરેશિયસ વગેરે સાહસિકો માટે ખુલ્લાં છે.

હૃદયપૂર્વકનો સાથ આપજો.

અહીં જે કેળવણી અપાશે તે એકલી ખેતીની નહિ, પણ સાથે સાથે ભુદિ અને સાહસ કેળવવાની પણ હશે. હવે પછીની કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે જે કારકુનો તૈયાર કરવાને જલ્દે સ્વતંત્ર હિંદુ-સ્થાનના નાગરિકો તૈયાર કરે, એવી કસ્ટના લાઇસાવસાઇની છે. અને તેને માટે આ સંસ્થા છે, અને તેથીજ મેં તેમને પૂરેપૂરો સાથ આપ્યો છે.

હું તમને એક વિનંતિ કરવા માગું છું. તમે જ્યાં આ સંસ્થાને હૃદયપૂર્વકનો સાથ આપજો. પૈસાની બહુ કિંમત નથી. સારું કામ થયું તો પૈસા તો મળી રહેશે. દાન કરનારા માણસોને દાન ક્યાં કરવું તેની સજ નથી પડતી. દાનને પાત્ર જ્યાં મળે તો તેઓ તુર્ત જ દાન આપે છે. માણસ કમાઈ જાય છે, પણ કમાણીનો ઉપયોગ ક્યાં કરવો તેની તેને સમજ પડતી નથી. જાત તોડીને કામ કરનારને ધનિકો પૈસા આપી જાય છે. હિંદુસ્થાનના કેાઇપણ માણસને દાન કરવું હોય તો તે આખો માંચીને ગાંધીજીના યોગામાં પૈસા નાખી જાય છે.

અહીં બાઇલાલભાઈ તેર મહિનાથી બેઠા છે. એ ખેડૂતોને ઉભા કરવામાં બાકીની જિંદગી ખર્ચવા માગે છે, એટલે ખેડૂતોને વિશ્વાસ આપ્યા સિવાય રહેવાનો નથી. પૈસા તો મળી રહેશે, એમાં તમારા દિલનો સાથ જોઈએ. એ સાથ હું તમારી પાસે માગું છું.

અરપૃથ્થતાનો નાશ કરો.

હિંદુ સ્વતંત્ર થવાનું છે. તેમાં આપણે ક્યાં છીએ તેનો અત્યારથી વિચાર કરવો જોઈએ. આજ સુધી તો આપણે પરદેશી રાજ્યના ભરોસે બેઠા હતા. હવે આપણે આપણું પોતાનું રક્ષણ કરનાં શીખવું જોઈએ. આપણું સામાજિક જીવન એ પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે આપણી વચ્ચે રહેતા ગરીબ અને ઉતરતા લોકો અને જેને અવકાશ આપે છે એવા માણસોને આપણી બગેરે જનાવવા જોઈએ. ગાંધીજી તો કહેતા, આપ્યા છે કે અરપૃથ્થતાનો નાશ કરવો જોઈએ. મને ખીક છે કે ગુજરાત એ બાબતમાં છેલ્લું રહેશે. આપણા મુલકની અંદર કોઈ અરપૃથ્થ રહેવો જોઈએ નહિ. કોઈ આપણાથી ઉતરતો છે, એમ કહેવું ન જોઈએ. હાલથી કોઈને છુટું ન લગાડવું જોઈએ. કોઈ આપણાથી શ્રીમંત હોય તો તેની ક્યાં ન કરવી જોઈએ. કોઈ આપણાથી ગરીબ હોય તો તેનો નિરુકાર ન કરવો જોઈએ. સ્વતંત્ર હિંદના નાગરિકોમાં એકતાનો ભાવ અને પ્રેમભાવ હોવો જોઈએ. તે નહિ હોય તો સ્વતંત્રતાને આપણે શોભાવી નહિ શકીએ.

સ્વતંત્ર હિંદનાં ગામડાં

આ સંસ્થાને શ્રેણાવતી હોય તો તમે તેને દિવનો સાથ આપીને તેના આદર્શને અપનાવજો. આપણી આસ્થાસ જે ગામડાં પોલાં છે તેની અંદર શું શું ફેરફાર કરવા, તેને ચોકખું પાણી કેવી રીતે પૂરું પાડવું, એની ગંદકીનો કેવી રીતે નિકાસ કરવો, ફળાફૂલ કેવાં ઉછેરવાં, એનાં દોર કેવાં હોવાં જોઈએ, એ બધી વસ્તુ જે આપણે અહીં કરી બતાવીશું તો હિંદુસ્થાન પાસે એક નમૂનો મૂકી દઈશું. હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થવાનું છે તે સંબંધી તો હવે કાંઈ હિંદુસ્થાનીના મનમાં શંકા રહી નથી, અંગ્રેજોએ તો કહી દીધું છે કે '૪૮ના જૂન પહેલાં અમારે જીતું જ છે. તમે તમારૂં સંભાળો એટલે આપણે તો અંત્યાત્મી સમજી લેવું જોઈએ. સંભાળવું હોય તો તો ગામડાંજ સંભાળવાં જોઈએ. શહેરના લોકો આપસમાં લડશે તો તેનું તો તે જાણે. ગામડાઓમાં એ રોગચાળો આવવા નહિ દેવો જોઈએ. અહીંયાં ગામડામાં સામ્યવાદ, કૌમવાદ, કે બીજા કોઈ પ્રકારનો વાદ ન હોવાં જોઈએ. અહીં તો કુટુંબવાદ હોવો જોઈએ. આ સંસ્થામાં એવું શીખવવાનું છે કે માણસ ઇજ્જત આપણી પોતાનો ધર્મ કરીને સરળ જીવન કંઈ રીતે ગાળી શકે. સાથેસાથે આ સંસ્થામાં એવા ગામની રચના કરવાની છે કે હિંદુસ્થાનનું આદર્શ ગામડું કેવું હોય તે લોકોને બતાવી શકાય.

મારી પાસે તો વિદ્યાલય શું ખુલ્લું મુકાવવાનું હતું કે પણ ભાઈલાલભાઈના આગ્રહથી વિધિ કરવા આચ્છે. એની વિધિ કરવાની કાંઈ જરૂર ન હતી. ભાઈલાલભાઈએ પોતે વિદ્યાલય ખુલ્લું મૂક્યું હોત તો વધુ ચોચ લાગત, કારણકે મહેનત એમની છે.

જે નામની સાથે આપણે સંસ્થાને જોડીએ છીએ એ નામ ત્યારેજ સાર્થક કહેવાય કે જ્યારે તેમનામાં જે ભાવના, ત્યાગ, હિંમત, દેશપ્રેમ વિગેરે ઝળે હતા તે આપણે અપનાવીએ, તોજ આપણે તે નામને શ્રેણાવી શકીશું. કાર્યકર્તાઓના મનોરથો સફળ થાઓ એમ

હું ઇચ્છું છું. તમે અંધા એમને દીલનો સાથ આપો, અને એવી આદર્શ સંસ્થા ઉભી કરો કે લોકો દુઃસ્વસ્તી અહીં જોવા આવે. ઇશ્વરના આશિર્વાદની પાવના સાથે હું આ સંસ્થા ખુલ્લી મુકાયેલી જાહેર કરું છું. જે લાઘવોએ દાન કર્યું છે તે લાઘવોને હું મુનારક-આદી આપું છું. ઇશ્વર સર્વનું કલ્યાણ કરે!

તા. ૬મી એપ્રિલની સવારે સરદારશ્રીએ હરમસદ ગામે સાહરમા કન્યાશાળાની ઉદ્ઘાટન વિધિ કરતાં જમા થયેલી જંગી મેદનીને સમોદયતાં પોતાને માથે કામનો અત્યંત બોજો હોવા છતાં ત્રણ વધારાનાં કામોનો બોજો હોવાનું જણાવી કહ્યું હતું કે એ ત્રણ કામોનું ધર્મનું ત્રણ મારે માથે હતું એ ચૂકવવા હું વખત કાઢીને નીકળ્યો છું. એ ત્રણ અઢા ના કરું તો મારી સફળતા ના થાય. એ ત્રણ કામોમાં મુખ્ય કામ લાઘવાલલાહનું વિધાનગર જોવાનું હતું. કારણ મેં તેને આ આડા માર્ગે ખેંચાડ્યો છે. એનો અખતરો નવા પ્રકારનો છે, જે સ્વતંત્ર હિંદુસ્થાનમાં આદર્શ ગામ કેવું હોવું જોઈએ તે જતાવશે.

ખીજું કામ આણંદમાં જે મોટી સંસ્થા કાઢી છે તે અગેનું છે. આ માટે મેં જેતમાં જતા પહેલાં કામ કર્યું હતું અને મુંબઈ સરકાર પાસેથી ૬૨ વરસે કાયમ રૂપિયા મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. ત્યાં મગનલાહ ખેડા છે. તેઓ આપણા જીવાનોને ખરી કેળવણી આપશે. ત્રીજું કામ રાસનું હતું તે ગઈ કાલે પતાવી દીધું છે, પણ આ ત્રણેયમાં સૌથી અગત્યનું કામ તો લાઘવાલલાહનું જ હતું.

સ્વતંત્ર હિન્દમાં આદર્શ ગ્રામજીવન કેવું હોવું જોઈએ, ગ્રામોદ્યોગ કેવી રીતે ખીલવવા જોઈએ, વગેરે કાર્યો હવે કરી જતાવવાનાં છે. લાઘવાલલાહએ આ કાર્ય માથે લીધું છે, એને સાથ આપવા અહીં આવ્યો છું. એમણે જે નગર ઉભું કરવા માંડ્યું છે એની સાથે માડં નામ જોડી દીધું છે; એટલે જો એ ગામ બુકું થશે તો માડં નામ પણ બુકું જનશે અને જો એ સાડં થશે તો માડં નામ સાડં થશે, એટલે મારે આખે જ છૂટકો હતો.

પ્રકરણ ૯ મું.

એન્જનિયરિંગ કૉલેજની પૂર્વ તૈયારી

તા. ૬મી એપ્રિલે સરદારશ્રીએ બરોડાથી અમુનગાલ ખેતીવાડી કૉલેજનો પાથો નાખ્યો. આજે તે સ્થળે એક સુંદર લગ્ન ઈમારત ખડી થયેલી છે. કૃષિગોવિદ્યાભવન અને ખેતીવાડી કૉલેજમાં સરદારશ્રીએ ધાયુ' હતું તેના કરતાં પણ ધણુંજ સરસ કામ થઈ રહેલું છે, અને તેઓ જો આજ જીવતા હોત તો એમના હર્ષનો પાર ન રહેત. ડૉ. મગનભાઈ પટેલે સરદારશ્રીની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા માટે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ વધારે પગારની અને વધારે સત્તાવાળી જગ્યાઓ જતી કરી છે, અને આ એક જ સ્થળે પઠાંકી વાળીને બેઠા છે. સરદારશ્રીના આજીવનના પ્રોત્સાહનો આ છેલ્લો દિવસ હતો.

સરદારશ્રી દિલ્હી ગયા પછીથી તરતજ એપ્રિલના છેલ્લા અડવાડિયામાં શ્રી ધનશ્યામદાસ ખીરલાનો પત્ર આવ્યો હતો. એમણે મને પૂછાવ્યું હતું કે ખીરલા એલ્યુકેશન ટ્રસ્ટમાંથી આજીવનમાં એન્જનિયરિંગ કૉલેજ બંધાવવાનો વિચાર છે. એના નકશા અને અંદાજે તૈયાર કરાવવા માટે મને સૂચન કર્યું હતું. શ્રી ખીરલાજી જેવા દાનેશ્વરી જો પૈસા આપનાર હોય તો પછી નાની એન્જનિયરિંગ કૉલેજ કરવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. ખીરલાજીના નામને જોગે એવી હિન્દી એક સારામાં સારી એન્જનિયરિંગ કૉલેજ થાય એવા નકશા કરાવવાની તૈયારી કરવા માંડી. કરાંચીથી શ્રી જુઝરકરે એન્જનિયરિંગ કૉલેજ માટે નકશા મોકલાવ્યા.

હતા, તેમાં પણ કેટલોક ઉમેરો કરીને એન્ટ્રનિયરિંગ કૉલેજનો નકશો તૈયાર કરાવ્યો અને એનો અંદાજ ખત્રીસ લાખ રૂપિયા આવ્યો. જો કે મકાન પૂરું થનાંમાં તો દેશની પરિસ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને અમારા વિચાર અને શક્તિમાં પણ પલટા આવ્યા; જેથી એન્ટ્રનિયરિંગ કૉલેજ પૂરી થતા થતામાં તો રૂપિયા પચાસ લાખ ખર્ચાઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં તેના વિકાસ માટે હજી પણ ઘણા વધારે રૂપિયા ખર્ચાશે.

તા. ૧૮મી જુને ખીરલા એન્જ્યુકેશન ટ્રસ્ટના સેક્રેટરી શ્રી પાન્ડેહનો તાર આવ્યો કે તેઓ પ્લેનથી અમદાવાદ આવે છે અને તેમને વલ્લભ વિદ્યાનગર લઈ જવાની અમારે વ્યવસ્થા કરવી લાઘત્રી બીખાભાઈ મોટર લઈને અમદાવાદ ગયા. અમારી પાસે તે વખતે તો મોટર ન હતી અને કામ શરૂ કર્યાને દસ વર્ષ થયાં છતાં આજે પણ મોટર નથી. પણ આણંદ, મોગરી અને ચિખોદરાના ગૃહસ્થોનો સંસ્થા તરફ એટલો બધો સહભાવ છે કે જ્યારે જ્યારે અને જેમની જેમની મોટરો મગાવી હતી તેમણે ઘણી ખુશીથી પેટ્રોલ ભરીને મોટરો મોકલાવી આપી છે, લાઘત્રી બીખાભાઈ શ્રી પાન્ડેહને લઈને વિદ્યાનગર આવ્યા. તેઓ આમો દિવસ વિદ્યાનગરમાં રહ્યા. અકીયાં એક વર્ષમાં થયેલી પ્રગતિથી તેઓ ખૂબ પ્રમાણિત થયા. ખીરલાહના એન્જ્યુકેશન ટ્રસ્ટનો તેઓ વડીલદાર હતા. એમને હાથે કંગેડો રૂપિયાનાં કામ થયાં હતા; જેથી અંકુશોના સમયમાં પેસા પાસે હોવા છતાંય કામ કરવાનાં શી મુશ્કેલીઓ પડે છે તેનો એમને જાન અનુભવ હતો. જ્યારે અમારે તો એ બધી મુશ્કેલીઓ ઉપરાન્ત પેસા મેળવવાની પણ મુશ્કેલીઓ હતી, જેથી અમારા કામની બાબત સારી કંઈ કરી હતી અને અમારા કામ સંબંધે શ્રી ખીરલાહને એક ઉત્તમ રિપોર્ટ કર્યો.

તા. ૨૫મી મેને દિવસે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ નીમેલી કમિટીના સભ્યો અમારું કામ જોડાણ આપવાને લાયક છે કે નહિ તે જોવાને આવ્યા હતા. અને પાંચ છ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં જે કામ કર્યું

તે જોઇને એમને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને વિશ્વભાઈ પોતે જોડેજોડે
ખી. એ. અને ખી. એસસી. મુધીના અભ્યાસક્રમ માટે વર્ગો ખોલવાની
અને મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાણ આપવાની ભલામણ કરી. તે
વખતના મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર અને મુંબઈ હાઇકોર્ટના
વડા ન્યાયાધિશ જસ્ટીસ યાગલાને જોડેજોડા પ્રથમ દિવસે મંગળ પ્રવચન
માટે શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલે આમંત્રણ આપ્યું, અને જસ્ટીસ યાગલાએ
એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. તા. ૨૧મી જુનને દિવસે સવારમાં ગુજરાત
મેક્ષમાં જસ્ટીસ યાગલા અને શ્રી ગોરધનભાઈ આણંદ આવી પહોંચ્યા.

સરદારશ્રી આપ્યા ત્યારે તો અમારી પાસે ધણા ખાલી એરડા
હતા જેથી સરદારશ્રીની રહેવાની વ્યવસ્થા અમે વસ્ત્રજન વિદ્યાનગરમાં
કરી હતી, પણ ૨૧મી જુનને દિવસે તો 'વંકુઠ નાનું' અને ભગતડાં ધણાં
એવી રિથિતિ અમારી થઇ હતી. જંગલમાં ઉભી થતી જોડેજોડામાં અનેક
અગવડો પડશે, એવું જાણ્યા જતાંય પાંચસો વિદ્યાર્થીઓ આવી
પહોંચ્યા હતા. પ્રોફેસરો પણ બધા આવી ગયા હતા. લગભગ બધા
પ્રોફેસરો બાળજન્યનિ ઘેર મૂકીને છોડેછડા આપ્યા હતા; જતાંય
આવેલા માણસો માટે જેમનેમ કરીને સુવાની સમવડ થઇ હતી. જેથી
જસ્ટીસ યાગલાનો હિતારો અમે કૃષિગોવિદ્યાભવનના અનિયંત્રિતમાં
રાખ્યો હતો.

સવારનો આ નારતો પતી ગયા પછીથી અમે એમને કૃષિગો-
વિદ્યાભવનની ટાળા, ખેતી, કૃષિગ્રામ અને ત્રાયો તથા ડેરી ખતાવ્યાં.
ત્યાંથી ચરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીમાં લઇ ગયા અને સોસાયટીની
ગમી પ્રદર્શિઓનું નિરીક્ષણ કરાવ્યું. જ્યોતના ખાણા વખતે અમારી
બધી યોજના સમગ્રની અને થોડાક આરામ પછીથી ઝોંક વાંચનાના
મુખારે અમે એમને વસ્ત્રજનવિદ્યાનગરમાં લઇ આવ્યા. જમીન ઉપર પગ
મૂક્યો ત્યારથી સવા વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં ધણેશું કામ એમણે જોયું
અને એમને ધોંટા હાર્ષ થયો. ભાઈશ્રી ગોરધનભાઈને એમણે ચાન કરી

કે તમે મને અહીં આવવાનું ન્યારે આમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યારે મને એમ લાગ્યું હતું કે તમારા જેવા ધણા વર્ષના જુના મેકેડીતે ના શી રીતે પડાય ? તે વખતે તો તમારા ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિથી મેં અહીં આવવાની હા પાડી હતી; પણ અત્યારે હું તમને ખરા હૃદયથી કહું છું કે અહીં મને લાવી તમે મારા પર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. નવે સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે ગુજરાતમાં આવી ચીજો બની રહી છે.

સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જસ્ટીસ યાગલાએ એમનું મંગલ પ્રવચન કર્યું. વિદ્યાર્થીઓને 'આવી સંસ્થામાં બસવા આવવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો. કાર્યકર્તાઓ માટે બે સારા શબ્દો' કહ્યા. આવું બન્ય મકાન આટલા ટૂંકા ગાળામાં શી રીતે થયું એ બદલ આશ્ચર્ય બતાવ્યું અને મંગલ પ્રવચનને અંતે તો તેમણે હા કરી નાખી. એ ખોલ્યા કે આજે આવી બન્ય સંસ્થાના જોડાણથી મુંબઈ યુનિવર્સિટી ગૌરવશાળી બની છે. જસ્ટીસ યાગલાને તો અમારી સંસ્થા પ્રત્યે એટલું બધું મમત્વ બંધાયું હતું કે ન્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો કાયદો ઘડાઈ રહ્યો હતો ત્યારે એમની સહાનુભૂતિથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ દરાવ પસાર કર્યો હતો કે વસ્ત્રભવિદ્યાનગરમાં સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી થતાં સુધી વસ્ત્રભવિદ્યાનગરની કૉલેજને મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે રાખવી અને આ દરાવ મુંબઈ રાજ્યને મોકલાવી આપ્યો હતો. ૧૯૪૯ના ફેબ્રુઆરીમાં તો એ ન્યારે નડિયાદની કોર્ટ તપાસવા આવ્યા હતા, ત્યારે વિદ્યાનગરની પ્રગતિ જોતા માટે તેઓ વગર આમંત્રણે અચાનકે આવી ચડ્યા હતા અને અમને ઉત્સાહિત કરે એવા બે ખોલ કહી ગયા હતા.

તા. ૨૧મી જુને જસ્ટીસ યાગલાએ મંગલ પ્રવચન આપ્યું હતું. તે વખતે સરદારશ્રીનો સંદેશો આવ્યો હતો. તેમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો હતા: "હું જાને હાજર નહિ હોવા છતાં મારો જીવ આ પ્રસંગે ત્યાંજ હશે એમ સમજાવે. કૉલેજમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ

સાહસ, આત્મવિશ્વાસ અને દૃઢતા કેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચારિત્ર્ય વિનાનું ભણતર કર્યા કામનું નથી. આપણે સ્વપ્નનું ભાસ્તના નાગરિક તૈયાર કરવા છે. તેમને નોકરી શોધના લૂણા પાંગળા નથી બનાવવા એ જ્ઞાનમાં ગ્રાખનું જોઈએ. કૌલેજો તો ઘણી છે અને ઘણી ઘણે પણ આપણો આદર્શ ચરેતરને સ્વપ્નનું ભાસ્તમાં એક આદર્શ પ્રદેશ બનાવવાનો છે. એ માટે સેવાભાવી, સાહસિક, નીડર અને ખડતલ સૈનિકો તૈયાર કરવાના છે. ગુજરાતના નવજુવાનોને શારીરિક સંપત્તિનું ભાથું મધાવવાંની ખાસ આવશ્યકતા છે. દુનિયા ઝડપથી આગળ ધપી રહી છે. આપણે પાછળ પડી રહેલા હોએ એટલે દોડવું પડશે.

જરૂરી સ આગવાના નામ સાથે શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શ્રી ગોરધનભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ એ સૌજન્યના વતની છે. હું જ્યારે ૧૯૨૦માં પૂનામાં મુપરિ-ટેન્ડિંગ એન્જિનિયરની ઓફીસમાં પર્સનલ ઍસિસ્ટન્ટ તરીકે કામ કરતો હતો ત્યારે શ્રી ગોરધનભાઈ પૂનામાં ફરગ્યુસન કૌલેજમાં ભણતા હતા. પૂનામાં ગુજરાતી બંધુ સમાજ સ્થપાવું તે વખતે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની આગેવાની શ્રી ગોરધનભાઈ પાસે હતી. ખી. એ. પાસ ધયા પંડીથી એમણે મુંબઈના 'હિન્દુસ્થાન' પત્રના સંચાલનની જવાબદારી લીધી હતી અને તેના અધિપતિ તરીકે તેનું સફળ સંચાલન કર્યું હતું. આ અરસામાં તેઓ અવારનવાર પૂનામાં આવતા અને મારે ત્યાં ઉતરતા. અમે બન્ને મિત્રો બની ગયા હતા. પંડીથી તો હું સિંચમાં મથો અને ધણી વરસો સુધી અમે મળી શક્યા ન હતા; પરંતુ તેઓ 'હિન્દુસ્થાન'ના અધિપતિ તરીકે વીર વિદ્યુત્તભાઈ પટેલના સંપર્કમાં આવ્યા હતા.

શ્રી વિદ્યુત્તભાઈનો તેમણે અતિ વિશ્વાસ અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શ્રી વિદ્યુત્તભાઈની ઈચ્છા હતી કે એમણે સમકાલના પાત્રું. એ એમના સ્વભાવને અનુકૂળ પમ્તુ હતું પરંતુ સાથે સાથે એ બહુ જ સ્વમાની હતા.

પોતાની ધધાંતી આવક ના હોય અને દેશસેવા માટે રાજકારણમાં સંપડાવવું હોય તો પૈસા માટે શ્રીમતો ઉપર આધાર રાખવો પડે. શ્રી ગોરધનભાઈના સ્વભાવને એ બિલકુલ અનુકૂળ ન હતું. આર્થિક લાચારી ભોગવી દેશસેવા કરવી એના કરતાં પૈસા કમાઈને બને. એટલી સેવા કરવી એ રાહ એમણે લીધો.

‘હિન્દુસ્થાન’ પત્રમાંથી એ છટા થયા પછી એમણે મેસર્સ ગોરધન-દાસ દેસાઈની પેઢી મુંબઈમાં સ્થાપી અને એને ઉત્તમ રીતે સમૃદ્ધ કરી. સેવાના ક્ષેત્ર તરીકે તેમણે વિશેષ કરીને મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પસંદ કરી. પૂના, ક્ષાર્ણટક અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓ જુદી પડતા સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સીન્ડિકેટ અને સેનેટમાં એમણે ઐતિહાસિક ભાગ લીધો. આ દરેક સ્થળે શ્રી ગોરધનભાઈના બ્યક્તિત્વની છાપ પડી હતી. શ્રી વિદ્યભાઈ પટેલ જીવ્યા ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ એકનિષ્ઠાથી એમણે એમની સેવા કરી હતી. મરણ વખતે તેઓ શ્રી વિદ્યભાઈ પાસે વિથેનામાં હાજર રહ્યા હતા અને અન્તિમ ક્રિયા માટે એમનું શમ મુંબઈ લઈ આવ્યા હતા. એમની રાકડ રકમનો હવાલો અને એમનું વીલ શ્રી ગોરધનભાઈને સુપ્રત થયાં હતાં.

અમારી આદર્શ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ સાથે અમે શ્રી વિદ્યભાઈ પટેલનું નામ જોડ્યું હતું અને ત્યાં શ્રી વિદ્યભાઈના સ્મારકની વાત થાય ત્યાં શ્રી ગોરધનભાઈથી હાથ જોડીને ખેસી સહેવાય જ નહિ. શરૂઆતથી જ તે બહુ ઉમંગભરે અમારી યોજનામાં ભાગ લેતા હતા. આ વખતે તેઓ શ્રી વિદ્યભાઈના જીવનચરિત્રનાં બે હજાર પાનનો ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખી રહ્યા હતા, છતાંય તેઓ અમારે ન્યારે ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે આજુદ દોડી આવતા હતા. વિદ્યભાઈ પટેલ કૉલેજના પુસ્તકાલયની યાદીનું કામ કાળજીપૂર્વક કરવાની ભલામણ એમણે શ્રી એન. એમ. શાહને કરી હતી અને શ્રી શાહે પુસ્તકાલયના દરેક વિષયનાં પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરી આપી હતી.

લાયબેરીનાં પુસ્તક ઈંગ્લેન્ડથી મેળવવાની મુશ્કેલી હતી તેથી એમણે એક્સ્ટ્રીન્સ્ટન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી સી. વ. અને સ્વ. બ. કે. કૉકરની ખાનગી લાયબેરીઓ વેચાતી લેવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તથા ડૉ. યુથીની સુન્દર લાયબેરી અને અમુલ્ય મૂર્તિસંગ્રહ વિદ્યાનગર માટે ભેટ તરીકે મેળવ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત ટ્રંક મુદતમાં બી. એ. અને બી. એસની સુધીના વર્ગો કાઢવાના હોવાથી પ્રયોગશાળાઓને લગતો સામાન ઈંગ્લેન્ડ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મની જઈને લઈ આવ્યા હતા.

પુણેતર કામોને અગ્રે ઈંગ્લેન્ડમાંથી સુક્ષ્મદર્શક યંત્રો બહાર મોકલવાની મના હતી. સીધી રીતે આ યંત્રો ન મળ્યાં ત્યારે લંડનમાંના હિન્ડ સચીવની મુલાકાત લઈને એમની પાસેથી ચાલીસ સુક્ષ્મદર્શક યંત્રોની પરવાનગી કરાવી હતી. સને ૧૯૪૮માં એન્થ્રનિયરિંગ કૉલેજની યંત્ર સામગ્રી મેળવવા માટે તો એમને સખત પરિશ્રમ દેવો પડ્યો હતો. બર્લિનના રશિયન વિસ્તારમાં પેસવા માટે તો થોડો નાસ પણ ભોગવવો પડ્યો હતો અને એ રીતે જોઈતી બધી યંત્રસામગ્રી વખતસર સઠ્ઠ આવ્યા હતા. આને પરિણામે ન્યારે પડોદરા અને અમદાવાદની એન્થ્રનિયરિંગ કૉલેજોમાં ન્યાં પૈસાનો ખર્ચ ન હતો, ન્યાં સરકારનું પીડબળ હતું અને અમદાવાદમાં ન્યાં શ્રી કસ્તુરભાઈ શેઠની સાગવગ હતી ત્યાં માલસામાન વખતસર નહિ આવવાથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની માન્યતા મેળવવામાં એક એક વર્ષ ગુમાવવું પડ્યું હતું; ન્યારે વલ્લભ વિદ્યાનગરની કૉલેજોએ જોઈતી સામગ્રી વખતસર મેળવીને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આનો સંપૂર્ણ યશ શ્રી ગોરધનભાઈને ફાળે જાય છે.

અમારી પાસે પૈસાની ખૂબ નંગી શ્રી ગોરધનભાઈનાં બીજા આવે ને જમા કરીએ અને પૈસાની ન્યારે સવડ થાય ત્યારે મોકલીએ. ઘણી વખત તો શ્રી ગોરધનભાઈની રકમ લાખ રૂપિયા સુધી જતી હતી. વેપારી પેઢીને આમ લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમ બધિયાર

પડી રહે તો કેટલી અંડચણ આવે એ સમજાય એવી વાત છે, પણ એ પણ શ્રી ગોરધનભાઈએ સહન કરી લીધું હતું. અમારે લગભગ પિરનાલીસ પ્રોફેસરો અને લેકચરોની જરૂર હતી. શ્રી ગોરધનભાઈના યુનિવર્સિટીના લાંબા અનુભવે એમને અનેક વિદ્વાનોનો સંપર્ક હતો; જેથી તેમના કહેવાથી જ એમને સારામાં સારો સ્ટાફ મળ્યો. પ્રિન્સિપાલ તરીકે કરાંચી કૉલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રી જુટાનીની પસંદગી એમણે કરી હતી. પ્રિન્સિપાલ અને બધા અધ્યાપકો શરૂઆતની ભારે અગવડો વેઠવા માટે તૈયાર થયા હતા. કૉલેજો પગભર થવામાં શ્રી ગોરધનભાઈએ આ રીતે ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

તા. ૨૨મી જુનથી વિદ્યલભાઈ પટેલ કૉલેજનું કામ શરૂ કરવા માટે પ્રિન્સિપાલ, પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓએ વર્કશોપમાંથી બેન્ચો લાવવા માટે વર્કશોપથી કૉલેજ સુધીની લાઇન લગાડી દીધી અને એ રીતે કૉલેજના ઓરડામાં બેન્ચો ગોઠવાઈ ગઈ. કેમીસ્ટ્રી, ફીઝિક્સ અને બાયોલોજીની લેબોરેટરીઓમાં ટેબલો પણ વિદ્યાર્થીઓની અને પ્રોફેસરોની મદદથી ગોઠવાઈ ગયાં. ઘણીખરી બેન્ચોનું પોલિશ થયું છે તે તે વખતે વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું હતું. કૉલેજનાં કેટલાંક બારણાંઓ પણ વિદ્યાર્થીઓના હાથે પોલિશ થયાં હતાં, લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો મોટી મોટી પેટીઓ ભરાઈને આવતાં હતાં, એ પેટીઓ ખોલી લાયબ્રેરી ગોઠવવામાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

શરૂઆતના પંદર વીસ દિવસ તો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ફીઝિક્સ લેબોરેટરીમાં સજ રહેતા હતા. એમની રહેવાની સગવડ કરવા માટે બાકરોલ જૈંઝાક નામે ઝોળખાતી ઓરડીઓ અમે પંદર દિવસમાં જ આંધી હતી. સાથે સાથે કન્યાઓનાલયના ઉપક્રા માળનું કામ પણ ચાલી રહ્યું હતું. પ્રિન્સિપાલ જુટાની કૉલેજની એક નાની ઓરડીમાં રહેતા હતા અને એમનો બંગલો વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે આપ્યો હતો. બધા પ્રોફેસરો અને લેકચરો કેમીસ્ટ્રી વિભાગમાં જે ઓરડામાં

રહેતા હતા, જ્યાં એમણે બાથરૂમ પણ પોતાને હાથે બનાવી લીધી હતી; જેથી દુકાનોના બૅન્ડોનો ઉપયોગ પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે કર્યો હતો. આ રીતે બધા વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં બની શકી હતી. અમારે રહેવા માટે પેલી જે દસ ઓરડીઓ બનાવી હતી તેમાંથી અમે ફક્ત બેજ ઓરડીઓ રાખી હતી, બાકીની ઓરડીઓમાં વિદ્યાર્થીનીઓ અને સ્ત્રી પ્રોફેસરો રહેતાં હતાં.

રસોડા માટે પટ્ટીથી કરમસદ બૅન્ડોક નામે ઓગખાની જગ્યાએ અમે રસોડાના અને જમવાના ઓરડાઓ બાંધ્યા હતા. પાછળથી છાત્રાલયો અને રસોડાનાં મકાનો થતાં આ રસોડાં અને જમવાના ઓરડાઓમાં બીંતો ભરી અમે વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની ગોડવણ કરી હતી. વિદ્યાર્થીઓ, પ્રોફેસરો અને અમારી સાથે કામ કરતા પીગ્મ કાર્પેન્ટર્સઓ માટે આ વખતે અમે એકજ રસોડું રાખ્યું હતું. જુદાંજુદાં રસોડાં માટે અમારી પાસે મકાન ન હતાં તથા રેશનિંગમાં ધઉં ચોખા મળતા નહિ હોવાથી તે લાવવાનું વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો માટે અશક્ય હતું, અને ગમે તેટલી ભાવના હોય છતાંય જે ખાવાનું ના મળે તે એ બધા અડીયાં રહી શકે એ પણ અશક્ય હતું. શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોને ખોરાકની બધી સગવડો હતી, ઉપરાન્ત આમોદ-પ્રમોદનાં સ્થાનો પણ હતાં. અમારે ત્યાં આમોદ-પ્રમોદનાં સ્થાનો તો ન હતાં જ પણ ભણેલા કે ભણતા માણસોને એમની યોગ્યતા દેવ પ્રમાણે નેહતો ખોરાક આપવો એ તો અમારી પ્રથમ ફરજ હતી.

આ સામાન્ય રસોડે જમનારા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો પાસેથી અમે દર મહિને રૂ. ૩૫૫ પ્રમાણે જમવાનો ખર્ચ લેતા હતા; જેમાં બે વખત ચા અને બે વખત જમવાનું આપતા હતા. તે વખતે ધઉંનો ભાવ કાચા મળતો રૂ. ૨૭૫ આપવો પડતો હતો. આ સ્થિતિ ખાંડ વિગેરે બધી અંકુશિત ચીજોની હતી, જેથી પહેલા સત્રમાંજ અમારે રસોડા ખાતે રૂપિયા સત્તર હજારની ખોટ આવી. અમારે નસીમે મહાત્માજીના

સખત પ્રયત્નથી બીજા સત્ર વખતે અંકુશો નીકળી ગયા અને અમારા ખોરાકના મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉકેલ આવી ગયો. ધઉનો ભાવ જે કાચા મણનો રૂ. ૨૭ હતો તે અંકુશો નીકળતાંજ રૂ. ૧૨૭ થઈ ગયો. ખાંડનો ભાવ કાચા મણનો રૂ. ૮૦થી ૧૨૦ ચાલતો હતો તે ઉતરીને રૂ. ૨૨૭ થઈ ગયો. આ રીતે ચોખા, બાજરી, તુવેર બધાના ભાવ ઘટી ગયા. ધાસનેડનો ભાવ પણ ઉતર્યો. એક ફક્ત મીસોવાળાઓએ જરા પણ સાધ ન આપ્યો જેથી અંકુશ નીકળનાંજ કાપડના ભાવ વધ્યા.

ખરી હકીકત આવી હોવા છતાંય અ્યાપિત હિતોએ ખૂમાખૂમ કરવા માંડી હતી કે અંકુશો નીકળવાથી દરેક ચીજ-વસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા છે, જેથી અંકુશો ફરીથી દાખલ કરવા. ખરી વાત તો એ હતી કે મુંબઈ, અમદાવાદ, પૂના અને સોલાપુરમાં અંકુશિત ભાવે બધું અનાજ મળતું હતું જેથી ત્યાં અનાજના ભાવ વધવાનો પ્રશ્ન ન હતો. ખાંડનો અંકુશ નીકળ્યા બરોબરજ હિન્દ સરકારે એકસાઇઝ ડ્યુટી વધારી દીધી હતી જેથી સાડા આઠ રૂપિયે મળતી ખાંડ શહેરોમાં અઢાર રૂપિયે મળતી થઈ હતી. હા, શહેરોના ગરીબ અને મધ્ય વર્ગને એક નુકશાન થયું કે તે લોકોને જરૂર કરતાં ઘણી વધારે ખાંડ મળતી હતી જેથી સાડાઆઠ રૂપિયે ખાંડ લાવીને વધારાની ખાંડ તેઓ ચાલીસ રૂપિયે મણના ભાવે વેચી દેતા હતા. આ ખાંડ વેપારીઓ ગામડામાં એંસીથી એકસો વીસ રૂપિયે મણ વેચતા હતા. અંકુશો નીકળી જવાથી શહેરના લોકોનું આ મળતર બંધ થયું અને એમને એટલું નુકશાન થયું. એ જ રીતે કાપડ પણ શહેરના લોકોને જોઈએ તે કરતાં વધુ મળતું હતું અને એ વધારાનું કાપડ કાળા બજારમાં વેચાતું હતું, તે પણ અંકુશો નીકળી જવાથી બંધ થયું.

શહેરના લોકોએ અને શહેરનાં જાપાંએ અંકુશો નીકળવાથી ખૂમાખૂમ કરી મૂકી હતી કે દરેક ચીજ-વસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા છે.

અંકુશિન ભાવે મળતું હતું. ખાંડના ભાવ તો સરકારે જ વધાર્યા હતા ; ન્યારે કાપડના ભાવ થોડા વધ્યા હતા એ વાત સાચી, પણ એમને કાપડનો કાળા બગરનો ધંધો ખોરવાઇ ગયો હતો એ જ ખરું દર્દ હતું. ધાસતેલ, કુડું વિગેરે ચીજોમાં પણ શહેરના લોકોનો કાળા બગરનો વેપાર બધે પડ્યો હતો, ન્યારે ગામડાંની એંથી ટકા વસ્તીને અંકુશી નીકળી જવાથી અનિશય રાહત મળી હતી અને એમણે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો હતો. મહાત્માજીનાં તે વખતનાં હરિજન પત્રો અંકુશી નીકળી જવાથી ગામડાઓમાં દરેક ચીજ વસ્તુઓના ભાવ ઘટી ગયા એની સાર્દદી પૂરે છે. અને છતાંય સ્થાપિતહિતોએ ભાવ વધી ગયાનું જો જુઠાણું ચક્ષાચું અને વારંવાર એ જુપળાના પોકારથી તે જુઠાણું જાણે સંત્ય હોય તેમ હિન્દના મોટા માણસોએ પણ સ્વીકારી લીધું અને મહાત્માજીની રાખ ઠંડી પડના પહેલાં જ ફરીથી આ દેશમાં એ ગોઝારા અંકુશી દાખલ થયા.

વિદ્યભાષ પટેલ કોલેજનું પહેલું સત્ર અમે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી પૂરું કર્યું. તે વખતે પેટલાદની કોલેજ આગણે વર્ષે શરૂ થઇ હતી. ત્યાં શહેરની બધી સગવડો હતી અને ધણું જ મુંદર છાત્રાલય બંધાયતું હતું. નડિયાદમાં પણ કોલેજ અમારી સાથે જ શરૂ થઇ હતી. નડિયાદ જેવા મોટા શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની કેમપણુ જાતની અડચણ ન હતી. ખાધાખોરાકની, દરેક ચીજો મળતી હતી ઉપરાંત સંતરંગમના મંદિરના ત્યાંના મહારાજે વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ઘણી સારી સગવડ કરી આપી હતી. અમારે ત્યાં નડિયાદ અને પેટલાદ કોલેજના હિસાબે વિદ્યાર્થીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા આવી હતી પણ અમારા ઘણા મિત્રોને ડર હતો કે નડિયાદ અને પેટલાદના હિસાબે વિદ્યાર્થીઓ ન્યારે વિદ્યાનગરની અડચણોનો પ્રયક્ષ અનુભવ કરશે ત્યારે બીજા સત્રમાં જરૂર તેઓ નડિયાદ કે પેટલાદ ચાલ્યા જશે.

બીજા સત્રની શરૂઆત થઇ. અમારા મિત્રોનો ડર ખોટો પડ્યો.

વિદ્યાર્થીઓની એકંદર સંખ્યા છસો થઇ અને વધારાના સો વિદ્યાર્થીઓને રાખવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે અમારે રાતદિવસ કામ કરવું પડ્યું. અંકુશે નીકળી ગએલા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં રસોડાં સંભાળી લીધાં. પ્રોફેસરોની પણ શોષ ખસોડમાં અને બીજાં કામચલાઉ મકાનોમાં ગોઠવણ થઇ ગઇ અને દરેક પોતપોતાનું રસોડું ચલાવતા થઇ ગયા. આ રીતે અમારે માથેથી એક મોટી આર્થિક ઉપાધિ ઓછી થઇ ગઇ. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી તારીખે હિન્દ અને પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા. એને લીધે સિંધની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના છૂટા થએલા માણસો અમને મળ્યા અને એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ માટે સ્ટાફ મેળવવામાં બહુ મોટી સહન મળી.

સૌથી પ્રથમ તો કરાંચી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી જીનરકરને મેં આવી જવા વિનંતી કરી. એમની તમિયત નાદુરસ્ત હતી જેથી તેઓ પ્રિન્સિપાલ તરીકે કરાંચી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાંથી નિવૃત્ત થઇ ગયા હતા અને મુંબઇ આવી ગયા હતા. માગ આમહુને માન આપીને તેઓ, એમની પત્ની અને નાની દીકરી સાથે વિદ્યાનગર આવી ગયા. અકીનાં હુવાપાણી એમને પસંદ પડવાથી એમણે અકી રહેવાનું કબુલ કર્યું. મકાનોની તો અમારે ભારે તંગી હતી જેથી અમે એમને એક રૂમ અને એક બાથરૂમ આપી શક્યા હતા. એટલી નાનીશી જગામાં એ આઠ દસ મહિના મુંઘી રહ્યા હતા. એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના મકાનોના નકશા કરવામાં, એને માટે જોઈતા સરસામાનની યાદી કરવામાં, પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવામાં એમણે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. સને ૧૯૪૮માં કૉલેજનું કામ શરૂ થતાં મુંઘી બધું કામ એમણે વગર પગાડે ઉપાડી લીધું હતું. શરૂઆતમાં શ્રી જીનરકર જેવા પ્રિન્સિપાલ મળ્યા એજ કૉલેજનું મોટું સફળાવ્ય હતું.

સરદારશ્રી અકી આવી મયા પછીથી એક વખત એમને દિલ્હીના

હરિજન આશ્રમમાં જવાનું થયેલું. હરિજન આશ્રમનું સંચાલન શ્રી હક્કરબાપા કરતા હતા અને રોજબરોજનો વકીરત કરવા માટે ત્યાં શ્રી રામદાસ ગુલાંડી હતા. સરદારશ્રીએ શ્રી રામદાસભાઈને વાત કરી કે “તમારા જેવા માણસ માટે અહીં આશ્રમમાં પૂરતું કામ નથી. તમારે તો હવે વિદ્યાનગર જઈને એકવું જોઈએ.” શ્રી રામદાસભાઈનો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે સરદારશ્રીએ આ પ્રમાણે ધ્વજા બનાવી છે. મેં એમને વિદ્યાનગર આવવા આમંત્રણ આપ્યું. મારો અને શ્રી રામદાસભાઈનો સંબંધ સન ૧૯૨૪ની સાલથી હતો. તે વખતે હું સક્કરમાં ઍસિસ્ટન્ટ એન્જિનિયર હતો અને તેઓ માન્ચેસ્ટરની બી. એસસી.ની ડીગ્રી લઈને આવ્યા પછીથી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં લેકચરર તરીકે કામ કરતા હતા. સક્કર બરાબરનાં કામ શરૂ થયાં, એટલે એમણે નોકરી માટે સક્કર બરાબરના ચીફ એન્જિનિયરને અરજી કરી હતી, જેથી એમને હંગામી ખાનામાં ઍસિસ્ટન્ટ એક્ટ્રીકયુડીવ એન્જિનિયર તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

એમની નિમગ્નક ગાંડીધાસીનમાં થઈ હતી અને ખીરતાર દેહલ ડીવિઝનના એક્ટ્રીકયુડીવ એન્જિનિયરના હાથ નીચે એમને કામ કરવાનું હતું. મારું કામ જ્યાં પૂરું થતું હતું ત્યાં એમનું કામ શરૂ થતું હતું, જેથી અમે અવારનવાર ભેગા થતા હતા. એમને જ્યારે જ્યારે સક્કર આવવાનું થતું ત્યારે તેઓ મારે ત્યાં જ બેસતા હતા. સક્કર બરાબર ઉપર તેઓ સન ૧૯૩૦ સુધી રહ્યા પણ છેલ્લા થોડા વખતથી તેઓ આખ્યાત્મિક વિચારો તરફ વળેલા હોવાથી તેમણે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું અને નોકરીમાંથી છૂટા થઈ તેઓ યોગનો અભ્યાસ કરવા લોનાવલા આવી ગયા. ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને પછીથી મહાત્માજી પાસે સેવાગ્રામ ગયા. ત્યાં શરૂઆતમાં તો તેઓ ખાદીના દાંતણ અને વજાટકામ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા, પણ અને એન્જિનિયર હોવાથી ઇલેક્ટ્રીકલ ફોર્સપાવરના જમાનામાં મેનપાવરને પણ પુરતું કામ ના મળે એવા ચરખામાં એમને શ્રદા ન હતી અને એમનો એ ૨૫૯

અભિપ્રાય મહાત્માજીને પણ કહેતા. પણ સરખાને સ્થાને ખીજું કોઇ સાધન આપવાનું એમની પાસે ના હોવાથી એ ધીરજ અને ખંતથી ખાદી કાયાક્રયમાં કામ કરતા હતા.

મહાત્માજીએ ગામડાંઓમાં કેગ્રિસ અધિવેશન ભરવાનો નિર્ણય લીધો. આ નિર્ણયમાં ધણી મોટી જવાબદારી રહેલી હતી. શહેરોમાં ત્યારે કેગ્રિસનાં અધિવેશનો ભરાતાં ત્યારે ત્યાં ડેલીગેટોને રહેવા માટે નગરપાલિકા કે સ્વાગત સમિતિ તરફથી સહેલાઈથી વ્યવસ્થા થઈ શકતી, વીજળી અને પાણીની ખાસ અડચણ પડતી નહિ. શહેરમાં વાહન વ્યવહારની પણ ખાસ સગવડો મળી રહેતી, પણ ગામડાંઓમાં કેગ્રિસનું અધિવેશન ભરવું એટલે ચાર પાંચ લાખ માણસો માટે અધિવેશનના ગણત્રીના દહાડાઓ માટે અદ્યતન સગવડોવાળું એક નવું શહેર જ ઉભું કરી દેવાનું હતું. આ કામ કરવા માટે મહાત્માજીની અને સરદારશ્રીની નજર શ્રી ગુલાંડીજી ઉપર ગઈ અને ૧૯૨૭ની ફેબ્રુઆરી કેગ્રિસ વખતે શ્રી ગુલાંડીજીએ ધણી જ ફતેહમંદીથી આ કામ પાર પાડ્યું. મૂળે તો એ બાહોશ એન્જનિયર હતા અને એમનામાં ભાવના ભારેભાર ભરી પડી હતી. એમનામાં બુદ્ધિ અને ભાવનાનો મુલગ મુયોગ થયેલો હતો.

હિન્દને સ્વરાજ મળ્યું ત્યાં સુધીમાં હરિપુરા કેગ્રિસ સમેત ગામડાંઓમાંના અધિવેશનો માટે નગરસ્થનાનાં બધાં કામ શ્રી ગુલાંડીજીએ કર્યાં હતાં અને આ રીતે હિન્દને સ્વરાજ મેળવી આપવામાં શ્રી ગુલાંડીજીએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો. હિન્દના એક ખૂણાથી ખીજા ખૂણા સુધી બુદ્ધિ બુદ્ધિ હવાપાણીમાં કામ કરી શ્રી ગુલાંડીજીએ પોતાનું શરીર તોડી નાખ્યું હતું. કેગ્રિસનું અધિવેશન તો ત્રણ જ દિવસ માટેનું હોય છે; પણ એ ત્રણ દિવસ માટે આવનાર માણસોની વ્યવસ્થા કરવા ૭ ૭ મહિના સુધી રાત દિવસ કામ કરવું પડ્યું હતું અને એ કડીન કામ શ્રી ગુલાંડીજી ધણી જ ઉત્સાહથી કરી રહ્યા હતા. સને ૧૯૪૭માં તો સ્વરાજ મળી ગયું હતું જેથી હવે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કેગ્રિસનાં અધિવેશન ભરવાની જરૂર પડી ન હતી.

અગ્રેજો સાથેની લડતમાં તે ગામડાંના સાથ વગર લડતમાં રંગ આવતો નથી એની મહાત્માજીને અને દેશને ખાતરી થઈ હતી જેથી ત્રણ દહાડા પૂરતી કેટલીક અડચણો મોગની કેમિસના શહેરી નેતાઓ અધિવેશન પૂરતા ગામડામાં આવતા હતા. આ અધિવેશનોનું અતિ સુંદર પરિણામ આવી ગયું. જલેમી માટે તૈયાર કરેલા લોટમાં થોડા આથો નાખવાથી બધા લોટમાં જેમ ઉભરો આવે છે તેમ મુઠ્ઠીભર શહેરી નેતાઓના ગામડાં સાથેના આ વાર્ષિક સંપર્કથી આખા દેશમાં ઉભરો આવી ગયો અને સ્વરાજની લડત એ દેશવ્યાપી લડત બની અને અગ્રેજોને હિન્દ છોડવાની ફરજ પડી. હિન્દ સ્વતંત્ર થયા પછીથી હવે આ શહેરી નેતાઓને ગામડાંના લોકોના સહકારની ખાસ જરૂર રહી નહિ, જેથી કેમિસનાં અધિવેશનો હવે સ્વરાજ મળ્યા પછીથી શહેરોમાં ભરાવા લાગ્યા છે. આજ દારૂગ્રાંથી શ્રી ગુલામીજીએ જયપુર કેમિસથી જ કેમિસ અધિવેશનમાં જવાનું બંધ કર્યું હતું.

સને ૧૯૪૭ના ચોમાસામાં શ્રી હક્કરબાપા વિદ્યાનગર જેવા આવ્યા. એ તો બહુ જ ચોક્કસ માણસ, પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને આખી ચોજનાની ફરેખા સમજી લીધી. એન્જિનિયરની વેધક દૃષ્ટિથી થયેલું તમામ કામ તપાસી લીધું અને એમના હાર્દનો પાર ન રહ્યો. એ આ પ્રમાણે બ્યારે ખૂબ આનન્દમાં હતા ત્યારે મેં ધીમિથી શ્રી ગુલામીજીની વાત ઉપાડી. બાપાને મેં પૂછ્યું કે સર્વિય વાટવા માટે શાંતિમામની જરૂર ખરી! તમારા હરિગ્ન આશ્રમનાં કામ કરવા માટે શ્રી રામદાસ ગુલામી જેવા માણસને ત્યાં રાખી મૂક્યા છે તે આજની છે! એવા માણસ તો અહીં જ શોમે! બાપા ખૂબ દુઃખ અને કન્યું કે, “ભાઈજાનભાઈ! તમારી વાત તો સાચી સાચી છે. દિલ્હી ગઈને જ નું શ્રી ગુલામીજીને અહીં મોકલી આપીશ.” આ રીતે શ્રી ગુલામીજી વિદ્યાનગરમાં આવી પહોંચ્યા. મદામાજી પાસે એ એક યા બીજા આશ્રમમાં ચૌદ વરસ મુકી રહ્યાં. આ બધા રખત એમણે દેશ માટે

કામ કર્યું એટલું જ નહિ પણ આશ્રમમાં રહી જમવાનું ખર્ચ એ નોકરી અંગેની પોતાની ગવતમાંથી આપતા હતા.

એમનું વતન તો સરહદી પ્રાન્તના બન્નુ શહેરમાં હતું, પણ નોકરી અને સેવા અર્થે તેઓ બધો વખત હિન્દમાં જ રહ્યા હતા. એમને કોઈ પ્રાન ન હતી પણ સંબંધીઓમાં બે ભાઈઓ અને એક બેન હતાં. પિતા ગુજરી ગયા હતા અને માતૃથી શ્રી ગુલામીજીના અવસાન સુધી જીવતાં હતાં. એક ભાઈ જાહેર આરોગ્ય ખાતાના ડૉક્ટર હતા. પાકિસ્તાન છૂટું પડ્યા પછીથી તેઓ ધુળીઆમાં રહે છે. બીજા ભાઈ હિન્દ સરકારની નોકરીમાં સર્વે ખાતાના ડાયરેક્ટર છે. બેન અને બનેલી બન્ને દહેરાદુનમાં ડૉક્ટરનું કામ કરે છે. આ રીતે આખું કુટુંબ સુખી હોવાથી તેઓ ઘરના રોટલા ખાઈને દેશને ઉત્તમ સેવા આપી શક્યા હતા. વિદ્યાનગરમાં પણ એમણે બિલકુલ પમાર લીધા સિવાય હાઇસ્કોલિક અને સિવિલ એન્જિનિયરિંગના પ્રોફેસર ઉપરાન્ત વાઇસ પ્રિન્સિપાલ તરીકેનું કામ પણ કર્યું હતું. અને એક વરસ માટે પ્રિન્સિપાલ તરીકેની જવાબદારી પણ ઉઠાવી હતી.

સાન્જેમાંદે પ્રસંગે કામ આવે તેટલા માટે એમના ના કહેવા છતાંય અમે દર મહિને તેમના ખાતામાં ત્રણસો રૂપિયા જમા કરાવતા હતા. દિલ્લીથી આવ્યા ત્યારે તો એમની તમિષન બહુ તરમ રહેતી હતી. અહીં આવ્યા પછીથી અહીંનાં હવાપાણીને લીધે એ ધીરેધીરે સુધરી હતી. એમની તમિષન ગમે તેવી હોય છતાંય એ દરરોજ યૌદ્ધ કક્ષાક કામ કરતા હતા. છેવટે છેવટે એમને કોડનીના કેન્સરની બિમારી લાગુ પડી. બિમારી વધી ત્યારે એમના ભાઈ એમને ધુળીયા લઈ ગયા હતા. બન્ને ભાઈ બોમ્બેનો એમના ઉપર અનહદ પ્રેમ હોતો અને એમણે એમની જાલુજ સુંદર ચાકરી કરી હતી. સને ૧૯૫૫ના એપ્રિલની ૨૬મી તારીખે એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમના મૃત્યુથી વિદ્યાનગર અને દેશને ભારે ખોટ પડેલી છે.

પ્રકરણ ૧૦મું.

લૉર્ડ માઉન્ટબેટનના શુભ હસ્તે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજનું ઉદ્ઘાટન

સને ૧૯૪૭ના જુનની ૧૮મી તારીખે સર્વો ખીરલા એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના સેક્રેટરી શ્રી પાન્ડેજ વિદ્યાનગર આવી ગયા અને વિદ્યાનગરનો બહુ જ સુંદર રિપોર્ટ કર્યો એ હકીકત આગળ આવી ગઈ છે. ત્યાર પછીથી જુલાઈ માસમાં શ્રી ધનસ્યામદાસજીનો તાર આવ્યો કે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના નકશા અને અંદાજો લઈને મારે તેમને દિલ્હી જેમ બને તેમ વહેલા મળવું. આ તાર આવતાં જ હું અને શ્રી બીખાબાઈ નકશા અને અંદાજો લઈને પ્લેનમાં દિલ્હી ગયા. જીવનમાં દિલ્હીની આ મારી પહેલી જ મુલાકાત હતી. મારા નાના દિલ્હી ચિ. ચીમનબાઈ ત્યાં એકઝીક્યુટીવ એન્જિનિયર તરીકે કામ કરતા હતા, પણ વસ્તુતઃ વિદ્યાનગરના વ્યવસાયમાં ગૂંચવાએલો હોવાથી ચિ. ચીમનબાઈને ત્યાં પણ જવાનું બન્યું ન હતું.

રાત્રે અમે દિલ્હી પર્યટિયા. સવારમાં છ વાગે સરદારઝીએ બોલાવેલા હોવાથી અમે ત્યાં ગયા, એમને નકશા બતાવ્યા અને એમની મંજૂરી લઈને શ્રી ધનસ્યામદાસજીને મળવા માટે ખીરલા હાઉસમાં ગયા. અમારો અંદાજ જાણીસ લાખ રૂપિયાનો હતો, એમાં કૉલેજનું મકાન, મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગની લેબોરેટરી, અને ફાઈંગ હાલનો અમાવેશ કરેલો હતો. મકાનો સાથે જોઈની થંડ સામગ્રીનો

અંદાજ પણ ઉમેર્યો હતો. શ્રી ખીરલાણ્યે નકશાઓ અને અંદાજો મંજૂર કર્યા પણ નકશાઓ ફરીથી મેસર્સ માસ્તર, સાહે અને ભુતાની આર્કિટેક્ટોની કંપની પાસે કરાવવાની સૂચના કરી, જે મેં કબુલ રાખી. મકાન અને થંન સામગ્રીના ખર્ચ પેટે શ્રી ખીરલાણ્યે ત્રીસ લાખ રૂપિયા આપવાના કહ્યા જે મેં આભાર સાથે સ્વીકાર્યા.

દિલ્હીમાં તે વખતે બેત્રણ દિવસ રહી દિલ્હી-આગ્રાનાં પ્રખ્યાત મકાનો, અશોકના સ્તંભો, કુતુબમિનાર નજરનો અંદરૂપેત વિક્રમાદિત્યનો લોહસ્થંભ અને આ સ્થંભો ઉપરના લેખ વગેરે જોવા જેવી બધી ચીજો જોઇ અમે બન્ને પ્લેનથી મુંબઈ ઉપડી ગયા. મુંબઈમાં શ્રી માસ્તરને મળ્યા. તેઓ અમારી સાથે સ્થળ જોવા વિદ્યાનગર આગ્યા. અત્યારે જે સ્થળે એન્જનિયરિંગ કૉલેજ છે તે સ્થળ આગળ લગભગ બાર એકર જમીનનો બધોક એન્જનિયરિંગ કૉલેજ માટે પસંદ કર્યો. અમારા ટાઉન પ્લેનિંગના નકશાની એક નકલ લઈ લીધી અને મુંબઈ જઈને ત્રણ જ દિવસમાં ખીરલા વિસ્તૃતમાં મહાવિદ્યાલયના નકશાઓ કરાવી આપ્યા. આ બધા કામ માટે અમારી પાસેથી મિલકતુલ શી ન લીધી. અમે નકશાઓ લઈ વડલલ વિદ્યાનગર આગ્યા.

આ અરસામાં ૧૯૪૮ના જુનની ૨૦મી તારીખે એન્જનિયરિંગ કૉલેજ અમે શરૂ કરીશું એવી અરજ મુગ્ધ યુનિવર્સિટીને કરી દીધી અને જોડાણ માટે માગણી કરી. અમે દર વરસે અઢીસો વિદ્યાર્થી ડીગ્રી ડેર્સમાં દાખલ કરવાની પરવાનગી માગી હતી. ગુજરાતમાં એન્જનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ કરવાની આ પહેલી અરજ હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તે વખતે પૂનાની એન્જનિયરિંગ કૉલેજ તથા નવી શરૂ થયેલી સાંગલીની એન્જનિયરિંગ કૉલેજ એન્જનિયરિંગનું શિક્ષણ આપતી હતી. પૂનાની એન્જનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ થયે લગભગ સો વરસ થવા આગ્યાં હતાં. એ આપ્યા સૈકા દરમ્યાન મુંબઈ જેવા સમૃદ્ધ રાજમાં ખીજ એન્જનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ થઈ ન હતી, ફક્ત સિંધમાં શ્રી ગોખલેના

ત્યાગથી અને શ્રી નાદિરશા એલચીની સખાવતથી કરાંચીમાં એન્ડ-નિયરિંગ કૉલેજ સ્થપાઈ હતી અને તે શ્રી ગોખલે અને શ્રી ભુતરકરની અથાગ મહેનતથી ફાલીફૂલી હતી અને એજ ગોખલેજે સાંગલીમાં પણ એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ ઇ. સ. ૧૯૪૭માં શરૂ કરી હતી.

આ અરસામાં ગુજરાતના શ્રીમતી કારખાનાં વધારે જતા હતા. બાળનું બાળ ભેગું કરી સૌ વરસે એક રૂપિયાના લાખ રૂપિયા બનાવતા હતા; પણ વિદ્યાર્થી માટે દાન કરવાનું બહુ જ થોડા માણસે ફાળ્યું હતું. જેથી ગુજરાત જેવા પંસે ધનાઢ્ય અને તુફે મરીખ મુસકમાં એન્ડનિયરિંગ કે મેટ્રીકલ જેવી કૉલેજો શરૂ થઈ ન હતી. એન્ડનિયરિંગ અભ્યાસ માટે પૂનાનાં દ્વારે તો લગભગ બંધ થઈ ગયાં હતાં, પણ કરાંચીની કૉલેજ નવી હોવાથી શરૂઆતમાં ત્યાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને સ્થાન મળતું હતું. સિંધી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતાં આ સ્થાન પણ ગુજરાતીઓ માટે બંધ થયું હતું. અને વિદ્યાનગરમાં એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ કરતા પહેલાંના દસકામાં બહુ જ થોડા વિદ્યાર્થીઓ કરાંચી એન્ડનિયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ થઈ શક્યા હતા. અમારે તો ગામડાને સ્વાવલંબી બનાવવાની યોજના માટે એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ ઉઘી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. પણ તે ઉપરાંત ગુજરાતના વિકાસ માટે ગુજરાતી એન્ડનિયરોની એથી પણ વધારે જરૂર હતી.

મુંબઈથી આઈટિકેટોએ બનાવેલા નકશાઓ લઈને અમે વસ્ત્રાલ વિદ્યાનગર આવ્યા તે વખતે શ્રી ઇન્દુલાલ યાત્રિક અચાનક આવી પહોંચ્યા. એમની અમારા તરફ હમેશની મમતા હતી વખત મળે અવારનવાર અમારી પ્રવૃત્તિઓ જોવા આવી પહોંચતા. એ આવતાંજ અમે એમને સને ૧૯૪૮માં એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ થાય છે એવા શુભ સમાચાર આપ્યા, અને શ્રી જીરજાજીએ આપવા ઇચ્છા બનાવેલી ત્રીસ લાખ રૂપિયાની બાદશાહી સખાવતની વાત કરી. શ્રી ઇન્દુલાલ ખૂબ ખુશ થયા અને વિદ્યાનગરથી નેનપુર પાછા ફરતાં બધા ગુજરાતી છાત્રાઓમાં આ સંબંધે એક લેખ મોકલી આપ્યો.

આ સમાચારથી ગુજરાતના પાટનગરમાં કંઈક ખળભળાટ થયો હોવો જોઈએ એમ પછી જાણેલા બનાવો ઉપરથી માનવું પડે છે. અમે જાને જણુ શ્રી માસ્તરે આપેલા નકશા લઈને દિલ્લી પહોંચ્યા. સરદારશ્રીને મળ્યા. એમણે મને કહ્યું કે ખીરલા એન્ડુકેશન ટ્રસ્ટ સાથે ચાર્તર વિદ્યામંડળનો એક કરાર કરવો પડશે એ કરારનો મુસદ્દો કરવા માટે એમણે શ્રી મુનશીને વાત કરેલી છે. શ્રી મુનશી તે વખતે ખીરલા હાઉસમાં રહેતા હતા, જેથી મારે એમને ત્યાં જઈને મળવું એમ સરદારશ્રીએ કહ્યું. તેમની રમ્મ લઈને હું અને લાઇથી . બીખાલાઈ ખીરલા હાઉસમાં ગયા. ઘરમાં પેસતાંજ શ્રી ધનશ્યામદાસજીએ મને બોલાવ્યો અને અમે બેઠા એટલે વાતની શરૂઆત કરી.

ખીરલાજીએ કહ્યું કે એએક દિવસ ઉપર બાપુએ (મહાત્માજીએ) મને બોલાવ્યો હતો અને પૂછ્યું હતું કે, “આણંદમાં તમે એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ માટે ત્રીસ લાખની રકમ કેમ આપો છો? તમારો ત્યાં શું વાસ્તો છે?” મેં જવાબ આપેલો કે, “અમારી પેઢી જે ઇલાકામાં કામ કરે છે અને કમાય છે ત્યાં ત્યાં કમાઈ પ્રમાણે દાન આપે છે. મુંબઈમાંથી અમે ઠીક ઠીક કમાયા છીએ જેથી મુંબઈ ઇલાકામાં ખીજાં દાનો સાથે આ દાન પણ કરવા વિચાર છે.” એના જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે, “ગુજરાતમાં એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ કરવા માટે શ્રી કસ્તુરલાલજી પચીસ લાખની રકમ કાઢેલી છે અને મુંબઈ સરકાર એમાં ખીજા પચીસ લાખ ઉમેરીને પચાસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે અમદાવાદમાં એન્ડનિયરિંગ કૉલેજ બાંધનાર છે, જેથી ગુજરાતમાં ખીજા એન્ડનિયરિંગ કૉલેજની જરૂર નથી. આ રકમ મુંબઈમાં તમે ખીજા કેાઈ કામમાં વાપરી શકો છો.”

શ્રી ધનશ્યામદાસજીએ મને કહ્યું કે, “મહાત્માજીનો આ પ્રમાણે હુકમ મળ્યો હોવાથી હવે હું લાચાર છું.” મેં જવાબ આપ્યો: “જેવી આપની મરજી, પણ આમાં કંઈ એરસમજ થયેલી લાગે છે.” એટલામાં

શ્રી મુનશી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને એમણે પણ મને કહ્યું કે, “તમે જે વડલલ વિધાનગરમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ ખાંધશો તો સરકાર કહેશે કે ગુજરાતમાં હવે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ થઈ જ્યેથી અમદાવાદમાં બીજી કૉલેજની જરૂર નથી. આપણે મુંબઈ સરકારના પચીસ લાખ રૂપિયા ગુજરાતમાં આવતા ગુમાવીશું.” શ્રી મુનશીને મેં જવાબ આપેલો કે, “મારે લીધે ગુજરાતે કંઈ ગુમાવ્યું છે એ સાંભળવા હું તૈયાર નથી. લેલો મુંબઈ સરકારના રૂપિયા અમદાવાદ એન્જિનિયરિંગ કૉલેજને મળે. વડલલ વિધાનગરમાં મારે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજની જરૂર તો છે જ અને એ માટે હું ગમે તે વ્યવસ્થા કરી લઉં.” આટલું કહીને મેં શ્રી ખીરલાણ અને શ્રી મુનશીની રજા લીધી.

બીજે દિવસે સવારમાં છ વાગે સરદારશ્રીને મળ્યો. એમણે કરાર સંબંધે હકીકત પૂછી. મેં એમને શ્રી ખીરલાણ અને શ્રી મુનશી સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે આવતી કાલે હું પાછો જાઉં છું. સરદારશ્રીએ ધીર ગંબીર સ્વરે કહ્યું કે, “તમારે પાછા જવાનું નથી. જાવ ફરીથી જાઓ શ્રી મુનશીને મળો અને કહો કે કરારનો મુસદ્દો બનાવે.” હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ત્યાંથી નીકળ્યા અને જેવા ખીરલા હાથિસમાં પેસતા હતા તેવા જ શ્રી ધનસ્યામદાસજી સાથા મળ્યા. એમણે કહ્યું કે, “મારા પાછા આવતાં સુધી તમે અહીં જ બેસજો. સરદારશ્રીનો ફોન આવ્યો છે. હું એમને મળીને પાછો આવું છું.”

હું શ્રી મુનશી સાથે વાતો કરતો હતો એટલામાં શ્રી ધનસ્યામદાસજી પંદરેક મિનિટમાં પાછા આવ્યા. આવનાં જ મને કહ્યું કે, “વડલલ વિધાનગરમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ ખાંધવાની છે. એના ખર્ચ પેટે ખીરલા એન્જ્યુકેશન ટ્રસ્ટ પચીસ લાખ રૂપિયા આપશે. અમદાવાદમાં હસ્તુરભાઈ જે રકમ આપતા હોય તેથી વધારે રકમ આપવાનું અમને ના શોભે. કામ માસ્તર સાડે અને જુતોના નકશા પ્રમાણે ધવું જોઈએ અને ગાડીના ખર્ચની જવાબદારી ચાફર નિગમકંડો લેવી પડશે.

ખૂટતા પૈસા માટે તમે મારી પાસે ફરીથી માગણી ના કરતા. મારી જો ઈચ્છા હશે તો હું ગમે ત્યારે બીજી ગમે તે રકમ આપી શકીશ.” ફરીથી માગણી નહિ કરે એવું મેં વચન આપ્યું, અને ઈશ્વરકૃપાથી એ વચન અક્ષરેઅક્ષર પળાયું છે. શ્રી મુનશીએ કરારનો ખરડો લખી આપ્યો. સરદારશીએ તે મંજૂર કર્યો અને કરાર ઉપર મેં સહી કરી. ત્યારેતર વિદ્યામંડળની ગવર્નિંગ બૉડીએ આ કરાર મંજૂર રાખ્યો.

ગુજરાતના અનેક કોટયાધિપતિ શ્રીઆઓમાંથી મોટામાં મોટું દાન ફક્ત એક જ શેડે પોતાના વતનની એન્જનિયરિંગ કૉલેજ માટે દા. પચીસ લાખનું હતું. તેના હિસાબે રાજસ્થાનના વતની શ્રી ખીરલાલના પચીસ લાખ ગુજરાત માટે ધણા વધારે હતા. ગુજરાતના અનેક કોટયાધિશોએ અમને બે પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા હશે. મોટા ભાગના લાખોપતિઓએ તો અમને કંઈપણ આપ્યું નથી. આ કારણથી શ્રી ખીરલાલની આ બાદશાહી સખાવત હું કદી ભૂલ્યો નથી. એમની આ ભારે ઉદારતાથીજ અમારી યોજનાને ખૂબ વેગ મળ્યો. અમારી વસાહતી વિદ્યાર્થીક આપી શક્યા, એમાં શ્રી ખીરલાલની આ સખાવતનો બહુ મોટો ફાળો છે.

તરતજ શ્રી ખીરલાલ પાગેથી દસ હજાર પાઉન્ડનો લાંડનનો ગ્રાફ્ટ લીધો અને શ્રી ગોરધનલાલના લાંડનના ખાતામાં જમા કરાવ્યો. શ્રી ગોરધનલાલ તરતજ એમના ખર્ચે યુગેપતી મુસાફરીએ નીકળ્યા, અને ત્યાંથી જોઈતી બધી સામગ્રી લઈને પાછા આવ્યા. આથીજ સને ૧૯૪૮ના જુનની ૨૦મી તારીખે અમે એન્જનિયરિંગ કૉલેજનું દામ શરૂ કરી શક્યા હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ દર વર્ષે ૬૦૦ કોર્સમાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થી અને ડીપ્લોમા કોર્સમાં બીજા ૧૫૦ વિદ્યાર્થી દાખલ કરવાની પરવાનગી આપી હતી. અમારી એન્જનિયરિંગ કૉલેજ ગુજરાતની મોટામાં મોટી કૉલેજ બની હતી.

સરદારશ્રીના આનન્દનો પાર ન હતો. એમનાં રૂબરૂનાં સિદ્ધ

થવાનાં મંડાણ થઈ ચૂક્યાં હતાં. આ વખતે અમે મકાનનો તળ મજલો પૂરો કરી શક્યા ન હતા, કારણ સીમેન્ટ બિલકુલ મળતો ન હતો. ભીતો ઉપર (છત) સ્લેમને દેકાણે પતરાં મૂકીને વર્ગો શરૂ કરવાનું કરાવ્યું હતું. અમારે તો દેશને દર વર્સે દોડસો એન્જનિયરો અને દોડસો ડીપ્લોમાવાળાઓ જોમ અને તેમ વહેણા આપવા હતા; જેથી અધુરે મકાને અમે કોલેજની શરૂઆત કરી હતી. ખારી પાણીનું પણ દેકાણું ન હતું. વેગનોના અભાવે લાકડું આવી શકતું ન હતું. આવી સ્થિતિમાં કોલેજનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે સરદારશ્રીએ લૉર્ડ અને લેડી માઉન્ટબેટનને મોકલ્યાં હતાં. એમની સાથે શ્રી ધનસ્યામદાસજી આવ્યા હતા. વડોદરાથી સુવરાજશ્રી રૂતેલુસિંહરાવ આવ્યા હતા, મુંબઈ રાજના પ્રધાનોમાં શ્રી મોરારજીભાઈ હતા, ખંભાતના નવાબ સાહેબ આવ્યા હતા, અમદાવાદના ધનુષ્પરા મીલમલિકો આવ્યા હતા. નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે સરદારશ્રી આવી શક્યા ન હતા પણ માઉન્ટબેટન દંપતી સાથે કુ. મણીમેન આવ્યાં હતાં. આ રીતે બારે દળદળા સાથે ખીસ્તા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ થયો હતો.

સરદારશ્રીએ તે વખતે અગ્રેજ અને ગુજરાતી ભાષામાં સંખાવેલું એક નિવેદન કુ. મણીમેન સાથે મોકલ્યું હતું અને તે શ્રી મોરારજીભાઈએ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આ નિવેદનમાં વસ્ત્રાશ વિદ્યાનગરની આખી યોજનાનું હાર્દ સમાવેલું છે જેથી તે અસરશઃ નીચે આવ્યું છે:—

“આ સંરચાના ઇતિહાસમાં અનોક એરા આ પ્રસંગે મારી નાદુરસ્ત તબિયતને લઈને હું હાજરી આપી શકતો નથી તેથી મને નિરાશા અને દુઃખ થાય છે. તેમના હિન્દના વસવાટના અંતિમ ભાગમાં ઘણી અગવડતા અને મુશ્કેલી હોવા છતાં મારા આમજીવને સ્વીકાર્યા બદલ નામદાર લૉર્ડ અને લેડી માઉન્ટબેટનનો હું ધન્યવાદ આભારી છું. મારાં તેમના નરકનાં માન અને ક્ષાણીને સન્મે, અમારા વચ્ચે

ધયેલી ગાદ ઐત્રિને લેઈને, આમ્મ હિન્દના હૃદયમાં દૂર પડેલી આ જગાએ, અત્યારની ઉકળાટવાળી અને ગરમ હવામાં, અગવડ અને મુશ્કેલી વેરીને પણ આવવાને, અને જે સંસ્થા સાથે હું નિકટ અને ગાદ રીતે સંકળાએલો છું તેની સાથે તેમની જવાની છેલ્લી ધડીએ સંપર્ક સાધવાને કહેવા હું પ્રેરાએલો છું. મને ખાતરી છે કે આ સંસ્થામાં તેમની હાજરીના અંગત મહત્વ ઉપરાન્ત તેમની અહીંની મુશ્કાકાત અહીંના સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની ટોળી કે જેમણે ધાણું કપ્યું છે; અને જેમને આ સંસ્થાના ગર્ભમાં રહેતા નૂતન ઉદ્દેશો અને વિચારોને આ જગાને અનુકૂળ બનાવવા અને તેને અનુરૂપ નામ આપવા ધાણું કરવાનું છે, તેમને ખૂબ પ્રોત્સાહનરૂપ નિવડશે.

તેઓની નિઃસ્વાર્થ ભક્તિને લઈને જ ભવિષ્યના સફળ પરિણામની આશા સાથે આ પ્રયોગ શરૂ કરવાનું શક્ય બન્યું છે. હિન્દુસ્થાનને અત્યારે સૌથી વધારે જરૂર સર્વશ્રેષ્ઠ રચનાત્મક કાર્યની છે. દેશની અંદર અને બહાર પૂરતા વિનાશાત્મક પ્રવાહો કામ કરી રહ્યા છે. આપણી સામે એટલા બધા જરૂરના અને અત્યંત અત્યંત કાયદાઓ છે કે આ વિનાશાત્મક પ્રવાહો તરફ આપણે ઉદાસિનતા કે સહનશીલ વૃત્તિ ન દાખવી શકીએ. પરંતુ એમના સામનો કરવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ એ છે કે મનને રચનાત્મક કાર્ય તરફ દોરવું. આપણા કાયદાઓમાં રચનાત્મક રસ લેવો અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના અભ્યાસને ફાયદાઓ ગામડાંની ગરીબ, અજ્ઞાન અને બોળી પ્રજાને અને નવજુવાન કાર્યકર્તાઓની પેઢીઓને બનાવવા. અન્યારે હિન્દુસ્થાનની સામે પડેલો સૌથી મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ગામડાંઓના પુનરુદ્ધારનો છે.

મુખ્યત્વે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી અમે સહકાર, સ્વાશ્રય અને સ્વયં-સંપૂર્ણતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર અને આમજનનાના હિત માટે રચાએલી આ આમવિદ્યાપીઠ ઉભી કરવાના કામ પાછળ લાગી ગયા છીએ. આ કાર્ય એવું છે કે જેની પાસે બલબલ્લાં મજબુત દેશાં પણ ચરધરી

જાય છે. પરંતુ આ સ્વાર્થત્યાગી કાર્યકર્તાની ટોળાંએ જનાવેલી સેવાની ભાવનાને લઈને આ મહાન પ્રયોગોમાં સફળતા મેળવવા નરફ આપણે ધીરે ધીરે આગળ ધપી રહ્યા છીએ. આમ કરવામાં શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલની પ્રેરણાદાયી આગેવાની નીચે જુના અને નવાનો સુખદ સુમેળ સાધ્યો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અને રીતિઓનો જો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી પ્રામજનનાનું હિત સાધી શકાય, એમ પુસ્તકાર કરીને પૂજ્ય ગાંધીજીની આ પ્રયોગમાં સંમતિ મેળવવાનો યશ મુખ્યત્વે શ્રી ભાઈલાલભાઈને ફાળે જાય છે.

તેમના સતત ઉદ્યમ અને ઉત્સાહથી શંકા શ્રદ્ધામાં પરિણમી અને પૂજ્ય ગાંધીજીના શુભ આશિર્વાદ સાથે અમે આ પ્રયોગ ઉત્સાહ-પૂર્વક શરૂ કર્યો. તે અને તેમના સાથીઓની ટોળી આ આદેશોને ઠેકું રૂપ આપશે તે તો દુનિયાને જોવાનું છે. હિન્દુસ્થાનના, ખીજા કોઈ ભાગે નથી કયું તે રીતે પૂજ્ય ગાંધીજીના વિચારોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યોનું અજોડ માન ગુજરાતને ફાળે જાય છે. આ આદેશોને મૂર્તસ્વરૂપ આપનાર અને ઉત્સાહપૂર્વક ધંધાવનારા આ ભૂમિમાં મળી આશ્ચર્ય છે, અને તેમણે ચોર છુટાડેઓથી ભરપુર આ ભૂમિને એક મોટી પ્રયોગશાળામાં ફેરવી નાખી છે. નામદાર ગવર્નર જનરલ અને લેડી માઉન્ટબેટનની મુલાકાતથી તમે બધા પ્રેત્સાહન અને આશા મેળવો અને અત્યાર સુધી કરેલા કામ કરતાં પણ વધારે ઉમદા અને વધારે ચમત્કારિક કાર્યો માટે પ્રેરણા પામો."

સને ૧૯૪૮માં જુનની ૧૪મી તારીખે લૉર્ડ માઉન્ટબેટને ખીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ કર્યો હતો. તેજ વખતે લેડી માઉન્ટબેટને કન્યાછાત્રાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ કર્યો હતો. આ સમારંભ વખતે માનનીય મોરારજીભાઈએ ઉપર લખેલું સરદારશ્રીનું નિવેદન વાંચ્યું હતું. સરદારશ્રીએ પ્રામવિદ્યાપીઠ શબ્દ ભવિષ્યવાણી તરીકે ઉચ્ચાર્યો હતો અને લૉર્ડ માઉન્ટબેટને પણ અહીં પ્રામવિદ્યાપીઠ થશે એવી

શુભાશિષ આપી હતી. તે વખતે તો અહીં ખરી રીતે જોતાં કંઈજ ન હતું. વિદ્યભાઈ પટેલ કૉલેજના મકાનનો પહેલો મજાદો ધણોખરો અધુરો હતો અને ખીરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયના તળ મજાદાની ફક્ત બીતોજ અજાઈ હતી. વર્કશોપમાં ફક્ત સુથારી, જુહારી અને રીડીંગ કામ પૂરતો વર્કશોપનો ભાગ તૈયાર થયો હતો. બાકીનું મકાન બાંધવાનું હતું. ડ્રોઈંગ હૉલ અને લાઇબ્રેરિક લેમોરેટરીના પાયા પણ નાંખાયા ન હતા. એ પરિસ્થિતિમાં આ એ મકાન પુરોના આશિર્વાદોથી ફક્ત સાતજ વરસના દેંકા ગાળામાં આ સ્થળે વસાહતી વિદ્યાર્થી સ્થાપવાનો કાયદો પસાર થયો છે અને એક વસાહતી વિદ્યાર્થી સ્થપાઈ ગઈ છે.

કર્મધર્મ સંયોગે ખીરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રી મોરારજીભાઈ હાજર હતા, એટલુંજ નહિ પણ સરદારશ્રીએ એમના નિવેદનમાં અહીંયાં ગ્રામવિદ્યાર્થી કરવાની અમારી ઇચ્છા છે એવી જાહેરાત પ્રથમવારજ કરી હતી અને એ જાહેરાત શ્રી મોરારજીભાઈએ વાંચી હતી. ત્યાર પછીથી ફક્ત સાતજ વરસની અંદર શ્રી મોરારજીભાઈએ મુંબઈ ધારાસભા આગળ સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થીનું બીજા રજુ કરવાની મંજૂરી આપી હતી.

આ બીજાની જણાવટ કરવામાં અને એને જલદીથી કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં શ્રી દિનકરભાઈ દેસાઈ તથા કુ. ઇન્દુમતિએન શેડે ધણોજ શ્રમ લીધો હતો અને જન્મેના શ્રમને પરિણામે તથા શ્રી મોરારજીભાઈની સહાનુભૂતિથી એકાદ મહિનાના દેંકા ગાળામાં સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થીના કાયદાને છેવટનું સ્વરૂપ મળી ગયું હતું.

ધારાસભામાં બીજા રજુ થયા પછીથી શ્રી દિનકરભાઈની તમિયન ધણીજ ખગડી ગઈ હતી અને એ પથારીવસ થયા હતા. બીજાનું શું થયું એની અમને ભારે ચિંતા થતી હતી. બીજા બાજુ મુજરાતના સાક્ષરોએ તેમાં ખાસ કરીને અમદાવાદના સાક્ષરોએ તથા ‘હરિજન’

પત્નના અધિપતિ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ આ ખીલની વિરુદ્ધ એમનાથી બને એટલી ઝૂંઘેશ ઉપાડી હતી. મહારાષ્ટ્રનો વિરોધ હોય એ સમગ્રમય એવી ખામત છે, પણ ગુજરાતના ક્રેટલાક કેમિસ્ટી સભ્યો પણ આ ખીલની વિરુદ્ધ હતા. તે વખતે શ્રી મોરારજીભાઈએ ભારે કુનોકુથી પદ્મની મીડીંગમાં આ ખીલ મંજુર કરાવ્યું અને ધારાસભામાં પણ એમણે ઘણી કુનોક વાપરી ધારાસભાના બંને ગૃહની મંજુરી મેળવી. સરદાર્થીની ઈચ્છાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનું પુણ્યકાર્ય ઉપર જળાવેલ ત્રણેય પ્રયાનોએ કયું છે.

સને ૧૯૪૮ના જુનમાં વિદ્યભાઈ પટેલ કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૫૦ની થઈ. જ્યારે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આવી ગયા. બંને કૉલેજના પ્રોફેસરો, લેકચરરો, અને ઓશીસ રજાફના ખીજ માણસો પણ આવી ગયા. આ બધાને માટે રહેવાનાં મકાનો, પાણી, વીજળી અને બસ સર્વિસની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. મંડળના એન્જિનિયરો રાત દિવસ કામ કરી રહ્યા હતા અને બધી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળ્યા હતા. પણ અમારા ઉપર એ વખતે એક ખીલ મોટી આફત આવી પડી.

સ્વપ્ન સિદ્ધ મહાત્માજીને હતી ના શક્યું. એક હિન્દીના હાથે મહાત્માજીનું ખૂન થયું. મહાત્માજીને તો સંત પુરુષનું મૃત્યુ માપત થયું પણ એમની રાખ કંડી પડતા પહેલાંજ પેલો અંકુશનો રાક્ષસ ફરી પાછો સરવલ્યો. આગળ જળાવ્યું તેમ મહાત્માજીના પ્રયત્નથી સરકારને અંકુશો કાઢી નાખવાની ફરજ પડી હતી અને ગામડાંમાં રહેતી દેશની ૮૦ લાકા પ્રજા માટે દરેક ચીજ વસ્તુના ભાવ નીચા ગયા હતા. ફક્ત કાપડના ભાવ શહેરના મીસોવાળા અને વેપારીઓએ વધારવા માંડ્યા હતા. અંકુશો નીકળ્યા પછીથી પ્રજાને હિંમત આવી હતી. પ્રજાએ ખરીદી કમી કરી નાખી હતી, મીસોમાં માથના ઢગલા થવા માંડ્યા હતા, સંત્રહખોરીની હદ આવી ચુકી હતી, ભાવ ઘટવાની વાતો મોંઘાની હતી, તેજ વખતે મહાત્માજીનું ખૂન થયું.

મહાત્માજી જીવતાં અંકુશ કાઢી નાખવાની વાત કરવાની જેઓ હિંમત કરી શકતા ન હતા તે બધી જાતના સ્થાપિત હિતવાળાઓ મહાત્માજીનું મરણ થતાંજ એક થઇ ગયા અને ફરીથી નવા અંકુશો અંગ્રેજોના વખતમાં હતા તેના કરતાં પણ વધારે કડકાઈથી દાખલ થયા. જીવનભરમાં જે જોઇ ન હતી તેવી પ્રજાની હાલાકી જોવાનો વખત આવ્યો. અમારી કૉલેજોને આણંદનું રેશનિંગ આપવાનો સરકારે ફાવ કર્યો હતો. મુંબઈ શહેરમાં ભાંગી અને ગવર્નરને એક સરખું રેશનિંગ મળવું જોઈએ, એવી સિદ્ધાન્તની વાત કરનાર સરકારે વસ્ત્રલ વિધાનગરમાં બે પ્રકારનું રેશનિંગ શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને આણંદનું રેશનિંગ, જ્યારે વિધાનગરની ધત્તર વસ્તી માટે કરમસદનું રેશનિંગ મુકરર કરવામાં આવ્યું. વિધાનગરમાં કામ કરતા મારા અને શ્રી બીખાલાલ જેવા -વગર-વેતને દેશને માટે કામ કરનાર-કાર્યકર્તાઓને પણ દત્તર વર્ગમાં સ્થાન મળ્યું હતું અને અમને પણ કરમસદનું રેશનિંગ મળતુ હતું.

આણંદના રેશનિંગમાં લાલ જુવાર સાથે ઘઉં, ચોખા પણ અમુક પ્રમાણમાં મળતા હતા, જ્યારે કરમસદના રેશનિંગમાં ઘઉં તો ખિલકુલ જ નહિ. અહવાડિયે ફક્ત પાંચ તોલા ચોખા મળતા હતા; બાકીની લાલ જુવાર જ મળતી હતી. અમેરિકામાં લાલ જુવાર ફક્ત કુકરના ખોરાકમાં જ વપરાય છે, એટલે મુંબઈના કલ્યાણરાજ્યે અમને અમેરિકાના કુકરો જેવા ગણ્યા હતા. પછીથી સરકારે દયા કરીને વગર-વેતને કામ કરનાર મંડળના કાર્યકર્તાઓને અને એન્જિનિયરોને આણંદના રેશનિંગમાં મૂક્યા હતા. જ્યારે મજૂરો, કારીગરો, હરિજનો અને કડિયા-સુધારને નસીમે કરમસદનું રેશનિંગ રહ્યું હતું. આ સિધ્ધિ શ્રી કીડવાઈએ રેશનિંગ કાઢી નંખાવ્યું ત્યાં સુધી રહી હતી અને શ્રી કીડવાઈ જેવો બહાદુર પુરુષ જે ખોરાક ખાતાનો પ્રધાન ના થયો હોત તો આજે પણ રેશનિંગ નીકળ્યું હોત નહિ.

શ્રી કીડવાઈએ જ્યારે રેશનિંગ કાઢી નંખાવ્યું ત્યારે શહેરનાં

જાપાંચોએ અને સહેરના વનનીઓએ કામાચેળ કરી મૂકી હતી. ટાઈગ્સ આફ ઇન્ડિયાએ તો રેશનિંગ ના નીકળી જાય એને માટે ભારે જુએશ ઉદારી હતી, અને પદેય મૂર્ખ મોટા અમલદારોએ નોકરીમાં રહેલા અને નિવૃત્ત થયેલા બંધાએ બે રેશનિંગ નીકળી જશે તો લાખો માણસો જૂએ મરી જશે એવી આશાકીઓ કરી હતી. પણ ખરી વાત તો એ હતી કે દેશમાં પુરતું અનાજ પાકતું હતું અને ચોખા જેવી કોઈ ચીજ બહારથી લાવવી પડે તો તે વેપારીઓ સારી ચક્રે તેમ હતું. કાપડનો સંધેરા થઈ ચક્રે તેમ હતું પણ અનાજમાં સંગ્રહખોળી કરવી એ અશક્ય હતું; કારણ એ સંગ્રહિ દણો હતો, જેથી કોઈ વેપારી એને લાખો વખત છૂટી ચક્રે એમ ન હતું. ઉપરાન્ત સરકારની પાસે જોડાઉનો હતાં અને અનાજનો મોટો જથ્થો અનામત હતો, જે જ્યાં ભાર વધે ત્યાં સસ્તા લાવે વેચવા મોકલી શકાય તેમ હતો.

ખરી વાત તો એ હતી કે સ્થાપિતહિતોને દેશને લૂંટી ખાવાની ફાય (ટેવ) પડી હતી અને એ લૂંટી ખાવાનો હક એમને ઇલાકે ન હતો. અંકુશે ચાકુ રાખવામાં મીલો અને મોટાં કારખાનાવાળાનો મોટો સ્વાર્થ હતો. જ્યાંબંધ વેપાર કરનાર વેપારીઓને સ્વાર્થ હતો, કાળાં બખરીઓને સ્વાર્થ હતો, મજૂર મહાજનોને સ્વાર્થ હતો અને ચોમાસામાં જેમ બિલાડીના ટોપ ઉગે છે તે રીતના અનેક ખરીદ-વેચાણ સંધો જે ઉભા થયા હતા અને જેમાં મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ હતા એમને સ્વાર્થ હતો. મોટા અમલદારોને રેશનિંગમાં અનેક ખાતાં ખુલ્લાથી ઘણી જલદીથી જે હિંચાં સ્થાન મળ્યાં હતાં તે ટકારી રાખવાનો સ્વાર્થ હતો, અને કોઈ કોઈ અમલદારોને અંકુશિત ચીજોનું લાયસન્સ આપતી વખતે જે તડકો પડતો હતો તે ટકારી રાખવાનો પણ સ્વાર્થ હતો. હજારો અને લાખો માણસો જે રેશનિંગમાં શકાયતા હતા તેમને વિખેરી નાખતાં ભારે ઉડાપોડ ચાલે તે અટકાવવાનો સ્વાર્થ પ્રધાનોને હતો. સહેરના લોકોને ઓજામાં ઓજા ખર્ચે દેશની સારામાં સારી ચીજો

મળતી હતી તે લાલ ચાણુ રાખવાનો સ્વાર્થ હતો. આ કારણથી હાથમાં સત્તા હોવાથી દેશની વીસ ટકા વસ્તી બાકીની ૮૦ ટકા વસ્તીની દુર્દશા કરી રહી હતી.

મહાત્માજીએ અંકુશો કદાચ ત્યારે આલ તૂટી પડ્યું ન હતું, કોઈ માણસ મરી ગયો ન હતો અને ફરીથી જ્યારે શ્રી કીડવાઈએ અને શ્રી રામજીએ અંકુશો કાઢી નાખ્યા ત્યારે પણ આલ તૂટી પડ્યું ન હતું. સ્વાર્થી માણસોની દુષ્ટ આગાહીઓ ખોટી પડી, કારણ એમની વાતોમાં સત્ય ન હતું. એમની બધી વાતો સ્વાર્થ અને જુઠાણાના પાયા ઉપર રચાયેલી હતી. અનાજના પાકના આંકડા નક્કાડીઓ મોકલે તેના ઉપર દેશના ઉત્પાદનની મજતરી ધાય અને તેને રેશનિંગમાં નોંધાયેલી વસ્તી વડે લાગીને માણસ દીક ફેટજું અનાજ આવે તેના આંકડા કાઢી તે ઉપર મદાર બાંધી પરદેશથી લાખો ટન અનાજ મંગાવી તેનો ગેરવકીલ કરવો, તે અનાજને સગવી દેવું, અને અંકુશોનું કીડવાણું ચલાવવું એ તો આ અજ્ઞાન દેશમાં જ બની શકે ને!

શ્રી કીડવાઈએ સને ૧૯૫૧ આખરની અમારી પહેલી જ મુલાકાતમાં એ કલાક મુંઢી મને શાન્તિથી સાંભળ્યો હતો અને ત્યાર પછીથી હું એમને ત્રણ વખત મળ્યો હતો. ગામડાંનો પૂરેપૂરો ચિતાર મેં એમના આગળ રજુ કર્યો હતો અને દેશની અનાજની પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી હતી. શ્રી કીડવાઈ આમજનતામાં લળી જતા હતા, અને આમજનતા પાસેથી ખરી પરિસ્થિતિની માહિતી મેળવના હતા તેથી જ અંકુશો કાઢી નાખવાની એ હિંમત કરી શક્યા. છેવટે છેવટે ચોખાનો અંકુસ કાઢી નાખવાનો હુકમ તો એમણે વિધાનગરમાંથી જ ૧૯૫૪માં આપ્યો હતો. અંકુશો નીકળી જવાથી વડલલ વિધાનગરની અમારી પ્રવૃત્તિઓને ધણે જ વેગ મળી રહ્યો છે અને એનો બધો યસ શ્રી કીડવાઈને ફાળે જાય છે. અંકુશોના દિવસોમાં ત્રિધાર્થીઓ આગળ

ચારિત્ર્યની વાત અમે કરી શકતા ન હતા. જ્યાં દરરોજ વિદ્યાર્થીઓને ખાવાની યોજના દાયદાનો ભંગ કરીને લાવવી પડે ત્યાં, અમે કયે મોંએ ચારિત્ર્યની વાતો કરીએ! હવે એ સ્થિતિ પસંદાઈ મળે છે. વિદ્યાર્થી આવમનું વાતાવરણ સ્વચ્છ થતું જાય છે. રસોડાના કાન્ટ્રાક્ટને બદલે ચાલુ સાલથી અમુક રસોડાં વિદ્યાર્થીઓ પોતેજ ચલાવવાના છે. હવે એમને Lawless Lawsનો ભંગ કરવાનો કાર નથી.

અંકુશોના અમલ દરમ્યાન શહેરોમાં જ્યાં અંકુશિત ભાવે પૂરતા પ્રમાણમાં ઘડેલોખા મળતા હતા ત્યાં છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓનું જમવાનું બીસ માસિક ૪૫ રૂપિયા આવતું હતું. મહાત્માજીએ અંકુશો કાઢી નંખાવ્યા પછીથી અમે રસોડાં વિદ્યાર્થીઓને સોંપી દીધાં હતાં અને તેઓ રસોડાઓને કાન્ટ્રાક્ટ આપી દેતા હતા. દરેક રસોડામાં એક પ્રોફેસર અનાજ અને હિસાબ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. એ વખતે કલમેમાં અને વિદ્યાનગરની બીજી ક્ષેત્રોમાં માસિક બીસ ૪૦ રૂપિયા હતું. પછીથી ફરીથી જ્યારે અંકુશો લાખત થયા ત્યારે આ માસિક બીસ રૂપિયા ૫૫ થી ૬૦ સુધી પહોંચી ગયું હતું. જ્યારે શહેરોમાં માસિક બીસનો આંકડો રૂપિયા ૪૫ લગભગ રહેતો હતો. આ રીતે વિદ્યાનગરમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને રૂપિયા ૧૫ થી ૨૦ સુધી વધારે રકમ ખર્ચવી પડતી. અંકુશો નીકળી ગયા પછીથી હવે પરદેશી મોઢું અનાજ લાવતું પડતું નથી. જેવી અનાજના ભાવ દેશમાં વધવાને બદલે ઘટ્યા છે. અમારે ત્યાં વિદ્યાર્થીને હવે બોજન બીસના રૂપિયા ૩૦ થી ૩૨૫ આવવા પડે છે. કેાઇ કેાઇ ક્ષેત્રમાં તો એ રકમ માસિક ૨૫ સુધી ઉતરી ગઈ છે. જ્યારે શહેરના વિદ્યાર્થીઓને અત્યારે પણ રૂપિયા ૪૦ માસિક બીસ આવે છે. આ ચાલીસ રૂપિયાના બીસમાં શહેરના વિદ્યાર્થીઓને વેન્ટેનસ ધીજ ખાવા મળે છે જ્યારે અમારા વિદ્યાર્થીઓ ત્રીસ રૂપિયાના બીસમાં ચોખ્ખું ધી ખાય છે. અંકુશોએ કેવી કૃત્રિમ સ્થિતિ સર્જી હતી તે આ ઉપરથી સમજશે.

સને ૧૯૪૮માં ચોમાસું નિષ્ફળ ગયું અને દુકાળની પરિસ્થિતિ સરળપદ. અમારે ત્યાં પંચમહાલ જિલ્લામાંથી મચ્છુરોનાં ટોળાં આવવા લાગ્યાં. આ બધા લોકોને કામ આપવા માટે અમે ઈટેલ બનાવવાનો પ્રોગ્રામ વધારી દીધો. ૧૯૪૮ના નવેમ્બરથી ૧૯૪૯ના મે સુધી અમે રોજની એક લાખ ઈટેલ પાડતા હતા. આ રીતે અમારાં બીજાં કામો સાથે અમે રોજના પંદરસો માણસોને રોજ આપી શક્યા હતા. ૧૯૪૯ના ફેબ્રુઆરી માસમાં શ્રી જવાહરલાલજી ગુજરાતમાં આવશે એમ વાતો થવા લાગી, જેથી મેં સરદારશ્રીને પત્ર લખ્યો અને શ્રી જવાહરલાલજી વિધાનગર આવે એવી ગોઠવણ કરવા વિનંતી કરી. શ્રી જવાહરલાલજી તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરીના રોજ સવારના વિધાનગર આવી પહોંચ્યા. સંસ્થાનાં મકાનો અને પ્રવૃત્તિઓ જોઇ આશ્ચર્ય સાથે આનન્દ વ્યક્ત કર્યો.

વિધાનગર માટે નગરના પાયાનો પથ્થર એમને હાથે મુકાયો. પથ્થર ગોઠવાયા પછીથી એને એમણે ખૂબ ઠોકરો અને સીમેન્ટના દાંતાને મજબુત બનાવ્યો. પછીથી એમના ભાષણમાં કહ્યું કે દેશમાં અત્યારે દરેક સ્થળે અમલદારો ખૂબ મારે છે કે લોહું નથી, સીમેન્ટ નથી, લાકડું નથી, કામ શી રીતે થાય? અરે! ખુદ અમારા દિલ્હીમાં પણ આવીજ ખૂબો સભળાય છે, ત્યારે અહીં તો હું જોઇ રહ્યો છું કે દરવાજો ના હોય તો પરવા નહિ, છત ના હોય તો પરવા નહિ, છતાં કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનાં કામ ચાલી રહ્યાં છે. મકાનો બાંધવામાં પણ જે ચીજ મળી તેનાથી કામ ચલાવી લેવાય છે. મને જાણીને ધણો જ આનન્દ થયો છે કે આ સંસ્થા સરકારી મદદની પણ પરવા કર્યા સિવાય પોતાનું કામ ધપાવે રાખે છે. હું આશા રાખું છું અને ઇચ્છું છું કે દેશમાં જવે સ્થળે અહીંના કામનું અનુકરણ થાય. આ રીતે વલ્લભ વિધાનગરમાં લગભગ ચાર કલાક રહીને શ્રી જવાહરલાલજી કૃષિગોવિદ્યાભવનમાં બપોરના ખાણા માટે ચાલ્યા ગયા હતા.

તે દિવસે શ્રી જ્વાહરલાલજીનાં દર્શન કરવા માટે અને એમને સાંભળવા માટે પચાસ હજારથી પણ વધારે માણસોની મેંદની વચ્ચે વિધાનગરમાં ભેગી થઈ હતી. મુંબઈના પ્રધાનોમાંથી મુખ્ય પ્રધાન શ્રી બાલા સાહેબ ખેડે, ગૃહ પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ અને જાહેર અધિકારી ખાનાના પ્રધાન શ્રી જીવરાજભાઈ આવ્યા હતા. આજીંદગી અમારે અડીં આવવાનો રસ્તો સરદારશ્રી અને લૉર્ડ માઉન્ટબેટન આવ્યા તે જ હતો. અમે સારી પેઠે પાણી છંટાવ્યું હતું છતાંય ધૂળ ઉડતી હતી. પહેલાં એ પ્રસંગેએ તો કંઈ ખાસ બદોળસ્ત ન હતો, પણ શ્રી જ્વાહરલાલજી આવ્યા ત્યારે તો ભારે બદોળસ્ત હતો. સૌથી આગળ પોલીસની છૂપ હતી, પછીથી શ્રી જ્વાહરલાલજીની માડી હતી અને પછીથી બીજી બંધી ગાડીઓ હતી. ગામડાંના રસ્તા કેવા હોય છે તેને બધાને આ વખત સાચો અનુભવ થયો અને તેથી વિધાનગરમાં આવવા માટે એક સારા રસ્તાની જરૂર બધાને સમજાઈ. એને જ પરિણામે આજીંદ કરમસદ રસ્તાની ખાસ મંજૂરી અપાઈ અને એને જલદીથી પૂરું કરવા માટે એ રસ્તાના પ્રથમ ભાગનું જે ટેન્ડર મંજૂર થયું હતું તે ભાવથી બાકીના ત્રણ માઈલનું કામ કરવાનું અમને સોંપાયું. આગળ જણાવ્યું તેમ અમારી પાસે રાજની લાખ ઈટ પડતી હોવાથી ઈટાને મોટા જથ્થે હતો જેથી આખો રસ્તો જલદીથી પૂરો થયો.

આ રીતે અમારે ત્યાં જ્વાહરલાલજીની સ્મૃતિ કાયમની રહી છે. એ ઉપરાંત એક બાઈએ કુમારશાળા માટે રૂપિયા પચીસ હજારનું દાન જાહેર કર્યું અને ચાર ભાઈઓએ શ્રી જ્વાહરલાલજીની અડીં આવ્યાની યાદગીરી જળવી રાખવા દરેકે રૂપિયા દસ દસ હજારનું દાન કર્યું. આના બાજુમાંથી દર વર્ષે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં માસિક રૂપિયા રૂપની ચાર સ્કૉલરશિપો અપાય છે. આ સ્કૉલરશિપો સાથે શ્રી જ્વાહરલાલજીનું નામ જોડેલું છે. શ્રી જ્વાહરલાલજી અડીં આવના પહેલાં રાજ્યોનાં નેજાણ થઈ ગયાં હતાં. આ નેજાણ વખતે વડોદરા રાજ્યે અડીં હાઈ-

મૂલ કરવા માટે રૂપિયા સાડા હજારની રકમ મદદ તરીકે મંજૂર કરી હતી. આ મદદ સાથે શ્રી ગોવિંદભાઈ જોશાભાઈ પટેલે રૂપિયા ૬૦ હજાર આપવાથી રૂપિયા એક લાખ વીસ હજારના ખર્ચે અહીં ગોવિંદભાઈ જોશાભાઈ શાસ્ત્રી મંદિર બંધાયું. તેની સાથે ત્યારે શ્રી જ્ઞાનકુર-લાલજી આગ્યા ત્યારે રૂપિયા પચીસ હજારનું દાન શ્રી મર્યાદાભાઈ કીશાભાઈએ આપેલું તેના વડે અને તેમાં ખૂટતી રકમ મંડળે ઉમેરી મર્યાદાભાઈ કીશાભાઈ કુમારશાળા બંધાઈ. આ રીતે ૧૯૪૮ના જુનમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાની સ્થાપના વડલજવિદ્યાનગરમાં થઈ, જેથી અધ્યાપકો અને પ્રાધ્યાપકો અને મંડળના એન્ડ્રિનિયરો અને ખીજા સ્ટાફના છોકરાને ભણાવવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. આ વ્યવસ્થા થવાથી બધા પોતાનાં કુટુંબો સાથે રહી શકે એ શક્ય બન્યું.

વિદ્યલભાઈ પટેલ કૉલેજના પ્રથમ પ્રિન્સિપાલ શ્રી ભુટાની નિમાયા હતા. એમની ઉંમર લગભગ પાંસઠ વર્ષની હતી. એમણે એક વરસ કામ કર્યું. કૉલેજને ધણા સારા પાયા પર મૂકી, અધ્યાપકોમાં સેવાની ભાવના જગૃત કરી અને એક વરસ કામ કરીને એ નિવૃત્ત થયા. એમનું સ્થાન ધર્મ શંકે એવા અનુભવી અધ્યાપક અમારી પાસે ન હતા, જેથી ઠરાવથી આવેલા ગુજરાતીના પ્રોફેસર શ્રી ડોલરરાય માંકડને સને ૧૯૪૮ના જુનથી અમે ઓફિસિયેટિંગ પ્રિન્સિપાલ બનાવ્યા અને ૧૯૫૦ના જુનમાં ત્યારે શ્રી એન. એમ. શાહ મુજબ કૉલેજમાંથી રીટાયર થયા ત્યારે એમને પ્રિન્સિપાલ તરીકે આપ્યા. વિદ્યલભાઈ પટેલ કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અષાઠાજોડે વધતી હતી અને ઈ. સ. ૧૯૪૮ના જુનથી અમે એમ. એ. અને એમ. એસસી. નવા પીએચ. ડી.ના વર્ગો શરૂ કર્યા હતા, જેથી અમને ધડાયલા અને અનુભવી પ્રિન્સિપાલની જરૂર પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના શુભ હસ્તે કૉમર્સ કૉલેજનો શિલારોપણ વિધિ

સને ૧૯૪૬ ના જુનમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજનું બીજું વર્ષ શરૂ થયું અને આગળ જણાવ્યું તેમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ પણ ઉઘડી. આને લીધે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી, એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના લેકચરર અને અધ્યાપકોની સંખ્યા વધી, સાથે સાથે વર્ક-શોપમાં ફારીગર વર્ગ પણ વધ્યો. કુમારશાળા અને સારદા મંદિરના શિક્ષકોની નિમજૂક થઇ ગઇ અને અત્યાર સુધીમાં વિદ્યાનગરની કીર્તિ દૂર દૂર સુધી ફેલાવાથી સારદા મંદિરમાં પણ જલ્દારથી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓની અવરજવર આવી વિદ્યાર્થીઓ પટેલ કૉલેજમાં પણ દર સાલ ૧૦૦ વિદ્યાર્થી વધના હતા જેથી કૉલેજનાં મકાનો ઉપરાન્ત આ બધા વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને રહેવા માટેનાં મકાનો બાંધવા ઉપરાન્ત તેમને માટે પાણીની, સેનિટેશનની, વિજળીની અને ગરમી સગવડ કરવામાં અમારે માટે એક મોટો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો. વસાહતી વિદ્યાર્થીક જંગલમાં બાંધવું એ કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો અનુભવ અમને ગલે અને પગલે થવા લાગ્યો.

અંગ્રેજો જ્યારે ગયા ત્યારે અમને લાગ્યું હતું કે હવે આખરી સરકાર થઇ એટલે અમને નાણાંની સારી એવી મદદ મળી શકશે, પણ અમારી ધારણા ખોટી પડી. અંગ્રેજો ગયા પણ એમનું રાજતંત્ર

અધ્યાપકોનું જરૂર પાછળ મૂકતા મયા હતા અને એ જરૂરની જરૂતા નીકળતાં કંઈક વધારે વખત લાગશે એવો અમને અનુભવ થયો છે. સારે નસીબે સરદારશ્રીએ અમને પરુલેથી જ ચેનગ્યા હતા કે સરકારની મદદ મળે તો આપણે આભાર સાથે લેતી છે, પણ જો તે ના મળે તો ય આપણું કામ અટકવું જોઈએ નહિ; જેથી અમે સરકારની મદદ કરતાં જનતા-જનાઈનની મદદ ઉપર અને અમારી પોતાની મહેનત ઉપર મોટા આધાર રાખ્યો હતો.

આથી અમે મકાનો બાંધવાની સાથે સાથે ચરોતર ગ્રામોદ્ધાર સહકારી મંડળ ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યું હતું. ૧૯૪૭ની આખર સુધીમાં તો મકાન બાંધવાની દરેક ચીજો અમે બનાવના થઈ ગયા હતા. કુવાથી મકાનો બાંધવાની જગા સુધી પાણી પહોંચવું કરવા જે સીમેન્ટના નળ જોઈએ તે શરૂઆતમાં અમે હાથ-ફરમા વડે બનાવી લેતા હતા. અમારી જરૂરિયાત ઉપરાન્ત વધારાના નળ અમે જાહેર જનતાને પણ વેચતા હતા. મકાનો બાંધવા માટે બનાવેલા પાણીના હોજમાં તાજ બનાવેલા સીમેન્ટના નળ પાકા કરવા માટે અમે મૂકતા હતા અને આ રીતે અમે દરેક હોજનો એવડો ઉપયોગ કરતા હતા. પછીથી તો અમે ખેતી માટે સીમેન્ટના નળની માગ વધી પડવાથી રૂપન સીમેન્ટ પાછપ બનાવવાનો નિર્ણય લીધો અને એને માટે જોઈતી યંત્ર-સામગ્રી મુબમમાંથી ખરીદી, જે એક ભાઈએ સેવાભાવે બનાવી આપી હતી. અમે જે યંત્ર સામગ્રીના ખ્યાસ હજાર આપ્યા હતા તે જલ્દી યંત્ર સામગ્રી આજે અમારી વર્કશોપમાં બને છે, અને તે જો બીજા કોઈને જોઈતી હોય તો રૂપિયા બાવીસ હજારમાં આપવાની અમારી તૈયારી છે.

રૂપન પાછપ બનાવવા માટે અમને ખાસ અનુભવ ન હતો જેથી અમે ભાઈશ્રી ત્રિભોવનદાસને મળ્યા હતા. તેમણે ઈન્ડિયન હુમ પાછપ કંપનીમાં શરૂઆતથી કામ કર્યું હતું. એમની સાથે મારી પ્રથમ મુલાકાત સને ૧૯૨૭માં થઈ હતી. તે વખતે હું નોકરીમાંથી રજા મેળવીને

સિંધમાંથી સોઢવે આવ્યો હતો. એક દિવસ મને એક ભાઈએ વાત કરી કે આજુદમાં સીમેન્ટના નળ બનાવવાનું કારખાનું નીકળેલું છે, જ્યાં ખેતીમાં જોઈતા સીમેન્ટના નળ ઉપરાન્ત ગરનાળાં બનાવવા માટે મોટા નળ પણ બનાવવામાં આવે છે.

હું તરતજ જમ્યા પછીથી આજુદ ગયો અને દોશન નજીક બાંધેલી લુમ પાછપ ફેક્ટરીમાં ગયો. શ્રી ત્રિભોવનદાસ એ ફેક્ટરીનાં મુખ્ય ઇન્જનેર હતા. હું એમને મળ્યો અને મારી ઝાળખાણ આપી. થોડા ઉત્સાહથી એમણે મને ફેક્ટરીમાં ફેરવ્યો અને એક ત્રણ ફૂટ વ્યાસની પાછપ ઉપરથી સોળ ટન વજનનો સ્ટીમ રોલર સજ્જામત રીતે પસાર થઈ શકે છે એના હોટા બતાવ્યા. હિંદુસ્થાનમાં આવા નળ બની શકે છે એની મને ખુલ્લી વાર જ ખબર પડી. મેં શ્રી ત્રિભોવનદાસને કહ્યું. આપ્યો કે તમારી પાસે આવી મુંઝવે ચીજ બને છે એની તમે જાહેરાત કેમ કરતા નથી? હિંદુસ્થાનમાં આવી પાછપો બને છે એની કોઈ ઇન્જનેરને ખબર નથી. આ ત્રણ ફૂટ વ્યાસની પાછપની કિંમત તે વખતે દર ફૂટે સાઠાસાત રૂપિયા હતી.

રમ ઉપર ઉતરતા ખુલ્લાં સિંધમાં મારે ત્રણ ફૂટ વ્યાસની પાછપોની જરૂર પડી હતી, તે માટે અમેરિકન બનાવટના ત્રણ ફૂટ વ્યાસના ખસો સાઠ ફૂટ લંબાઈના આર્મકો કલવર્ટ મેં ખરીદ્યાં હતાં. અને એની કિંમત મેં ફૂટના સાડીવીસ રૂપિયા આપ્યા હતા અને તેને જોડવાનું ખર્ચ વધારાનું હતું. આર્મકો કલવર્ટ કરતાં સારી અને અતિ સરળી ચીજ હિંદુસ્થાનમાં બને છે એની જો મને ખબર હોત તો મેં આર્મકો કલવર્ટ ખરીદ્યાં ન હોત. આ બધી વાત મેં શ્રી ત્રિભોવનદાસને કહી અને સાથે સાથે એમને જણાવ્યું કે તમારા કોઈ પ્રતિનિધિને સિંધમાં ચીફ એન્જિનિયરને મળવા મોકલો. સફર ખરાબનાં કામો અંગે નહેરો અને સડક ઉપર અમારે લાખો રૂપિયાના નળની જરૂર પડશે; જેથી તમારું એક સેન્ટર સિંધમાં બોલવાની તાગડોળ વ્યવસ્થા કરે.

રૂન પુરી થતાં જ હું સફર પાટો મથો અને આ હુકીકત મેં મારા સુપરિન્ટેન્ડિંગ એન્જિનિયર શ્રી સતારાવાલાને કહી એ પણ વાત જાણીને ખાડુ ખૂણ થયા અને એન્જિનિયરોની જાણ માટે આણંદથી પ્રત્યેક વ્યાસની એક એક પાછપ મંગાવી લેવા મને સૂચના કરી. મેં ત્રિભોવનદાસને દરેક વ્યાસની એક એક પાછપ ભરી એક વેગન સફર મોકલાવી આપવા લખ્યું. સાથે સાથે એનું બીજા પણ મંગાવી લીધું. આણંદથી આ વેગન લાહોર થઇને સફર આપ્યું હતું, અને આ રીતે સિંધમાં હુમ પાછપનો પ્રવેશ થયો હતો.

પછી તો ઇન્ડિયન હુમ પાછપ કંપનીના પ્રતિનિધિ ચીફ એન્જિનિયરને મળ્યા અને એમને સફર બરાબમાં જોઇતી બધી પાછપનો ઓર્ડર મળ્યો. આ કામ અગે શ્રી ત્રિભોવનદાસ અવારનવાર સિંધમાં આવતા અને એમનો કોઇ કોઇ વખત બેટા થતો. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછીથી, હું જ્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ થયો ત્યારથી શ્રી ત્રિભોવનદાસ સાથેનો પરિચય વધ્યો. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી સાથે એમનું મોટું કામકાજ ચાલતું હતું. એમણે તે વખતેજ મને ગામડાંના વૉટર વર્ક્સ માટે ઓછા દરે પાછપો આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને એ હિસાબેજ શરૂઆતમાં મુલાવમાં એમણે સરતા દરે પાછપો આપી હતી. વસ્ત્રલ વિદ્યાનગરની યોજના શરૂ થઇ ત્યારે હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ એમને મેમ્બર બનાવવા માટે એમને ઘેર ગયા હતા. એ મેમ્બર તો થયા પણ તેજ વખતે વિદ્યાનગરમાં રૂપન પાછપનું કારખાનું ચાલુ કરાવી આપવાનું એમણે વચન આપ્યું હતું. જોઇતી સચનાઓ આપી હતી અને કારખાનું ચાલુ થયા પછીથી એ ચાર વખત આવી જઇ એની બોડમાંપણે મુદરાવી આપી હતી. આજે તો એમનો ધીકતો ધધો છાડીને એ વિદ્યાનગરની પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇ ગયા છે, અને ચરોતર આગોદાર સહકારી મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે મંડળની બંધીજ જવાબદારીઓ ઉપાડી લીધી છે.

વિદ્યાનગરમાં અમારે સૌથી મોટી વિટંબણા તો પાણીની પડવા માંડી હતી. જે રથજો મેં પાલાનો માંડવો નાખ્યો હતો ત્યાં આગળ એક નાની ફૂંચ હતી. એમાં પાણી શી રીતે નીકળ્યું, અને એના ઉપર અમદાવાદમાં બનેલું લક્ષ્મી એન્જી શી રીતે ગોડવ્યું તે હકીકત આગળ આવી ગઇ છે. આ તો ઠામચલાઉ ગોઠવણ થઇ. પણ અમારે તો ભવિષ્યમાં વોટર વર્ક્સ કરવાનાં જેથી સારાં બોરીંગની જરૂર હતી. બોરીંગ માટે અમે પશ્ચિમક હેલ્થ ખાતામાં તપાસ કરી પણ એમનાં બોરીંગ મશિન તો મોટાં શહેરોમાંજ રોકાઇ પડેલાં હતાં, જેથી અમે પુને ખેતીવાડી ખાનાને વિનંતી કરી અને એમણે અમારે ત્યાં બોરીંગ કરવાનું કામ માથે લીધું. એમના લખવા પ્રમાણે અમારી ટૂકોમાં નડિયાદથી બોરીંગનો એન્જીન અને બીજો સરસામાન અમે લઇ આવ્યા અને વોટર વર્ક્સ માટે મુકરર કરેલા પ્લાટમાં એક જુના ફૂવા ઉપર જે અમને કુવાના ભાવિક પાસેથી મફત મળ્યો હતો અને જેની ઇટેલ વિદ્યુલભાઇ પટેલ કોલેજના પાપા માટે અમે ઉઠેલી લીધી ન હતી, તે ફૂવા ઉપર જ ઇચીયા બોરીંગ કરવાની ખેતીવાડી ખાનાએ શરૂઆત કરી. ખેતીવાડી ખાનાના બીજા ઉપરાન્ત અમારે મજુર વિગેરેનું ખર્ચ કરવાનું હતું. ખેતીવાડીખાતાનું બીજા લગભગ ત્રેવીસસો રૂપિયાનું આગ્યું હતું. બીજા સાતસોક રૂપિયા અમે પણ ખર્ચ્યા હતા. આ રીતે ત્રણ હજાર રૂપિયાના ખર્ચ અને પાંચ જ મહિનાની મહેનત પછી ખજાર પડી કે બોરીંગ નિષ્ફળ ગયું છે. પાછા વાંકી હતી કે કંઈક એવીજ કામતી નિષ્કાળજીથી થતી અડચણ હતી. અમે તાત્કાલેજ આજીવંત બોરીંગ ક્રેન્ટ્રાક્ટરનો સંપર્ક સાધ્યો. એના હાથે એજ ફૂવામાં ફોલોઅપ બોરીંગ વખતસર થઇ મળ્યું.

વિદ્યુલભાઈ પટેલ કોલેજની શરૂઆત વખતે પેલી ફૂંચ ઉપર મંડેલું લક્ષ્મી એન્જીન અમારે જોઈતું પાણી પુર પાડ્યું હતું; પણ પાણીના આ સતત ખેંચાણથી પાણી ધાવળ કરનાર ઝેનીના ષડમથી ઝેની પણ

સાથે સાથે પાણી સાથે ખેંચાતી હતી. આ કારણથી ફૂંદના ચક્રની નીચે મોટું પોલાણ થઈ ગયું હતું. ફૂંદનો વ્યાસ સાંકડો હોવાથી અંદર કુંડી ઉનારાય તેમ ન હતું અને ફૂંદ નિષ્ફળ ગયો તો અમારી પાસે પાણીનું ખીજું સાધન ન હતું. ખેતીવાડીનું બોરીંગ નિષ્ફળ ગયું હતું, અમારી ચિંતાનો પાર ન હતો, એટલામાં આજુબાજુ કોન્ટ્રાક્ટરે શરૂ કરેલું બોરીંગ ફોલોઅપ થઈ ગયું અને અમારો પાણીનો પ્રશ્ન તાત્કાલિક ઉકેલી ગયો.

અમારો વિચાર તો શરૂઆતથી એક બોરીંગ મશિન ખરીદી લેવાનો હતો, પણ તે વખતે બોરીંગ મશિન ના મળી શકવાથી બોરીંગો માટે જેની પાસે મશિન હોય તેના ઉપર આધાર રાખ્યા વગર અમારે છૂટકો ન હતો. મશિનરી ઉપરાંત અમારી ખીજી મુશ્કેલી માણસોની હતી. ગામડાંઓમાં એન્જિનો ચલાવનારા કુશળ માણસો ના હોય એ સમગ્રતઃ એવી વાત છે. ખેડા જિલ્લામાં જે કે તે વખતે ત્રણ-ચાર હજાર એન્જિન ચાલતાં હતાં અને અનાજની મોંઘવારીને લીધે અનેક નવાં એન્જિનો ગોડાવાસ રહ્યાં હતા, જેથી એન્જિન ચલાવનાર કુશળ માણસોની ભારે અછત હતી. આથી કરીને અમારૂં લક્ષ્મી એન્જિન અનધડ માણસોના હાથે ભારે દુર્દશા ભોગવતું હતું. જેમતેમ કરીને વિદ્યાર્થીઓની, કોલેજની અને ચણાતાં મકાનોની જરૂરિયાતો તે પૂરી પાડતું હતું. એન્જિનનું કામ રીપેર વિગેરે સાથે ચોવિસે કલાક ચાલુ હતું. ખીજી બાજુ વર્કશોપનું અમારૂં સો હોર્સ પાવરનું કંમ્પ્રેસ એન્જિન જે વર્કશોપ ચલાવવા સાથે વિગળી આપતું હતું તે એન્જિનની પણ અનધડ માણસોને હાથે ખૂરી દશા થઈ હતી.

શરૂઆતમાં તે એન્જિન સારી રીતે ગોડવાયેલું હોવાથી બહુ સાફ કામ આપતું હતું, પણ સાફસૂંધી માટે ખોટા પટ્ટીથી ટાઈમિંગ ગરાયર નહિ ગોડવાયેલ હોવાથી એના સિલિન્ડર હેડમાં ફાટો પડી અને મુંઝવેથી નાખડોળા જે નવાં સિલિન્ડર હેડ ક્રાન્ચાં હતાં, પણ અનધડ માણસોના

હાથમાં એન્જન મુકાયતાં હોવાથી એન્જનની મુસ્કેલીઓ તો ચાતુ જ હતી. અમે જનરેડખમરો આપતાં પણ સહેરોમાં કોઈ જગ્યાએ ના ચાલતા માણસો જ અમારે ત્યાં અડગ કરતા અને છ આઠ મહિનાના અનુભવે અમારે તેમને બદલવા પડતા. વર્કશોપ અને એન્જનોની દેખરેખ માટે અમે રૂપિયા વ્રજસોથી પાંચસો સુધીના પગારદાર માણસો રોક્યા હતા; પણ કામનો જનજુકાર એક પણ માણસ અમને શરૂઆતનાં વરસોમાં મળ્યો ન હતો.

લક્ષ્મી એન્જન ખલાસ થનાયનામાં અમને બીજું એક હાઇદેપીઝ હીલ એન્જન સરકાર તરફથી મળ્યું. એ ચાલીસ હોર્સ પાવરનું હતું અને એની અંકુશિત કિંમત રૂપિયા પંચાવનસો હતી. બીજા દુવામાં અમારૂં બોરીંગ આજીંદના કોન્ટ્રાક્ટરના હાથે ફેલ્ડમંદ થયું હતું ત્યાં અમે ઇલેક્ટ્રીક મોટર ગોઠવી અને હીલ એન્જનને વર્કશોપમાં મૂક્યું. આ રીતે વર્કશોપમાં અમારી પાસે બે એન્જનો થયાં. હીલ એન્જન ઉપર અમે ત્રીસ ક્રીમોવોટનું એક જેનરેટર ગોઠવ્યું. એ રીતે વીજળા ઉત્પન્ન કરવાનો અમારો પ્રતિ તાત્કાલિક ઉકલ્યો. આગળ જણાવ્યું તેમ અમારી દૂધની રિથિતિ જોખમભરી બનતાં જ અમારો બીજો દુધો તૈયાર થઈ ગયો હતો, અને વિદ્યુત્તથાઇ કોલેજના ૧૯૪૭ના બીજા સત્રમાં એટલે ૧૯૪૮ના એપ્રિલ સુધીમાં તો અમારો પાણીનો અને વીજળાનો પ્રતિ ઉકલી ગયો હતો; પણ ૧૯૪૮ના જુનમાં અમારે એન્જનિયરિંગ કોલેજ શરૂ કરવાની હતી જેથી પાણીનો પ્રતિ તો અમારે સંપૂર્ણ રીતે ઉકલી નાખવાનો હતો.

અમે ધર્મજ ગામના વનની લાઇથી મગનભાઈ જેઓ વૉટરફાઇનર (જનરેટર)નું કામ કરતા હતા તેમને વિદ્યાનગરમાં પાણીનાં સ્થાન બતાવવા બોલાવ્યા. એમણે બનાવેલા સ્થળે અમે જમીન ઉપર બોરીંગ કરાવવાનું શરૂ કર્યું. એન્જનિયરિંગ કોલેજની વર્કશોપ આગળ અમારૂં એક બોરીંગ ફેલ્ડમંદ થયું, જ્યાં અમે પાંચાથી દુધો બનાવી દીધો.

અમારા બોરીંગવાળા કૂવાથી પચીસ ફૂટ દૂર એમણે અમને ખીચું સ્થળ બનાવ્યું. આ બોરીંગ પણ ઘણી સારી રીતે ફોલ્ડમંદ થયું અને ત્યાં આગળ અમે પાકો કૂવો અને કાચમની સાડ હજાર ગેલનની ટાંકી બનાવ્યાં છે. ત્યાર પછી તો વસ્તી વધવાથી અને બાગબગીચાનાં કામ પણ વધવાથી અમે અમેરિકન મશિન વડે દસ ઇંચ વ્યાસનાં ત્રણ બોરીંગ કરાવી લીધાં છે. આ રીતે અમારા વૉટર વર્ક્સનો પ્રેન ઉઠી ગયો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ અણીને વખતે અમારા બોરીંગનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો પણ અનધડ માણસોને લીધે અને રસ્ટન જેવું સાફ એન્જન ના મળવાથી એન્જનો અમને ઉત્તરગણે કરાવતાં હતાં. ૧૯૪૮ માં એન્જનિયરિંગ કોલેજ અમે શરૂ કરી ત્યારે અમે સો હોર્સ પાવરનું રીકન્ડીશન કરેલું લેક્ચર હાઇસ્પીડ અમેરિકન એન્જન ખરીદી લીધું. આ રીતે વર્કશોપમાં અમારી પાસે ત્રણ એન્જનો થયાં એટલે ગડમથક કરીને વારાફરતી એકાદ એન્જન ચાલુ હાલતમાં રાખી શકતા હતા. કોલેજોના ચાલુ કામ ઉપરાન્ત અમારે વર્કશોપ, સ્પન સીમેન્ટ પાઇપ ફેક્ટરી, ફાઉન્ડ્રી અને વૉટર વર્ક્સનાં કામ ચાલુ રાખવાનાં હતાં. એ ઉપરાન્ત પરીક્ષાઓ વખતે કોઇપણ જાતની અડચણ ના આવે એ પણ જોવાનું હતું. ૧૯૪૯માં તો પેલું અમેરિકન એન્જન ત્રણ મહિના સાફ કામ આપ્યા પછીથી મડગડ કરવા લાગ્યું એટલે પંદર હજાર રૂપિયાનું અંકુશિન લાવવું સુદ્ધર એન્જન અમે એક મિત્રની મદદથી રૂપિયા છત્તીસ હજારમાં ખરીદી શક્યા.

હવે તો એન્જનિયરિંગ કોલેજમાં પણ મિકેનિકલ એન્જનિયરિંગ માટે લેકચરો મળી ગયા હતા. વર્કશોપ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ આવી ગયા હતા. પણ આ તો ગદા ભણેલા માણસો વિદ્યાર્થીઓને એપડીમાંથી એન્જન કેમ ચલાવ્યું ને ભણાવે, પણ એન્જન ન્યારે રીસાયું હોય ત્યારે એને મનાવવાનું કામ એમને આવડે નહિ. એમાં તો પેલા હાથે કામ કરનારા જ ગડમથક કરે. આ રીતે એક પછી એક એન્જનો

આવતાં ગયાં. એકાદ વરસ અમારું કામ આરામથી ચાલે અને પત્રીથી પાછી એની એ સમાયજી. છેવટે અમને દાદરેપીડ રસ્ટન એન્ડન મળ્યું અને અમને કંઈક માનસિક આરામ મળ્યો. પત્રીથી તો સને ૧૯૫૧માં ત્રીઠ આવી ગઈ અને અમારી જાંઘી ચિંતાનો અંત આવ્યો. પેલું રસ્ટન એન્ડન પાટણ મ્યુનિસિપાલિટીએ ખરીદી લીધું, અને એમાંથી ડીપ્રિસિયેશન બાદ કરતાં જાંઘી રકમ અમારા હાથમાં આવી ગઈ. સુદૃઢ એન્ડન તો એન્ડનિયરિંગ કોલેજની ફીટ એન્ડન લેમોરેટરીમાં છે, એટલે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને ગ્રાખવવા પુરતું કામ આવી રહ્યું છે. લક્ષ્મી એન્ડન પણ એન્ડનિયરિંગ કોલેજને આપી દીધું. બાકીનાં એન્ડનો માંડી વાળવાની સ્થિતિમાં છે, એટલે વહેણમોડાં લખી નાખવાં પડશે. ફક્ત એ જાતનો સતોષ છે કે કુશળ કામદારો ના મળવા છતાં ડીપ્રિસિયેશન ફંડમાંથી આ રેલાં એન્ડનોની કિંમત વસુધ થઈ ગયેલી છે અને દરેક યત્રે એની કિંમત કરતાં વધારે કામ આપ્યું છે.

કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ વધતા ગયા તેમ જસોની જરૂર પણ વધતી ગઈ. અમારે અડી રહેના વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજા માણસો માટે જોઈતી ઓગન્ડસ્તુ આણંદથી લાવવી પડતી હતી, જેથી આણંદ સાથેના જવરઅવરનો બચહાર જસો મારફત કરવામાં આવે છે. એ સિવાય બહારગામના નજીકના ગામોના વિદ્યાર્થીઓ રેલ્વે કે બસ મારફત આણંદ આવે છે અને આણંદથી વિદ્યાનગર અમારી જસોમાં આવે છે. કરમસદના વિદ્યાર્થીઓને પણ લાવવા લઈ જવા માટે જસની જરૂર પડે છે, જેથી ૧૯૪૭ના જુન માસમાં ૩૬ માણસો બેસે એવી જો જસો ખરીદી અને પછીથી દર વરસે એમાં એક એક બસ ઉમેરતા ગયા. હાલમાં અમારી પાસે પાંચ જસો છે. એન્ડનો કરતાં જસો માટે અમને કંઈક સારા માણસો મળી ગયા છે જેથી જસો માટે એન્ડનો જેટલી તકલીફ નથી પણ થોડીધણી તકલીફ તો છેજ; કારણ રાજેરાની માફક અહીંયાં કુશળ કારીગરો મળતા નથી. હવે દરેક જાતના માણસો ધીરેધીરે તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

અમે જસો ખરીદ્યા પછીથી ખેડા કલ્કત્તામાં રોટ ટ્રાન્સપોર્ટ શરૂ
 દબ મહ છે. જ્યાં સુધી કાચા રસ્તા હતા ત્યાં સુધી તો રોટ ટ્રાન્સપોર્ટના
 સત્તાવાળાઓ અમારા તરફ નજર ના દોડાવે એ સ્વાભાવિક હતું;
 કારણ મળતર કરતાં ખર્ચ વધારે હતું. બીજું અમારે વાહન વ્યવહાર
 પર એક તરફી હતો. કોલેજમાં આખુંદથી છોકરા લાવવા માટે વિદ્યા-
 નગરથી ખાલી જસો મોકલવી પડતી હતી અને જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને
 જવાનો વખત થાય ત્યારે આખુંદ તરફ જસો ભરાઈને જાય અને પાછા
 ફરતાં ખાલી આવે. તેજ રિથિનિ કરમસદ અને મોગરી તરફ જતી-
 આવતી જસોની હતી. આખુંદથી વિદ્યાનગરનું અંતર ચાર માઈલ હોવા
 છતાંય વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી બે આના ભાડું લેવાતું. આ બધું રોટ
 ટ્રાન્સપોર્ટને પોચાય તેમ ન હતું. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો છત્રીઓ પડે
 ત્યારે ઘેર જવા માટે બધા વિદ્યાર્થીઓની પડપટ્ટી થતી. જસોનો વ્યવહાર
 એક તરફી હોવા ઉપરાંત જસોમાં ભારે ગીચ્છી થતી અને કાયદા-
 કાનુનનું કંઈકું રહેતું નહિ.

આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં જ્યારે પાછી સડક મહ ત્યારે એક
 વખત તો રોટ ટ્રાન્સપોર્ટના સત્તાવાળાઓએ આખુંદથી વસ્ત્રભ વિદ્યા-
 નગરનો રસ્તો એ લેશે એવી અમને નોટીસ આપી. નોટીસની મુદત
 પહેલાં ગમે તે કારણસર સત્તાવાળાઓએ આ નોટીસ પાછી ખેંચી લીધી.
 પછીથી એમણે આખુંદથી બાકેગલની સર્વિસ શરૂ કરી. આ જસો
 વિદ્યાનગરમાં ધઈને પસાર થતી હતી. બીજે વરસે ફરીથી રોટ ટ્રાન્સપોર્ટ
 બાકુજ ટ્રંકી નોટીસે આખુંદથી વસ્ત્રભ વિદ્યાનગર પોતાની જસો
 ફોડાવવાનું શરૂ કર્યું. અમારા ક્રાઇવરો, કલીનરો, કન્ડક્ટરો અને ચેકરોને
 જેને જેને એસ ટીની નોકરીમા રહેલું હતું તે બધાને સમાવી લીધા,
 પણ પેલી પાંચ જસો અમારે માથે પડી. આપણા કલ્યાણ સભ્યમાં
 એવા કાયદા છે કે જેથી બીજાને નુકસાન કરી સકાય પણ એ નુકસાનની
 ભરપાઈ કરવાની જવાબદારી કોઈએ માથે રાખેલી નથી. જેથી અમારી
 પેલી પાંચ જસો વેચવા માટે છાપાઓમાં અમે જાહેર ખબરો આપી.

બસો લેવા માટે નજીકના અને રાજકોટ જેવા દૂરના સ્થળેથી બસો રાખવા આવતા હતા. અમારી વાટાધારા ચાલતી હતી એટલામાં એક દિવસે એસ. ટી.ના સત્તાવાળાનો પત્ર આવ્યો કે આજંદગી વલ્લભ વિધાનગરને રસ્તે અમારે અમારી બસો ચલાવવી. સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ વેપારી સંસ્થા હોવાથી આ વેપારમાં એમને કંઈ કસ ના દેખાયો હોય એમ જણાય છે. પણ હજુય અમારી સ્થિતિ કંફોડી છે. દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધે છે પણ નવી બસો લેવાની અમારી હિંમત આવતી નથી. આ રાજમાં કયે દિવસે તે બંધ કરવી પડે તે કહી શકાય નહિ.

આગળ જણાવ્યું તેમ વિકુલભાઈ પટેલ કૉલેજની સરચાન પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સોશિયોલોજીના પ્રોફેસર ડૉ. યુધીએ એમનું પુસ્તકાલય તથા મૂર્તિસંગ્રહ વિધાનગરને ભેટ આપ્યાં હતાં. પછીથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થઈને તેઓ પોતે વિકુલભાઈ પટેલ કૉલેજમાં કામ કરવા માટે વિધાનગરમાં આવીને રહ્યા હતા, અને જીવનના અંત સુધી કામ કર્યું હતું. એમના મૂર્તિસંગ્રહની દેખરેખ રાખવા માટે તથા વલ્લભ વિધાનગરમાં ચોચ વખતે એક મ્યુઝિયમ બનાવવા માટે શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાને પણ અમે સને ૧૯૪૮થી રોકી લીધા હતા. શ્રી પંડ્યાને આર્કિઓલોજીનો ધણો બહોળો અનુભવ હતો. એઓએ પોતે આ જ્ઞાન કૉલેજમાં મેળવ્યું ન હતું પણ આપ્પા હિન્દુસ્થાનમાં રખડપાટ કરીને અને અનિશ્ચય શ્રમ લઈ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીને એમણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમણે હજારો વર્ષ જુની પ્રાગ ઐતિહાસિક જગાઓ શોધી હતી અને પુરાતત્વવિદોને ભવિષ્યમાં ખોદકામ કરવા માટે ધણું સારું માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

ગુજરાતના પુરાતત્વનું કામ ફક્ત વડોદરા રાજ્યે જ હાથ પર લીધું હતું. ડૉ. કમ્બલ જેવા સમર્થ પુરાતત્વવિદોને મોકલ્યો હતો અને “Archeology in Western India” એ નામનું પુસ્તક લખાવ્યું હતું; પણ ડૉ. કમ્બલે તેા મહેસાણા જિલ્લામાં જ ધાતુંખર્

કામ કર્યું હતું. આ સિવાય ગુજરાતનું ક્ષેત્ર પુરાતત્વવિદો માટે મોકલ્યું પડ્યું હતું. ચરોતરમાં તો કોઈ પુરાતત્વવિદે કદી નજર સરખી પણ કરી ન હતી. ચરોતરમાં પુરાતત્વનો કિંમતી ખમતો ગામડે ગામડે રજાગતો પડ્યો હતો અને તે એક રથજે ભેગો દરવાની ખાસ જરૂર હતી. આટલા માટે શ્રી પંડ્યા જેવા માણસની જરૂર હતી. આ સંરથામાં શ્રી પંડ્યાને શાકી લીધા પછી ધીરે ધીરે એક મુંદર મ્યુઝિયમ આકાર લીધો અને ભવિષ્યમાં ન્યારે સંરથા પાસે પૈસાની સગવડ થશે ત્યારે પુરાતત્વનું એક મુંદર મ્યુઝિયમ ઉભું થશે. જેમાં ગુજરાતના મર્નિ રથાપસનો સંગ્રહ હશે, જુના લેખોનો સંગ્રહ હશે, સિક્કાઓનો સંગ્રહ હશે અને અનેક જગ્યાએ ન્યાં ખોદકામની જરૂર છે ત્યાં ખોદકામ કરાવીને તેમાંથી નીકળતી અપ્રાપ્ત ચીજોનો સંગ્રહ થશે.

આ ઉપરાંત સને ૧૯૪૬થી શ્રી કાન્તિભાઈ પટેલને પણ વિદ્યાનગરમાં રથાન મળેલું છે. તેઓ એક ઉગતા શિશુ છે. આખા ગુજરાતમાં એમની જરાખરી કરે એવો એક પણ શિશુ નથી. એટલુંજ નહિ પણ એમનું કામ ભક્ષભલા માણસો પાસેથી અભિનન્દના ઉદ્ગારો કઢાવે છે. તેઓ સોહજાના વતની છે અને એમણે રકલપચરનો અભ્યાસ વરાડના ખામગાંવ શહેરમાં કર્યો હતો. ગુજરાતમાં આજ્યા પછીથી એમણે વિદ્યુત કન્યાવિદ્યાલયમાં શ્રી વિદ્યુતભાઈ પટેલનું ૭ ફુટ ઊંચું બાવલું કરેલું છે. રાસમાં મુકવા માટે સરદારશ્રીનું ખરદ કરી આપેલું છે. કરમસદમાં મુકવા માટે સરદારશ્રીનું એક કાંસાનું ખરદ કર્યું છે. પણ સૌથી વિશેષ તો વિદ્યાનગરમાં મુકવા માટે સરદારશ્રીની બાર ફુટ ઊંચી ભવ્ય પ્રતિમા એમણે તૈયાર કરવા માંડી છે. જાણકારો કહે છે કે સરદારશ્રીની આવી મુંદર પ્રતિમા બીજે કોઈ રથાને નથી.

આ ઉપરાંત એમણે કેટલાક ખાનગી માણસોની પ્રતિમાઓ આરસમાં તૈયાર કરી આપી છે. પથ્થર ઉપર પણ તેઓ થયું સારું કામ કરી શકે છે. એમના વિદ્યાનગરમાં આવવાથી લોકોની કળા

તરફની અભિરૂચી વધતી ચાલી છે. એ ખાનગી ઘરોમાં કે જાહેર સંસ્થાઓમાં મુકવા માટેની નાનીમોટી પ્રતિભાઓ જનાવે છે. એરડો શળગારવા માટે એમની જનાવેલી પ્રતિભાઓ કૃષિયા ચારથી કૃષિયા ચૌદસો મુંધીની કિંમતની લોફા વધ ગયેલા છે. ત્યારે જાહેર સ્ત્રોતે મુકવાની પ્રતિભાઓ કૃષિયા પચીસોથી કૃષિયા પચાસ હજારની કિંમત મુંધીની તે જનારી શકે છે. નાની હંમરમાં એમણે બહુ સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી છે. વિધાનગર જેવા આવનાર હુજરો માળુસો એમની કળાથી મુગ્ધ બન્યા છે, અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા માટે એમની પાસે બે સદુદીઓ તૈયાર થયેલા છે. હજી અમે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા માટે રીનસરના વર્ગો કાઢ્યા નથી; હાજી અમારો વિચાર તેમને વધુ અભ્યાસ કરવા માટે ઇલાલી મોકલવાનો છે. ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછીથી જ વિધાનગરમાં રીનસરના વર્ગો કાઢાશું.

આ રીતે જોકલો થયા પછીથી સને ૧૯૫૦માં અમારા શાસ્ત્રા મંદિરમાં ટેકનિકલ કક્ષાસની શરૂઆત કરી. ટેકનિકલ અભ્યાસમાં અમે અત્યારે સુધાર, હુકાગ, શીટર અને ટર્નરનું કામ શીખવવામાં આવે છે. ઉપરાંત ફાઉન્ડ્રીમાં દાગીના દાગવાનું, ફોર્જિંગનું તથા થ્રોટું વિજળીનું કામ પણ શીખવવામાં આવે છે. માધ્યમિક શાળાનાં છેલ્લા ચાર ધોરણમાં આ અભ્યાસક્રમ રાખ્યો છે, અને વિદ્યાર્થી આ વિષયો લેઈને એસ. એસ. સી. પાસ થઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીનીઓ માટે શીવવાના સંચાની જ્યવરથા કરી છે અને શરૂઆતથી સંગીતની પણ જ્યવરથા કરી છે.

સરકારથી ૧૯૪૭ના એપ્રિલ માસમાં અહીં આવી તથા પછીથી સરકારનું વડા વિધાનગર તરફ કંઈક ખેંચાયું. અમે ત્યારે પાતાના માંડવામાં રહેતા હતા ત્યારે શરૂઆતમાં થી વૈકુંઠભાઈ મહેતા અમારી યોજના સમજી જતા માટે આવ્યા હતા. સહકારી કામોમાં એમને ઘણો રસ હતો. આખું જીવન એમણે સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળ્યું હતું અને

એમના જીવનનું ધ્યેય સ્વનાત્મક કામો તરફ હતું. અમારી મનોરથ સંપૂર્ણ થયો. આકર્ષણ હતા અને નાણાં પ્રધાન થયા પડીથી તેઓ અમારી પ્રવૃત્તિઓનો વેગ જોવા માટે અવારનવાર આવી જતા હતા અને ઉત્તેજનના એ શબ્દો કહી જતા હતા.

સને ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરમાં તે વખતના મુંબઈ રાજ્યના ગવર્નર સર જોન કોલવિલ વિદ્યાનગર જોવા માટે આવ્યા હતા. દોઢ વરસના હુંકા માળામાં થયેલું કામકાજ જોઈને એમને ધન્ય આશ્ચર્ય થયું હતું. કામ જોતાં જોતાં એ વખત એમના મોંમાંથી ઉગાર સરી પડ્યા કે “Patel! you are faster than Americans.” તે વખતે ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનો પ્રતિનિધિ હાજર હતો, જેથી આ દેવાલનું મથાળું ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ નીચે પ્રમાણે કયું.

‘You are faster than Americans, says Sir John Colville at Vallabh Vidyanagar.’ અને છેલ્લે વિદ્યભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયમાં ફરતા હતા ત્યારે ગવર્નર સાહેબે એક વર્ગ ચાલતો હતો તેમાં પેલા અને વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને કયું કે હું જે વિદ્યાર્થીકામ લખ્યો હતો તેનો ચિનાર મારી આંખો આગળ ખડો થાય છે. એ વિદ્યાર્થીકામ છસા વરસ જુની છે. તમારી આ સરથા ફક્ત દોઢ વરસની જ છે અને આવી ઝડપથી એનાં કામ ચાલુ રહે તો છસા વરસે એ કયું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તેનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું. છેલ્લે એમણે મને કહ્યું કે, “અધૂરે મકાને તમે લણાવવાનું કામ શરૂ કર્યું છે એ બદલ હું તમને શાગાશી આપુ છું. આવાં મોટાં મકાનો પુરાં થતાં સુધી કામ શરૂ કરવાની ગહુ જોરી એ દેશના દ્રવ્યની ખરબાદી કરવા બરાબર છે અને દેશના મહાન પુરુષો પણ દેશના દ્રવ્યની આવી ખરબાદી કરે છે, એ એમનામાં નૈતિક હિંમતની ખામી બતાવે છે. તમે દેશસેવાનો સાચો માર્ગ પકડેલો છે.” સર જોન કોલવિલના આ શબ્દોએ બધા કાર્યકર્તાઓને ધણુંજ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

સને ૧૯૪૮ના ડીસેમ્બરમાં મુંબઈના ગવર્નર રાજ્ય મહારાજસીંગ રાણી મહારાજસીંગ સાથે આગ્રા હતા. સંસ્થાની બધી પ્રવૃત્તિઓ જોયા પછીની બન્ને જગ્યા બહુ જ ખુશ થયા હતા. રાણી મહારાજસીંગ કહ્યું હતું કે, “પટેલ! મને જો મુંબઈમાં કોઈએ કહ્યું હોત કે મુંબઈ રાજમાં આટલી ઝગપથી આવું સુંદર કામ ચાલી રહ્યું છે તો તે માનવાની હું ના પાડત. હવે હું માનું છું; કારણ આ બધું મેં મારી સગી આંખોએ જોયું છે. આ સંસ્થા સંજોગે ખરી હકીકત જાણવી હોય તો તે જાતે જોઈ જવાની છે.” રાજ્ય મહારાજસીંગ મને પૂછ્યું કે, “કહો હું તમને શી મદદ કરું? ફક્ત જેજ યીજ માગજો.” મેં એમને આભાર માન્યો. તે વખતે સીમેન્ટની બહુ જ તંગી હતી, જેથી ચાલીસ પચાસ વેગનો સીમેન્ટ ભરેલું એક ભારખાનું માગ્યું. આખું કરમસદ સડકને જોડતો વિઘાનગર આવવાનો એક રસ્તો માગ્યો. રાજ્ય મહારાજસીંગ આ બન્ને કામ તાગડતોય કરાવી આપ્યાં.

૧૯૪૮-૪૯માં વેગનોની ભારે તંગી હતી જેથી મુનો પકવવાનો, મરડીઓ, રેતી વિગેરે વીજળે અમારે ફૂફરથી લોરીથી લાવવી પડતી હતી. પેટ્રોલ કુપનોની પણ એવીજ તંગી હતી, પણ શ્રીયુત મોરારજી ભાઈએ જ માસ સુધી અમને દર મહિને પાંચસો ગેલનની વધારાની કુપનો આપી. જેથી અમને ઘણી મોટી રાહત મળી હતી. આ જ મહિના પૂરા થતાંજ શ્રી કાકાસાહેબ ગાડગીલ અમારી સંસ્થા જોવા આવી પહોંચ્યા. કામ જોઈને એ બહુ ખુશ થઈ ગયા અને મને સીધો પ્રશ્ન કર્યો કે, “કહો! તમારે માટે હું શું કરું?” મેં એમને આભાર માન્યો અને કહ્યું કે, “અત્યારે તો મારે મોટી મુશ્કેલી પેટ્રોલની છે. શ્રી મોરારજીભાઈએ મને જ મહિના સુધી વધારાની દર મહિને પાંચસો ગેલનની કુપનો આપી છે તે મુન્ત હવે પુરી થાય છે. આપ જો મને બીજા જ મહિના સુધી પેટ્રોલ કુપનો આપો તો આપની મોટી મહેરબાની થશે” કાકાસાહેબે તરતજ પેટ્રોલ આપવાની હા પાડી.

અને બરાબર છ મહિના મુધી દર મહિને પાંચસો જેલન પેટ્રોલની કુપનો હિન્દ સરકાર તરફથી મળતી રહી. આ મદદથી અમારાં શરૂઆતનાં કામોને બહુ સારો વેગ મળ્યો.

સને ૧૯૪૮ના ઑક્ટોબરમાં થી સી.વી. રામન વિશ્વલભાષ પટેલ કોલેજના ફાઉન્ડર્સ ડેને દિવસે મુખ્ય મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા, સાથે એમનાં પત્ની પણ હતાં. હિન્દુસ્થાનના આ સર્વશ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક અમારી પ્રવૃત્તિઓ જોઈ અતિ પુલકિત બન્યા હતા. મુજરાતમાં વ્યાપારી ભુદ્ધિ તો વિપુલ પ્રમાણમાં છે એમ એમણે કહ્યું પણ તેની સાથે ગાંધીજીનું મનોરાજ્ય ભગવાથી આ વલ્લભ વિદ્યાનગરનો જન્મ થયો છે અને એ જરૂર મુજરાતની અને વખત જતાં દેશની કાયાપલટ કરશે એવું એમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું. મને એમણે કહ્યું કે તમારા જેવા એન્જિનિયરનો મને સાથ મળ્યો હોત તો હું ધણું વધારે કામ કરી શક્યો હોત. તમારી પેઠે આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરનાર મને કોઈ સાથીદાર ના મળ્યો. મેં જવાબ આપ્યો કે અમારે અહીં આ એક માણસનું કામ નથી; પણ જુદા જુદા વિષયના નિપ્ણાતોના સહકારનું આ ફળ છે. સને ૧૯૫૨માં હું ત્યારે એમણોર ગયો હતો ત્યારે થી રામને મને એમની પ્રયોગશાળાની એકેએક ચીજ બતાવી હતી. એમણે પતંગિયાથી માંડીને હીરા મુધીના બધાં કખાટો જાતે ઉઘાડી વિજળીના ફિટ્કારની એના ઉપર શી અસર થાય છે એ બધું વિગતવાર સમજાવ્યું હતું. આટલી બધી પ્રવૃત્તિવાળા આ મહાન વૈજ્ઞાનિકે એમની પ્રયોગશાળા બતાવવામાં મારી સાથે અઢી કલાક ગાળ્યા હતા.

સને ૧૯૫૦ના જુન મહિનામાં અમદાવાદથી રોકથી બીખાભાષ જવાભાષ એમના વતન ઓડ જઈ રહ્યા હતા. અમદાવાદથી બપોરની દ્રેતમાં ત્યારે તે આજુબંદ ઉતર્યા ત્યારે ડોકોરવાળા ગાડી ઉપડી ગઈ હતી જેથી અનાયાસે એમને આજુબંદમાં રહી જવાની ફરજ પડી. એમના ઓડ જવાની કોઈને ખબર ન હતી, જેથી સ્ટેશન ઉપર કોઈ

મળવા ગએલું ન હતું. બહાર નીકળી ટગો લાડે કરી એ આણંદમાં શ્રી પુરૂષોત્તમદાસ દેવજીભાઈને ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી એમની મોટર લઈને મને મળવા માટે વિદ્યાનગર આવી પહોંચ્યા. શેડથી બીખાભાઈના કુટુંબમાં મારા પિતાનું મોસાળ થાય જોયી અમદાવાદમાંનું એમનું ઘર એ મારે ન્યારે ન્યારે અમદાવાદ ગઈ ત્યારે ઉતરવાનું સ્થાન હતું. એમની અને એમના કુટુંબનાં બધાં માણસો સાથે મારે અંગત મારો પરિચય હતો. મેં ન્યારે આ યોજના કરી ત્યારે એમના બંને પુત્રો શ્રી મગનભાઈ અને શ્રી મનુભાઈને કમ્પ્યું હતું કે અમારા મંડળના પેટ્રોલ તરીકે તમારું નામ દાખલ કર્યું છે, જોયી પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા તમે મોકલાવી આપશો. બંને ભાઈઓએ મળીને રૂપિયા દસ હજાર મોકલાવી આપ્યા હતા, તથા શ્રી મગનભાઈએ પ્રમોટર મંડળના રૂપિયા ત્રણ હજારના ચેક લીધા હતા. આ સિવાય એમની પાસે મેં બીજી કંઈ માગણી કરી ન હતી.

મુ. બીખાભાઈ એક વિદ્યાનગર આવ્યા એથી અમને બધાને બહુ જ આનંદ થયો. એમની તૃદ્ધ ઉંમર છતાંય મેં એમને ગંધેય સાલના દેશીને થયેલાં કામ બતાવ્યાં. એ જોઈને બહુ જ રાજ થયા અને પાછા જતી વખતે મને કહ્યું કે, “જાહેશ્શાસમાઈ! તમે ન્યારે આટલાં બધાં કામ કર્યાં, ત્યારે મારી પત્ની ફરજ ખરી કે નમને કંઈ મદદ કરવી જોઈએ. ઓડનું કામ પરવારી અમદાવાદ પાછા ગયા પછીથી શ્રી મગનભાઈ અને શ્રી મનુભાઈને આ સંબંધ લાન કરી, બધાને શો મન થાય છે તે નું તમને કમ્પી જળાવીશ.” મુ. બીખાભાઈ એક અમદાવાદ ગયા પછીથી મને અમદાવાદ આવી જવા માટે એમને પત્ર આવ્યો. હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ અમદાવાદ ગયા અને બંને ભાઈઓએ રૂપિયા ત્રણ લાખ આપવાની મરજી ગતાવી, અને તે સાર્માં વાપરવા ને સંબંધી અમારો અભિપ્રાય પૂછ્યો. અમારે વાંચિત્ય મનુવિદ્યાસયની જરૂર નો હતીજ, જેથી ને બાંધવા માટે સલાહ આપી.

તે વાત એમને પસંદ પડી. આ રીતે બીખાભાઈ છવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ.

આ અરસામાં મારે અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈને દિલ્હી જવાનું થયું હતું. ત્યાંથી અમે બન્ને પીલાની ગયા હતા. ત્યાં ત્રણસો એકરના વિશાળ ક્ષેત્રમાં શ્રી ખીરલાણએ કેળવણીની એક લઘુ સંસ્થા ઉભી કરેલી છે. ખરી રીતે એ તો વસાહતી વિદ્યાપીઠ છે. હિન્દુસ્થાનની કેટલીયે વિદ્યાપીઠો કરતાં આ વિદ્યાપીઠ ઘણી મોટી છે. ફરક તો ફક્ત એટલો જ છે કે હજુ એને સરકારની માન્યતા મળી નથી. અમે પીલાનીનાં બધાં કામ જોયાં. તેજ દિવસે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ત્યાં હવાયાનથી આવી પહોંચ્યા. શ્રી ખીરલાણએ ત્યાં પોતાનું એરોપ્લેન બાંધેલું છે, જેથી વિમાન મારફત ત્યાં જવા આવવાની સગવડ થએલી છે. હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને મળવાને સાંજના ગયા. એમની સાથે વલ્લભ વિદ્યાનગર સંબંધી વાતો થઈ. ત્યાં નવી કોમર્સ કોલેજ કરવાની છે તે કહ્યું અને તેનું ખાત મુહૂર્ત કરવા માટે ત્યાં આવવા એમને વિનંતી કરી, જે એમણે ઘણી ખુશીથી સ્વીકારી.

તે વખતે એ હિન્દુસ્થાનના પ્રમુખ થયા ન હતા. આ પ્રસંગ સને ૧૯૫૦ના જુન માસમાં બન્યો હતો. ત્યાંથી અમે બન્ને જણ દિલ્હી પાછા ફર્યા અને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે થયેલી વાતચીત સરદારશ્રીને કહી. તેઓ પણ ખુશી થયા. પછીથી જ્યારે શ્રી રાજાજી હિન્દુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે નિવૃત્ત થયા અને હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યધારણ અમલમાં આવ્યું ત્યારે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હિન્દના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા. વલ્લભ વિદ્યાનગરથી અમે એમને મુબારકબાદીનો પત્ર લખ્યો, તેમાં બીખાભાઈ છવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયના શિક્ષારોપણ વિધિ માટે તારીખ નક્કી કરવા એમને વિનંતી કરી. એમણે તા. ૧૬મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૦ના દિવસે વલ્લભ વિદ્યાનગર આવવાને માટે દિવસ નક્કી કર્યો. તે વખતે સરદારશ્રીની તબીયત તો ઘણી જ નરમ

રહેતી હતી જેથી કુ. મણિમેન આવી શક્યાં ન હતાં; પણ દિલ્હીથી અન્નસચિવ શ્રી મુનશીજી આવ્યા હતા. મુંબઈના પંત પ્રધાન શ્રી બાળાસાહેબ ખેર આવ્યા હતા અને અમદાવાદના શાહુસોદામગેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ બાકી રહ્યું હતું.

આ વખતે અમારી પાસે વિજ્ઞાની પુસ્તી સાધન સામગ્રી હોવાથી બધી કૌસેજો તથા નગરો રોશનીથી સારી. રીને શરૂઆત હતું. અંતિયિગૃહનું મકાન દિવસ રાત કામ કરીને એક મહિનામાં પૂરું કરી દીધું હતું; જેથી ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને તથા તેમની સાથેના મુલકી અને લરકરી અમલદારો માટે રહેવાની સારી સગવડ થઈ હતી. વિદ્યુતભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયના તથા ખીસ્લા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયના આચાર્યોના વિશાળ બંગલાઓમાં ખીજ મોટા મહેમાનો માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. અંકુશ તો તે વખતે અમલમાં હતા, જેથી ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના ટેબલ ઉપર જમવા માટે પચીસ માણસોની વ્યવસ્થા કરી હતી. અહીંયાં જમવામાં શ્રી મુનશી, અને શ્રી બાળાસાહેબ ખેર ઉપરાંત રહેલો મેનેજર શ્રી મુશરાન અને એમનાં પત્ની પણ હતાં. બાકીના ઘણાખરા મહેમાનો માટે જમવાની વ્યવસ્થા બાકરોલમાં રાખી હતી.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના આવવાથી એક મોટું કામ થઈ ગયું. વસ્ત્રજી વિદ્યાનગર આવવા માટે પાકી સડક ન હતી. આગળ જગ્યાઓ તેમ સરદારશ્રી, લોર્ડ અને લેડી માઉન્ટબેટન તથા શ્રી જ્વાહરલાલજી કાયા ધુળીઆ રસ્તા ઉપર થઈ વસ્ત્રજી વિદ્યાનગરમાં આવ્યા હતા. સરદારશ્રી અને લોર્ડ માઉન્ટબેટન અહીં આવ્યા તે વખતે તેમના રક્ષણ માટે કોઈ ખાસ જલિયસ્ત ના હોવાથી ધુળીઆ રસ્તાની તકલીફ મુંબઈ રાજને સમજાઈ ન હતી; પણ શ્રી જ્વાહરલાલજી આવ્યા ત્યારે પોલીસનો પાકો જલિયસ્ત હોવાથી શ્રી જ્વાહરલાલજીની માડીની આગળ પોલીસની છપો દોડતી હતી; જેથી ધુળીઆ રસ્તાની શી તકલીફ છે તે વાત મુંબઈ રાજના પ્રધાનોને ગરાબર સમજાઈ હતી. આથી વિદ્યાનગર

આવવા માટે પાકો રસ્તો બાંધવાના કામને વેગ મળ્યો. આણંદ સોજિત્રા રસ્તાના અંદાજો મંજૂર થયા અને આણંદથી કરમસદ સુધીનો રસ્તો તાબડોતોબ હાથમાં લેવાના હુકમો છુટ્યા, અને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ આવતા પહેલાં તડામાર કરીને આણંદથી વડવલ વિધાનગર સુધીની સડક પૂરી કરવામાં આવી.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદનો સવારનો પ્રોગ્રામ કૃષિગોવિદ્યાલયનનો હતો, બપોરનું ખાણું પણ ત્યાં હતું. જમ્યા પછીથી લગભગ બે વાગ્યાના સુમારે એઓશ્રી વિધાનગર આવી પહોંચ્યા. ઘણા જ થાકેલા હતા જેથી એમણે તરોડ કલાક આરામ કર્યો. સાંજના પાંચ વાગ્યા પછીથી પ્રામોદાર મંડળનાં કામોનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. જાનને કોલેજને જોઈ અને બરાબર છ વાગે ભીખાભાઈ જીવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયના સ્થળ ઉપર અંધાલેલા લગ્ન સમિતિનામાં પ્રવેશ કર્યો. મહાનના અમુક ભાગમાં પ્લીન્થ સુધીનું કામ પૂરું કરેલું હતું ત્યાં એમની બેઠક ગોઠવી હતી. એમના દર્શન માટે અને એમને સાંભળવા માટે લગભગ પચાસ હજાર સ્ત્રી પુરો એકત્ર થયાં હતાં. પ્રાર્થના પછી શ્રી ભીખાભાઈએ સંદેશ વાચન કર્યું. માડું નિવેદન પૂરું થયા પછીથી મેં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને શીલારોપણ કરવાની વિનંતી કરી. પ્લીન્થ ઉપર ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે તૈયાર કરેલો સીમેન્ટ પાથર્યો અને કપ્પીથી શિલાલેખવાળો પથ્થર ઉતારીને એને બરાબર સ્થળ ઉપર ગોઠવ્યો. તે વખતે સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર આધમવાની તૈયારીમાં હતો.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ યોજનાનાં ભાગેભાર વખાણ કર્યાં, અને હિન્દને પૂરેપૂરે એનું અનુકરણ થાય એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. એમનું ભાષણ પૂરું થયું ત્યારે સૂર્ય આથમી ગયો હતો, અંધારૂં થયું હતું, આખા નગરનાં મકાનો ઉપર અને ઘરો ઉપર ગેસનીનો જગહજાટ ધદ ઝલો હતો, અને ચંદ્ર પણ ઊગેલો હતો. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને શ્રી બાળાસાહેબ બે. જાને જલ્દી પ્રસન્ન થયા હતા અને શ્રી ભીખાભાઈ

શેડના આનન્દનો પાર ન હતો. એમને તે દિવસે એમનું છવન ધન્ય થયેલું લાગ્યું. જમનાં જમનાં શ્રી બાળાસાહેબ ખેરે આ સંસ્થા સંબંધે જે ચાર વખત એમનો આનન્દ વ્યક્ત કર્યો. મને અને શ્રી જીતરકરને નાણાંની મદદ માટે મુંબઈ આવી જવાનું હતું. મુંબઈ રાજ્ય અમને નાણાં સંબંધી આ વખતે સારી મદદ કરશે એવું આશ્વાસન પણ જે ત્રણ વખત આપ્યું. જમવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે વક્તવ્ય વિદ્યાનગરની બહેનોએ ગરમાઓનો પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યો હતો અને જમનાં જમનાં બધા મહેમાનોને ધણોજ ઉત્તમ મનોરંજનનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. જમનાં જમનાં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ગોસ્વા હતા કે તમે તો આજના દિવસને ખરેખર દિવાળી બનાવી દીધી છે. મેં જવાબ આપેલો કે આ શ્રમિ ઉપર હિન્દના રાષ્ટ્રપ્રમુખ આવે એવી હશે મોટો બીજો ઉત્સવ હોઈ શકે ?

જમ્યા પછીથી રાત્રે બધા વિદાય થઈ ગયા. રાષ્ટ્રપ્રમુખની તો પોતાની રેપેશિયલ હતી ત્યાં એમને વિદાય આપી શ્રી મુનશીજીને એમના સહુનમાં બેસાડ્યા. આગળ જણાવ્યું તેમ શ્રી મુનશીજી તો હમેશા આ સંસ્થામાં ધણો રસ લેતા હતા અને આ વખતે પણ ભવિષ્યની કામગીરી માટે ઘણી ઘણી વાતો કરી. રાતના અગિયાર વાગે હું એમનાથી છૂટો પડ્યો અને ઘેર આવ્યો. હવે અહીંયાં થોડા વરસોમાં વિદ્યાપીઠ થશે એવી એમને ખાતરી થઈ ગઈ. અને ત્યારે સરદાર વક્તવ્યભાઈ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ત્યારે શ્રી મુનશીજી ચાહતર વિદ્યામંડળના પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા છે, અને વિદ્યાપીઠની સેનેટના સભ્ય પણ છે. શ્રી લીલાવતી મુનશી આ વિદ્યાપીઠની સેનેટ અને સીન્ડિકેટમાં કામ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૨મું.

મહીની નહેર

સને ૧૯૪૬ મુંધી માફે લક્ષ મામડાંઓની યોજનાઓ તરફ જ કેન્દ્રિત થએલું હતું; જેથી હિંદમાં અને મુંબઈ ગાજમાં ચાલતી ખીણ પ્રવૃત્તિઓ માટે ખાસ વિચાર કર્યા ન હતા. પણ અંકુશોની બાબત એવી હતી કે એની નાગચૂનો ભરડો અમને હેરાન કરી રહ્યો હતો અને ગુંગળાવી રહ્યો હતો. અંકુશોના કાયદા એવા હતા કે સારામાં સારા માણસને પણ જાણ્યે અજાણ્યે એ કાયદાઓનો ભંગ કરવાને ફરજ પાડતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ તો ભવિષ્યના દેશના એક શહેરીઓ બનવાના હતા. એમને ઉત્તમ ચારિત્રશીલ શહેરીઓ બનાવવાના હતા અને જ્ઞાતિ આ શિક્ષણક્ષેત્રમાં રોજનું ખાવાનું અનાજ અને ખીણ જીવનની જરૂરિયાતો એમને ચોરીછુપીથી લાવવી પડતી હતી. ત્યાં એમને ચારિત્ર્યના પાકો શીખવવાના હતા ત્યાં દરરોજ એ કાળા બગરના પાક લેવાના હતા. મારે માટે આ અસહ્ય બનતું જતું હતું, જેથી ખીણ કોષ્ઠપણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ના લેવાની ઇચ્છા જ્ઞાતિ નડિયાદના લોકમનમાં મેં અંકુશો વિરૂદ્ધ એક લેખમાળા શરૂ કરી અને ત્રણ ચાર મહિના મુંધી છર અણવાડિયે એક એક લેખ આપ્યા કર્યો. જે કે તે વખતે તો તેની સરકાર ઉપર ખાસ અસર ન થઈ, પણ એ લેખમાળાથી ગુજરાતમાં અંકુશો વિરૂદ્ધ પ્રચલ લોકમન ઉભો થયો.

સગભગ આ અરસામાં એક એન્જનિયર મિત્ર પાસેથી ખબર મળી કે મહી નદીની નહેર બારમાસી થવાને બદલે વરસાદી નહેર

ધવાની છે, અને એ રીતની યોજનાને પ્રધાનમંડળે મંજૂરી આપી છે. આ વાત સાંભળીને મને ભારે આઘાત થયો. મારી નોકરીનો અડધો સમય મેં નહેરુમાં વીતાવ્યો હતો. નહેરુ બાંધવાની ઝડપ માટે અને તે કામ સરતુ કરવા માટે મેં જગત વિક્રમો નોંધાવ્યા હતા. વરસાદી અને ખારભાસી નહેરુના વડીલનો અને તેના કાયદા ગેરકાયદાઓનો મને સંપૂર્ણ અનુભવ હતો. ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રી છજનેરોએ નહેરુના કામ ન થાય, એ માટે કેવા રિપોર્ટો કર્યા હતા તેનું મને અંગત જ્ઞાન હતું. મહી નદીની પ્રથમ યોજના સને ૧૯૦૩માં થઈ હતી અને એ આખી યોજનાને સને ૧૯૦૭માં એ યોજના અસકય છે, એ બહાના નીચે દફતરે ચલાવી દેવામાં આવી હતી એની પણ મને ખબર હતી.

ગુજરાતના સારા નરીએ સને ૧૯૨૬માં નડિયાદના શ્રી મુનીશાસ તારાચંદ દલાસ નિઝામ હૈદરાબાદ રાજમાંથી નિવૃત્ત થઈને થોડા વખત માટે નડિયાદ આવ્યા હતા. એમણે માયસોર, વડોદરા અને હૈદરાબાદ રાજમાં મુખ્ય છજનેર તરીકે કામ કર્યાં હતાં અને નહેરુનો એમને બહુ બહોળો અનુભવ હતો. એ ન્યારે નડિયાદ આવ્યા ત્યારે શ્રી દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ એમની પાસે ગયા અને એમને વિનંતી કરી કે આપે માયસોર અને હૈદરાબાદમાં ઘણાં મોટાં કામ કર્યાં છે, હવે ગુજરાત માટે કંઈક કરો તો હીક. હું ન્યારે ન્યારે મુંબઈ કાઉન્સિલમાં ગુજરાતમાં નહેરુ કરવાની વાતો કરું છું. ત્યારે ત્યારે મુંબઈ રાજના સીક્ર એન્ડ નિયર જવાબ આપે છે કે ગુજરાતમાં નદીઓ ઊંડી હોવાથી ગુજરાતમાં નહેરુ થઈ શકે એમ નથી, અને એવાં અસકય કામની માગણી કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. શ્રી દલાસે ગુજરાતના ભૂમિતજના (ટાપો સીક્સ) નકશાઓ શ્રી દાદુભાઈ પાસે મંગાવ્યા. નકશામાં આપેલાં માપ ઉપરથી ન્યાં જરૂર પડી ત્યાં સખાતની (કોન્કુર્સ) સીટીઓ દોરી અને જમીનનાં અંદાજ માપ નકશા ઉપર નક્કી કર્યાં.

સૌથી પ્રથમ એમણે મહી નદીનું કામ હાથ ઉપર લીધું. કાન્યુ કે

એ ગુજરાતમાં ઝંડામાં ઝંડી નદી હતી. જે જમીન ઉપર એનાં પાણી રેલાવાનાં હતાં એ જમીન ગુજરાતની સારામાં સારી જમીનો પૈકીની હતી. એ જમીનમાં ખેતી કરનારા લોકો ખેતીના નિષ્ણાત, બુદ્ધિશાળી, મહેનતુ અને સાહસિક માણસો હતા. એ જમીનમાં પાણીનાં વહેણ પાંસદ ફરથી પણ વધારે નીચે હતાં, જેથી નહેરોને લીધે ખીજે રથજે જમીન માંદી પડી જાય છે, તેવો ઠાકપણ જાતનો અહીં ડર ન હતો. અહીંની જમીન ગમે તેટલું પાણી આવે તો પણ એને પચાવી શકે તેમ હતી અને અહીંનો ખેત એ પાણીનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરે અને ખારમાસી પાક લે એવી એની પાસે બુદ્ધિ અને સાધન સંપત્તિ હતી. આવા સમૃદ્ધ ખેતની દોરવણી નીચે કામ કરનારી ખીજ વસ્તી પણ પુષ્કળ હતી. આખા ગુજરાતમાં દર ચોરસ માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે અહીંયાં હતું.

શ્રી દલાલે મહી નહેરની યોજના તૈયાર કરી અને શ્રી દાદુભાઈને બોલાવ્યા. એમણે શ્રી દાદુભાઈને વાત કરી કે ગુજરાતની ગંધી નદીઓમાં જેમ સાગરનું ઉપનામ રૂકા મહીમાતાને જ મળેલું છે, તેમ જળસંચય કરવાની વિપુલ સાધન સામગ્રી પણ કુદરતે મહીમાતાને આપેલી છે. માણસોએ આ કુદરતી સાધનોનો ઉપયોગ ના કરવાથી મહીસાગર વિકાળ રૂપે દેખાય છે, પણ જો એ કુદરતી સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ તો મહીસાગર કંડણાની દેવી થશે, અને ચરોતરના લાખો માણસોને ખૂખમરામાંથી બચાવીને, ચરોતરને ઘેર ઘેર સમૃદ્ધિની રેલો લાવશે. ગીરીમાળાઓમાંથી નીકળતા પહેલાં અનેક જળાશયો બાંધી શકાય એવા, ગીરીમાળાઓ તોડીને એણે માર્ગ કાઢેલા છે. જ્યાં ઓછામાં ઓછા ખર્ચે આગ્ર બંધ નાખી વિશાળ જળાશયો બાંધી શકાય એમ છે.

આજે તો મહી નદીને મળતી પાનમ નદી ઉપર એક જળાશય બાંધવાનું યથા મેં પસંદ કર્યું છે, અને એક નાની નહેર યોજના

બનાવી છે. પણ ભવિષ્યમાં ખીજાં જગ્યાસરો જાંધી મોટી નહેરો કરી શકાય એમ છે. 'તમારો કયો ઈજનેર કહે છે કે મુજરાતમાં નહેરોનું કામ અશક્ય છે? મારો એમની સાથે મેળાપ કરાવો જેથી હું એમને ખાત્રી કરાવી દઉં કે મુજરાતમાં નહેરોનું કામ શક્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તે મુંબઈ રાજ્યના કોઈપણ ભાગ કરતાં સસ્તું થઈ શકે એમ છે. શ્રી દાદુભાઈ મુંબઈ કાઉન્સિલના કેએસથી મુંબઈમાં સભ્ય હતા. આજની મુજરાતની નહેરો એમના જ શ્રમને લીધે થએલી છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, સને ૧૯૦૭ના અરસામાં મહી નહેરની આખી યોજના દફતરે ચલાવવામાં આવી હતી. એ સાથી બંધુ' હતું એનો થોડો ઉદ્દેશ્ય અહીંયાં કરી લઈએ.

ઝોગણીસમી સદીમાં અગ્રેષ્ઠ રાજ્યના વકીલદારો હિન્દુસ્થાનમાં રહેલેઓ બાંધવા ઉપર વધારે લક્ષ આપના હતા. આખું રાજતંત્ર હિન્દના શોષણ માટે ગોઠવાયલું હતું. રહેલે મારફતે હિન્દનો કાચો માલ ઝોઝામાં ઝોઝા ખર્ચે ઈંગ્લેન્ડ મોકલી શકાતો હતો અને ઈંગ્લેન્ડના કારખાનામાં તૈયાર થએલો માલ ઝોઝામાં એણે ખર્ચે હિન્દના ગામડે ગામડે પહોંચાડી શકાતો હતો. આ સિવાય રહેલેઓને લીધે ઝોઝામાં ઝોઝા લસકરે હિન્દમાં બંદોબસ્ત રાખી શકાતો હતો. જેથી લંડનના બજારમાંથી શેર કેપીટલ ઉધરાવી એમણે હિન્દમાં રહેલેઓ બાંધવા તરફ વધારેમાં વધારે લક્ષ આપ્યું હતું. જ્યારે નહેરો બાંધવા તરફ દુર્લક્ષ કર્યું હતું એમ કદીએ તો વાંધો નથી. ત્યાં ત્યાં લસકરી કારણોસર જરૂર પડી ત્યાં ત્યાં એમણે નહેરો બાંધી હતી; અથવા તો ત્યાં વીસતરી ચાલીસ ટકા નફો મળે એવાં સ્થળ હતાં ત્યાં એમણે નહેરો બાંધી હતી. આ બંધાયેલાં એક નિયમ તો એવો હતો કે નહેર બાંધવાની દરેક યોજનામાં ઝોઝામાં એણી છ ટકાની ચોખ્ખી આવક થવી જોઈએ.

સેક્ટરી ઑફ સ્ટેટ દરેક નહેર યોજનાને નિષ્ણાત ઇજનેરોની એક કમિટી આગળ તપાસાવી લેતા અને ઝોઝામાં એણું છ ટકા

વળતર મળે તેવીજ યોજનાને મંજૂરી મળતી ૧૯૦૦ની સાલમાં
 હાથનિયાના દુકાળમાં હિન્દુઓમાં ન્યારે લાખો માણસો ભૂખથી મરી
 ગયા ત્યારે શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તે તે વખતના વાઈસરોય લૉર્ડ કર્ઝનને એક
 વિનંતિપત્ર મોકલ્યું હતું અને તેમાં નહેરો સંબંધે એક નવુંજ દૃષ્ટિ-
 બિન્દુ રજૂ કર્યું હતું. શ્રી દત્તે જણાવ્યું હતું કે ઓછામાં ઓછું ૭
 લાખ વળતર માગવું તે જરાજર નથી. નહેર યોજનાઓ મંજૂર કરતી
 વખતે નહેરોમાંથી મળતા આડકતરા ઉત્પન્નનો વિચાર કરવો જોઈએ.
 નહેરોથી વરસાદની અનિયમિતતાનો સામનો થઈ શકે છે, તેથી ખરીદ
 પાક પૂરેપૂરો ખેડૂતના ઘરમાં આવે છે. આ ઉપરાંત રતી પાકનો
 ઘણો મોટો વધારો થાય છે. આ રીતે નહેરોથી પાકના ઉત્પાદનમાં
 ઘણો મોટો વધારો થતા ઉપરાંત અનેક ગતના બીજા ઔદ્યોગિક
 પાકો પણ લઈ શકાય છે.

આને લીધે દેશમાં ડેરી ઉદ્યોગ ફલેફાલે છે. કાપડ અને ખાંડ
 બનાવવાના ઉદ્યોગને મોટો વેગ મળે છે. આટલી મીઠો તથા ચોખા
 બનાવવાની મીઠોનો સંખ્યામાં પણ ઘણો મોટો વધારો થાય છે.
 વરજનિયા તમાકુ વાવી શકાય છે અને તેથી સીગરેટનો ઉપયોગ પણ
 ફલેફાલે છે. આ બધા ઉપયોગને લીધે ઇન્કમટેક્સના ઉત્પન્નમાં ઘણો મોટો
 વધારો થાય છે. રેલ્વે અને તાર દપાસનું ઉત્પન્ન પણ વધે છે. અને
 લોકોની ખરીદ શક્તિ વધતાં આયાત-નિકાશ વેપારમાં પણ વધારો
 થાય છે. એકસાધક ડ્યુટી અને કરેટ્સનું ઉત્પન્ન પણ વધે છે. માટે
 સરકારે ૭ લાખ વળતરનો ખાસ આગ્રહ ટોડી દેવો જોઈએ. ઓછું વળતર
 મળે છતાંય જ્યાં જ્યાં સકય હોય ત્યાં ત્યાં નહેરો બાંધવી જોઈએ.

આવી નહેરો બાંધવાથી દુકાળમાં મરી જતા લાખો માણસોને
 જીવનદાન આપી શકાશે. દુકાળમાં જમીન મહેસૂલની માફી આપવી
 પડે તેને બદલે પૂરું મહેસૂલ મળશે અને રાહત કામો બોલવાના
 ખર્ચ અને ત્રાસમાંથી સરકાર ઉગરી જશે. આ વિનંતિપત્ર મળ્યા

પછીથી લૉર્ડ કર્ઝને હિન્દની જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો અને હિન્દમાં રક્ષણ આપનારી નહેરોનું કામ હાથ ઉપર લેવા માટે સેક્રેટરી ઓફ રેટેલી મંજૂરી મેળવી લીધી. આ રીતે હિન્દમાં બે પ્રકારની નહેરો વીસમી સદીની શરૂઆતથી થઇ.

પહેલા પ્રકારમાં ઉત્પન્ન આપની નહેરોનો સમાવેશ થતો હતો. જે નહેરો છ ટકાથી વધારે વગનર આપે તે નહેરો આ વર્ગમાં આવતી હતી. આવી નહેરોનું કામ શરૂ કરવા માટે જોઇતી રકમની લોન કાઢવા હિન્દ સરકારને પરવાનગી મળતી હતી. છ ટકાથી ઓછું ઉત્પન્ન આપતી નહેરો રક્ષિત નહેરોના વર્ગમાં આવતી હતી, અને એ નહેરોનાં કામ કરવા માટે લોન લેવાની પરવાનગી મળતી ન હતી, જેથી હિન્દ સરકારે આવી નહેરોનાં કામ કરવા માટે એક ફેમિન રીસિફ ફંડ ઉત્તુ ક્યુ હતું, અને આ ફંડમાં જોટલી નાણાંની સગવડ હોય તેના હિસાબે રક્ષણ આપનારી નહેરોનાં કામ હાથ ઉપર લેવાતાં હતાં. નહેરોની માગણી વધારે હતી ત્યારે નાણાં ઓછાં હતાં.

આ પરિસ્થિતિમાં દુકાળથી રક્ષણ આપવા માટે મુંબઇ રાજ્યની નહેરોના નકશા અને અંદાજો થયા. મુંબઇ રાજ્યમાં તે વખતે કર્ણાટક, મદ્રાસપ્ટ્ર, ગુજરાત અને સિંધનો સમાવેશ થતો હતો. સિંધમાં તો વરસાદ બિનકુલ ન હોવાથી ખેતી નહેરો ઉપરજ થતી હતી, જેથી સિંધની નહેરો પહેલા વર્ગમાં મુકાઇ હતી અને તે માટે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવાની હિન્દ સરકારને ફરજ પડતી હતી. આ કારણથી ફેમિન રીસિફ ફંડના ધંસામાંથી ગુજરાત, મદ્રાસપ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં નહેરો કરવાની હતી. આ વખતે મુંબઇ છત્રાકમાં ફક્ત પુનામાંજ એન્ટ્રનિયરિંગ ડૉલેજ હતી, જેથી કુલની રીતે મદ્રાસપ્ટ્રિયન વિગ્રા-ર્યાઓ એને લાભ વધારેમાં વધારે લેતા હતા. આના પરિણામે આખા મુંબઇ રાજ્યમાં મદ્રાસપ્ટ્રિયન એન્ટ્રનિયરો ધત્રી મોટી સંખ્યામાં હતા.

ગુજરાતમાં તે વખતે મુસલમાન સુલ્તાનોના વખતમાં ખેડાયેલી ખારી નદીનો નહેરો જે દસકોમાં પાણી આપતી હતી તે મોમવાઇની

પડતીના કાળમાં અવાવડ બની હતી, અને રૂપિયા પચીસ લાખના ખર્ચે ઓગણીસમી સદીના હેલ્થ લાગમાં અંગ્રેજ સરકારે દુરસ્ત કરાવી હતી. આ નહેરોના વહીવટ માટે આખા ગુજરાત ખાતે નહેરનું ફક્ત એક જ ડીવિઝન હતું અને જે વખતે મુંબઈ રાજ્યે સને ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં ગુજરાતી નહેરોના નકશા અને અંદાજો બનાવ્યા, તે વખતે ગુજરાત હરિગેશન ડીવિઝનના ચાર્જમાં રા. બ. ચીનજે નામના એક એકઝીક્યુટીવ એન્જિનિયર હતા.

ગુજરાતની નહેરોના અંદાજો મુંબઈ ગાંધિકામ ખાતાના ચીફ એન્જિનિયર શ્રી બી. અને ફીલ્ડના હાથે થયાં હતાં. અંદાજો તૈયાર થયા પછીથી તે સ્થળ ઉપરના એકઝીક્યુટીવ એન્જિનિયરો તરફ સ્થળ ઉપરના અનુભવને લીધે કંઈ સૂચના કરવી હોય તો તે માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. રા. બ. ચીનજેએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે ગુજરાતની ભૂમિમાં સમસ્થળ માપ (Contour Level) હજી લેવાયાં નથી જેથી મુંબઈમાં થયેલા નકશા બરાબર નથી કારણ સમસ્થળ માપના અભ્યાસથી નહેરો જમીન ઉપર પાણી આપી શકશે એ જાણવું અશક્ય છે. મને ગુજરાતની નદીઓનો જન અનુભવ છે. નદીઓ ધણી ઊંડી છે અને કાંઠાઓથી જમીન ધણી ઊંચી છે જેથી નદીઓનું પાણી જમીન ઉપર વહેતું કરવું એ ગુજરાત માટે તો અશક્ય વાત છે.

આ અભિપ્રાય કાંઈપણ જાતનો ઉદ્ધાપોહ કર્યા વગર મુંબઈ સરકારે સ્વીકારી લીધો. કારણ બધે સ્થળે કાંઈ ઉપર નોટ્સ મુકનાર મહારાષ્ટ્રિયન એન્જિનિયરો હતા. એમનું એક નિશ્ચિત ધોરણ હતું કે ‘વેકુંદ નાનું છે અને લગનડાં વધારે છે.’ પૈસાની રકમ મુકરર છે જ્યારે નહેરોનાં કામ ઘણાં છે. એ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતમાં જેટલી નહેરો થાય તેટલી નહેરો મહારાષ્ટ્રમાં જોઈ શકાય. આ કારણે એમણે ગુજરાતનો નહેરોનો પ્રશ્ન ઉઠાવી દીધો. ગુજરાતના ધારાસભ્યોમાંથી શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ જ્યારે જ્યારે ખાનગીમાં અગર ધારાસભામાં

ગુજરાત માટે નહેરોની વાત કહાડતા હતા ત્યારે ત્યારે સરકારી અધિકારીઓ તરફથી એમને એકજ જવાબ મળતો કે ગુજરાતમાં નહેરોની શક્યતા નથી.

જેથી જ્યારે શ્રી દલાલે મડીની નહેર યોજના તૈયારી કરી ત્યારે શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ મુંબઈ જઈને મુંબઈ રાજ્યના ચીફ એન્જિનિયર શ્રી આર. ટી. હેરીસનને મળ્યા અને એમને કહ્યું કે આપ લોકો કહો છો કે ગુજરાતમાં નહેરોની શક્યતા નથી, જ્યારે શ્રી રી ટી દલાલે મડીની નહેરની એક પ્રાથમિક યોજના તૈયાર કરી છે. તેઓએ હિન્દનાં ત્રણ મોટામાં મોટાં રાજ્યોમાં ચીફ એન્જિનિયર તરીકે કામ કર્યું છે, નહેરોનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે, તો આપ એમની સાથે ચર્ચા કરવા માટે એક મુલાકાત ગોઠવો અને તેની તારીખની મને ખબર આપો. જેથી હું તેમને અહીં લાઈ આવું. શ્રી હેરીસન આ વાત જાણી ખુશી થયા અને તરતજ શ્રી દલાલ સાથેની મુલાકાતની તારીખ આપી.

નિયત કરેલે સમયે અને સ્થળે શ્રી દલાલ અને શ્રી દાદુભાઈ શ્રી હેરીસનને મળ્યા. ભૂમિસ્થળ (Topo sheets)ના નકશા ઉપર શ્રી દલાલે દોરેલી નહેરની લીટીઓ જોતાંજ અને નકશામાં આપેલાં લેવલનાં માપ જોતાં શ્રી હેરીસનની ખાત્રી થઈ કે મડીની નહેર સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. એમણે સને ૧૯૨૭ના માર્ચ માસની ધારાસભાની બજેટની બેઠકમાં મડી નદીની નહેરની સર્વે કરવા માટે જોઈતી રકમનો સમાવેશ કરવાનું વચન આપ્યું. માર્ચ માસમાં મળેલી ધારાસભાએ મડી નદીની નહેરના નકશા અને અંદાજને તૈયાર કરવા માટે પ્રાથમિક સર્વેના ખર્ચ પેટે રૂપિયા છઠ્ઠીસ હજાર મંજૂર કર્યાં.

સરકારે તાત્કાલિક આ કામ શરૂ કરવાના હુકમ છોડ્યા અને તે કામ માટે શ્રી દોશી નામના ઍસિસ્ટન્ટ એન્જિનિયરની નિમણૂક કરી શ્રી દોશીએ સર્વેનું કામ થંભું ઝપાટાગંધે કર્યું અને સને ૧૯૨૭ની

આખર પહેલાં તો નહેરના નકશાઓ અને અંદાજો પૂરા કર્યા. આ વખતે હાલના ખેડા જિલ્લાનો અમુક ભાગ તે વખતના ખેડા જિલ્લામાં હતો. પેટલાદ અને ભાદરણ તાલુકા વડોદરા રાજ્યમાં હતા. ખંભાત તાલુકાનું ભુદ્રુ રાજ્ય હતું, જેથી જિલ્લાના આ વિસ્તારનો એ નહેર યોજનામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો. વડોદરા રાજ્યની હદની પાર ખેડા જિલ્લાનાં જે ગામ હતાં તેમને પણ આ નહેરનો લાભ મળતો ન હતો.

શ્રી દોશી મારા મિત્ર હતા. કૉલેજમાં સહાધ્યાયી પણ હતા. સને ૧૯૨૭માં સિંધમાંથી રત્ન લાઈને હું ઘર આગળ આવ્યો હતો. શ્રી દોશી તે વખતે આણંદમાં રહેતા હતા. હું એક દિવસ તેમને મળવા માટે આણંદ ગયો હતો અને મહી નદીની આખી નહેરનો અભ્યાસ કરી શક્યો હતો. પેટલાદ અને ભાદરણ તાલુકાની વાત પૂછતાં શ્રી દોશીએ જણાવ્યું હતું કે જે વડોદરા અને ખંભાત રાજ્ય માગણી કરે તો અને નહેરના ખર્ચમાં એમનો હિસ્સો આપે તો એ બધો વિસ્તાર મહીની નહેર નીચે લાવી શકાય એમ છે. પાનમ નદી ઉપર બધે જાંચો કરીને મોટું જળાશય બનાવી શકાય એમ છે, અને જરૂર પડે તો પાનમ સિવાય બીજા જળાશયો માટે પણ સ્થળો છે. અમે તો ખેડા જિલ્લામાં નાનાં નાનાં રાજ્યો અને તાલુકાદારો લેવાથી બિટીશ હદનાંજ ગામો લીધાં છે અને અત્યારે આ નાની યોજના બનાવી છે.

ત્યાર પછીથી વડોદરા રાજ્ય પેટલાદ, ભાદરણ તાલુકામાં નહેરો માટે માગણી કરે એ વાત હું દરેક ઓગળીના મિત્રને કહેતો હતો, પણ એનું કંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. શ્રી દોશીની યોજના મંજૂર થતી થતી સરકાર પાસે તો ગઈ હતી, પણ એટલામાં જગતભરમાં મંદીનું એક ભારે મોઝું આવી ગયું. હિન્દની સરકાર અને રાજ્યોની સરકારો પણ ભારે મુસીબતમાં મુકાઈ ગઈ. દરેક ખાતાઓમાં શક્ય

તેટલી કાપકુપો થઈ અને છેવટે સરકારી નોકરોના પગારમાં દસ ટકાનો કાપ મુકાયો. આને પરિણામે મકી નદીની નહેર યોજના ફરીથી જોખામે પડી.

સને ૧૯૭૭માં કેમ્બ્રિજ પ્રાન્તોમાં રાજ્યસ્તરેના હાથ ઉપર લીધી. શ્રી બાળાસાહેબ ખેર મુંબઈ રાજ્યના પંત પ્રધાન બન્યા અને મુંબઈ રાજ્યમાં નહેરનો પ્રશ્ન ફરી એકવાર આગળ આવ્યો. લોકશાસન સ્થપાયા છતાં નાણાં બીડ તો ચાલુ જ હતી, જેથી નાણામંત્રી શ્રી લક્ષ્મણ ગુજરાતમાં નહેર માટે નાણાં આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. એમ કરતાં કરતાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. કેમ્બ્રિજ રાજ્ય સાથે અસહકાર કરી વનવાસ સ્વીકાર્યો અને રાજસત્તાનાં સુત્રો મવર્તરે સંભાળ્યાં.

યુદ્ધ પુરું થવા આખું ત્યારે દેશમાં સંમૃદ્ધિની છાંયો ઉગી હતી. સરકારની નિલ્લેરીઓ પણ તર હતી, જેથી સરકારે યુદ્ધોત્તર વિકાસ યોજનાનાં કામ હાથ ઉપર લેવાની તૈયારી કરી હતી. આ યોજનામાં મકીની નહેરનો સમાવેશ કર્યો હતો અને એના અંદાજને તૈયાર કરવા માટે સને ૧૯૪૪માં એક સ્વતંત્ર ડીવિઝન ખોલ્યું હતું. આ વખતે તો પૈસાની છૂટ હતી જેથી પાનમ અને કદાણા આગળ મકી નદી ઉપર જ બંધ બાંધી ઘણા વિશાળ સરોવરોની યોજના કરવાની વાતો થતી હતી. પાનમ નદી ઉપરના સરોવરની તાકાત એ લાખ થનકૂટ પાણી ભેરું કરવાની હતી, જ્યારે મકી નદી ઉપર કદાણા આગળ જો સરોવર કરવામાં આવે તો તેની ઓછામાં ઓછી તાકાત દસ લાખ થનકૂટ પાણી સધરી રાખવાની હતી. એટલે કે પાનમ નદી ઉપરના સરોવર કરતાં કદાણા આગળના સરોવરની તાકાત પાંચ ગણી હતી.

ચોમાસામાં વધી જતા આટલા બધા પાણીનો સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત મકી નદીના અત્યારના ચાલુ વહેણનું પાણી તો છે જ. આ રીતે મકી નહેરની યોજનાથી એક સુંદર નહેર થઈ શકે એમ હતું. ગમે તે કારણથી આ સને ૧૯૪૪માં શરૂ થયેલું કામ સને ૧૯૪૬માં

કેમિસ સરકાર સ્થપાતાં પુરું થયું ન હતું. કામ ગોકળગાયત્રી ગતિએ ચાલતું હતું અને છેવટે સને ૧૯૪૬ની આખરમાં યોજનાનો પહેલો ભાગ ચીફ એન્જિનિયરની ઓફીસ સુધી પહોંચ્યો. આમાં વણકમેરી આગળ નદીના પાણીનું લેવલ ડાંચું કરવા માટે એક આડો બંધ બાંધવાના ખર્ચનો સમાવેશ હતો તથા દર સેકંડે બે હજાર ધનકૂટ પાણીનો પ્રવાહ લઇ શકે એવી મુખ્ય નહેર તથા તેની શાખાઓ અને ઉપશાખાઓનો સમાવેશ હતો. સાથે સાથે ભદ્રામણ હતી કે આ અંદાજ મંજૂર થયે યોજનાના પ્રથમ ભાગનું કામ તાગડોળ શરૂ કર્યું અને તે અરસામાં યોજનાના બીજા ભાગના નકશાઓ અને અંદાજો તૈયાર થશે, જેમાં કદાણાના સરોવરના અંદાજો થશે અને દર સેકંડે બે હજાર ધનકૂટ પાણી લઇ જતી નહેરને પહોંચી કરીને તે વાટે દર સેકંડે પાંચ હજાર ધનકૂટ પાણી લઇ શકાશે.

તે વખતના મુખ્ય રાજ્યના ચીફ એન્જિનિયર શ્રી કાલે હતા. એમણે સક્કર બરાજમાં પણ કામ કર્યું હતું. આ અંદાજ આવતાંજ એમણે જોઇ લીધું કે જો એક વખત બે હજાર ક્યુસેક પાણી લઇ જાય એવી નહેર તૈયાર થાય તો તેને પંચાથી પાંચ હજાર ક્યુસેકસ પાણી લઇ જતી નહેર કરવી એ અશક્ય વાત છે. આ અંદાજ અત્યારે જો મંજૂર કરવામાં આવે તો મહીની બારમાસી નહેર કાયમને માટે રખડી જાય, જેથી આ પ્રશ્ન એમણે તે વખતના બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન ડૉ. ગીરજ સાથે ચર્ચ્યા અને એમની સંમતિથી આખી યોજના પાછી મોકલી, અને આ યોજના તૈયાર કરનાર એન્જીક્યુટીવ એન્જિનિયરને લખ્યું કે આવી અધુરી યોજના મોકલવાનો કંઇ અર્થ નથી, જેથી કદાણા સરોવરના અંદાજો સાથે અને પાંચ હજાર ક્યુસેકસ પાણી લઇ જાય એવી નહેરોના અંદાજો સાથે આખી યોજના ફરીથી તૈયાર કરી, જેમ બને તેમ જલદીથી રજૂ કરવી.

આટલું રખડુ લખાણ જાણ્ય મહી યોજનાના ઍસિસ્ટન્ટ

એન્જનિયર અને મુપ્રિન્ટિંગ એન્જનિયર વચ્ચે કાગળો ધક્કાધક્કીએ ચઢ્યા, અને સને ૧૯૪૯ના અરસામાં આખી યોજના, સને ૧૯૪૬માં મંજૂરી માટે મોકલાવી હતી તેજ સ્થિતિમાં પાછી ચીફ એન્જનિયરની ઓફિસમાં આવી. દુનિયાના કોઈપણ સુધરેલા દેશમાં અમલદારોની બેઠકદારી ચલાવી લેવામાં આવે નહિ. અહીંયાં એમની કાર્યક્ષમતાના અભાવનો હિસાબ માગવાને બદલે, ચીફ એન્જનિયરે મંજૂરી માટે તે યોજના સરકારમાં મોકલાવી આપી અને પ્રધાન મંડળે તેના ઉપર મંજૂરીની મહોર મારી. કામ શરૂ કરવાના હકમો અપાયા, મશિનરીની ખરીદી થઈ અને કોઈ કોઈ સ્થળોએ કામની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ.

આગળ જળાશયું તેમ વસ્ત્રાલ વિધાનસભાનાં મારાં કામો સિવાય બીજાં કાંઈ કામોમાં મારું લક્ષ ન હતું. મંત્રી નદીની નહેરો માટે અંદાજે કરવા એક સ્વનંત્ર ડિવિઝન ખોલાયું હતું, જેથી કામ બરાબર ચાલતું હશે એમ માની મારા મનને નિરાંત હતી. પણ ત્યારે એક એન્જનિયર મિત્ર પાસેથી જાણ્યું કે મંત્રી નહેર યોજનાના ગણેશ અવળા મંડાઈ ચૂક્યા છે અને પ્રધાન મંડળની એને મંજૂરી મળી ગઈ છે; ત્યારે મંત્રીની નહેરની ભવિષ્યમાં કેવી દુર્દશા થશે એવું આપું ચિત્ર મારી નજર સામે ખઠું થયું. મંત્રીની નહેર કરવામાં અત્યારે જે આ થયેલી બૃહ્ત ચલાવી લેવાય તો એનાં ફળ ખેડા જીલ્લાની ભવિષ્યની પ્રગતને કાયમને માટે સોસવાં પડે. મંત્રીની નહેર યોજના પિસ્તાગીસ વર્ધી ખોળાએ પડેલી હતી તો હવે જે પાંચ વરસની દીક્રા થાય તો કંઈ આજ તુટી પડવાનું ન હતું, પણ એ યોજનાને શરૂઆતથીજ સીધે રસ્તે લેવાની હવે મને ઘણીજ જરૂર લાગી.

મેં તરતજ મુગ્ધાન પ્રાન્તિક સમિતિના એક મંત્રી શ્રી રાવજીભાઈ મણીભાઈનો સંપર્ક સાધ્યો. એમને અંધી દુડીકન સમજતી અને ક્યું કે અત્યારે આપુ થયેલું કામ બંધ રખાવો. પાંચ હજાર ક્યુસેકસની નહેરની યોજના કરાવો અને ત્યાર પછીથીજ નહેરનું કામ શરૂ થાય

એવી ગોઠવણ કરે. હવે તો રાજ્યોનાં બેઠાણુ થઈ ચૂક્યાં છે. પેટલાદ અને ભાદરણુ તાલુકા અને ખંભાતનું રાજ્ય એ બેઠા છુટ્તાના ભાગ બનેલા છે, જેથી આ બધા વિસ્તારને મહિની નહેરનો લાભ પૂરેપૂરો મળવો જોઈએ. આ અરસામાં સરદારશ્રી મુંબઈ આવી પહોંચ્યા..મુંબઈમાં ખીરલા ભવનમાં એ ઉતર્યા હતા. હું એમને મળ્યો. એમની તબિયત સારી ન હતી, પગે સોજા હતા અને છતાંય ઘણીજ શાન્તિથી મહિની નહેર સંબંધે મારી બધી વાતો સાંભળી અને મને કહ્યું કે આ બધી હકીકત ટૂંકમાં લખીને મને મોકલાવી આપો. ખીજે દિવસે ટૂંકી નોંધ ટાઇપ કરાવીને હું એમની પાસે લઈ ગયો અને એમને હાથોહાથ આપી.

આ લખને બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન ડૉ. જીવરાજભાઈ હતા. સરદારે એમને પેલી નોંધ આપી અને જરૂરી સુચનાઓ પણ આપી. આ રીતે મહિની નહેર ઉપર ફરીથી વિચાર કરવાનો પ્રશ્ન પાછો શરૂ થયો. આ અરસામાં મુંબઈ રાજ્યમાં અનેક કામો હાથ ઉપર લેવાથી નાણાંબીડ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને ગુજરાતની નહેરો માટે ગુજરાતના લોકોએ સરદારને થોડીક લોન ઉધરાવવી આપવી એવો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. કાકરાપાડાની નહેર માટે સુરત છુટ્તાના લોકોએ લગભગ એક કરોડ રૂપિયાની લોન લીધી હતી અને મહિની નહેર માટે બેઠા છુટ્તાના લોકોએ રૂપિયા ત્રણ કરોડની લોન લેવી એવી સરકાર તરફથી સુચના થઈ હતી. ધી રાવજીભાઈએ મારા આગળ આ વાત મૂકી. મેં તુરંત જ જવાબ આપેલો કે જો સરકાર બારમાસી નહેર કરવાના અંદાજને મંજૂર કરે, જેમાં કઢાણના સરોવરનો સમાવેશ થાય અને પાંચ હજાર ક્યુસેકસની નહેરો થાય, તો ત્રણ કરોડની લોન લેવામાં કંઈ પણ વાંધો નથી, અને પ્રજાતરફે આપણે એ બાંધવરી પણ આપી શકીએ.

સરકારની ઈચ્છા એવી હતી કે લોકોએ તાત્કાલિક લોન લેવી જોઈએ અને સરકાર ભવિષ્યમાં બારમાસી નહેર જરૂર કરશે એની અમે ખાત્રી આપીએ છીએ. હું એમાં સંમત ના થયો. જ્યાં મુંધી અંદાજને

મંજુર ન થાય અને એને સરકારની એકમિનિસ્ટ્રેટીવ એમ્પ્લોય ના મળે, ત્યાં સુધી એકલા પ્રવાને આપેલી ખાત્રી કોઈપણ સરકારને બંધનકર્તા ન થઈ શકે. જેથી જ્યાં સુધી પૂરા અંદાજે તૈયાર ન થાય અને એને સરકારની મંજુરી ના મળે ત્યાં સુધી લોનના કામમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભાગ લેવા માટે મેં રૂપિય ના પાડી ફરીથી મકીની નહેરોનું કામ શોધું. બેંગલોર ખેડૂતો અને સને ૧૯૫૩માં મેં મકી નદીની નહેરોની એક આખી યોજના તૈયાર કરી, એના ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું અને હિન્દુસ્થાન ભરમાં મણગ્રીના માણસો પર તે મોકલાવી આપ્યું. પુસ્તકની પાંચ હજાર નકલો છપાવી હતી જેથી એનો ઘણો સારો પ્રચાર થયો અને ધાર્મી કર્તા પત્રુ એના ઘણાં સારાં પરિણામ આપ્યાં.

મેં આ પુસ્તકમાં પાંચ હજાર ક્યુમેક્સ પાણી એટલે કે દર સેકન્ડે પાંચ હજાર ઘનફૂટ પાણી વહેવડાવી શકે એવી નહેરો માટે માગણી કરી હતી. મુંબઈ રાજ્યના બાહોણ એન્જીનિયર થી મકીડાએ સાત હજાર ક્યુમેક્સનો પ્રવાહ લઈ શકે એવી નહેરોની યોજના કરી ખેડા જિલ્લાની પ્રજા ઉપર એક ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. ગુજરાતને કાયમને માટે એક સુંદર નહેર આપી છે. શરૂઆતમાં મેં હજાર ક્યુમેક્સ પાણી લઈ જનારી જે નહેર ખોદાઈ હતી તેને ફરીથી પહોળા કરી છે, માટીના ઢગલા ઉભાયા છે, અને હવે રીતસરનું કામ ચાલી રહ્યું છે. નહેરના આ ચાલતા ઝગડા વખતે, કામની ગતિ બહુ જ ધીમી હોવાથી આ મંજુર થયેલા ફેરફારથી કંઈ ઝાઝુ નુકસાન થયું નથી એ એક મોટા સતોષની વાત છે.

મકીની નહેરનો આ અભ્યાસ કરતાં એક ધારાસભ્ય પાસેથી મને ખબર મળી કે સરકારે જ્યાં જ્યાં નવી નહેરો ચાલે ત્યાં ત્યાંના ખેડૂતો પાસેથી બેટરમેન્ટ ટેક્સ (Betterment Tax—સુધારાવેશ) લેવાનો કાયદો પસાર કર્યો હતો. મેં એમની પાસેથી એ પસાર કરેલા કાયદાનો મુસદ્દો મંગાવ્યો. કાયદો પસાર કરતા પહેલાં આ અંગે રિપોર્ટ કરવા

માટે જે કમિટી નિમ્માધ હતી તેનો રિપોર્ટ પણ મંગાવ્યો. આ કાયદાનું પદાણી સ્વરૂપ જેતાં મને ધણું જ દર્દ થયું. અત્યારે ગ્રાન્ટવ્યવસ્થામાં ઘણુંખરે સ્થળે શહેરના જ માણસો ગોઠવાયલા છે, ગામડાંના પ્રજાને એમને અભ્યાસ નથી, ગામડાંના એમને સંપર્ક નથી, ગામડાંના લોકોની સ્થિતિની એમને ખબર નથી, અને એ સ્થિતિ જાણવાની એમને પરવા નથી. એ પરિસ્થિતિમાં નહેરોના પાણીથી ખેત સમૃદ્ધ થઈ શકે તે પહેલાં જ, ખેતનો કમર ભાગી નાખે એવો આ કાયદો થયો છે.

અંગ્રેજો સામે ત્યારે વડા ચાલતી હતી ત્યારે મુઠ્ઠીભર નેતાઓની પાછળ શિસ્તમદ્દ હાથ જોડ્યા કરે એવા ધારાસભ્યોના ટોળાની જરૂર હતી. હજી પણ એ જ પ્રથા ચાલુ રહી છે. કોઈપણ વિષયનું જેને બિલકુલ જ્ઞાન નથી એવા માણસો કેકેસ ટીકીટ ઉપર ધારાસભામાં જઈ શકે છે. હાથ જોડ્યા કરવાની એમની ફરજ એ ખતવે છે અને એના જ પરિણામે બેટરમેન્ટ ટેક્સ જેવો કાયદો મુંબઈની ધારાપેઠી ઉપર આવી શકે છે. મુંબઈ રાજ્યના નહેરોના કાયદાના સુધારા ઉપર મેં મારી Mahi Canalના પુસ્તકમાં એક આખું પ્રકરણ લખેલું છે અને એના મંબીર પરિણામોની સરકારને ચેતવણી પણ આપેલી છે. પ્રજા ત્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જ શહેરના વાસીઓની આવી રમતો ચાલવાની છે, પણ આ લોકરાજ્યમાં આવી રમતો લાગી કાળ નભવાની નથી. દીલ્લીની એટલી જ છે કે આ જ્ઞાન થતા પહેલાં ગરીબ અજ્ઞાન જનતાને ધણું સહન કરવું પડશે.

ગામડાંઓની ભવિષ્યમાં થનાર દુર્દશાની આ બધી ખોજ ચાલતી હતી ત્યારે મુંબઈમાં મજુર થયેલા ગણેશધારાની પણ નોંધ લેવાનો મારે વખત આવ્યો. હિંદુસ્થાનના બંધારણે આપેલો, દરેક વ્યક્તિને મળેલો, પોતાની બિલકુલ માલકી હક આમાં ઝૂંટાવી લેવામાં આવ્યો છે. જમીનદારી નાબુદીના નામ નીચે ખરા જમીનદારોની જમીન એમને ઘેર સલામત રીતે રહે એવી તરફીઓ આમાં થઈ છે. /

માણસો લાખો અને કરોડો રૂપિયા હનુકમોટા ભરી શકે છે, જેમને ખેતી ઉપર હવડું નથી, એવા માણસોને ધરખેડ કરનાર ખેતુ આ કાયદાએ દરાવ્યા છે. જે ગામમાં આવા શ્રીમતોની જમીન છે તે ગામને આ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી કંઈ મળતું નથી. જમીનનું બધું ઉત્પન્ન શહેરોમાં આસુનું જાય છે. આ પ્રમાણે ગામડાંનું સંપૂર્ણ શોષણ કરનાર શ્રીમતોને આ ધારાએ ખેતુ દરાવ્યો છે અને એમની જમીન સક્ષાત્ત રીતે એમના વંશવારસોને મળે એવી અવસ્થા થઈ છે.

આ સિવાય શહેરોના લોકોની જમીનને આ ધારા લાગુ પાડવામાં આવ્યો નથી, એટલે શહેરમાં રહેતા લોકોની શહેરની હદમાંની જમીન સક્ષાત્ત જમીન છે અને એ એમના વંશવારસોને વારસામાં મળવાની છે. ત્યારે ફક્ત ગામડાંના ગરીબ લોકોની જમીનો જ કમલગ વગર વળતરે સરકારે ખીજા ગરીબોને અપાવી છે. એમાં જમીનદારીની નાણુદી નથી પણ ગરીબાઈની વહેંચણી છે. પણ આનું બચકર પરિણામ તો એ આવ્યું છે કે એથી ગામડે ગામડે વર્ગવિચ્છેદ ઉભો થયો છે. આ ધારાથી એક બાજુ ગણોત્તિયાને જમીનનો માલિક બનાવવાની વાતો થઈ છે; બીજી બાજુ જમીન માલિકોને ધરખેડ માટે જમીન પાછી અપાવવાની વાતો થઈ છે. આના પરિણામે ખેતીમાં ના પરવડે એવા નાના દુકાડવાળા જમીન માલિકો, જેઓ સાથે સાથે કુવનનિર્વાહ માટે ખીજો ધંધો કરતા હતા, એવા જમીન માલિકોની જમીનો ચાલી ગઈ છે અને જે જમીન માલિકોએ ધરખેડ માટે જમીન પાછી લીધી છે તે જમીનના ગણોત્તિયા મજુર બની ગયા છે. બન્ને બાબતોમાં ખેતીને નુકસાન થયું છે અને બન્નેની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબી છે.

ગામડાંની સ્થિતિનો જોને જાત અનુભવ ના હોય એવા માણસો ત્યારે ગામડાંના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં માથું મારે છે ત્યારે એનાં પરિણામ આવાં ભયંકર આવે છે. અત્યારે તો આ વર્ગવિચ્છેદને લીધે ખેતરોમાં

તૈયાર થએલા માલના સાકળસાથા ઓઘાઓમાં અવારનવાર આગ મુકાય છે. ધાસ અને અનાજ બને બળે છે. સેંકડો રૂપિયા ખર્ચાને તૈયાર કરેલા નાંખાકુના છોડ એક રાતમાં કપાઈ જાય છે. તુવેરો અને તલ પુરા ઉઠેર થયેલી સ્થિતિમાં રાતોરાત કપાય છે. કાંઈ કાંઈ વખત તો મોલ સાચવવા માટે ખેડૂત ખેતરમાં જો વાસો રહ્યો હોય તો તેના હાથ, પગ કે માથું પણ કપાય છે. ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રો આ બધાંની સાક્ષી પૂરે છે. બવિંધમાં અનુભવે જમીનના પ્રજ્વોનો કેવો ઉકેલ આવશે તે તો પ્રમુને ખબર! પણ અત્યારે તો ગામડાંની પ્રજા આપણા ઉગતા સ્વરાજની પ્રસવ વેદનાની પીડા અનુભવી રહી છે.

. આ અરસામાં સરદારશ્રીની તખ્તીયત અતિશય નરમ રહેતી હતી. જ્યાં એ જ્યારે બારડોલી ગયેલા ત્યારે સ્વરાજની લડતમાં જેમણે સર્વસ્વ હોમી દેવાની તૈયારી બતાવેલી, જેઓએ એમની સરદારી નીચે અનેક દુઃખ સહન કરેલાં તેમાંના કેટલાક ભાઈઓએ તેમના આગળ આ ગણોત્તર-ધારા અંગે દાદ માગેલી. સરદારશ્રીને ન ગમતી કેટલીયે બાબતો રાજ્યમાં બની રહી હતી, જ્યાં એમનો એક હંમેશનો નિયમ હતો કે જેને જે કામ સોંપ્યું હોય તે કામમાં તેને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવી. કોઈને સોંપેલા કામમાં બિલકુલ ડખલ ન કરવી; એટલું જ નહિ પણ એને વણમાગી સલાહ પણ ન આપવી. ગણોત્તરધારાને લીધે ખેતીની શી સ્થિતિ થશે તે તો એ બહુ સહેલાઈથી જોઈ શક્યા હતા. પણ મુંઝવે રાજ્યના ધારા વિરૂદ્ધ એમણે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નથી એમની પાસે જેમણે આ ધારા સંબંધે વાત કરી તેમને, જ્યારે એમને ન છૂટકે જવાબ આપવો પડેલો ત્યારે એટલું જ કહેલું કે અન્યાય સામે શી રીતે લડવું એ પાદ મેં તમને ભણાવેલો છે.

Intigration of Indian States (હિન્દના દેશી રાજ્યોનું જોડાણ) એ નામનું પુસ્તક સરદારશ્રીના પોલિટિકલ ખાતાના સેક્રેટરી શ્રી મેનને લખ્યું છે. એ પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણમાં તેમણે જમીનદારી

મુંબધીનો સરદાર્થીનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. સરદારને કોઈએ પુછ્યું કે આપે દેશી રાત્રીને મીટાવી દીધાં હવે જમીનદારે માટે કેવો રસ્તો લેવાશે? સરદારે જવાબ આપેલો કે દેશી રાત્રી રાત્રીઓ પાસેથી ખુચાવી લીધાં નથી, આપણે તો ફક્ત તેમની પાસેથી રાત્રીવડીવટ જ લઈ લીધી છે; કારણ હિન્દુસ્થાનને મજબુત કરવા તેમ કરવાની જરૂર હતી.

આર્થિક રીતે રાત્રીઓને રખડા કર્યાં નથી, એમની આર્થિક સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડવા દીધો નથી. એમના વંશવારસો કોઈપણ ખીજા ધંધામાં લાગી જાય એટલો એમને વખત અને સાધનો આપ્યાં છે કે જેથી એ નિરાધાર ના બને. આ ન્યાય જમીનદારેને પણ લાગુ પડેલો જોઈએ. સામાજિક ફેરફારો માટે સરકારને જો એમની જમીન જતગીરની જરૂર હોય તો એ લોકોને પૂરેપૂરું વજનર આપવું જોઈએ, અને વજનર આપ્યા વગર જમીનદારોની જમીન લઈ લેવી એ તો ચોરડાકુના ધંધો છે, સરકારને એ ના શોભે. વળી નાના જમીનદારોના નાના ટુકડાઓને તો હાથજ ના લગાડાય. પોસતું ખુચાવી લઈને પીટરને આપવાથી કોઈનું કષ્ટપણ થતું નથી. મુંબઈ રાત્રીના ગણોત્તરારાએ સરકારને ન શોભે એવો સરદાર ઉપર જણાવેલો ધંધો કર્યો છે.

વસ્તુઅભિધાનગરની અમારી પ્રગતિઓનો ફક્ત એક જ ઉદ્દેશ હતો કે ગામડાના લોકોની સ્થિતિ મુધારી તેમનું જીવનધોરણ સંકેરના લોકોના જીવનધોરણ જેટલું ઊંચું લાવવું, અને ગામડાં એટલે મુખ્યત્વે ખેતી ઉપર જીવનારો વર્ગ એ સ્થિતિ નાણુદ કરવી. અંગ્રેજોએ ગામડાના ગૃહવિધોનો તોડીને ગામડાની બચ્ચાદી કરી નાખી હતી. ગામડાંમાં ફક્ત એક ખેતીનો ઉલ્લેખ રહેવા દીધો હતો અને વીસમી સદીમાં થએલાં બે વિધવુદ્ધોને લીધે સરદારની ઇચ્છા કે અનિચ્છા છતાં તે ફલ્યોદ્દાયો હતો અને ગામડાના લોકો કંઈક સહતનો દમ ખેંચી રહ્યા હતા. અંગ્રજ મળ્યા પછીથી આપણું પ્રથમ કામ નહેંગ અને વિજ્ઞાની ઉદ્ધવન કરી, આ ખેતીના ઉદ્યોગને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવાનો હતો અને વિજ્ઞાની મદદથી નાના

પંત્રો ચસાની, ગામડાંના કંદોડા લોકોને કામ આપી, જમીન ઉપરનું ભારણ હલકું કરવાનું હતું.

દેશના ચહેરી રાજ્યકર્તાઓએ આ સીધો રસ્તો લેવાને બદલે ખેતીના ઉદ્યોગ ઉપર જ ધ્યાન દ્યોયું છે. કોઈપણ ઉદ્યોગ જેવો ખેતી પણ એક ઉદ્યોગ છે. એમાં સુધિ અને પેસાની બીજા ઉદ્યોગ જેટલી જ જરૂર પડે છે. સુધિ, મુડી અને મજૂરી સિવાય કોઈપણ દેશની ખેતી સમૃદ્ધ થઈ નથી. ખેતીથી અજાન માણસોને આ સુખ સમગ્રપુ નહિ, જેથી પોતાની મિલકત સલામત રાખી, પરદુઃખમંજન બની, ગામડાંના લોકોની મિલકત-જે જમીન-તેને વહેંચી આપવાનો આ કાયદો ક્યો.

આ કાયદાથી ખેતીમાંથી સુધિ અને મુડીનું તત્ત્વ નીકળી ગયું છે. ખેતે એની જમીનના સુગંધી કોઈપણ અજાન, આ/અમુ માણસ જમીનનો માલિક થઈ રહે છે. આજે સરકારે લાખો રૂપિયા ખર્ચાને ખેતીનું વિજ્ઞાન શીખવવા પાઠશાળાઓ ઉભી કરી છે. એ પાઠશાળાના રનાતકો માટે સરકારી નોકરી સિવાય બીજા કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. જાને ખેતી કરી બીજા ખેતોને દાખલો આપી શકાય એની આજે એમની રિયલિટી નથી. કારણ ખેતી માટે એમને જમીન મળે એમ નથી. આજે ખેતીવાડીની ટ્રેડિંગમાં ભણાવવાની જેટલી સગવડ છે તેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણવા માટે આવતા જ નથી. આ ટ્રેડિંગ માટે દેશ ખર્ચેલાં નાણાં આજે બીજા ઉપયોગી થયેલાં છે. આ પરિસ્થિતિએ સને ૧૯૫૦માં મને બહુ જ વિચાર કરતો કરી મૂક્યો હતો. આ શિક્ષણ મેળવ્યા પછીથી જો ખેતીવાડીના નિષ્ણાતોને ખેડવા માટે પૂરતી જમીન મળતી હોત તો ખેતીવાડી ટ્રેડિંગમાં દાખલ થવા માટે વિદ્યાર્થીઓની પડાપડી યઈ હોત.

પ્રકરણ ૧૩મું.

ગુજરાતના પ્રધાનો 'શું' કરે છે ?

આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલી બાબતો જ્યારે બની રહી હતી ત્યારે સરદારશ્રીની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી. સને ૧૯૫૦ના શિયાળામાં એ જ્યારે મુંબઈ આવ્યા હતા ત્યારે તો એમને પગે સોજ આવેલા હતા. વિધાનગર સંબંધે એમને ધણી ચિંતા થતી હતી. મને દરેક પત્રમાં લખના હતા કે, “ભાઈલાલભાઈ તમારી પાછળ માણસ તૈયાર કરી રાખજો.” આ વખતે તો જ્યારે હું એમને મુંબઈમાં ખીરલા હાથિસમાં મળ્યો ત્યારે મેં એમને કહેલું કે, “બાપુ! વિધાનગરની આપ બિલકુલ ચિંતા ના કરના. છોકરાઓ તૈયાર થઈ રહ્યા છે જે વિધાનગરને સારી રીતે ચલાવશે. હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ આજે ગુજરી જઈએ છતાંય વિધાનગરનું કામ હવે ચટકવાનું નથી.” આ સાંભળીને એમને બહુ જ સંતોષ થયેલો અને પછીથી એ કામમાં લખવાનું બંધ કરેલું.

સને ૧૯૫૦માં ઉનાળામાં એ દહેરાદુન હતા. ત્યાં ગયા ત્યારે તબિયત તો એટલી બધી બગડેલી કે એમને પેડાચાળી ગાડીમાં બેસાડીને વરંડામાં ફેરવના. તબિયત સહેજ સારી થતાં જ એમણે મને અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈને દહેરાદુન બોલાવેલા. અમે બન્ને દિલ્હી ગયા અને ત્યાંથી ભાઈશ્રી ડાલાભાઈ અમને મોટરમાં બેસાડીને દહેરાદુન લઈ ગયેલા. ત્યાં ઠીક ઠીક એકાન્ત હતી. મહેમાનોમાં ફક્ત નવજીવન પ્રેસ્વાળા શ્રી હવજીજીભાઈ હતા. શ્રી નરહરીભાઈએ સરનારશ્રીનું

જનનચરિત્ર લખેલું તે લખને તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને જરૂરી પ્રસંગો માટે સરદારશ્રીની સંમતિ મેળવી લેતા હતા.

સરદારશ્રીના ચિરંજીવી ડાલાલાઈનો પ્રથમ પરિચય મને એમના ખીણ વખતના લગ્ન વખતે થયેલો. મારા મિત્ર શ્રી પશાભાઈ પટેલનાં બહેન સાથે એમનું લગ્ન થયેલું. એ લગ્ન વખતે હું હાજર રહેલો. પણ એમનો વધારે પરિચય તો મને ૧૯૪૯ આખરે અને ૧૯૫૦ની શરૂઆતમાં ઋણ ચાર મહિના થયેલો; તે વખતે અમારે નાણાંની સખત બીડ હતી.

તે વખતે મુંબઈરાજ્યની સડકો માટે કમિટી નીમાયેશી હતી તેમાં એક સભ્ય તરીકે સરકારે મને નીમ્યો હતો, જેથી મારે મુંબઈ અવારનવાર જવું પડતું હતું. મુંબઈમાં હું પહેલાં તો શ્રી પશાભાઈ પટેલ જે મરિનડ્રાઈવ ઉપર રહેતા હતા ત્યાંજ હું ઉતરતો.

પંડીથી શ્રીયુત જશભાઈ પટેલ જ્યારે મુંબઈમાં સ્ટીલ કન્સ્ટ્રક્શનના હોદ્દા પર નીમાયા ત્યારથી મેં શ્રી જશભાઈને ત્યાં ઉતરવાનું ગમ્યેલું. કારણ શ્રી જશભાઈ પોતે ડ્રાઈવર રાખતા તેથી એમની મોટરનો દ્રુતથી ઉપયોગ થઈ શકતો હતો. ઉપર જણાવ્યું તેમ આ અરસામાં પૈસાની સખત બીડ હોવાથી અમે એક બેન્ક સાથે નાણાંની રકમ માટે પ્રયત્ન કરેલો. અમારી પાસે લાખો રૂપિયાનાં મકાનો તૈયાર થએલાં હતાં, જે અમે બેંકને ગરિા મૂકવા તૈયાર હતા, તેમ છતાંય અમને નાણાં ધીરવા માટે ટ્રાઈ બેંક તૈયાર થતી ન હતી. શહેરની કેળવણીની સંસ્થાઓને બેંકો સહેલાયથી નાણાં ધીરી શકે છે, પણ ગામડાંની સંસ્થાઓને આ સવડ નથી. કારણ એક તો ગામડાંમાં બેંકો નથી અને ગામડાંમાં આવી સંસ્થાઓ ઊભી કરનાર માણસો, પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઈને બાવા બનીને બેંકો દોષ છે. જેથી મિશ્કત ઉપર પણ ગામડાંની આવી સંસ્થાઓને બેંકો નાણાં ધીરવા માટે આનાકાની કરે છે.

અમને પણ આવોજ અનુભવ થયો. આ વાત મુંબઈમાં મેં શ્રી ડાહ્યાભાઈને અને બીજા મિત્રોને કરી. એટલે તરતજ એમણે નિશ્ચય કર્યો કે મુંબઈમાં આપણે ફરવું અને બને એટલાં નાણાં ઉધરાવવાં. આ વખતે મારા એક મિત્ર શ્રી સુનીલાઈ અમીન પણ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા; જેથી એમણે પણ આ કામમાં સાથ આપવાનું કબજા કર્યું. શ્રીયુત કાન્તિદાસ કાંટાવાળા પણ તે વખતે મુંબઈમાં હાઉસિંગ બોર્ડમાં એક્ઝીક્યુટિવ એન્જિનિયર તરીકે કામ કરતા હતા; એમણે પણ આ કામમાં પૂરેપૂરો સાથ આપ્યો. આ ચારેય બાઈઓ મારી સાથે લગભગ ત્રણ ચાર મહિના ફર્યા. અમે સવારના સાત વાગ્યે નીકળતા તે રાતના કોઈ કેઈ વખત અગિયાર સાડા અગિયાર વાગી જતા. બે બાઈઓને તો સરકારી નોકરી હતી અને નોકરીનો બધો વખત સાચવવાનો હતો. શ્રી ડાહ્યાભાઈને પણ એમનાં કામ હતાં. જ્યાંય ત્રણ ચાર મહિના એમણે સખ્ત મહેનત કરીને મને મુંબઈમાંથી ત્રણેક લાખ રૂપિયા બેગા કરી આપ્યા હતા અને તે વખતે અમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી હતી. ત્યાર પછી તો દિવસે દિવસે શ્રી ડાહ્યાભાઈ સાથેનો પરિચય ધણોજ વધેનો ચાલ્યો. હવે તો તેઓથી વસ્ત્રાલ વિદ્યાનગરના એક અંગમૂલ બની ગયા છે.

અમે જ્યારે દહેરાદુન પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં રાત રડીને બીજેજ દિવસે ડાહ્યાભાઈ પાછા દિલ્લી ચાલ્યા ગયા હતા. દહેરાદુનમાં હું અને બાઈશ્રી બીખાભાઈ બે દિવસ રહ્યા હતા. એટલી બધી નાણુક તબિયત છતાં ચહા વખતે અને બપોર તથા સાંજના જમવાના વખતે સરદારશ્રી અમારી સાથે ટેબલ ઉપર બેસતા હતા. માટીમાંથી માણસો સર્જવાનો સરદારશ્રીનો મોટામાં મોટો આ ગુણ હતો. નાનામાં નાના માણસોની એઓ અત્યંત કાળજી રાખતા હતા. નાદુરસ્ત તબિયત છતાં પણ તેઓથી અમારી કાળજી રાખતા હતા. સરદારશ્રીના આ ગુણોથી સેંકડો માણસો એમની નેતાગીરી નીચે સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર રહેતા.

દહેરાદુનની અમારી આ મુલાકાત દરમ્યાન સરદારશ્રીએ મુંબઈના તરફથી શીશી મદદ મળી છે તે સંગ્રહિ પ્રશ્ન પૂછેલો. ત્યારે અમે કહ્યું કે ખીજ કોલેજને તો ઠીક પણ ખીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયને પણ સરકાર તરફથી તેના બાંધકામ પેટે કે જોઈતી યંત્ર સામગ્રી પેટે હજી મુંબી ગિલકુલ મદદ મળી નથી. ત્યારે સરદારશ્રીને ધણું દર્દ થયેલું અને બોલેલા કે તો પછી ગુજરાતના પ્રધાનો શું કરે છે? મેં કંઈ જવાબ આપેલો નહિ.

ખરી વાત તો એ હતી કે સન ૧૯૪૯ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈના પંત પ્રધાન શ્રી ખેર સાહેબ ત્યારે વસ્તુલ વિદ્યાનગર આવેલા ત્યારે તેમના કેળવણીખાતાના મંત્રી પણ સાથે આવેલા. મેં એમને કહ્યું કે તમે સાંગલી કોલેજને જે રૂ. પાંચ લાખની ગ્રાન્ટ આપી છે તેટલી ગ્રાન્ટ તો નિદાન અમને મળવી જોઈએ. અમારી કોલેજ સાંગલી કોલેજ કરતાં ઘણી મોટી છે. સાંગલીમાં ફક્ત સીરીસ એન્જિનિયરિંગ છે. અમારે ત્યાં તેના ઉપરાન્ત મીકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયરિંગ પણ છે અને એને માટે ઘણી ખર્ચાળ યંત્ર સામગ્રી અમારે વસાવવી પડી છે. જેથી ન્યાયની રીતે તો અમને કંઈ વધારે ગ્રાન્ટ મળવી જોઈએ. સેક્રેટરીએ મને કહ્યું કે નિદાન સાંગલી જેટલી તો મળવી જ જોઈએ, સરકારથી એ ના પાડી શકાય તેમ નથી.

આ પછી મેં શ્રી મોરારજીભાઈને એક પત્ર લખેલો અને તેમાં લખેલું કે સાંગલી તથા હુબલી કોલેજોને નોન-રેક્યુરિંગ (non-recurring) ગ્રાન્ટ તરીકે પાંચ લાખ રૂપિયા આપેલા છે તો વધારે નહિ તો એટલી રકમ તો અમને મળવી જોઈએ. આના જવાબમાં શ્રી મોરારજીભાઈએ લખ્યું કે “તમારે પૈસાની શી જરૂર છે?” તમારી પાસે જાડુ પૈસા છે અને સાંગલી અને હુમલીના તમે શું કરવા વાદ કરો છો? સરકારે ત્યાં ગમે તે ક્યું હશે!” “અમારી પાસે જાડુ પૈસા છે,” એ ખબર શ્રી મોરારજીભાઈના પોલીસ ખાતાએ ક્યાંથી મેળવી તેની કંઈ વાન જાણ.

આવી નથી, પણ દર મહિને અમારું બજેટ વૃદ્ધિ હવું એ વાન તો નક્કર હકીકત છે. શ્રી મોરારજીભાઈ ન્યારે અમારી એન્જિનિયરિંગ કોલેજની ગવર્નિંગ બોડીના ચેરમેન હતા, ત્યારે વખતસર પગાર ન મળ્યાની ફરિયાદ અમારા કેષ ક્રોઈસ્ટરો તેમને પહોંચાડતા હતા, એ પણ એક નક્કર હકીકત છે.

શ્રી મોરારજીભાઈનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનું વક્તવ્ય જોયા પછીથી, મેં શ્રી ખેર સાહેબ પાસે નૉન-રીકરીંગ ગ્રાન્ટ માટે માગણી ચાલુ રાખેલી; કારણ કે જનશુભી ખાતું એમની પાસે હતું. સને ૧૯૪૬ ની આખરમાં શ્રી ખેર સાહેબે ગ્રાન્ટ સંબંધે વાટાઘાટો કરવા મને અને શ્રી જુન્નરકરને મુંબઈ ખોડાવ્યા. મુકરર કરેલી તારીખે અમે બન્ને ત્યાં ગયા. અમારા કમનસીમે તે વખતે ખેર સાહેબની તબિયત બગડેલી, જેથી અમે બન્ને ‘હરિલટ પડોલ્ડ’ કરી વિધાનગર પાછા આવ્યા.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ડૉમર્સ કોલેજની શિક્ષારોપજી વિધિ કરવા ન્યારે વિધાનગર આવ્યા હતા ત્યારે શ્રી ખેર સાહેબ પણ સાથે આવેલા હતા. મારા નિવેદનને અંતે મેં કહેલું કે અત્યાર મુધીમાં અમે રૂપિયા સવા કરોડનાં કામ કર્યાં છે, છતાં હજી મુધી અમને સરકારની મદદ મળી નથી. હજી ધણું ધણું કરવાની અમારી ઉમેદ છે. એને માટે સરકારી મદદની અમે આશા રાખી શકીએ ? શ્રી ખેર સાહેબ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ જોડે બેઠેલા હતા એમણે મોટેથી કહ્યું, “જરૂર”

આગળ જણાવ્યું તેમ રાત્રે જન્મતી વખતે શ્રી ખેર સાહેબ બહુ આનન્દમાં હતા. એમણે જે ત્રણ વખત ઉઘટાવી ઉઘટાવીને કહ્યું કે, “આ વખત તમે અને શ્રી જુન્નરકર બન્ને મુંબઈ આવો. હું જરૂર તમને ઘણી સારી મદદ કરીશ.” મોટરમાં એમને વળાવવા માટે હું અને શ્રી જુન્નરકર ન્યારે ગયા ત્યારે તેમણે ભાર દબાવે કહ્યું કે “આ વખત તમે જરૂર આવજો. સરકારે પણ મને તમને મદદ કરવા કહ્યું છે. હું તમને ઘણી સારી રકમ કાઢી આપીશ.”

બીજે દિવસે શ્રી ખેર સાહેબને આભાર માનતો મેં પત્ર લખ્યો અને હું અને શ્રી જુગરકર મુંબઈ ક્યારે આવીએ તેનો વખત માગ્યો. એકાદ મહિના પછી મેં એક રીમાઈન્ડર મોકલાવી આપ્યું. એના જવાબમાં શ્રી ખેર સાહેબે લખ્યું કે કાગળો કેળવણીખાતામાં ગયેલા હતા જેથી જવાબ આપવામાં ટીક થઈ છે પણ તમે જન્ને અમુક તારીખે અત્રે આવજો. એ પ્રમાણે અમે જન્ને મુંબઈ ગયા. સેક્રેટરીએટમાં શ્રી ખેર સાહેબને એમની ઓફીસમાં મળ્યા. બહુ જ હસતે મોઢે તેમણે અમને આવકાર્યા અને પછીથી બોલ્યા કે, “ભાઈલાલભાઈ! તમે ધણું મોટું કામ કર્યું” છે. કાયમને માટે ગુજરાત તમારું ઝાણી રહેશે. આ તમારી ખુશામત કરવા હું તમારા મોઢા ઉપર કહેતો નથી પણ આ મારા અંતરના ઉંડાણના શબ્દો છે. આવું બગીચ કામ તમારા સિવાય ઉપાડી લેવાની તાકાત હું અત્યારે બીજા કોઈનામાં જોતો નથી. પણ જુઓને અત્યારે સરકાર પાસે પૈસા નથી. હું બહુ દીલગીર છું.” મેં જવાબ આપ્યો, “ખેર સાહેબ! મારા કામથી જો ખરેખર આપને સંતોષ થયો હોય અને સરકાર પાસે પૈસા ન હોય તો, મને અત્યારે થોડી નામની રકમ આપો અને સરકાર પાસે જ્યારે નાણાંની છૂટ થાય ત્યારે વધારે રકમ આપજો. મને એથી સંતોષ થશે.”

આ સાંભળી શ્રી ખેર સાહેબ હસ્યા અને કહ્યું, “બોલો એક રૂપિયો આપું?” મેં જવાબ આપ્યો, “હાથ, હું બહુ જ ખુશીથી એ એક રૂપિયાની નોન-રીફરીંગ ગ્રાન્ટ સ્વીકારીશ અને બહુ શાન્તિથી વધારેની રકમ માટે વાટ જોખશ.” તેઓ ફરીથી હસ્યા અને બોલ્યા, “એમ તે થવું હશે? પણ જાવ તમારે યુનિવર્સિટી માટે ચાર્ટર જોઈતો હશે તો હું આપીશ. સસ્ત એટલી કે હમણાં સરકાર પાસે નાણાં નથી જેથી યુનિવર્સિટી માટે હું ગ્રાન્ટ આપી શકીશ નહિ.” મેં જણાવ્યું કે, “જ્યારે યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની શક્તિ અમારામાં આવશે ત્યારે હું જરૂર યુનિવર્સિટી માટે ચાર્ટર માગવા આવીશ.”

આ બધી વાતો હું સરદારશ્રીને સી રીતે કહું! એમની તગિયત તે વખતે બહુ નાણુક હતી અને આ બધી વાતો એમને કહેવા એમું તો એમની માનસિક વ્યથાનો પાર ન રહે. જેથી આગળ જળાશયું તેમ જ્યારે એમણે પૂછ્યું કે, “શુજરાતના પ્રધાનો શું કરે છે?” ત્યારે જવાબમાં મુંગા રહેવા સિવાય મારી પાસે બીજો રસ્તો ન હતો.

મુંબઈરાજ્યમાં પુના અને અમદાવાદમાં સરકારને ખર્ચે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજો બંધાયેલી અને તેમાં તો સરકાર પાણીની પેઠે પૈસા ખર્ચે એનો કોઈ ઝાઝો વાંધો ન લે, પણ મુંબઈરાજ્યમાં હુબલી, સાંગલી અને મુંબઈ એન્જિનિયરિંગ કૉલેજો ચર્ચેલી. એ ત્રણેય રથજો મુંબઈરાજ્યે સારી જેની રકમો આપેલી. જ્યારે અમને વિદ્યાનગરની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ માટે મુંબઈરાજ્યે ૨૫૯ જવાબ આપેલો કે તમને મદદ કરવા માટે રાજ્ય પાસે પૈસા નથી! મકાનના બાંધકામ માટે રાજ્યે મદદ કરતી જોઈએ. ખાસ કરીને ગામડાંના હિતની વાતો કરનાર કસ્ટોડર રાજ્યે તો કરતીજ જોઈએ અને છતાંય વિદ્યુત્તમાઈ પટેલ કૉલેજના બાંધકામમાં પણ અમને મિલકતુલ મદદ મળેલી નહિ.

તે વખતે અમને એનો બહુ દર્દ શોક થયેલો નહિ. પણ સને ૧૯૪૮માં વિદ્યુત્તમાઈ પટેલ કૉલેજનું એક વર્ષ પૂરું થયા પછીથી અમે જ્યારે કૉલેજના ચાલુ ખર્ચ માટે માન્ટ માગેલી, ત્યારે પણ મુંબઈ-રાજ્યના કેબિનેટથી ખાતાએ જવાબ આપેલો કે સરકાર પાસે હુબલી પૈસા નથી. વિદ્યુત્તમાઈ પટેલ કૉલેજના ચાલુ ખર્ચ પેટે માન્ટ અમને ત્રીજા વર્ષના માર્ચ મહિનામાં મળેલી, એટલે લગભગ ત્રણ વરસ સુધી સરકારની માન્ટ સિવાય અમારે વિદ્યુત્તમાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય ચલાવવું પડેલું. શહેરો અને ગામડાં વચ્ચે શું ફરક છે તે એકજ વાતથી સમાનશે. અમદાવાદમાં અમદાવાદ એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીએ જ્યારે (બી. ઈડી.) B. Ed.ની કૉલેજ શરૂ કરી ત્યારે એને પહેલાજ વર્ષથી ચાલુ માન્ટ મળતી થઈ હતી.

શહેરના લોકો રાજ્યતંત્રમાં હોવાથી સરકારી કૉલેજોના નામે પુના અને અમદાવાદમાં તેઓ અદ્યત્ત પૈસા મકાનો બાંધવામાં અને કૉલેજો ચલાવવામાં ખર્ચો શકે છે. દુગલી, સાંગલી અને મુંબાઈની ખાનગી કૉલેજોને તે બે દ્વારે પૈસા આપી શકે છે. જ્યારે દિન્દોરમાં ગામડાંમાં સૌથી પ્રથમ જીવી થનારી કૉલેજોને મદદ કરવા માટે એમની પાસે પૈસા નથી! અમદાવાદમાં મેડીકલ કૉલેજ છે એ બાંધવા માટે સરકાર પાસે એટલા બધા પૈસા હતા કે એ કૉલેજના મકાનમાં અરધા ઓરડાઓનો ઉપયોગ કૉલેજવાળા બિલકુલ કરી શક્યા નહિ. એટલું જ નહિ પણ કૉલેજ સાથે બાંધેલ હૉસ્પિટલમાં જેટલા ખાટલાની સગવડ કરી હતી, તેમાંથી અરધા ખાટલામાં સુનારા દર્દીઓ ના મૃત્યા અને વરસોથી એ અરધી હૉસ્પિટલ ખાલી પડેલી છે. જ્યારે વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં બે મેડીકલ કૉલેજ કરવાની વાત કરીએ તો આપણા રાજ્ય પાસે પૈસા નથી.

કન્યા કેળવણી માટે શહેરની કન્યાઓને લણવાની અડચણ નથી, એનો ઘેર રડીને અને ઘરના જ શેઠશા ખાઈને ધણા ઓછા ખર્ચે કૉલેજોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે છે; પણ સ્વરાજ મળનાં સુધી ગામડાંઓની કન્યાઓની કેળવણી માટે શહેરી સરકારે કે શહેરના મોકાએ કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો ન હતો. પણ જ્યારે ગામડાંમાં અમે કૉલેજો બાંધી અને કન્યાઓ માટે સૌથી પ્રથમ જાત્રાલય સન ૧૯૪૭ના માર્ચમાં બાંધ્યું, ત્યારે પણ આપણી સ્વરાજ સરકારે એ જાત્રાલયને મદદ કરવાનો કદી પણ વિચાર કર્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ ગામડાંની કન્યાઓને શહેરમાં લઈ જઈ કેળવણી આપવાનો પ્રેમ એકદમ ઉભરાઈ આવ્યો. મુંબઈમાં આશરે અઠાદ લાખના ખર્ચે એક કન્યા જાત્રાલય બંધાવ્યું અને અમદાવાદમાં પણ સરકારને ખર્ચે કે યુનિવર્સિટી (એ પણ સરકારને ખર્ચે બે ત્રણ કન્યા જાત્રાલયો બાંધવાની વાતો થઈ રહી છે. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એક જ છે કે ગામડાંની છોકરીઓને

ગામડાંમાં આવેલી સંસ્થાઓમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપવામાં સરકારને યસ નથી. પણ એમનાં માગ્યા એ ઇચ્છીઓને શહેરોમાં લાવવા મોટાંસે તો તેને સરકાર ઉત્તેજન આપવા માગે છે. કારણ દર મહિને ખાધાખોરાકી, કપડાંસત્તાં પાછળ જે ખર્ચ થાય તે બે તેઓ શહેરોમાં ખર્ચ તો શહેરોના વિકાસમાં મદદરૂપ થઈ પડે.

આ એટમ બોમ્બના જમાનામાં જ્યારે શહેરોનું કદ નાનું કરવાનો વખત આવ્યો છે, જ્યારે દેશમાં જુદાં જુદાં અનેક નાનાં નાનાં કેન્દ્રો વિકસાવવાનો વખત આવ્યો છે, ત્યારે પણ રાજગાદી ઉપર જોક્ષા શહેરના વારસીઓ હજી પણ તે શહેરોને તંતતોડ મહેનત કરીને વધારે મોટાં કરવાનું પાપ કરી રહ્યા છે. આજની શહેરોની વસ્તીને પૂરતું પાણી નથી, એમના ડ્રેનેજની પુરી વ્યવસ્થા નથી, ત્યાં રહેતા લોકો માટે પૂરતાં ઘર નથી અને હજારો લોકોને કૂટપાથ ઉપર સૂવું પડે છે. છતાંય આપણા વકીલદારોનો આવાં શહેરો વધારે વિકસાવવાનો મોહ છૂટતો નથી. લોકો જ્યાંસુધી અજ્ઞાન છે ત્યાંસુધી આ પરિસ્થિતિ આક્રમણી છે; પણ એનાં ભયંકર પરિણામ દેશને ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી.

અમે એ દિવસ દહેરાદુન રહ્યા તે અરસામાં સરદારશ્રીએ થોડાં પણ સૂચક વાક્યો ઉચ્ચારેલાં, તે ઉપરથી તે વખતની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે સરદારશ્રીના મનમાં થતી ઊંડી વેદના સમગ્રમર્ષ હતી. ખીનઅનુભવી-ઓના હાથમાં ઘણી મોટી સત્તા આવી પડી હતી, એમને પૂરતો અનુભવ મળતાં સુધી મધિર આ દેશનું રક્ષણ કરે એજ એમની ઉવટની ઈચ્છા હતી. એ દિવસ ત્યાં રહ્યા પછીથી દહેરાદુનથી નીકળતી રાતની ગાડીમાં જ્યાં માટે અમે મોટરમાં બેલા. એટલી જંધી નાદુરસ્ત તમિયન છતાં, અને તકલીફ ન લેવાની મેં આજીજી કર્યા છતાં અમને વળાવવા માટે સરદારશ્રી મોટર સુધી આવ્યા આવા મહાન પુરુષ સાથેનાં સંદેશો શી રીતે જૂલી શકાય?

તથિયત કંઈક મુધર્થા પછીથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો પાયો નાખવા માટે સરદારશ્રી અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં આ વખતે તેઓ શેઠશ્રી કર્તુરભાઈને ત્યાં ઉતર્યા હતા. હું અને શ્રી જુનરકર એમને મળવા માટે ગયા હતા. તે વખતે એમણે કહ્યું કે, “વસ્ત્રલ વિધાનગરમાં યુનિવર્સિટી કરવા માટે જરૂરી કાગળો તૈયાર કરો અને મને મોકલાવી આપો.” સરદારશ્રીની સાથે આ મારી હેલ્લી મુલાકાત હતી. યુનિવર્સિટી માટેના કાયદાનો અમે મુસદ્દો તૈયાર કરીએ તે પહેલાંજ સરદારશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તા. ૧૫મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૦ના રોજ મુંબઈમાં ખીરલા ભવનમાં સરદારશ્રીનો આત્મા આ લોક છોડીને ચાલ્યો ગયો. રેડીઓ ઉપર ખબર આવ્યા અને આ સમાચાર સાંભળતાં જ હું ઢગલો થઈ ગયો. પછીથી પંદર દિવસ સુધી હું લગભગ પથારીવશ રહ્યો. ભવનમાં આવો આંચકો મેં કદી અનુભવ્યો ન હતો. ત્યાર પછી પણ ડગલે અને પગલે સરદારશ્રીની ખોટ અનુભવી રહ્યો છું.

સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછીથી અનેક મિત્રો અને શુભેચ્છકોની સલાહ મળતી હતી કે હવે અમારે અમારી પ્રવૃત્તિઓ આટોપી લેવી. જેટલાં કામ હાથમાં લીધેલાં છે કે પૂરાં થવા આવ્યાં છે, તે બધાં કામોને પૂરાં કરવાં અને તેને સુખ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મુકવાં. સામાન્ય રીતે ઘણાખરા લોકોની એવી માન્યતા હતી કે સરદારશ્રી તરફથી મળતી આર્થિક મદદને લીધેજ આ બધાં કામ ચાલી રહ્યાં છે. સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસથી હવે એ મળતી મદદ બંધ થશે અને વસ્ત્રલવિધાનગરની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મોટી આફત આવશે.

હજી સુધી અમારી જન્મે કોલેજોનાં મકાનો અધુરાં હતાં, હોસ્ટેલોનાં મકાનો અધુરાં હતાં, અધ્યાપકોનાં મકાનો પણ અધુરાં હતાં. ખીરલાઈએ આપેલા રૂપિયા પચીસ લાખ ખર્ચાઈ ગયા હતા, તે ઉપરાંત સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં ફક્ત બે મહીના ઉપરજ ડૉ. રામચંદ્રપ્રસાદને હાથે અમે બીખાભાઈ છવાભાઈ યાજ્ઞિક મહાવિદ્યાલયનો સિદ્ધાગપણ વિધિ કરાવ્યો.

હતો. એનો અર્થ એ હતો કે અમારે માથે કૉમર્સ કૉલેજ બંધાવવા ઉપરાંત તેમાં જે વિદ્યાર્થીઓ આવે તેમને રહેવા માટેનાં છાત્રાલયો બંધાવવાની જવાબદારી હતી અને એ કૉલેજ પગભર ન થાય ત્યાં સુધી એની ખોટની પણ જવાબદારી હતી. વિદ્યુતમાઇ પટેલ કૉલેજ હજી ખોટમાં કામ કરતી હતી. બાલમંદિર, કુમારશાળા, શારદામંદિર વગેરે અન્ય સંસ્થાઓ પણ ખોટમાં કામ કરતી હતી. આ જવી સંસ્થાઓને જો પગભર કરી હોય તો જોખતાં છાત્રાલયો અને અધ્યાપકો માટેનાં મકાનો ગમે તે બોગે બાંધી શકીએ તો જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે.

આ સિવાય સરદારશ્રીએ અમને આપેલો આદેશ સંપૂર્ણ રીતે પાળવાને અમે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો હતો. અમારી યોજના અનેક વર્ગો માટે અને અનેક પેઢીઓ માટે ધડાયેલી હતી, જેથી સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસથી એમાં પૂર્ણવિરામ મુકવાનું ન હતું. યોજનાના ઘડતરમાં મૃતસંજીવની વિદ્યા સમાવેલી હતી. આ યોજનાના સંચાલકોનું કદી મરણ થવાનું જ ન હતું. યોજના સતત ચાલુ રહે એની કાળજી સરદારશ્રીએ પ્રથમથી જ રાખેલી હતી એ આગળ કહેવાય ગયું છે, જેથી સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસનો આઘાત નરમ પડ્યો કે તુરંત જ મેં અને બાહરી બીબાબાઇએ આફ્રિકા જવાનો વિચાર કર્યો. આફ્રિકાના મિત્રોનો આગ્રહ હતો કે અમારે બન્નેએ ત્યાં જવું પણ મારાથી પ્લેનની મુસાફરી થતી ન હતી. પ્લેન જ્યારે નીચે ઉતરે છે ત્યારે કાનોમાં દાખી દાખીને પૂમડાં ભરવા છતાંય પા કલાક સુધી અસહ્ય દરદ થાય છે. આ કારણથી જ હિન્દુસ્થાનમાં પણ હું પ્લેનની મુસાફરી કરતો નથી. આફ્રિકાના પ્રવાસમાં તો અનેક વખત પ્લેનમાં મુસાફરી કરવાના પ્રસંગ આવવાના. આ સિવાય સને ૧૯૧૮થી શરૂ થી અને ૧૯૨૬ સુધી મારાં હુમેશનાં સાથી બન્યાં છે; જેથી બાહરી બીબાબાઇએ દબ્બાથી કંચું કે તમારી તબિયતને હરકત આવે તેવું કામ કરવાનું જ નથી.

હિન્દુસ્થાનની બહાર આ ઉંમરે તમને જવા ન દે. સાથે બીજા કોઇ માણસને લઇ હું પોતેજ આફ્રિકા જઇ આવીશ. આ પ્રભાવે નક્કી

કરી ગાકરેલના ભાષ્યથી ચીમનભાઈ દેશાઈને સાથે લઈને ભાષ્યથી બીખાભાઈ પ્લેનમાં પૂર્વ આફ્રિકા સને ૧૯૫૧ના જન્યુઆરીમાં ગયા. એમણે ત્યાં કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને રોડેશિયામાં હજારો માઈલનો પ્રવાસ ખેડીને, અનેક ભાષ્યોને સંસ્થાના આજીવન સમ્યે બનાવ્યા. કેટલાક ભાષ્યો પાસેથી વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશીપો આપવા માટે મોટી રકમનાં ફંડો મેળવ્યાં. શારદામંદિરનું જાત્રાલય બાંધવા માટે કરમસદના પટેલ પ્રણાલભાઈ જાનભાઈ પાસેથી લગભગ રૂપિયા પચાસ હજારની રકમ મેળવી. શ્રી મુળજીભાઈ પ્રમુદસ માધવાની પાસેથી બાલમંદિર બાંધવા માટે રૂપિયા દસ હજારની રકમ મેળવી અને અનેક ભાષ્યોને સંસ્થાના પ્લોટ વેચ્યા. આ રીતે સને ૧૯૫૧ના ઑક્ટોબર સુધીમાં દસ મહિનાના પ્રવાસમાં રૂપિયા અગિયારેક લાખ બેગા કરી લાવ્યા. આ ફંડ ઉધરાવવામાં કરમસદના વતની શ્રી ભાઈલાલભાઈ કાશીભાઈએ આફ્રિકામાં ઘણી સારી મદદ કરી હતી.

આ રીતે અમે અમારી કૌશલ્યનાં અધુરાં મકાનો, જાત્રાલયો અને અધ્યાપકોનાં મકાનો ઘણાંખરાં પૂરાં કરી શક્યા અને વડલલવિદ્યાનગરને એક આધુનિક નગર ઉભું થઈ રહ્યું છે એવો આકાર આપી શક્યા. જો કે અમારે તો હજી બીજાં ઘણાં કામ કરવાનાં બાકી હતાં પણ આ મુસાફરીથી અમારી તાત્કાલિક મુંઝવણનો ઉકેલ આવી ગયો. ફટી ડીસેમ્બર ૧૯૫૧ના રોજ શ્રી કસ્તુરભાઈ શેઠના હાથે બીખાભાઈ જવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ થયો. બીખાભાઈ શેઠ ત્યારે અમદાવાદમાં શિક્ષક હતા ત્યારે તેઓ શ્રી કસ્તુરભાઈ શેઠના મોટા ભાઈને ભણાવતા હતા અને ત્યારથી કસ્તુરભાઈ શેઠના ઘર સાથે એમનો સારો ધરોળો રહેલો છે. એમની મીઠમાં કસ્તુરભાઈ શેઠ એક ડાયરેક્ટર છે જેથી બીખાભાઈ શેઠની ખાસ ઇચ્છા હતી કે વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયનું ઉદ્ઘાટન કસ્તુરભાઈ શેઠના હસ્તે થવું જોઈએ અને પ્રમુકૃપાથી તેમની તે ઇચ્છા તે દિવસે પૂરી થઈ હતી.

અમે વિદ્યુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય અને બીરલા વિશ્વકર્મ વિદ્યાલયનાં ઉદ્ધાટનો તો એકદમ અધૂરાં મકાને કરાવ્યાં હતાં, કારણ તે વખતે તો સરકારથી જીવતા હતા અને એમને અમારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; પણ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયના મકાનનું ઉદ્ધાટન તો શેકથી કસ્તુરભાઈના હાથે કરાવવાનું હતું અને એ પોતે તો ઉદ્ધાટન વખતે મકાન સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થયેલું હોય એ જોવાને ટેવાયેલા હતા, જેથી બીખાભાઈ જવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયનું મકાન નામસિખ પૂરું કર્યું હતું અને પછીથીજ ઉદ્ધાટન કરાવ્યું હતું. જોકે અમારા રિવાજ પ્રમાણે કોલેજનું મકાન પૂરું થતા પહેલાં સને ૧૯૫૧ના જુન માસમાં અભ્યાસનું કામ તો અમે શરૂ કરી દીધું હતું. શુભરાત મુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર શ્રી હર્ષદભાઈ દીવેરીઆને મંગલ પ્રવચન માટે અમે બોલાવ્યા હતા.

આ અરસામાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાનો કાચો ખરડો બાહાર પડી ગયો હતો. હિન્દ સરકારે પ્રેસ ડોપીઓ દરેક વર્તમાનપત્રને મોકલી આપી હતી. આમાંની એક નકલ વર્તમાનપત્રના એક અધિપતી તરફથી મને મળી હતી. મેં આખી યોજના વાંચી કારખાના સંબંધે કે સરકારની વ્યાપારી નીતિ સંબંધે મારે કંઈ કહેવાનું ન હતું. દેશમાં કોઈપણ રીતે ઉદ્યોગ-વધવા વધ પડીથી તે સુરીવાદથી કે સમાજવાદથી કે સામ્યવાદથી એની સામે અમારે લેવાદેવા ન હતી. અમારો ઉદ્દેશ તો ફક્ત એટલોજ હતો કે દેશમાં ઉદ્યોગ-વધવા વધવા જોઈએ અને તે બનતાં સુધી સામ્યચિંતનારમાંજ વધવા જોઈએ; જેથી ખેતી ઉપરનું ભારણ કમી થાય અને ગામડાંના લોકો જે અત્યાચે પરજીવન માળે છે તે મનુષ્ય તરીકેનું જીવન જીવના થઈ જાય.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં ખેતી સંબંધેના પ્રકરણોમાં સરકારે લેવા પારેલી નીતિથી મને ભારે આધાન થયો. એમાં સરકારી યોજના એવી હતી કે ખેતીની જમીનના એ ભાગ કરવા અડીમો એકર કે તેથી વધુ

જમીન ધરાવનાર માણસોની જમીનો એ જમીનદારો માટે અને તેમના વંશવારસો માટે સલામત બનાવવી. આવા મોટા જમીનના ટુકડાઓને રજીસ્ટર્ડ ફાર્મ (નોંધાયેલાં ખેતરો) તરીકે જાહેર કરવાં. આમાં ફક્ત એ જ શરતો રાખી હતી. હિન્દ સરકારનો હિંદ અગ્રિકલ્ચરલ લેબરસ વેજીસ અક્ટ (ખેત મજૂરીના દરનો કાયદો) કરવાનો હતો. પાર્લામેન્ટમાં એનું બીજા લાવવાની પણ તૈયારી હતી. એટલે આવા રજીસ્ટર્ડ ફાર્મના માલિકો માટે પહેલી શસ્ત્ર એ હતી કે એમણે ખેતમજૂરોના દરના કાયદાનો અમલ કરવાની બાંધબંધી આપવી પડશે. બીજી શરત પ્રમાણે આ રજીસ્ટર્ડ ફાર્મ ઉપર જે અનાજ પાકે તે સરકારને બી માટે આપવું પડશે, અને એને માટે સરકાર રજીસ્ટર્ડ ફાર્મના માલિકોને દરેકી કિંમત કરતાં પચીસ ટકા વધારે કિંમત આપશે.

બાકી રહેલી અઠીસો એકત્રીસો નાના જમીનના ટુકડા વાળી જમીન એકત્ર કરવી એમ સરકારની યોજના હતી. જમીનના આ નાના ટુકડામાં દુનિયાના બીજા દેશોના દિસામે ઘણો ઓછો પાક ધાય છે, કારણ જમીનના નાના ટુકડા ખેડનાર ખેડૂતો પાસે પુરતું સાધન ન હોવાથી અને કૃષિવિજ્ઞાન સબંધી જ્ઞાન ન હોવાથી, આવા નાના ખેડૂતો દેશની દોષત જે જમીન છે તેનો દેશને પૂરેપૂરો લાભ આપી શકતા નથી; જેથી ખેતી માટે દરેક ગામની જમીનનું એક એકમ બનાવવું અને આ બધી નાના જમીનદારોની માલકીની જમીનનો સરકારે કબજો લેવો. એના વળતર તરીકે સરકારે કલેક્ટર મારફત જમીનની કિંમત નક્કી કરાવી, જમીન માલિકને એની જમીનની કિંમતનાં શેર સર્ટીફિકેટ આપવાં અને સમગ્ર દેશની બધી જમીન સરકારે કબજે લઈ દરેક ગામ દીક સમુદ્ધ માલકીનાં સહકારી ખેતરો બનાવવાં. આ ખેતરોના વડીલમાં શેર હોલ્ડરોને તથા ખેતરોમાં કામ કરનાર મજૂરોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું દરેક શેર હોલ્ડરને એકમન આપવો, એની પાસે ગમે તેટલી ઝમના શેર હોય જ્યાં ય તેને એકત્રી વધારે મન ન આપવો.

દરેક મનુરને એક મન આપવો અને આ ગદ્યા મળીને આ સહકારી ખેતરનો વકીલટ કરનારૂં બોર્ડ નીચે.

આ વહિવટી બોર્ડને મદદ કરવા માટે ગ્રામસેવકો, સહકારી મંડળીના અધિકારીઓ, સહકારી ખેતરના હોદ્દાઓ વિગેરે આ બોર્ડ ઉપર નિમાય એવી અગવડ યોજનામાં રાખેલી હતી. સમગ્ર ગામની જમીન એકમ કરી એની વાડો કાપી, ઝાડ બીડ પાડી, તેનાં મુળાંમાં ખોદી જમીનને સપાટ કરી. પચાસ એકરના નવેસરથી સર્વે નંબર બનાવવા એવી સરકારી યોજના હતી. આ વિશાળ ખેતરમાં અઘનત યંત્રોથી ખેતી કરાવવી, એમાં કૃષિવિજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી, રસાયણિક ખાતરો નાખી દેશમાં અત્યંત પાક પકવવો, એ આ યોજનાનો જાહેર ઉદ્દેશ હતો. દેશમાં તે વખતે અનાજની ભારે તંગીનો પ્રચાર થઈ રહેલો હતો. રેશનિંગ ખાતામાં લાખો સહેરીઓને સમાવેશ હોવા છતાં સહેરીમાં એકારીની ખૂસો પડતી હતી. આ એકારીને પણ આ સામુદાયિક સહકારી ખેતરો મારફતે ઉચ્ચ લાવવાની સરકારની ધારણા હતી.

સહકારી ખેતરો માટે અમલો રૂપિયાનાં યંત્રો પરદેશથી લાવવાનાં હતાં અને આ લાવવાનું કામ તો રાજધાનીઓ અને બંદરોમાં વસતાં શહેરીઓ જ કરી શકે, જેથી યંત્રો મંગાવવાના કમિશનના ધંધામાં અનેક શહેરી એકારો ગોડવાય એમ હતું. આ ઉપરાંત બંદરોમાં આવેલી યંત્ર સામગ્રીને ગામડાના ખેતરો સુધી પહોંચાડવામાં અનેક શહેરીઓને કામ મળે એમ હતું. આ યંત્રો ખેતરોમાં ચલાવવા માટે શહેરના અનેક એકરો કાચમને માટે નોકરીમાં ગોડવાય એમ હતું, જેથી શહેરી એકારોનો પ્રશ્ન આસાનીથી ઉકેલી શકાય એમ હતું. હિન્દ સરકારના નાણાંમંત્રી શ્રી ચિન્તામઝરાવ દેસમુખે મુંબઈની મહારાષ્ટ્ર એન્ડ બોર્ડ કોમર્સમાં આવી મનવગનું લાખજુ પણ કર્યું હતું.

સામાન્ય માણસને આ યોજનાથી હિન્દમાં સ્વર્ગ ઉતરેલું દેખાય

તેમ હનું. અને સરકારના ટેકેદારોનો એવો દાવો પણ હતો, પણ મને આ યોજનાનાં લયંકર પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાયાં. આના પરિણામે હિન્દના ગામડામાં વસતી એસી ટકા વસતી સંપૂર્ણ રીતે નિરાધાર બની ગુલામી સ્થિતિ ભોગવતી થઈ જાય અને રોમન સામ્રાજ્યમાં જેમ પેટ્રીસીયન અને પ્લેબીયનના વર્ગો હતા, એવા જે વર્ગો હિન્દમાં કાયમને માટે ઉભા થાય. એ પરિણામ આ યોજનાથી આવે. શહેરના લોકો કાયમને માટે રાજ કરે જ્યારે ગામડાના લોકો કાયમને માટે દાસત્વમાં રહે. આ પરિણામ શી રીતે આવે એનો હવે આપણે વિચાર કરીએ.

એક બાજુ મુંબઈ રાજ્યના ગણોત્તરારના ધર્મચાચો એમ મનાવી રહ્યા છે કે અમે મુંબઈ રાજ્યમાંથી જમીનદારીનો નાશ કર્યો છે અને ‘ખેડે એની જમીન’ એ ન્યાયે અમ કરનાર ગરીબ માણસને જમીનનો માલિક બનાવ્યો છે અને આ કાયદાને હિન્દ સરકારે આદર્શ કાયદો ગણ્યો છે. બીજી બાજુ હિન્દ સરકાર પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં હિન્દના નાના નાના જમીન માલિકોની બંધી જમીન ખુલ્લાવી લઈને એમને મજૂર બનાવી વડીવટ કરનાર બોર્ડને—જે બોર્ડના વડીવટનાં મુત્ર સંચાલનો અમ ન કરનાર સુદ્ધિજ્ઞી માણસોના હાથમાં રહેવાનાં હતાં—એવા માણસોને નવા જમીનદાર બનાવતી હતી વાત આદર્શથી અટકતી ન હતી.

મુંબઈના ગણોત્તરારમાં ગરીબોનું ક્રિય કરવાના સ્વાંગ નીચે, સુદ્ધિજ્ઞી માણસોએ સુદ્ધિનો અભિચાર કર્યો. એમણે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની શરૂઆતથી ખેડૂતની જે વ્યાખ્યા હતી તે બદલીને એવી નવી વ્યાખ્યા બનાવી, કે જેથી લાખો રૂપિયા ઇન્કમેટેક્સ ભરનાર માણસો, જેની બસો પેટીમાં કોઈએ હળને હાથ લગાડ્યો નથી, બાજરી અને બાવડામાં શું ફરક છે તે જાણના નથી, એવા માણસોને ખેડૂત ઈરાવ્યા છે અને એમને કેર હુમરા એકર જમીન રહેવા દીધી છે. આવા નવા બનાવેલા ખેડૂતોમાંથી કેટલાય માણસોએ ઇન્કમેટેક્સની

અને સુપરેક્ષની અને કાળા બળરની રકમો ચોરીને, એ રકમોને ચોપડે લાવવા માટે આ જમીનોનો ઉપયોગ કરેલો છે. જ્યાં યા જમીનદારી નાબુદ કરવાના નામે આવા લોકોને ઘેર હુજરો એકર જમીન રહેવા દીધી છે, ત્યારે અનેક ગરીબ જમીન માલિકોના નિર્વાહના સાધન નેવા નાના જમીનના ટુકડાઓ લગભગ વગર વળતરે ખુંચાવી લઈને, એાછા સાધનવાળા અને કૃષિવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન નહિ ધરાવનારા અજ્ઞાન, ગરીબ અને આળસુ માણસોને તે જમીન અપાવી છે.

આનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ તો ફક્ત એક જ હતો કે હિન્દના ખંધારણમાં દરેક ઉંમર લાયક માણસને મનનો હક્ક અપાયેલો હતો; જેથી વધારે મત ક્યાં છે, એ જોઈ એમના મત મેળવાય એવો રસ્તો શહેરના લોકોએ શોધ્યો હતો અને આ મત મેળવી પોતાનું સ્થાન, પોતાની મિલકત, પોતાના હક્ક એ બધું સચવાય એવા રસ્તા યોજ્યા હતા. મુખ્યત્વે રાજ્યનો આ ગણોત્તધારે શહેરના લોકોની દૃષ્ટિએ બહુ જ ફતેહમંદ રીતે પાર પડેલો હતો. એક આગેવાન જુના કેમિસ્ટ્રી સપ્લપ્લે કહેતા હતા કે હવે દરેક પુખ્ત વયના સ્ત્રી પુરુષને મનનો અધિકાર મળેલો છે. ગામડાઓમાં ૮૦ ટકા વસતી છે અને ગામડાં જો સંગઠિત થાય તો, ગામડાં શહેરો ઉપર શબ્દ કરે; માટે ગણોત્તધારા વિરૂદ્ધ જે એકત સંઘ ઉભો થયો છે તેને શહેરના લોકોએ મદદ કરવી નહિ. ગણોત્તધારાની ખુશીથી ગામડાં હમેશને માટે લડ્યા કરશે અને શહેરના લોકો વગર મેક્ટેટકે રાજ કર્યા કરશે. આ લાઇ કેમિસ્ટ્રીમાં જોડાતા પહેલાં સારા વકીલ હતા અને ગણોત્તધારો ધસવામાં એમણે સાથે લાગ લીધેલો હતો.

દેશમાં ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે કેમિસ્ટ્રીએ આખા દેશની સંસ્થા હતી. મહાત્માજી કહેતા હતા કે દરેક હિન્દી કેમિસ્ટ્રીમેન છે અને કેમિસ્ટ્રી દરેક હિન્દીનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, તે વખતે આ વાન મો એ મો ટકા સાચી હતી. ત્યારે સ્વરાજ મળ્યું ત્યારે

મહાત્માજીએ સ્પષ્ટ માર્ગ દેખાડ્યો હતો કે સુરાન્ય મેળવવા માટે-રામરાન્ય સ્થાપવા માટે-કેંગ્રેસે રાન્યવ્યવસ્થામાંથી નીકળી જવું જોઈએ અને રાન્યવ્યવસ્થામાંથી બહાર રહીને, રાન્યવ્યવસ્થાના અનુભવી, શુદ્ધિશાળી અને ચારિત્રવાન સ્ત્રી-પુરુષોને પસંદ કરીને ધારાસભામાં મોકલવા જોઈએ. જે આમ થાય તો જ કેંગ્રેસ જનતાની સંસ્થા રહી શકે અને દેશમાં સુરાન્ય સ્થપાય. મહાત્માજીની આ સલાહ સાચી હતી, તર્કશુદ્ધ હતી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Power corrupts and absolute power corrupts absolutely. સત્તા માણસને અધોગતિએ લઈ જાય છે અને સંપૂર્ણ સત્તા એની સંપૂર્ણ અધોગતિ કરે છે.

ભરતુહરિ પણ કહે છે કે વિવેક ધ્રુવાનામ્ ભવતિ વિનિપાતઃ શત-મુલમ્। જે વ્યક્તિ વિવેકથી જાણ થાય છે તેની અધોગતિ સેંકડો માર્ગે થાય છે. મહાત્માજી આ સ્થિતિ જોઈ શક્યા હતા અને તેથી જ એ કહેતા હતા કે કામચલાઉ સરકાર સ્થપાયા પછીથી અને દેશના બધારણુનું ધડતર થયા પછીથી, કેંગ્રેસે રાન્યવ્યવસ્થામાંથી ખસી જવું જોઈએ. હિન્દની નેશનલ કેંગ્રેસે મહાત્માજીની આ સલાહની અવગણના કરી અને નેશનલ કેંગ્રેસ મટીને-સમગ્ર દેશની સંસ્થા મટીને-દેશમાં એક રાજકીય પક્ષ ધવાનું પસંદ કર્યું. કેંગ્રેસે જ્યારે આ નિર્ણય લીધો ત્યારે મેં પણ સરદારશ્રીને એક વખત લખ્યું હતું કે કેંગ્રેસને રાજકીય પક્ષ ના બનાવો. જે દિવસે એ રાજકીય પક્ષ બનશે તે દિવસે એના ગૌરવનો લોપ થશે, કેંગ્રેસનું પતન થશે અને સાથે સાથે દેશનું પણ પતન થશે.

કેંગ્રેસે જ્યારે કામચલાઉ સત્તા હાથમાં લીધી ત્યારે તો રાન્યવ્યવસ્થામાં નિષ્ણાત માણસોને તે કેંગ્રેસના સભ્યો ન હોવા જતાં ય લીધા હતા. આ એક બહુ શુભ પગલું હતું. દેશનું બધારણ ધડનામાં આ પગલાંથી ધોળો મોટો લાભ થયો હતો. એ બધારણ સમગ્ર દેશનું

અંધારણુ મનુષ્ય હનું. સને ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખ પડી હિન્દ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર થયું અને જો કે દિલ્હીના રાજ્યવકીલમાં બીન કોંગ્રેસીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો; છતાં પણ રાજ્યોમાં તો સંપૂર્ણ સત્તા કોંગ્રેસના હાથમાં હતી. જ્યાં સત્તાનો નથો અગ્રગણ્ય કોંગ્રેસીઓમાં પણ દેખાઈ આવતો હતો. સને ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખે આખા દેશમાં હાર્દનો પાર ન હતો; સ્વાતંત્ર્ય મળવાથી પ્રગ્ન અને ઉત્સાહમાં આવી ગઈ હતી. એક વર્તના રાજ્યવકીલના અનુભવ બાદ સને ૧૯૪૮ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખે પ્રગ્નના ઉત્સાહમાં ઓટ આવ્યો હતો.

દિલ્હીના શંકર વિક્રમીમાં ૧૯૪૮ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખના અંકમાં શંકર એક કારકુન (દુઝાયન) ટોપું હતું, જેમાં બે કોંગ્રેસીઓના ધડ કરતાં માર્યા મોટાં બનાવ્યાં હતાં, નીચે લખાણ હતું ‘અમે આ દેશને જીત્યો છે જેથી અમારાં માથામાં પવન ભરાઈ ગયો છે. ‘We have conquered this country so our heads are swollen.’ આ દુઝાયન તે વખતના કોંગ્રેસી માનસનો ખ્યાલ આપતું હતું. કોંગ્રેસે એક રાજકીય પક્ષ થવાનો નિર્ણય કર્યો તે વખતે કોંગ્રેસ પાસે આગલી હરોળમાં, સ્વદેશાભિમાની પ્રમાણિક, બુદ્ધિશાળી અને દૈર્ઘ્ય-દષ્ટિવાળા મારણસો હતા; પણ એમની પાછળ તો પ્રજાન ફેરીઓ માટે ઉભું થએલું ટોળું હતું. અને ઉંઝા આદર્શોથી ભર્યો યોજનાઓ ઉભી કરાતી હતી ને તે યોજનાઓના અમલમાં, દેશહિતની વિશાળ દષ્ટિનો, અમલ કરનારની બુદ્ધિ શક્તિ પ્રમાણે લોપ થતો હતો અને જે કોંગ્રેસનો માટે પ્રગ્ન સર્વસ્વનું અવિદ્યન આપવાને તૈયાર હતી તે કોંગ્રેસ તરફ પ્રગ્નનો અભાવ વધતો જતો હતો.

અંકુશોનો અમલ આમાં મોટો ભાગ ભજવી રહ્યો હતો. મામેગામ ખરીદવેચાણ સધી ચોમાસામાં જેમ બીજાડીના ટોપ ઉગી આવે છે તેમ ફટી નીકળ્યા હતા. ધણાખરા ખરીદ વેચાણ મંથોમાં કોંગ્રેસ કાર્ગ-

કર્તાઓ વડીલટ કરી રહ્યા હતા. આ સંધીમાં ઠરેલા ભાવે ચીજવસ્તુ લેવાની હતી અને ઠરેલા ભાવે વેચવાની હતી. સહકારી બેન્કોમાં બેઠતા પૈસાની વ્યવસ્થા થએલી હતી જેથી વગર બુદ્ધિએ અને વગર મુડીએ આ વ્યાપાર કરવાની ગોઠવણ થઈ હતી. કેટલાક સ્થળે આવા સંધીમાં અનેક જાતની ગેરરીતિઓ ચાલતી હતી. માલ સામાન આપવા લેવામાં સત્તાનું પ્રદર્શન થતું હતું. લોકોનો અસતોષ વધતો જતો હતો. આગ-ગાડીમાં અને મોટરગસમાં આ અસતોષને વાચા મળતી હતી. બરાબર તેજ સમયે ફક્ત લાવિષ્યની ચુંટણીની દૃષ્ટિએ મણોતધારાનો ખરડો ધારાસભા પાસે આવ્યો.

રામરાજ્યની વાત કરનાર કેમ્પિસના નેતાઓએ આ ધારો લાવવામાં અતિશય ઉતાવળ કરી. એક ધારાસભ્યે ત્યારે ધારાસભામાં કહ્યું કે આ ધારો પસાર કરવામાં ઉતાવળ ન કરો; જે જે લોકોના હિતને નુકશાન થાય છે તેના અભિપ્રાય લ્યો. પ્રજાનો મોટો ભાગ આમાં સડોવાયેલો છે માટે લોકમતને જાહેર થવાનો અવકાશ આપો, ત્યારે મુંબઈના પ્રંત-પ્રધાને કહેલું કે “લોકમત મારા ખીરસામાં છે.”

વિધાનમંડળની અમારી આખી યોજના ગામડાંઓના ઉદ્ધાર માટેની હતી. આ પ્રકરણમાં જણાવેલી બધી બાબનો ગામડાંના પ્રશ્નોને સીધી રીતે સ્પર્શતી હોવાથી અને આ પ્રશ્નોનો જે બરાબર ઉકેલ ન આવે તો ગામડાંઓ છીનનિન થઈ જાય એવી સ્થિતિ સરખાએલી હોવાથી; અમારે આ પ્રશ્નોને અમારી યોજનામાં એક ભાગ તરીકે અપનાવી લેવા પડ્યા. અમારે માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ અમારા આદર્શોના સાધન રૂપે હતી, એ અમારું સાધ્ય ન હતું. ગામડાંનો સર્વદેશી ઉત્કર્ષ કરવો એ અમારું સાધ્ય હતું.

એ સાધ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને મેં અંકુશોની નાણુદી માટે, ગણોત્સવામાં ન્યાય અને નીતિની દૃષ્ટિએ ઘટના ફેરફારો કરાવવા માટે, બેટરમેન્ટ ટેક્સની નાણુદી માટે અને પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાંથી

સ્ટુડન્ટ્સ ફાર્મ અને સમુદ્ધ ખેતીને નિર્વાહથી આવવા માટે મારી સમગ્ર તાકાતથી મુશ્કેલી આપી ઝૂંબેશ ઉપાડી હતી. આમાંની મહત્વની બાબતોમાં મને સંતોષ થાય એવા ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. જે બાકી છે તે દેશાળે લાવવા મારા પ્રયત્નો ચાલુ જ છે, અને આ પ્રતિષ્ઠા મારી ચોક્કસતાના એક ભાગ રૂપ બનેલી છે.

પ્રકરણ ૧૪મું.

સંસ્થાની નાણાંભીડ

સને ૧૯૫૨ના ઑગસ્ટ મહિનામાં અમારે પૈસાની ભારે જરૂર પડી જેથી અમે મદાસ જવાનું નક્કી કર્યું. આ યોજનાની શરૂઆતમાં તો પુનાથી દક્ષિણે નું ટ્રાન્સ વખત ગયેલો નહિ. આગળ એક જગ્યાએ જળાશયું છે તેમ દિલ્હી પણ મેં સને ૧૯૪૭માં જોયું. અમારો યુનિવર્સિટી ઉભી કરવાનો સંપૂર્ણ ધરાદો હતો જેથી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટીઓ પણ જોવાની ખાસ ઇચ્છા હતી. આ બંને કારણોને કીધે આ પ્રવાસમાં નું અને ભાઈશ્રી ભીખાભાઈ બંને તૈયાર થયા અને અમારી સાથે શ્રી નટવરલાલ દવે અને શ્રી ધનસ્યામભાઈ દવેને પણ કીધા.

સૌથી પ્રથમ અમે સોલાપુર ઉતર્યા. ત્યાં રહેતા ગુજરાતી ભાઈઓ પાસેથી થોડીક રકમ મેળવી. ત્યાંની આર્ટ્સ, સાયન્સ અને કૉમર્સની કૉલેજો જોઈ અને ત્યાંના કેટલાક સંસ્કારી મહારાષ્ટ્રીયન ભાઈઓ સાથે એક સભા ગોઠવી વાર્તાલાપ પણ કર્યો. ત્યાં એક મહારાષ્ટ્રીયન શિક્ષકના પ્રયાસથી ઉભી થયેલી વૈદ્યીય સારવાર આપનારી એક સંસ્થા પણ જોઈ અને એ સંસ્થાના અનુકરણ તરીકે પાછળથી શ્રી નટવરલાલ દવેએ આણંદમાં શ્રી ગમકૃષ્ણ મિશનની વૈદ્યીય સારવારની સંસ્થાની શરૂઆત કરી.

સોલાપુરથી અમે દૈદરાબાદ ગયા. ઉમ્માનિયા યુનિવર્સિટીની બંધી કોલેજને જોઈ. પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ગોનાં વિદ્યાર્થીઓનું સંશોધન જોયું. મકાનો અને નહેરોનાં થનાં સંશોધન ક્ષેત્રો જોયાં. પબ્લિક સ્કૂલ જોઈ. ત્યાંનાં બે સુંદર મ્યુઝિયમો જોયાં. તેના સિક્કા સંગ્રહમાં નહપાણના સિક્કા ઉપર સાતવાહન રાજ્યએ ફરીથી પોતાની છાપ મારેલી એ સિક્કા પણ જોયા. ત્યાંના ગુજરાતી સમાજ સમક્ષ વિદ્યાનગરની શીફમ બનાવી અને થોડો વાર્તાલાપ પણ કર્યો. કેટલાક લાઈબ્રેરોને ચાક્ષર વિદ્યામંડળના આજીવન સભ્યો બનાવ્યા.

દૈદરાબાદથી અમે જેઠવાડા (નિજમવાડા) ગયા. જેઠવાડાનો એક વિદ્યાર્થી ખીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો હતો. અમે એને ત્યાં જિત્યાં હતા. ત્યાં પણ ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઠીક ઠીક છે. એમને વસ્ત્રભ વિદ્યાનગરની શીફમ બનાવી, થોડો વાર્તાલાપ કર્યો અને જે લાઈબ્રેરીની ઇચ્છા થઈ તે ચાક્ષર વિદ્યામંડળના આજીવન સભ્યો બન્યા. ત્યાં અમે કૃષ્ણા નદી ઉપરનો ગ્રંથાલ એનીકટ જોયો અને તેમાંથી કાઢેલી નહેરો પણ જોઈ. એનીકટ એટલે નદી આડો બધેલો બંધ, એ તેહગુ લાપાનો શબ્દ છે. ઇંગ્લિશમાં એને પીક-અપ-રીઅર કહે છે.

નદીની અંદર નદીના બે કાંઠા વચ્ચે નદીનું પાણી વહેતું હોય છે. કવચિત બહુ પૂર આવે ત્યારેજ એ પાણી કાંઠા ઉપર ઉભરાય છે. પણ સામાન્ય રીતે તો પાણી કાંઠાથી થોડે નીચે વહેતું હોય છે. નદીમાંથી જો નહેર કાઢવી હોય તો આ પાણીની સપાટી કાપમને માટે જોયે લાવવી જોઈએ, જેથી નદીનું પાણી નહેરમાં વહેતું થાય અને ઝાંઝામાં ઝાંઝા અંતરે એ પાણી ખેનર ઉપર વહે. આટલા માટે નદી આડે એન્જિનિયરો બંધ નાખે છે. આવી રીતનો બંધ નાખવાથી પૂરના પાણીની સપાટી ધણી ઊંચી ચડે છે અને ચોમાસામાં નદી વધારે નુકશાન ફરી નાખે એ અટકાવવા માટે બંધના ઉપરના ભાગે

નદીના બન્ને કાંઠા ઉપર માટીના મળ્મળ પાળા નાખવા પડે છે. આ પાળાની ડાંચાઈ પૂરના પાણીની ડાંચામાં ડાંચી સખાટી કરતાં પણ ચાર ફૂટ ડાંચી રાખવી પડે છે. એ રીતે પૂરના પાણી ઉપર કાણુ રાખી શકાય છે.

નહેરના મોંઠા ઉપર દરવાજા બાંધવા હોય છે. આ દરવાજાની મદદથી નહેરોમાં જોઈતું પાણી લેવાય છે અને નદીનું વંધારાનું પાણી એનીકટ ઉપરથી ચાલ્યું જાય છે. હિન્દુસ્થાનના બહુ જ થોડા માણસોને ખમર હશે કે નહેરો સંજાંધે ત્યારે દુનિયાની કોઈપણ પ્રગતિએ વિચાર કર્યો ન હોય ત્યારે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા જેવી મહાન નદીઓમાં આડા બંધ નાખીને હિન્દુસ્થાનમાં નહેરો કાઢી હતી. એ નહેરોને લીધે એકલું બધું અનાજ પાકતું હતું કે ત્યાંથી અનાજ પરદેશ ચલતું હતું.

જેમ જેમ નદીઓ તેના મુખ તરફ જતી હોય છે તેમ તેમ મુખ તરફની જમીન ખેતી માટે વધારે લાયક બનતી જાય છે, કારણ કે એ જમીન નદીના કાંધથી બનેલી હોય છે અને તે પ્રદેશ પણ સપાટ હોય છે. આવો પ્રદેશ નહેરોને માટે બહુ અનુકૂળ હોય છે, પણ આવી જગ્યાએ નદીના તળમાં રેતીનું પડ હોય છે. તે પડ ધણે કાંટે મુઠ્ઠી ગણેલું હોય છે, ઉપગત્ત બારે માસ ત્યાં પાણી વહેતું હોય છે. આવી જગ્યાએ નદી આડા બંધ નાખવો એ અત્યારે વિકસેલા વિજ્ઞાનને લીધે શક્ય બન્યું છે. લોખંડની શીટ પાછપો દોઢી કોઈરોમ બનાવી શકાય છે. તેમાંથી ખમ્બ વડે પાણી ઉત્તેચી શકાય છે અને એ રીતે નદીનું તળ કાઢ કરીને તેના ઉપર કારીગરો અને મજૂરો કામ પણ કરી શકે છે.

રેતી ઉપર પાયા શી રીતે નાખવા તે જ્ઞાન અત્યારના એન્જિનિયરોને હોય છે. સફર ગરાજ જેવાં ગણતરી દામો રેતી ઉપર બંધાયાં છે એટલે ભવિષ્યના એન્જિનિયરોને તો આ થયેલાં કામના પાઠ ભણવાના છે. પણ આજની હજાર વર્ષ પહેલાં ત્યારે વિજ્ઞાન આગળ વધેલું

નહેવાનું, અત્યાચારના જેવી યાંત્રિક સાધન સામગ્રીઓ ન હતી, તે વખતે આવાં કામ ઉપાડી લેવાની કૃતિમ કરનાર એન્જિનિયરોની ગહાકુરીને માટે ઘણું માન ઉપજે છે.

કૃષ્ણા નદીમાં એનીકટ બાંધની વખતે વહેના પાણીએ એ કામ કરવાનું હતું, એટલુંજ નહિ પણ બધ બાંધવાથી પાણીના વહેવાનું રોકાણ થાય, એ રોકાણને લીધે બધ નીચેથી રેતી સરવા માટે અને જ્યાંથી રેતી સરે ત્યાં બધ પણ નીચે ઉતરે, પરિણામે બધમાં ચીરા પડે, બધ તૂટે, અને બધ ખેંચાઇ જાય. આનો ઉકેલ તે વખતના એન્જિનિયરે બહુ સુંદર રીતે આપ્યો હતો. કુંગરોમાં પથ્થરોની ખાણો તૈયાર કરી એક હજારથી બારસો મજૂ વજનનાં ચોસડાં એમણે ત્યાં પાણી અને એવા ભારે પથ્થરોને જ્યાં એનીકટ બાંધવાનો હતો ત્યાં આપ્યાં. નદીના બન્ને છેડેથી કામની શરૂઆત કરી.

પથ્થરો રેતી ઉપર ગોઠવાતા ગયા. નીચેથી જેમ જેમ રેતી સરતી ગઇ તેમ પથ્થર ઊંડા ઉતરતા ગયા, પણ ભારે વજન હોવાથી એ પથ્થર પાણીમાં તણાયા નહિ. વગર યુને કે વગર સીમેન્ટે, પથ્થર એક ઉપર એક ગોઠવાતા ગયા અને એવી રીતે નદી આડે બધ બંધાયો. બે પથ્થર વચ્ચેના સાંધામાંથી પાણીની દબુડીઓ પડે તેથી કંઈ મજરાવાનું ન હતું. નહેરોના દરવાજામાં બન્ને બાજુની દિવાલોમાં ખાંચા રાખેલા હતા અને એ ખાંચાઓમાં લાકડાની પાટીઓ પાણી જોઇતું હોય તે પ્રમાણે મુકવામાં કે કાઢી લેવામાં આવતી હતી. મુસ્લિમ રાજ અમલમાં પછી તો ઘણી અંધાધુંધી થઇ, વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય પુટયું. ત્યાર પછીથી એનીકટની અને નહેરોની દેખરેખ રાખનાર કોઇ મોટી સરત ન રહી. નદીમાં ખેંચાઇ આવતી રેતીથી આ એનીકટ ઢંકાઇ ગયો હતો. અંગ્રેજ રાજ અમલમાં એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરે ફરીથી આનો ઉજોડાર કર્યો. બુના એનીકટ ઉપર પાણી સહેલાઈથી ડાળમાં વહી જાય એવી રીતે પથ્થર યુનાનું થોડું ચણતર કર્યું અને પુર ઉતરી

મયા પછી પાણીની સપાટી ઊંચી લાવવા માટે જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉભા કરી શકાય એવા નાના લોઢાના દરવાજા ગોઠવ્યા. પહેલાં હતી તેના કરતાં ઘણી વિશાળ નહેરો બનાવી.

જેઝાડાની યાત્રા કરનારે આ કામ જરૂર જોવા જેવું છે. એ સિવાય જો પુરાતત્ત્વનો શોખ હોય તો ત્યાં કોતરી કાઢેલી લેણીઓ (શુકાઓ) પણ જોવા જેવી છે. જેઝાડાથી અમે મદાસ ગયા; અને ત્યાં ભાઈશ્રી ચંદુલાલના મહેમાન થયા. મદાસની પ્રખ્યાત આર્યભૂવન હોટેલ એમની માલિકીની છે. એ ચરોતરના નરસંજના વતની છે, જ્ઞાતિએ ખેડવાળા બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાશ્રી માણેકલાલ ચુસ્ત આર્ય સમાજ હતા અને મદાસમાં એમણે સારી રીતે ધંધો જમાવ્યો હતો. પિતાના સ્મારક માટે શ્રી ચંદુભાઈએ વસ્ત્રલ વિદ્યાનગરમાં ખેડવાળા છાત્રાલય બાંધવા માટે સારી જમીન રકમ આપી છે અને પચાસ વિદ્યાર્થીઓ રહે એવું છાત્રાલય બાંધાવ્યું છે.

મદાસમાં સોજીયાના પાટીદારો, ખેડવાળા બ્રાહ્મણો અને વાણિયા ઘણી સારી રીતે વેપારશૈજગારમાં જામી ગયેલા છે. એમના તરફથી અમને બહુ સારી મદદ મળી એટલું જ નહિ પણ ફંડ ઉધરાવવામાં એ ભાઈઓએ ઘણો સાથ આપ્યો. ખાસ કરીને શ્રી જમુભાઈ પટેલ તો અમે ત્યાં રહ્યા ત્યાં સુધી એમના કામધંધો છોડી અમારી સાથે ફર્યા. સોજીયા પાસે ભડકદ ગામ આવેલું છે ત્યાંના શ્રી હેમચંદભાઈએ મદાસમાં મોટું એલ્યુમિનિયમનું કારખાનું નાખેલું છે. એના કાર્યકર્તાઓએ પણ અમને સારી રકમ આપી અને બજારમાં સાથે ફરીને ખીજી સારી રકમ અપાવી. પૈસા ઉપરાંત અનેક ભાઈઓ સાથે સંપર્ક સધાયો. મદાસના ગુજરાતી ભાઈઓએ અમારું જનરેલ સન્માન કર્યું અને મદાસના ધણા આગેવાન શહેરીઓ સાથે પરિચય કરાવ્યો. ત્યાં અમે શ્રી અરેશર ખજંદારને પણ મળી શક્યા અને એ મહાન કવિ સાથે જેએક કલાક સુધી સાહિત્યની મોજ લૂંટી

અમારા યજ્ઞમાને અમને પાંડીચેરીની યાત્રા કરાવી. ત્યાં અનેક ગુજરાતીઓ સાંધકો તરીકે કામમને માટે રહે છે. અમારા તો ત્યાં ઘણા બોળખીતા હતા. નાપાકના ઘુમાન બાધથી બીખાબાધના ખાસ રનેડી હતા. ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીમાં એમણે શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી એ બાધથી બીખાબાધ પ્રયે ખાસ પ્રેમ રાખતા હતા. ચાક્ષર વિદ્યામંડળ માટે કાળજી રાખીને દર વર્ષે માતાજીના આશિર્વાદ મોકલાવી આપતા. શ્રી અરવિંદમાણુની શીલોસારીનાં બધાં પુસ્તકો એમણે વિદ્યુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયની લાયબ્રેરી માટે મોકલી આપ્યાં હતાં. છેલ્લે છેલ્લે શ્રી બાબુજીના તથા માતાજીના મોટા ફોટાઓ પણ એમણે વિદ્યાનગરમાં મોકલી આપ્યા છે. એમણે અમને માતાજીનાં દર્શન કરાવ્યાં, ત્યાં ચાલતી વ્યાયામની પ્રવૃત્તિઓ બતાવી અને અમારે માટે ગોલ્ડકોન્ડા અતિથિગૃહમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરાવી આપી.

પાંડીચેરીમાં સોજીવાના શ્રી અંબાલાલ શંકરભાઈ અને શ્રી વિદ્યુલભાઈ તળસીભાઈનો પણ મેળાપ થયો. પાંડીચેરીમાં ચાલતી આશ્રમ તરફની બધી પ્રવૃત્તિઓ શ્રી વિદ્યુલભાઈએ સાથે ફરીને બતાવી. નવી થતી યુનિવર્સિટીનું કામકાજ પણ જોયું. ધર્મજના ત્યાં બે બાધઓ હતા એમને પણ મળ્યા.

હિન્દુભરમાં આવી મુંદર વ્યવસ્થાવાળો આશ્રમ મેં હજી બીજો કંઈ જોયો નથી. એનું અનુકરણ કરવું પણ મને તો ધમ્મું મુશ્કેલ લાગે છે. એક જ ભાવનાથી ભેગા થએલા એક હજાર સાંધકો ત્યાં રહે છે અને બધાય સાંધકો સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને ત્યાગી હોવાથી આશ્રમની આવી જાંચા પ્રકારની વ્યવસ્થા શક્ય બની છે. આશ્રમના રસોડાની અને જમવાની વ્યવસ્થા પણ બહુ જાંચા પ્રકારની છે અને આશ્રમવાસીઓના પુષ્પોના ચોખનો તો કંઈ જોડો જડે એમ નથી. પોનાને જોખતાં બધાં પુષ્પો એ જાતેજ ઉછેરી લે છે. બગીચાઓ બહુ કળામય બનાવે છે અને દરરોજની પુષ્પોની ગોલ્ડપુડી પણ અતિથય મુંદર છે. આખું હિન્દુ આવી જાતનું જીવન જીવે એ માટે આજે પ્રયત્ન કેમ ન કરીએ!

ત્યાંથી અમે અનામકાઈ યુનિવર્સિટી જોવા ગયા. શ્રી અનામકાઈ ચિદમ્બરમ્ શહેરના એક શ્રીમંત વેપારી હતા. એમણે પાંત્રીસ લાખ રૂપિયાની સખાવત કરીને આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી હતી. શરૂઆતમાં તો ફક્ત આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજને ત્યાં બાંધી હતી; પાછળથી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજની શરૂઆત કરેલી. લગભગ સાતસો આડેસો વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો બાંધેલા છે. બાકીના વિદ્યાર્થીઓ ચિદમ્બરમ્ શહેરમાંથી આવે છે. અમારા યજમાન શ્રી ચંદુભાઈને શ્રી અનામકાઈ રોડ સાથે સારો ઘરોબો હોવાથી, અનામકાઈ યુનિવર્સિટીમાં અમારૂં બાદશાહી સ્વાગત થયું હતું. ત્યાંના વિશાળ અતિથિ-ગૃહમાં અમારો ઉનારો હતો અને રાયરજીએડના છપ્પનભોગની પેઠે જમની વખતે અમારો ધાળ અનેક વાનીઓથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો.

ચિદમ્બરમ્ શહેર ત્યાંના ગોપુરો અને અંદરનાં મંદિરો માટે ધણું પ્રખ્યાત છે. નટરાજની પ્રખ્યાત મૂર્તિ ચિદમ્બરમ્માં જોવા મળે છે. એથી પણ વિશેષ ગોપુરના દરવાજાની બંને બાજુ ભરત નાટ્યમના શ્લોકો લખાયા છે અને દરેક શ્લોક સાથે તે શ્લોકમાં દર્શાવેલા અંગભંગ પત્થરમાં કેતરેલી મૂર્તિમાં બતાવ્યા છે. આ બધા શ્લોકો બ્રાહ્મી લીપીમાં લખાયા છે. આ ઉપરાંત મંદિરોમાં બ્રાહ્મીમાં લખાયેલા અનેક શિલા-લેખો છે. બ્રાહ્મી લીપીના અભ્યાસી માટે ચિદમ્બરમ્નાં મંદિરો બહુ સુંદર ખોરાક પૂરો પાડે છે.

અનામકાઈ યુનિવર્સિટીથી અમે મદ્રાસ પાછા ફર્યા. મદ્રાસની લગભગ સો વર્ષ જુની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ જોઈ. ત્યાંથી સત્તર માઈલ દૂર આવેલું મદ્રાસ ટેકનિકલ હાઈટ્યુટ જોયું. રામકૃષ્ણ મિશનની કૉલેજ તથા ઑટોમોબાઇલ એન્જિનિયરિંગનો ડીપ્લોમા ક્લાસ પણ જોયો. છેલ્લે છેલ્લે અડીઆરની થીઓસોફીની વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થા જોઈ; અને ત્યાંની પ્રખ્યાત લાયબ્રેરી ગુડુજ બારીકાઈથી તપાસી. આ

એમના કુટુંબીઓ ઉપરાન્ત અનેક સગાઓને અને મિત્રોને ફેંકાણે પાડ્યા છે. અમે ડૉ. અંબાલાલને ત્યાં ઉતર્યા હતા. એંડોરની કૉલેજને જોઈ, ત્યાંના આગમગીયાઓ જોયા અને ત્યાંથી માયસોર ગયા. ત્યાંની પણ બધી કૉલેજો જોઈ. માયસોર અને એંડોરમાં થઈ ચાર એન્જીનિયરિંગ કૉલેજો છે અને તેમાં દર સાલ આડેસો વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરે છે. હિન્દુસ્થાનમાં મોટી સંખ્યામાં માયસોરના એન્જીનિયરો દેખાય છે તેનું કારણ આ છે.

માયસોરમાં અમે કૃષ્ણરાજ સાગર જોયું. રંગમેરંગી કુવારા ઉગાડતું ઘંટાવન જોયું; પણ સૌથી વિશેષ તો એનું પ્રદર્શન જોયું. આ પ્રદર્શનમાં માયસોર રાજ્યમાં અતલી બધી ચીજોનો સંગ્રહ છે. હાથ કારીગરીના અનેક નમુનાઓ છે. હાથીદાંત, શીંગડા, અને ચંદન ઉપર ભાતભાતની કારીગરી આપણે ત્યાં જોઈએ છીએ. રાજ્યની ખાણોનો પણ સારી રીતે વિકાસ થયેલો છે. માયસોર રાજ્યમાં સોનું તો નીકળેજ છે પણ તે ઉપરાન્ત લોદાની ખાણો પણ કામ આપી રહી છે. લોહું ગાળવાની બદાવની નામની એક મોટી ફેક્ટરી ચાલે છે, અને રાજ્યમાં એ ત્રણ રંધણે પાણીના જોરથી વિજળી ઉત્પન્ન કરનારાં પણ કારખાનાં થયેલાં છે. આ વિજળીને લીધે ખાણો ઉપરાન્ત નાના મોટા અનેક ઉદ્યોગો ઉભા થયેલા છે. ખાણોમાંથી ધાતુઓ ઉપરાન્ત મકાન બાંધવાના પદ્ધતિ પણ રાષ્ટ્રીય રીતે કદાચ છે. માયસોર રાજ્યમાં ખાણોનો ઉદ્યોગ બહુ સારી રીતે ખીસેલો છે.

માયસોર રાજ્યમાં પાણીથી વિજળી ઉત્પન્ન કર્યા પછીથી તે પાણી નહેરોમાં લેવાયું છે. આખા રાજ્યમાં ખેતી પણ આખા દેખાય છે. એનાં શહેરો સમૃદ્ધ છે પણ ગામડાંમાં હજી તેજ દેખાતી નથી. કૃષ્ણદુષ જમીનમાંથી ગારે માસ પાક લેવાના છતાં ખીજ વસ્તીના હિમામે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરેલી દેખાતી નથી. ખેડૂતોના માથે માયસોરમાં કરભારણ વધારે હોવું જોઈએ એવું જણાય છે.

બેંગ્લોરમાં અમે એરક્રાફ્ટ ઇન્જિની જોઇ. તેના મેનેજર તરીકે સોજાના શ્રી પ્રાગજ્ઞાસાઇ પટેલ હતા. એમણે અમને એકએક ચીજ બતાવી. રેલ્વેના પેસેન્જર ડબ્બાઓ શી રીતે બંધાય છે તે જોયું. અમે જોયું તે વખતે દરરોજના દસ ડબ્બા તૈયાર થતા હતા. આ ઉપરાંત વિમાનો બાંધવાની ત્યાં સોજ હતી, અને એસ. ટી.ની બસોનાં બોડી પણ ત્યાં બંધાતાં હતાં. આ કારખાનાની સ્થાપના શ્રી વાલચંદ હિરાચંદે કરેલી છે. અત્યારે તો એ કારખાનું હિન્દ સરકારની માસિકીનું થયું છે.

બેંગ્લોરની ખાસ વિશિષ્ટતા એ ત્યાંનું તાતા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ. તે વખતે તેના ડીરેક્ટર ભોરસદના વનની શ્રી એમ. એસ. દક્કર હતા. હું એમને મળ્યો. વિદ્યાનગર સંબંધે એમને થોડીક ખબર તો હતીજ. એમની બાણી કુ. રામાબેન વિદ્યાનગરમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. એમણે આપું ઇન્સ્ટીટ્યુટ બતાવવાની વ્યવસ્થા કરી અને સાથે સાથે વિદ્યાનગરની આર્થિક ઉપાધિ કમી કરવા માટે એક મૂચના પણ કરી. એમણે મને કહ્યું કે, હિન્દ સરકાર ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટને જોઇની બંધી મદદ આપે છે, ત્યાં તમે અરજી કરો અને જોઇની મદદ માગો. એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ માટે જોઇતાં મકાનો અને હકવીપમેન્ટ માટે હિન્દ સરકાર એ ત્રપાસ મદદ આપશે. અરજી કોને કરવી તે સંબંધે એમણે માહિતી આપી.

દક્ષિણ હિન્દની આ મુસાફરીમાંથી અમે ધારેલી રકમ મેળવી શક્યા ન હતા, પણ શ્રી એમ. એસ. દક્કરની આ મુલાકાતથી અમારો પ્ર્ન ઉડેલી મયો હતો. એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ પૂરી કરવા માટે અમે હિન્દ સરકાર પાસેથી સારી એવી રકમ મેળવી શક્યા અને અમે સને ૧૯૫૫માં મુંબઇ સરકાર પાસે અમારી સ્વનંત્ર યુનિવર્સિટી કરવા માટે દાખલો પડવાની માગણી કરી શક્યા.

બેંગ્લોરમાં અમે સર સી. વી. રામનની લેબોરેટરી પણ જોઇ. આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે પણ એમણે અતિ ઉત્સાહથી લેબોરેટરીની એકએક

ચીજ બતાવી અને તેનાં રસ્ત્રાદ વિવેચન કરતા ગયા. એમનો વખત તો ઘણો કીમતી છે છતાં પણ અમારી સાથે એ કલાક ગાળ્યા. એંજેલોરની બીજી બધી સંસ્થાઓ જોઈને અમે વિદ્યાનગર પાછા આવ્યા.

અમારી પૈસાની જરૂરિયાત તો હજી પૂરી થઈ નથી પણ અતિ ઝડપથી આવનાં કામોને છોડીને ફરીથી ફંડ ઉઘરાવવા માટે બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. યુનિવર્સિટીનો કાયદો મુંબઈ રાજ્યે પસાર કર્યો અને સાથે શરત મૂકી કે, યુનિવર્સિટી ચલાવવા માટે મુંબઈ રાજ્ય કંઈપણ રકમ નહિ આપે. યુનિવર્સિટીને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈનું નામ આપેલું છે છતાંય સરદારશ્રીના રમારક માટે મુંબઈ રાજ્યની કોઈ જવાબદારી દેખાતી નથી; જેથી એને માટે પણ અમારે જનતા જનાર્દન તરફ હાથ લંબાવવો પડ્યો છે.

આ તો બધી થઈ નાણાંની અડચણની વાતો, પણ એટલેથી અમારી ઉપાધિ પૂરી થતી ન હતી. અંકુશેના કાળમાં જનતમતના મનસ્વી નિયમો ધડાયા હતા. અમલદારો પાસે એક તો પિટીશ રાજવકીલના જડતંત્રને વારસો હતો, તેમાં અંકુશેને લીધે અમર્યાદિત સત્તા હાથમાં આવી હતી. ધણાખરા પ્રધાનો ખીન અનુભવી હતા જેથી તેમને સહેલાઈથી ઊંડા ભણાવવાનું શક્ય બન્યું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં માલસામાન મેળવવાની ભારે હાડમારી ઉભી થઈ હતી.

આગળ જણાવ્યું તેમ બહુજ દ્રંક વખતમાં સને ૧૯૪૭ના જૂનની ૨૦ તારીખે વિદ્વલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયનું કામ શરૂ કરવાનું હતું અને ૧૯૪૮ના જુનની ૨૦મી તારીખે ખીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયનું કામ-કાજ શરૂ કરવાનું હતું. દ્રંક માળામાં આવીએ મોટી કોલેજને જંગલમાં ઉભી કરવા માટે અનેક મકાનો બાંધવાનાં હતાં અને તે માટે અદળત્ર માલસામાનની જરૂર પડતી હતી. શરૂઆતમાં કામની અવસ્થા કરવા માટે મારાથી રથજી છોડીને બહાર જવાય તેમ ન હતું અને અમારા કોલેજ-માંથી છૂટેલા તામ્ર એન્જીનિયરોને બહાર અમલદારો પાસે મોકલીએ તો

એમનું વખત પડે તેમ ન હતું; જેથી ફક્ત અમલદારોને મળી કામને નિકાલ કરાવવા માટે અને એક રીટાયર્ડ એકઝીક્યુટીવ એન્જિનિયરને રૂ. ૪૫૦૦ માં પગારથી રોકવા હતા. આ લાઇ અમલદાર, વડોદરા, વલસાડ અને મુંબઈ મુંબી જે જે ઑફીસમાં જરૂર પડે ત્યાં જઈ જરૂરી કામોને નિકાલ કરાવી આવતા.

અમને લોહું, સિમેન્ટ, લાકડું, ગ્રેવલ, રેતી, 'ચુનાના પથ્થર, કોલસી, સ્લેકકોલ વિગેરે ચીજોની એટલી મોટી જરૂર પડતી હતી કે અમારી માગણી પ્રમાણે માલ મંજૂર કરતાં ઑફીસરો 'ખચકાતા હતા. એમની ખાતરી કરાવવા માટે અમારે પેલા લાઇને વારંવાર મોકલવા પડતા હતા. નિવૃત્ત એકઝીક્યુટીવ એન્જિનિયર તરીકે એમને જલદી સુધાકાન મળતી હતી, એટલું જ નહિ પણ એ અમલદારોને અમારા નકશા સમજાવી શકતા હતા અને જરૂરિયાતની ખાતરી કરાવી શકતા હતા.

પણ અમારી ઉપાધિઓનો અંત આટલેથી આવતો ન હતો. લોખંડની પરમીટ કોઈ વખત વિરમગામની આવતી તો કોઈ વખત વડોદરાની આવતી. કોઈ વખત નડીઆદની તો કોઈ વખત ભોરસદની. પચાસ માઇલની અંદર રેલ્વે વેગન ન મળે જેથી દરેક વખત ટ્રકથી માલ મંગાવી લેવો પડતો. વિરમગામનું અંતર તો ૫૦ માઇલથી વધારે હતું અને જ્યાંય એક વખત ટ્રક મોકલીને વિરમગામથી લોહું મંગાવી લેવું પડ્યું હતું. આ તો નાની નાની પરમીટની વાત થઈ પણ સેંકડો ટન લોહાની પરમીટ અમને મુંબઈની મળતી હતી અને ત્યારે પરમીટ મળે ત્યારે મુંબઈના ટ્રેક હોલ્ડર પાસેથી લોહું અમુક તારીખ પહેલાં લઈ લેવાનું હતું. જે તે ન લઈએ તો પરમીટ રદ થાય એવા નિયમો હતા.

ટ્રેક હોલ્ડર લોહું સીધું વિદ્યાનગર મોકલાવી આપવાની જવાબદારી લેતા ન હતા. એમની ફરજ તો દુકાન કે ગોડાઉન ઉપર ડીલિવરી આપવાની હતી. રેલ્વેન ઉપર સીધાં વેગન મળતાં ન હતાં; જેથી માલની ડીલિવરી લીધા પછીથી તે માલ મુંબઈમાં રાખી મૂકવો પડતો.

હતો. આને માટે અમારે એક માણસને કાયમનો મુંબઈખાતે મૂકવો પડ્યો હતો અને એક ગોડાઉન ભાડે રાખવું પડ્યું હતું. સ્ટોક હોલ્ડર પાસેથી લોખંડની ડીલિવરી લઈ એ માલ અમારા ગોડાઉનમાં લઈ જવો પડતો હતો. ત્યાંથી જ્યારે વેગન મળે ત્યારે વેગન મેળવી પેલા ભાઈ વેગનમાં માલ ભરાવના હતા. એ રીતે આ બધા ખર્ચા ચઢીને અમને વલ્લભવિદ્યાનગરમાં માલ મળતો હતો. અમે આજ સુધીમાં લોખંડનાં સો ઉપરાન્ત વેગનો વાપર્યાં હશે પણ અમને એકપણ વેગન સીધે સીધું મળી શક્યું નથી.

અંકુશોના દિવસોમાં સ્ટોક હોલ્ડર સિવાય લોખંડના કારખાના-વાળાઓ ખીજા કોઈને વેગન મોકલી શકે નહિ અને સ્ટોક હોલ્ડરના ઉપરની અમને પરમીટ મળતી; એટલે માલ બનાવનાર પાસેથી સીધેસીધો વાપરનારની પાસે આવવાને બદલે, તે માલ સીધેસીધો શહેરોના વેપારીઓ પાસે જતો. તેની ઉપર શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓના વેરા ચડે, ગોડાઉનનાં ભાડાં ચડે, મજૂરી ચડે, વેપારીઓના નફા કે કમિશન ચડે, અને પછીથી ઉપર જબાવેલાં અમારાં ખર્ચા ચડે ત્યારે માલ અમારા હાથમાં આવે. આ બધી વાત થઈ તે તો સીધેસીધા પરમીટના માલની. ઘણી વખત પરમીટ ન પણ મળે તો વેપારી લોખંડ ફેમ્બીટ્ટેડ માલ તરીકે વેચે અને મનફાવે તે ભાવ લે. વાપરનારને મરજી હોય તો તેને જમ્પ મારીને એ માલ લેવો પડે.

શહેરોમાં સિનેમા માટે અંકુશિત ભાવે સીમેન્ટ અને લોહ અપાયાના દાખલા બન્યા છે. ગાંધીજીનાં છત્રાશ્રયો માટે લોહું સીમેન્ટ અંકુશિત ભાવે અપાયુ છે. જ્યારે વલ્લભવિદ્યાનગરમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોના કુટુંબોની વસ્તી વધતી ગઈ ત્યારે એક ડૉક્ટર મિત્રે હોસ્પિટલ અને પ્રમુતિગૃહ બાંધવાનો વિચાર કર્યો, એને માટે અંકુશિત ભાવે લોહાની અને સીમેન્ટની જરૂર હતી. તે ખાતાના મિનિસ્ટર સાહેબ તે અરસામાં વલ્લભવિદ્યાનગર પધારેલા હતા. મેં એમને વિનંતિ કરી

હુની કે આપ જુઓ છો કે છોકરાઓ અને પ્રોફેસરોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ છે, મજૂર કુટુંબો પણ લગભગ હુમરેકની સંખ્યામાં રહે છે, જેથી અમારે હૉસ્પિટલ અને પ્રસ્તુતિગૃહની ખાસ જરૂર પડી છે. અમારી પાસે તો પૈસા નથી પણ આ ડૉક્ટર દોઢ બે લાખ રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર થયા છે, તો એમને અંકુશિત ભાવે સીમેન્ટ, લોડું મળે એવી મહેરમાની કરો.

મિનિસ્ટર સાહેબના કહેવા પ્રમાણે અંકુશિત અંગરૂઠ કરી. જ્યાંખાં એક સરકારી ઇરાવ આગ્યો કે જે કોઈ વ્યક્તિને ખાનગી દવાખાનું બાંધવું હોય અને તેમને જો અંકુશિત ભાવે સીમેન્ટ લોડું મેળવવું હોય તો હુમેયને માટે પચીસ ટકા દર્દીઓને મફત રાખવા કલુસન આપની પછી શહેરોને માટે સરકારે કદી આવડા ઇરાવ ઘડ્યા નથી આ ઇરાવનો અર્થ એ થયો કે ઘરના પૈસા ખર્ચાને પચીસ ટકા દર્દીને મફત રાખવાની શરતે, એટલે કે મકાન ભાડા ઉપરાન્ત સારવાર પણ મફત આપવાની શરતે, મકાન બાંધવા માટેનું અંકુશિત ભાવે મળેલું લોડું સીમેન્ટ, એ ઠાળા બજારના લોદા સીમેન્ટ કરતાં ઘણું મોઘું પડે જેની અક્કલ દેકાણે હોય એવાં કોઈપણ ડૉક્ટર આવી સારતો કલુસ ન કરે અને બન્યું પણ એમજ. જે કલ્યાણરાજમાં શહેરોમાં સિનેમા બાંધવા લોડું સીમેન્ટ અંકુશિત ભાવે અપાય તે રાજ્યમાં ગામડામાં બંધાતી યુનિવર્સિટીના સ્થળમાં હૉસ્પિટલ અને પ્રસ્તુતિગૃહ માટે અંકુશિત ભાવે લોડું સીમેન્ટ ન મળ્યાં.

અમારે ત્યાં છાત્રાલયોનો મોટો પ્રશ્ન હતો, જેથી કોઈપણ નાન પોતાની નાનના છોકરાઓ માટે છાત્રાલયો બંધાવે તો યુનિવર્સિટી જગ્યાની બહારના ખાનગી પ્લોટોમાં એવાં છાત્રાલય બાંધવા માટે અમે દરેક પ્રકારની સમવડ આપના હતા. અમારા હિસાબે તો એટલા વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થા કરવાની ઉપાધિમાંથી અમે મુક્ત થયા એમ માનના હતા. શહેરોમાં આવ્યાં છાત્રાલયોને અંકુશિત ભાવે સીમેન્ટ

લોડું મળતું હતું, પણ વસ્તુલવિધાનગરમાં તે પણ ન મળી શક્યું. જ્યાં મળેલો કે સરકાર ફક્ત પોતાની જ નાતના ઉપયોગ માટેના બાંધકામને હિતેજન આપતી હતી.

અંકુશે નીકળી જતાં સુધીનાં પાંચ છ વરસ સુધી આ કારણથી વસ્તુલવિધાનગરના પ્લોટોમાં ખાનગી મકાનો બંધાઈ શક્યાં નહિ. આ અરસામાં મધ્યમવર્ગના લોકો પાસે ઘણા પૈસા હતા. જે અંકુશિત બાવે લોડું સીમેન્ટ મળ્યાં હોત તો વસ્તુલવિધાનગરમાં ઝપાટાબંધ ખાનગી મકાનો બંધાયાં હોત અને તેટલે અંશે અમારે છાત્રાલયોનો તથા અધ્યાપકોના મકાનોનો પ્રશ્ન હલકો બન્યો હોત. પણ સ્વરાજ સરકારે એક નિયમ કર્યો હતો કે પચીસ હજારથી ઓછી વસ્તીવાળા શહેરમાં સીમેન્ટ લોડું ન આપ્યું, અને વસ્તુલવિધાનગરની વસ્તી પચીસ હજારથી ઓછી હોવાથી ત્યાં મકાન બાંધનાર સીમેન્ટ લોડું મેળવવા માટે અપાત્ર ગણાયા હતા. મુંબઈ રાજ્ય તો આખા હિન્દુસ્થાનમાં કુશળ રાજ્યવકીલિટ ચલાવવા માટે પ્રખ્યાત હતું, છતાંય એ પ્રખ્યાત રાજ્યમાં સામાન્ય ગ્રામ્યું અને મુનિવર્સિટી ટાઉન વચ્ચેનો ફરક સમજનાર કોઈ વિદ્વાન વકીલિટદાર ન મળ્યો !

અમારું વૉટર વર્ક્સ પણ આ રીતે જ ટકલે ચડેલું છે. મુંબઈ રાજ્યે એક નિયમ કર્યો છે કે દશ હજારથી ઓછી વસ્તીવાળા ગામમાં ઘેરઘેર વૉટર વર્ક્સની ચકલીઓ ન આપવી; ફક્ત જેટલી જરૂરિયાત હોય તેટલા ગામમાં સ્ટેન્ડ પોસ્ટ મૂકવા. વસ્તુલવિધાનગર તો મુનિવર્સિટી ટાઉન છે, એટલું જ નહિ પણ ગાર્ડન ટાઉન છે. દરેક બંગલાની આસપાસ ખુલ્લી જગ્યા છે અને ત્યાં નાનો બાગ બનાવવાનો છે અને છતાંય અમને ઘેરઘેર નળ ન અપાય એવો એમના નિયમનો હવાલો આપવામાં આવે છે.

અમારે અડ્ડી અત્યારે પાંચીસ સો વિદ્યાર્થીની વસ્તી છે. કોલેજોની આસપાસ મોટા મોટા બગીચાઓ છે. છાત્રાલયોનાં એસક્રખાનામાં

(સ્નાનગૃહમાં) પાણીનો યુસ્વદો આપવાનો છે. સોડાઓમાં પણ પાણી પૂરું પાડવાનું છે. કોલેજોમાં મોટી મોટી લેબોરેટરીઓ, વર્કશોપો, બાઈબલ, હાઇડ્રોલિક લેબોરેટરી, હાયડ્રોઇલેક્ટ્રીક પ્લાન્ટ છે. આ માટે રોજ લાખો ગેલન પાણીની જરૂર પડે છે અને નિષ્ણાત અમલદારોને અને ખુદ મિનિસ્ટરોને પણ કદીએ છીએ કે આ બધું રેન્ડ પોસ્ટ હિપર કેમ ચાલે? અને છતાંય તે બધા પેલા નિયમનો હુવાનો અમને આપે છે.

ગામડામાં એક પ્રચલિત વાત છે. અડવો નામનો એક છોકરો હતો. ખાસ જરૂરી કામે એને પરખામ મોકલવાની જરૂર પડી. ગામ દૂર હતું. વચમાં બીજાં ગામ પણ આવતાં હતાં; જ્યાં માએ સલાહ આપી કે બેટા રાત પડે ત્યાં વાસો રહેજે. રાતની મુસાફરી ન કરીશ. અડવો ખેનરાઉ રસ્તે જતો હતો. રસ્તે ચાલતાં એક ખેનરંતું ખોડીબાર ઓળંગતાં એણે જોયું કે સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો છે. એક પગ ખોડીબારની બહાર હતો, એક પગ અંદર હતો. અડવો ત્યાંજ બેસી ગયો. આખી રાત ત્યાં રહ્યો અને માની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. મુંબઇ રાજ્યનો વહીવટ જોનાં આ અડવાની વાત માદ આપ્યા કરે છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મંડળના કાર્યકરો

અત્યાર મુધીના પ્રકરણોમાં અમારી મુશીબતોની વાતો લખી પણ ઈશ્વરની કૃષ્ટિમાં શુભ અને દુઃખ બન્ને મિશ્ર થયેલાં છે. એક બાજુ ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી તેવી જ બીજી બાજુ દેવી મદદ મળી રહેતી હતી. પૈસાની ભારે બીડ હોય ત્યારે અણધારી રીતે કોઇ ને કોઇ હુમલો રૂપિયાની રકમો ત્રણ ટકા વ્યાજમાં ડીપોઝીટ મૂકી જતા. કોઇ કોઇ વખત તો સાખ રૂપિયા જેટલી રકમો અમને વગર વ્યાજે વાપરવા માટે મળી જતી અને ઘણી વખત અણધારી હુમલો રૂપિયાની રકમો દાન તરીકે મળી છે.

આશુંદમાંથી શ્રી ધનશ્યામભાઈ દવેની પેઢીમાંથી અણીના વખતે અમે હુમલો રૂપિયા લાવી શકના. એવું જ બીજું સ્થાન મોગરીના શ્રી ચતુરભાઈ ભાઈલાલભાઈનું ઘર હતું. ચિખોદરામાં તમાકુના આગેવાન વેપારીઓએ અમને ન્યારે ન્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે આ રીતે વગર વ્યાજે પૈસાની મદદ કરી છે, અને એમની મોટરો પણ અમે ન્યારે માગી છે ત્યારે મોકલાવી આપી છે. વડોદરાના શ્રી મનભાઈ શંકરભાઈએ પણ અમને ઘણી મદદ કરી હતી. વડોદરા રાજ્યનું વિલીનીકરણ થયું ત્યારે એમના ખાસ પ્રયત્નથી અમારી હાઇસ્કૂલ માટે રૂપિયા સાઠ હુમલો મળ્યા હતા. કામની સરખાતમાં એમણે એ. સી. રી. કંપની પાસેથી ચો દન સીમેન્ટ દાનમાં અપાઓ હતો અને અવારનવાર રીમેન્ટનાં પતરાં મેળવી આપવામાં પણ પુષ્કળ મદદ કરતા હતા.

પિસાની મદદ માટે હરિજન આશ્રમના કામ સંબંધે જે શ્રી નાથા-
દાકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એમણે તો ગામડાઓમાં ફરીને વિદ્યાનગરના
સમ્યો બનાવવામાં તથા ચરોતર પ્રામોદ્ધાર સદ્કારી મંડળના શેરો ભરાવવામાં
ખૂબ કામ કર્યું હતું. ત્યારે ત્યારે વિદ્યાનગર આવે ત્યારે એ નાનીમોટી
કંઈ રકમ લઈને જ આવતા. આવી રીતનું કામ કરવા માટે કરમસદના
શ્રી રી. કે. પટેલ અને એમના એક મિત્રે બહુ મદદ કરી હતી. સોશ્યાના
શ્રી બાલુભાઈ વિદ્યુતભાઈએ પણ સારું કામ કર્યું હતું.

વગર વેતને કામ કરનાર અમારું મંડળ જે ઉભું થયું તેમાં
શ્રી હરિવલ્લભદાસ પંડીથી શ્રી દિરાલાલ દેસાઈ જોડાયા. તે ભાઈ નિવૃત્ત
થતા પહેલાં ધાર્ત્રાડ ખેતીવાડી કૌસેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. તંત્ર ચલાવવાને
પણ એમને અનુભવ સારો હતો, જેથી ઑફિસનું કામ કરવામાં અને
ખેતીવાડીના પ્રશ્નોમાં એ બહુ ઉપયોગી કામ કરી રહ્યા છે અને ભાઈશ્રી
બીખાભાઈના સ્વર્ગવાસ પછીથી તો ચરોતર પ્રામોદ્ધાર સદ્કારી મંડળના
મંત્રીની જવાબદારી એમણે ઉપાડી લીધી છે.

શ્રી પ્રેમાનંદ સ્વામી તો જાતે સંન્યાસી છે. ઉંમર નેપું વર્ષ ઉપરંતી
છે અને છતાં પણ જીવાનીના જોખથી કામ કરી શકે છે. વિદ્યાનગરની
આજુબાજુના દરેક જાતના રેસાવાળા છોડનું સરોધન કરે છે. ખાસ
કરીને આકાંક્ષાની છાત્રમાંથી રેસા શી રીતે કાઢવા, તેની પુણી શી રીતે
બનાવવી અને એ પુણીને શી રીતે કાંતવી અને એનો શુદ્ધઉદ્યોગ બનાવવા
માટે કેવી જાતનાં યંત્ર બનાવવાં એ ઉપર ઘણી જ મહેનત લઈ રહ્યા છે.
હિન્દુભરમાં આકાંક્ષા કુદરતી રીતે ઉગ્યા કરે છે જેથી એમનો જે આ
પ્રયોગ સફળ થાય તો આમ જાતના હાથમાં એક મોટો ઉદ્યોગ આવે.
સ્વામીશ્રીનું આયુર્વેદનું જ્ઞાન પણ ઘણું ઉત્તમ છે પણ અત્યારે તો એ
કામનો ઉપયોગ કરવા માટે અમારી પાસે સાધન નથી.

બીજા એક ભાઈશ્રી મગનભાઈ અમીન નિવૃત્ત થતા પહેલાં એ
એક ઑફ બેગેડની બુદી બુદી સાખાઓમાં એન્ટ તરીકે કામ કરતા

હતા. એ અહીંયાં કો-ઓપરેટીવ કન્સ્યુમર્સ સ્ટોરમાં એમની સેવા આપે છે, મંડળના અતિથિગૃહની દેખરેખ રાખે છે, મંડળનું સ્કોડુ સંભાળે છે અને સૌથી વિશેષ તો હું જે જે કંઈ લખાવું છે તે લખી લે છે અને પુસ્તક છપાતી વખતે ટ્રુકરીડીંગનું કામ પણ કરે છે. એમની મદદ સિવાય મારાં પુસ્તકો બહાર ન પડી શક્યા હોત. મારે માટે પુસ્તક લખાવવાનું એટલે સવાસ્થી સાંજ સુધી જે અનેક માણસો આવે તેમની સાથે વાતચીત કરતાં જે થોડો વખત મળે તે વખતે હું કંઈક લખાવી શકું એટલે લખનાર માટે એ કેટલું ત્રાસદાયક કામ છે એ સમજી શકાશે. વગર અડચણે માણસ એકધારું કામ કરી શકે પણ થોડુંક કામ કરવું અને પછીથી ગમે તેટલા વખતે બીજું કામ આવે ત્યાં સુધી નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહેવું એને માટે તો અનિધીરજની જરૂર પડે છે અને આવું કડીન કામ ભાઈશ્રી મગનભાઈ કરી રહ્યા છે. સંસ્થા તરફના ક્રિકેટ પ્રેમનો આ દાખલો છે.

શ્રી મોહનલાલ ઝવેરી પણ એક વૃદ્ધ માણસ છે. ઉંમર તેતિર વર્ષ ઉપર પહોંચી છે. ભણતર કરના ગળતર વધારે મેળવ્યું છે. નાના નાના હસ્ત ઉદ્યોગો ઉપર એ લક્ષ આપી રહ્યા છે. પેન્સિલ બનાવવાનું કામ તો એમણે ફતેહમંદ બનાવ્યું છે. દિવાસળી માટે એમના પ્રયોગો ફતેહમંદ થયા છે. એ લખવાના ચાકની લાકડીઓ બનાવે છે, પેનો બનાવે છે, સઘડી સળગાવવાની ટીકડીઓ બનાવે છે, હાડકાંનું ખાતર બનાવે છે અને અનેક જાતના નાના ઉદ્યોગોના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પ્રો. રમણભાઈ પટેલની સલાહ અનુસાર સાબુ અને ફાઉન્ટન પેનની શાદી અને ફીનાઈલ પણ બનાવે છે. ઓપીસમાં વાપરવાનો ગુંદર અને નાહતી વખતે શરીરે ધસવાનું ગરકાની અંદરનું ગળુ (Loofa) પણ તૈયાર કરે છે. સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હોઈ રાત્રે નવરાશની વખતે સુઆપિતોની પ્રસાદી પણ વડચે છે.

ડૉ. શીરવાઈ નિવૃત્ત થતા પહેલાં અમરવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના હૃદય ઓપીસર હતા. એ પણ અહીં આવીને બેઠેલા છે. વિજ્ઞાનગરમાં

શુદ્ધ પાણી મળે એને માટે એ અહુર્નિશ પ્રયાસ કરે છે. વિદ્યાનગરની ચારે બાજુ ખેતરો આવેલાં છે. વિદ્યાનગરના પ્લોટોમાં પણ ખેતી થાય છે. ખેડૂતો ખાતર તરીકે ખોળ પણ વાપરે છે, જેથી માખીઓનો ઉપદ્રવ ખૂબ થાય છે. આ સિવાય અહીં હમ્મર વિદ્યાર્થીઓનાં રસોડાં અને બે ચાર લોન્જે હોવાથી માખીઓ થવાની પુરતી અનુકૂળતા. આ ઉપરાંત વિદ્યાનગરની ચારે બાજુ તજાવડીઓ આવેલી છે, તેમાં મચ્છરો પણ થાય જેથી ડૉ. શીસ્વાઈએ મચ્છરો અને માખીઓ સામે કાપમતું 'યુદ્ધ માંડેલું' છે, અને એને જ પરિણામે વિદ્યાનગર એક આરોગ્યક્ષેત્ર બન્યું છે.

અમારે અહીં નિવૃત્ત થયેલા માણસોની બરતીમાં સૌથી છેલ્લા રીક્રુટ શ્રી ત્રિભોવનદાસ છ. પટેલ છે. એ પોતે એન્જિનિયર છે. ઈન્ડિયન હુમ પાઇપ કંપનીના એ મુખ્ય એન્જિનિયર હતા. અનેક વખત જગતના પ્રયાસ ખેડેલા છે. મુંબઈનાં આડ ફૂટ વ્યાસનાં જે શક્તી ભુંગળાં પાણી કાવવા માટે નંખાયાં છે તે એમની શુદ્ધિને આભારી છે. એમણે એમનાં ખાતગી કારખાનાં એમના પુત્રોને સોંપી દીધાં છે અને અહીંની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ ગયા છે. ચરોતર ગામોદ્ધાર સહકારી મંડળના અધ્યક્ષ તરીકેનું માફકામ એમણે સંભાળી લીધું છે. અને એ અધ્યક્ષ થયા પછીથી મંડળની પ્રવૃત્તિઓએ ભારે વેગ પકડ્યો છે. દૂંક વખતમાં પ્રિસ્ટ્રેસ કોન્ક્રીટના યાંત્રણ બનાવવાનું કારખાનાએ કામ શરૂ કરી દીધું છે. એ કારખાનામાં દેશને ઉપયોગી અનેક ચીજો બનાવવાની શક્યતાઓ ઉભી છે. એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ સંશોધનનું આ એક ઉત્તમ સ્થાન ઉભું થયું છે. આ સિવાય એમણે કેબલ ફેક્ટરી પણ ઉભી કરી છે, જેમાં ઘરમાં વપરાતા વિજળીના તાર બની રહ્યા છે. શ્રી ત્રિભોવનદાસના અહીં આવવાથી સંસ્થાને મારાથી ચડે એવો એન્જિનિયર મળ્યો છે, જેથી કામની ઝડપ વધી છે અને કાર્યની કાર્યક્ષમતા વધી છે.

અમે સરઘાતથી જ કાર્યકર્તાઓના એ ભાગ પાડ્યા છે. નિવૃત્ત માણસો જેમની પાછળ કુટુંબની ઉપાધિ ન હોય એવા માણસોને દેશની સેવા કરવા માટે આ એક ક્ષેત્ર ઉભું થયું છે. સંસ્થા એમને ફક્ત રેટસો અને ઓટલો આપે છે. પહેરવાનાં કપડાં સૌ સૌને ઘેરથી લઈને આવે છે. યુવાન કાર્યકર્તાઓને સંસ્થા પોતાના મગ્ન કરતાં પણ વધારે પગાર આપે છે અગર તો સવજતો આપે છે. એમની પાસેથી ફક્ત તેઓ મન મુકીને કામ કરે અને દીલ ચોરી ન કરે એટલી આશા સંસ્થા રાખે છે. પ્રમુ કૃપાથી અમારા જુવાનો ઘણું સાફ કામ આપી રહ્યા છે. અને એમના ઉત્સાહને લીધે જ હું સરદારશ્રીને ખાત્રી આપી શક્યો હતો કે હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ન હોઈએ છતાં વિદ્યાનગરનું કામ હવે સારી રીતે આગળ ધપવાનું છે. આપ કંઈ ટાળીશ ન કરતા.

શ્રી શાન્તિભાઈ અમીન સંસ્થાના ચીફ એન્ડ્રનિયર છે. એમના હાથ નીચે સાહસિક અને ભાવનાશાળી જુવાન ઇજનેરોની ટોળી ભેગી થઈ છે. અમારી બંધી આશાઓ આ ટોળીમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે અને અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આ જુવાનો સંસ્થાની આ પરિપાટી આજી રાખશે.

એ જ પ્રમાણે અમારું હિસાબી ખાતુ શ્રી કાન્તિભાઈ અમીનની ગણતરી નીચે બહુ જ મુંદર કામ આપી રહ્યું છે. સંસ્થામાં દર મહિને ભાખો રૂપિયાની ઉચ્ચપાયત્ત થાય છે, છતાં આજ મુઠ્ઠીમાં એક પાઈની પણ અફરાતફરીનો ખનાવ બન્યો નથી. દર મહિને જુદાં જુદાં અનેક ખાતાનાં સરવૈયાં નીકળી જાય છે અને મહિના આખરે સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર અમારા આગળ આવે છે.

ગ્રામોદ્ધાર મંડળની વર્કશોપનો પણ હવે હવાલો અમારી કાલેજના પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ લીધો છે અને એમના આગ્રહ પછીથી વર્કશોપની ગિઝિનિમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. શિક્ષણક્ષેત્રે અમને વંધાઓ વંધારે

મદદ શ્રી શ્રીપતરાય જીન્નરકર તરફથી મળી છે. એ પોતે મહાન વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત આદર્શ આચાર્ય હતા. એમને લીધેજ બીરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયની કીર્તિ હિન્દબરમાં ફેલાઈ ગઈ છે. બીરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયની યોજનાથી માંડીને સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા સુધી એમણે દરેક ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું છે. બીજી કોઈપણ જગ્યાએ એમને અમે આપતા હતા તેના કરતાં ધણો વધારે પગાર મળી શક્યો હોત. વધારે પગાર સાથે એમની સેવાઓની માગણી પણ થયેલી અને છતાંય સંસ્થા સાથે કંઈ પૂર્વના ઝગઝગાનું બંધ હશે જોયી એમણે ધણાજ પ્રેમપૂર્વક સંસ્થાની સેવા કરી છે. એમનાં પત્નીએ પણ વિદ્યાનગરની મહિલા પ્રવૃત્તિઓમાં મેરિટ લાગ લીધો હતો. સાઠ વર્ષની ઉંમર પુરી થતાં એમણે બીરજા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદથી નિવૃત્તિ લીધી છે, છતાં પણ મંડળના કામકાજમાં સક્રિય લાગ લઈ રહ્યા છે. ચાકર વિદ્યામંડળ તરફથી તેઓ સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટમાં નિમાયા છે અને સિન્ડીકેટમાં પણ મંડળ તરફથી સ્થાન લીધું છે.

શ્રી જીન્નરકરના સ્થાન ઉપર આચાર્ય તરીકે શ્રી ગિરીરાયદ્ર દેસાઈ હવે આવેલા છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એમની મુખ્ય નોકરી ટાઉન પ્લેનિંગ ઓફીસરની હતી. છતાં મ્યુનિસિપાલિટીના દરેક ક્ષેત્રમાં એમણે કામ કરેલું છે અને બહોળો અનુભવ લીધેલો છે. હું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં અઢી વર્ષ રહ્યો તે બધો વખત એમનો મારી સાથે બહુ નિકટ સંબંધ હતો. તે વખતે એ રીટીફ રોડ ઉપર કામ કરતા હતા અને એ કામ સીધું ચીફ ઓફીસર પાસે હતું, છતાં પણ મારી સાથે પૂરા સહકારથી કામ કરીને એમણે મ્યુનિસિપાલિટીને લાખો રૂપિયાનો ફાયદો કરી આપ્યો હતો. સને ૧૯૪૨ની લગ્નમાં સરકારે ત્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સસ્પેન્ડ કરી ત્યારે જે આઠ દસ ઓફીસરોને જેલની સજા થઈ હતી તેમાં એ પણ હતા. જેલમાંથી

છૂટ્યા પછીથી શ્રી રાવજીભાઈ અમીન સાથે એમણે અમીન દેસાઈની એન્ડનિયરિંગ ફર્મ અમદાવાદમાં શરૂ કરી હતી. વિદ્યાનગરને જ્યારે કરમસદની જમીન મળી ત્યારે ટાઉન પ્લેનિંગ કરવા માટે એ બંને ભાગીદારો આવ્યા હતા અને વિદ્યાનગરનો સૌથી પ્રથમ નકશો એમણે બનાવ્યો હતો. ત્યાર પછીથી શ્રી ગિરીશભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ થઈ ગયેલા પણ ત્યાંથી નિયમિત રીતે એન્ડનિયરિંગ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને ટાઉન પ્લેનિંગના લેકચરો આપવા માટે દર અઠવાડિયે અત્રે આવતા હતા અને આ બધું કામ વગર-વેનને કરતા હતાં.

વિક્રમભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયમાં પણ મુજરાત કૉલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રી માધવલાલ શાહ પ્રિન્સિપાલ તરીકે આવી ગયેલા છે, અને એમના આવ્યા પછીથી કૉલેજના અને છાત્રાલયોના વાતાવરણમાં ઘણો મોટો ફરક પડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે એમને માટે છાત્રાલયો બાંધવા માટે શી વ્યવસ્થા કરવી એ અમારા માટે મોટો ચિંતાનો વિષય બન્યો છે.

બીખાભાઈ જીરાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલયમાં પણ શ્રી આર. કે. અમીન જેવા નિવૃત્તાત અર્ધશાસ્ત્રી પ્રિન્સિપાલ તરીકે મળી ગયા છે. એમના આવ્યા પછીથી કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અપાટબંધ વધી રહી છે અને ત્યાં પણ છાત્રાલયનો ઘણો વિકટ પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. અત્યાર સુધીમાં બધા મળીને બે હજાર વિદ્યાર્થીઓને સમાવી શક્યા છીએ, જ્યારે લગભગ બીજા સાતસો વિદ્યાર્થીઓ વલ્લભ-વિદ્યાનગરની હદમાં રહે છે. કેટલાકનો સમાવેશ ખાનગી છાત્રાલયોમાં થયો છે. કેટલાક ખાનગી બંગલા ભાડે રાખીને રહે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રોફેસરોના અને શિક્ષકોના કુટુંબોમાંથી આવે છે. જ્યારે બીજા સંસ્થાએ બાંધેલા મજૂર વસવાટમાંથી આવે છે. આ રીતે દસ વર્ષ પહેલાં જે રથજો પીવાનું પાણી ન હતું તે રથજો અખ્યાસ કરવા હજારની રહેમંદી સત્તાનીસ સો વિદ્યાર્થીઓની રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ

છે. અને અહીંની કેળવણીની સંસ્થાઓમાં આજે પાંચીસ સો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

આગળ જણાવેલી ત્રણ કોલેજો ઉપરાંત અહીં એક ગ્રામમંદિર, પ્રાથમિક શાળા અને માધ્યમિક શાળાના વર્ગો ચાલે છે. તે ઉપરાંત સન ૧૯૫૦ની સાલથી ટેકનીકલ સ્કૂલ પણ ચરૂ થઈ છે અને હવે પોલીટેકનીક ચરૂ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. અહીંયાં શાળાની અંદર સુધારી, હુકારી અને શીટરના જ્ઞાન ઉપરાંત વાયરમેનના અને રેડીઓ રીપેરના વર્ગો અધ્યાપવામાં આવે છે. ટાઇપીંગ અને એકાઉન્ટન્ટરીનું પણ શિક્ષણ અપાય છે.

કોઇપણ વિદ્યાર્થીની મહત્તાનો આધાર તેના શિક્ષકો ઉપર છે. તેથી અમે ચરૂઆનથીજ એક એવી પદ્ધતિ ચાલુ કરી છે કે સંસ્થામાં પાંચ વર્ષ નોકરી કર્યા પછીથી જે હુવાન શિક્ષકોને પરદેશ જવું હોય તેમને વધુ અભ્યાસ માટે સવલત કરી આપીએ છીએ. એ જેટલો વખત પરદેશ રહે તેટલા વખત માટે અમે એમને ચંદા પગારની રગ આપીએ છીએ. અહીં રહીને એમને જે લાભ મળતા હોય તે બધા લાભ એમને પરદેશમાં અભ્યાસ કરતી વખતે ચાલુ રહે છે.

આ ચોજનાનો સૌથી પ્રથમ લાભ અમારા કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર શ્રી આર. ડી. પટેલે લીધો હતો. તેઓ શીઝીકસ કેમિસ્ટ્રીનો અભ્યાસ કરી ઇંગ્લેન્ડથી પી. એચડી. થઇને આવી ગયા છે. પછીથી કેમિસ્ટ્રીના બીજા પ્રોફેસર શ્રી કુમાર હક્કર પી. એચડી. થઇને પાછા ફર્યા છે અને કેમિસ્ટ્રીના ત્રીજા પ્રોફેસર શ્રી દવે હાલ લંડનમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. ડૉ. માંકડે તો પી. એચડી.ની ઉપાધિ મેળવેલી છે એટલે અમારા કેમિસ્ટ્રી વિભાગમાં હવે ચાર ડૉક્ટરો કામ કરતા થઇ જશે.

શીઝીકસમાંથી શીઝીકસનો વધારે અભ્યાસ કરવા પ્રો. અંબુભાઈ પટેલ લંડનમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. અને એમનો અભ્યાસ પૂરો કરીને સન ૧૯૫૭માં અત્રે પાછા આવી જશે. હકીનોમિક્સના વધુ

અભ્યાસ માટે પ્રો. એ. આર. દેસાઈ ચાલુ સાલે લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં દાખલ થઈ ગયા છે. આવતી સાલે વિદુલભાઈ પટેલ કોલેજમાંથી ઇન્જિનિયરના વધુ અભ્યાસ માટે એક લાઇને મોકલવા વિચાર છે. આ રીતે થોડા વર્ષોમાં આર્ટ્સ, સાયન્સની દરેક શાખા માટે અમારા અભ્યાષકોને તૈયાર કરી લેવાની અમારી ઇચ્છા છે.

ક્રોમર્સ કોલેજમાંથી શ્રી દુતિયા એગ્રીકલ્ચર ઇકોનોમિક્સનો વિષય લઈને પી. એચડીની ઉપાધિ લઈ ચાલુ સાલે પાછા આવી ગયા છે, અને શ્રી મનુભાઈ શાહ લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં વધુ અભ્યાસ માટે દાખલ થયા છે. આ ઉપરાંત શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈ અંગ્રેજીના વધુ અભ્યાસ માટે ચાલુ સાલે ઇંગ્લેન્ડ ગયા છે. આ રીતે જેમ કેમિસ્ટ્રી શાખામાં અહીં ચાર પી. એચડી. છે તેમ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા ચાર અર્થશાસ્ત્રીઓ થશે અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે એ રીતે વિદ્યાનગર એક સુંદર કેન્દ્ર બનશે.

આ રીતે એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાંથી રીન્ડ-ફાર્ડ કોન્ક્રીટના વધુ અભ્યાસ માટે પ્રો. ચોખાવડીઆને ફરફી મોકલ્યા છે અને આવતી સાલ નહેરોના સંશોધનના વધુ અભ્યાસ માટે પ્રો. પ્રિયાણીને મોકલવાની અવસર થઈ છે. તેમજ શ્રી શાહને ઇલેક્ટ્રોનિક્સના વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા એમ આઇ. ટી. માં મોકલવાની અવસર થઈ છે. અને આસ્તે આસ્તે ખીરલા વિશ્વકર્મા વિદ્યાલયમાં યુવાન અભ્યાષકોને પરદેશ મોકલવાની નીતિ અહીં કરી છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ તા. ૨૦ જુન ૧૯૪૭ના દિને અમે વિદુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયનું કામ શરૂ કર્યું તે વખતે અંકુશોનો કડક અમલ હોવાથી અને ગામડાઓમાં અંકુશિત ભાવે ખાવાલાયક અનાજ ન મળતું હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો માટે મંડળ તરફથી રેશનું શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં સુધી મંડળના કાર્યકર્તાઓ માટે અને

મંડળમાં આવના મહેમાનો માટે મંડળ તરફથી એક રસોડું ચાલતું હતું, તે અમે બંધ કરી વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો માટે ખોલેલા રસોડામાં જમવાનું શરૂ કર્યું.

પરેલી દર્મ પૂરી થનાંજ કટ્ટોસો નીકળી જવાથી અમે આ રસોડું બંધ કર્યું હતું, કારણ એકજ દર્મમાં મંડળે રસોડા ખાતે ફિપિયા સપ્તર હજારની ખોટ બોજવી હતી. મંડળના રસોડા માટે એ વખતે રસોડો ન મળવાથી અમે અમારી જમવાની યાગીઓ ત્રીન હોટલમાંથી મંગાવી લેતા હતા, જયુ ત્રીન હોટલમાં રસોડા ધણીજ બેદરકારીથી થતી હતી. અનાજમાંથી કાંકરા પીગાતા ન હતા. આ હુકીકતની સોડગ્ગે જાણ થતાં મારા પુત્ર ચિ. રમણભાઈ અને તેમના પત્ની સૌ. શાન્તાબેન વિદ્યાનગર આવી પરેડ્યા અને સૌ. શાન્તાબેને રસોડાની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

હાલમાં સાત આઠ વરસ મુખી એમણે સંસ્થાનું રસોડું ચલાવ્યું. રસોડાનો બધો નિગતવાર દિસાબ રાખી એકએક સ્ત્રીનું વાઉચર મંડળને સોંપ્યું છે. મંડળમાં ગમે તેટલા મહેમાનો આવે, ડોહ ડોહ વખત સો સો માણસોની રસોડા કરી પડે, રસોડો હોય કે ન હોય; છતાં પણ કાર્યકર્તાઓને કે મહેમાનોને એમના આન્યા પછીથી અડચણ પડી નથી. રસોડાના કામ ઉપરાંત એમણે મહિલા મંડળનું કામ ઉપાડી લીધું છે અને અત્યારે તો બેનોને શીવવાનું તથા ભરતગુંથણનું કામ શિખવવામાં આવે છે. મહિલા મંડળ પાસે અત્યારે છ શીવવાના સંખ્યા છે જે મહિલા મંડળે સ્વપ્નપત્રને વસાવ્યા છે.

ચિ. રમણભાઈએ વડલભવિદ્યાનગરમાં ઝાડો વાવવાનું અને ઉઠેરવાનું કામ માથે લીધું હતું. રસ્તાઓ ઉપર મુંદર ફૂલ આપે, સારાં ફળ આપે, અગર તો ઉત્તમ લાકડું આપે અને સાથે સાથે સારી છાયા આપે એવાં જુદી જુદી જાતનાં ઝાડોનાં ખી એ બેઠાં કરતા અને નર્સરીમાં એમાંથી છોડ તૈયાર કરતા. થોડા સમયે રસ્તા ઉપર તે ગેપાવના બોલ્યું

ખાતર આપના, વાડોલિયાં કરાવના અને એને પાણી પાવાની ગોઠવણ કરતા. ઝાડ સારી રીતે ઉછેરે એ માટે દરેક ઝાડને મુનિંગ કરાવના. વિધાનગરમાં દેખાતી ઝાડની સુંદર હારો એમના શ્રમને આભારી છે.

ઝાડો રોપવા ઉપરાન્ત વિધાનગરમાં સેનિટિશનનું કામ પણ એ સંભાળના. ભંગીઓના કામ ઉપર દેખરેખ રાખતી, મેકુ' નાખવા ખાડા કરાવવા, મેકુ' નિયમિત રીતે ઢંકાવવું, રસોડા પાસે એકવાડ માટે અને રાખોડી માટે જુદા જુદા ખાડા કરાવવા અને એને વખતસર ઉઠાવવા, ફેંલેન્ને અને છાત્રાલયોમાં ડસ્ટબીન મુકાવવાં અને તેને નિયમિત સાફ કરાવવાં, પીવાના પાણીમાં યોગ્ય સમયે પોટેસિયમ પરમેંગેનેટ વાપરવો અને જરૂર પડે ત્યારે ડી. ડી. ટી. છંટાવવું વગેરે કામ એમણે ગ્રામ-પંચાયતની સ્થાપના થતાં સુધી વગર વેતને કંઈ હતું. એમની પાસે એમનાં લખેલાં અને લખાતાં પુસ્તકોની આવક હોવાથી જીવાન હોવા જતાં બન્ને પતિપત્ની સંસ્થાને વગરવેતને કામ આપી શક્યાં.

જે દિવસે મેં અને ભાઈથી બીખાભાઈએ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના અતિથિગૃહને મેડે નિર્ણય લીધો કે આણંદમાં જમીન મળે તેમ નથી માટે આણંદથી દૂર પાંચ માઇલની ત્રિજ્યામાં જે ગામ જમીન આપે તે ગામમાં આપણે આપણું કામ શરૂ કરવું. ભગભગ તેજ દિવસે દશ વર્ષ પછી અમે બન્નેએ નિર્ણય કર્યો કે આપણે વિદ્યાપીઠ માટે માગણી કરવી. પ્રજાશ્રવનમાં દશ વર્ષના સો હિસાબ! પણ હજાર તરજાનો મેડ કરી શકે છે. દશ વર્ષના આ ટૂંકા ગાળામાં અનેક માણસોના સહકારથી શુન્યમાંથી વિદ્યાપીઠનું સર્જન થઈ શક્યું છે.

પ્રિન્સિપાલ જીન્નરકર અને ભાઈથી બીખાભાઈએ ભેગા મળી વિદ્યા-પીઠ માટે કેવો કાયદો જોઈએ એનો મુસદ્દો તૈયાર કર્યો. પ્રિન્સિપાલ શાહ, પ્રિન્સિપાલ અમીન અને પ્રિન્સિપાલ મગનભાઈ પોતે એને તપાસી લીધો અને બધાએ ભેગા મળી એના ઉપર વાટાઘાટો કરી અને એને છેવટનું રૂપ આપ્યું. તરતજ અમે એ મુંબઈ સરકારને તા. ૧૯મી સપ્ટેમ્બર

૧૯૫૪ના રાજ્ય મોકલાતી આપ્યો. આ વિદ્યાપીઠને અમે સરદારશ્રીનું નામ આપ્યું હતું. સરદારશ્રી જોવા હુમ્મર વર્ષ એકાદ જન્મે એવા નેતાનું સ્મારક કરવાનો અમારો હિંદેશ હતો. અને આ ભાવનાથી અમે વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં સરદારશ્રીના નામની વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા મુંબઈ સરકારને વિનંતી કરી હતી. એટલું જતાંય મુંબઈ સરકારનો તા. ૧-૧૦-૫૪ના રાજ્ય જવાબ આપ્યો કે આ યુનિવર્સિટીને ફેસા આપવા માટે સરકાર પાસે પૈસા નથી, અને ગ્રાન્ટ ન મળે જતાંય વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની તમારી તૈયારી છે?

આના જવાબમાં અમે તા. ૭ માર્ચ ૧૯૫૫ને રાજ્ય લખ્યું કે સરકાર રાજ્યની ખીજ બધી વિદ્યાપીઠોને ગ્રાન્ટ આપે છે તો પછી અમને શાથી ન મળે એ સમજાતું નથી અને જતાંય ભલે અત્યારે સરકાર ગ્રાન્ટ ન આપે તોય સરકાર વિદ્યાપીઠનો કાયદો મંજૂર કરે એવી અમારી વિનંતી છે. આ રીતે સરકારે અમારી વિનંતી માન્ય રાખી અમારા મોકલેલા ખુસદામાં સરકારે એમને ગોચર લાગે તેવા થોડા થોડા ફેરફારો કર્યા અને એ ખીજને ટેવટનું તપાસી લેવા માટે અમને મુંબઈ જોડાવ્યા. હું, ભાઈશ્રી બીખાલાઈ, પ્રિન્સિપાલ જુન્નરકર, પ્રિન્સિપાલ શાહ અને પ્રિન્સિપાલ અમીન મુંબઈ ગયા. કાયદા-મંત્રીની ઓફીસમાં ખીજનો ડ્રાફ્ટ તપાસી લીધો. કંઈક એમાં વધઘટ માટે ડેબટણી પ્રધાન શ્રી દીનકરભાઈ તથા મુખ્ય પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ સાથે મેં વારાધારો કરી અને ટેવટનો ડ્રાફ્ટ સર્વાનુમતે મંજૂર થયો.

સને ૧૯૫૫ના ઑગસ્ટ મહિનામાં સરકારે ખીજ ધારાસભા આગળ મૂક્યું અને તે સપ્ટેમ્બર માસમાં ધારાસભાએ અને કાઉન્સિલે મંજૂર કર્યું અને મુંબઈ સરકારે ના. ૩૧મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ના રાજ્ય આ ખીજને ગેઝેટમાં જનરેશન આપી. તા. ૩૧મી ઑક્ટોબર નો સરદારશ્રીનો જન્મ દિવસ હતો અને તેજ દિવસે જરાજર થાદ નાખીને મુંબઈ સરકારે આ ખીજની જનરેશન કરી તે માટે અમે મુંબઈ

સરકારનો અને ધંધરનો ખરા દીક્ષથી આભાર માન્યો. વિદ્યાપીઠનું કામકાજ શરૂ કરવા માટે પહેલું કામ તો વાઘસ ચેન્સેલરની નિમણૂક કરવાનું હતું. બીજીની અંદર ચાક્ષર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષને પ્રથમ વાઘસ ચેન્સેલર નીમવા એવી જોડવણ થયેલી હતી જેથી સરકારે પ્રથમ વાઘસ ચેન્સેલર તરીકે મારી નિમણૂક કરી અને નિમણૂકની જાહેરાત તા. ૧૫મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૫ના રોજ થઈ. તા. ૧૫મી ડીસેમ્બર સરદારશ્રીની પુણ્યતિથિ હતી. સરકારે ખાસ કાળજી રાખીને મારી નિમણૂક આ તારીખે કરી તે બદલ પણ અમને બધાને અહીં બહુ આનંદ થયો.

મારી નિમણૂક થયા બરોબર એડવાઇઝરી કમિટીમાં કોને નીમવા તે નામોની સૂચના કરી અને સરકારે તે મંજૂર કરી. રજીસ્ટ્રારની નિમણૂક તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ના રોજ થઈ અને તેમણે તા. ૨૩મીએ ચાર્જ લીધો. ભાઈશ્રી બીખાભાઈ અને ટ્રિન્સિપાલ જુનરકરે જરૂરી ડેટ્યુટો તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં જેથી રજીસ્ટ્રારે ચાર્જ લીધા બરોબર જ એ ડેટ્યુટો તેમને આપી દેવામાં આવ્યાં. રજીસ્ટ્રારની નિમણૂક કરવા માટે શ્રી દીનકરભાઈએ ખાસ કાળજી લીધી હતી. એમણે બધી તપાસ કરીને આ જગા માટે શ્રી ચીમનભાઈ એન. પંડતને પસંદ કર્યા હતા.

શ્રી ચીમનભાઈ ગુજરાત કોલેજમાં અંગ્રેજીના લેક્ચરર છે. સરકારી કેળવણી ખાતામાં કાયમની નોકરી ઉપર છે. અંગ્રેજી ભાષા ઉપર બહુ સારો કાબુ ધરાવે છે. દરેક વસ્તુની સારી રીતે જાણવટ કરે છે. અભ્યાસી પ્રતિભાજા છે અને ખૂબ જ મિત્રનસાર છે. એમના પિતા અહીં ખેડા જિલ્લામાં ડેપુટી કલેક્ટર હતા અને પ્રમાણિકતા માટે નામ મૂકતા ગયા હતા. આ રીતે ખાનદાની અને ગર્લશ્રીમંતાઈ એમને વારસામાં મળેલી છે. પ્રમુકપાથી વિદ્યાનગરને જે વખતે જેવા માણસોની જરૂર પડે છે તેવા માણસો હમેશા આવી મળે છે. આ નવી જન્મની વિદ્યાપીઠને સરકાર આપી સારો રજીસ્ટ્રાર ના આપી શકી હોત. આ માટે હું શ્રી દીનકરભાઈનો ખાસ આભારી છું.

શ્રી ચીમનભાઈએ અધા સ્ટેચ્યુટ્સ તપાસી લીધા. એમને જરૂર લાગી ત્યાં ઘટતા ફેરફારો સૂચવ્યા. અને તે મને બતાવીને એડવાઈઝરી કમિટીની મંજૂરી મેળવવા માટે એ કમિટીની 'પહેલી સભા' તા. ૩૦મી માર્ચ ૧૯૫૬ના રોજ બોલાવી. ત્રણેક કલાકની ચર્ચા બાદ આ પ્રથમના સ્ટેચ્યુટ્સ એડવાઈઝરી કમિટીએ મંજૂર કર્યા અને કુલપતિની મંજૂરી માટે મુંબઈ સરકારને મોકલી આપ્યા. મુંબઈના ગવર્નર આ વિધાપીઠના કુલપતિ છે.

પ્રકરણ ૧૬મું.

વિદ્યાપીઠ આવી, પણ પીઠ તૂટી.

સને ૧૯૪૬ના માર્ચની ૩૭ તારીખે હું અને ભાઈશ્રી ૬ ભાઈ વિદ્યાનગરની જમિન ઉપર રહેવા આવ્યા હતા. આગળ ૭ તેમ તે દિવસે અમારી પાસે રહેવાને વાંસનાં પાકાંનું ઝૂંપડું હતું. મોજન, ચા અને પીવાનું પાણી અર્ધા માઇલ દૂરથી આવતું. સને ૧૯૫૬ના માર્ચ માસમાં અમે સરકાર વલ્લભભાઈ વિદ્યા એડવાઇઝરી કમિટીની પ્રથમ સભા સંસ્થાના અતિથિગૃહમાં ભાઈશ્રી બીખાભાઈ એ કમિટીના એક સભ્ય હતા. એમણે વિદ્યા ગંધારણ ઘડવામાં અને એના પ્રથમ સ્ટેન્ડ્યુર્સ તૈયાર કરવામાં ભાગ લેજવો હતો, પણ એમને માટે વિદ્યાપીઠનું આ પહેલું છેલ્લું કાર્ય હતું.

આમ તો ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ખુબુ સરકાર હતા. મને લાગતું કે મારા કરતાં એ પચીસ વર્ષ વધારે જીવશે. વિદ્યાનગરનાં કામ માટે એમને તૈયાર કરવા મેં હમેશ કાળજી રાખી હતી. અં બધું કામ હું એમની પાસેજ કરાવતો. હિન્દુસ્તાનમાં સરકારી કે ખાનગી કામ મને જ્યારે જ્યારે મળતું ત્યારે હું હમેશ ભાઈશ્રી ૭ ભાઈને સાથે રાખતો અને આ રીતે વિદ્યાનગરની નાનામાં પ્રવૃત્તિમાં પણ એ હમેશ સાક્ષીભૂત રહેતા. પણ પછરે કંઈક જુ ધાર્યું હતું. એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે એમને પેટમાં કંઈક દરદ

લાગ્યું. એમને લાગ્યું કે કંઈક ચૂંક જેવું છે એટલે અઝમો સંયળ જેવા ધરગચ્છુ ઇલાજને શરૂ કર્યા સાથે સાથે ગરમ પાણીની થેલીથી પેટ ઉપર શેક પણ શરૂ કર્યો.

આમ તો એ સાધારણ દર્દને તો ગટિ જ નહિ. શરીર અને મન બન્ને ઘણાં જ મજબૂત હતાં. મુંબઈથી હું તા. ૧૪મીએ વિદ્યાનગર પાછો આવ્યો. ત્યારે ખબર પડી કે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ સહેજ જિમાર છે. એ તો પોને હસને ચહેરે વાતો કરી રહ્યા હતા કે ઝાડાની સહેજ ગરમાડ છે; કુશનસોલ્ટ લીધું છે પણ કંઈ ઝાડો થયો નથી, હવે એનિમા લેવાની તૈયારી કરે છું. એનિમાથી ખાસ કંઈ ફરક પડ્યો નહિ. મંડળના ડોક્ટરની સારવાર ચાલુ હતી. એક એમ. બી. બી. એસ. ડોક્ટર મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા એમણે પણ એમને તપાસીને મંડળના ડોક્ટરને જોઈની સલાહ સુચના આપી હતી.

તા. ૧૫મીએ એક વૈદ્ય મહેમાન તરીકે આવી પહોંચ્યા. એમાંણે અમુક વનસ્પતિઓનો પાતો મંગાવ્યો અને તેને ખાશીને પેટ ઉપર ખાંધ્યો. દર્દનું નિદાન કોઈથી થયું ન હતું. એની ભયંકરતા કોઈને સમજાઈ ન હતી અને પેટમાં થતું દર્દ ખાંખ ચિન્તા ન કરે એટલા માટે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ કોઈને જણાવવા દેવા ન હતા. તા. ૧૬મી એપ્રિલે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ પથારીમાં સતા. પેટ ઉપર પાતો ખાંધવાનું કાન હજી ચાલુ હતું. એમને બધાને લાગતું હતું કે ઝાડો થશે એટલે આરામ થઈ જશે. સાંજે ભાઈશ્રી બીખાભાઈના ચહેરા ઉપરથી લાગ્યું કે એમને દર્દ થઈ રહ્યું છે. જો કે દર્દ સંબંધી એમની ફરિયાદ ન હતી, છતાંય અમે ડૉ. રથેન્ડોર્ડને ફોન કર્યો. તેઓ તુરંત જ દાર લાઈને આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ એમને નાહકની તકલીફ શું કરતા આપી એમ કહીને પાસે ઊંઘવા માગસ પર થોડા ગુસ્સે થયા; પણ હું હાજર હતો અને મેં કહ્યું એ તો મેં જોવાનું છે, એટલે શાન્ત થઈ ગયા. ડૉ. રથેન્ડોર્ડે ભાઈશ્રી બીખાભાઈને તપાસ્યા. એપેન્ડીસાઈટીસ છે એમ નિદાન કર્યું.

કેસ ગંભીર છે. હોસ્પિટલમાં જઈને તુરંત જ જગ્યા કરવાની વાત કરી. ડૉક્ટરને મૃત્યુના કરી કે કલાકે કલાકે ટેમ્પરેચર અને નાડીના ધગકારા લેવા અને નાડીના ધગકારા અમુક હદે જાય તો તાત્કાલિક હોસ્પિટલમાં ફેરવે.

રાતના તો ડૉક્ટરના કહેવા પ્રમાણે રિથિતિ ઉભી ન થઈ જેથી રાત્રે હોસ્પિટલમાં સર્થ જવા એમ્બુલન્સ મંગાવવી ન પડી. હોસ્પિટલમાં તેમને માટે જગ્યાની તો સરક કરી રાખી હતી. ના. ૧૭મીની સવારે અમે એમ્બુલન્સ કારમાં ભાઈપ્રી બીબાબાઈને સાચવીને લઈ ગયા. ડૉક્ટરે તપાસી લીધા અને આંજના ચાર વાગે ઓપરેશન કરવાનું કહ્યું. ઓપરેશન થયા પછી ડૉક્ટરે રિપોર્ટ આપ્યો કે એપેન્ડીસાઇટીસ (મોટા અને નાના આંતરડાના જોડાણ આમળનો વધારાનો ભાગ) સડી મયેલો હતો અને હું મારાથી જનવી બંધી સારવાર કરીશ.

બીજા દિવસથી મોડામાં નળી ઉતારીને પેટમાંનો મગ કાઢવાની વ્યવસ્થા કરી; કારણ ઝાડો થયો ન હતો. ૧૬મી તારીખે નડિયાદથી ડૉ. હર્ષરભાઈ જોવા આવી ગયા હતા અને ગધાને એમ થતું હતું કે એ ચાર દિવસમાં આરામ થશે; અગર તો અમને બધાને હિંમત આપના આ રીતે અભિપ્રાય આપતા ના. ૨૦મીએ ડૉ. ફર્ગુસોન ડૉ. વિલિયમ્સને સલાહ માટે મોકલાવ્યા. ગધાના મને ચાલુ ઉપચાર જરાજર હતા, પણ ઓપરેશન થયા પહેલાં શરીરનાં એર આપી મયેલું હતું. મગજનું શરીર હોવાથી એ મૃત્યુ સામે લડી રહ્યા હતા, આ ઓપરેશન પછી આટલા દિવસ ઊંડતા રહ્યા હોવાથી ડૉક્ટરને પણ આશા ગંધાની હતી.

તા. ૨૧મીની વહેલી સવારે દવાખાનાભાષી મને ફેરવ આપ્યો, હું દવાખાને પહોંચ્યો. એમની સાથે થોડી વાતચીત કરી. પછીથી તેમણે ભાન ગુમાવવા માંડ્યું અને લવરીએ ચડયા. લવરી વખતે પણ એ સંસ્થા સંબંધે જ બોલતા હતા. ઓપરેશન પછી પણ એમની બંધી વાતચીત સંસ્થા સંબંધે જ હતી. મને હવે ખરેખરી ચિંતા થઈ અને અમદાવાદ

ડૉ. મોતીભાઈને ફોન કર્યો, પણ એ આવ્યા ત્યારે ધણું મોડું થઈ ગયું હતું. તા. ૨૧મીએ બપોરે દોઢ વાગે ડૉ. રૂથફોર્ડે હોસ્પિટલમાંથી મને દેહવિસર્જનના ખબર આપ્યા. એ એટલું જ બોલી શક્યા કે, “મેં મારું બનતું કર્યું છે.” મેં જવાબ આપ્યો, “જેવી પ્રતિનિધિ મરજી.” એમનું શય તુરંત જ વિદ્યાનગર લાવ્યા. કરમસદ ગામના આચાર્યશ્રી એમની સ્મરણયાત્રા કરમસદ ગામથી શરૂ કરી. આખું ગામ—ધરકાં, પુવાનો, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો—યાત્રામાં જોડાયાં હતાં. ખુસ્કી મોટરમાં એમનું શય ગોઠવ્યું હતું. મોટર પુષ્પોથી લરાઈગઈ હતી. આખે રસ્તે રામધૂન ચાલતી હતી. કરમસદ ગામે આવી લગ્ન સ્મરણયાત્રા કેઈ વખત કાઢી ન હતી.

એમની માંદગી વખતે હૈવયોગે એમનાં પુત્રી અને પુત્રવધૂ વિદ્યાનગરમાં જ હતાં. એમનાં પૌત્ર અને પૌત્રીઓ પણ વિદ્યાનગરમાં હતાં; પણ મરણની અંતિમ પળ સુધી એમણે કૌટુંબિક મુખદુઃખની વાત કાઢી ન હતી. દેહ સુધી એમણે વિદ્યાનગરનો જ વિચાર કર્યો હતો. અને વિદ્યાનગરના વિચાર એટલે સમાજ-કલ્યાણના જ વિચાર કર્યા હતા. તા. ૨૧મીએ એમના પુત્ર શ્રી રાવજીભાઈ આવી પહોંચ્યા હતા. વિદ્યાનગરના આચાર્યશ્રી રહેવાસીઓની હાજરીમાં વિદ્યાનગરની ભૂમિ ઉપર ભાઈશ્રી રાવજીભાઈએ એમના શયને અભિશાસ્ત્ર દીધો હતો, અને વિદ્યાનગરના વાસીઓએ એમને દેવદની અંજલી આપી હતી.

તાઢી વાળ્યા પછીથી એમનાં ફક્ત પૂરતા દયાદયા સાથે અને આજ્ઞાદાસીઓએ તથા સોસાયટીના સર્વ ભાઈઓએ કારેલા સદયસ સાથે રોશન સુધી લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાંથી એમના પુત્રે શુક્લતીર્થ જગેને જે સ્થળે એમણે નર્મદા કેળવણી મંડળનું કામ આરંભ્યું હતું ત્યાં ગેરાજમાં એ ફક્ત પધરાવ્યાં. એમના અવસાનના ખબર પેપરોમાં આવ્યા પછીથી એમના મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી વિદ્યામાના હનરો પત્રો આવ્યા હતા. શોકસભાઓ જુદે જુદે સ્થળોએ લરાઈ હતી અને અંજલિના અનેક દગ્ગવો આવ્યા હતા.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એક સામાન્ય એન્યુએટ અને ગામડાની દાદરકૂલનો શિક્ષક જેણે વરસો સુધી માસિક પચાસ રૂપિયાના મામુલી પગારમાં કામ કરેલું, એ શિક્ષકના નસીબમાં એવું કંઈક લખાયું હશે કે જેથી ફરીને તેણે પોતાને જન્મથી મળેલું નામ સાર્થક કર્યું. એમનું નામ બીખાભાઈ હતું અને એમણે જીવનભર અનેક દેશોમાં બીખ માગીને અરોતર એન્યુએટન સોસાયટી જેવી પ્રાજ્ઞાન સંસ્થાને ઉછેરી, દુલાવી, કુલાવીને સમૃદ્ધ કરી. સાથે સાથે વિદ્ય કન્યા વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાની સ્થાપનામાં સરકારમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. સને ૧૯૩૦-૩૨ની લગત વખતે અરોતર એન્યુએટન સોસાયટીમાંથી રાજનામું આપી બે વર્ષ જેલમાં પણ જઈ આવ્યા.

અરોતર એન્યુએટન સોસાયટીને એમની અવસ્થાના વખતમાં એટલી બધી કીર્તિ મળેલી કે મહાત્માજીની લાંબને અનેક મહાન નેતાઓએ સોસાયટીનું આતિથ્ય સ્વીકારેલું. વીર વિક્રમભાઈ જેવા મહાન મુસ્લિમોએ લગભગ દસ વરસ સુધી સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે કામ કરેલું. સોસાયટીમાં આ પ્રમાણે બાવીસ વરસ સુધી એકઠાઈ કામ આપીને એ ત્યાંથી છૂટા થયા. પણ એમના પ્રારબ્ધમાં બીખ માગવાનું લખેલું જ હતું જેથી ફરીથી પેસા ઉધરાની નર્મદા કાંડે શુકલનીર્ધમાં નર્મદા કેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું અને એક દાદરકૂલ ઉભી કરી. ભરૂચ શહેરમાં પણ કન્યા કેળવણી મંડળના આશ્રયે એક કન્યા દાદરકૂલની સ્થાપના કરી.

આ બધા વખતમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ ઉપર લગભગ વીસ વરસ સુધી એકઠાઈ કામ કર્યું અને એ હેડમાસ્ટરોના મંડળ (વિભાગ) તરફથી ચૂંટાતા હતા તે મંડળમાં એટલી બધી લોકપ્રિયતા મેળવી હતી કે કોઈ વખત ન ચૂંટાયા હોય એમ બનતું ન હતું. છંદગીનાં છેલ્લાં ચાર વરસ એમણે સારતર વિદ્યામંડળની સ્થાપનામાં અને એના વિકાસમાં ગાળ્યાં. આ મંડળની સરકારથીજ તે મંત્રી હતા. પહેલાં બે વર્ષ યોજના કરવામાં અને તેને અંગેનાં પ્રાથમિક

કાર્યોમાં ગયાં. વગર મૂડીએ યોજનાની શરૂઆત કરી અને શરૂઆત કરતાં જ લગભગ હજાર વીધાં જમીન મેળવી. ચાતર વિદ્યામંડળ માટે એમણે વધારેમાં વધારે શિક્ષા મેળવી મંડળને અમૂલ્ય કક્ષામાં ઉત્તરની છેલ્લી પગ સુધી અવિરત કાર્ય કર્યું. ધન્ય છે એવા સપૂનને કે જેણે પોતાનું જીવન સાર્થક કર્યું !

આ જમીન ઉપર વીસમી સદીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે એવું વિદ્યાન નગર ઉભું કર્યું અને એ નગરમાં બાળમંદિરથી માંડી અનુસ્નાનકેના અભ્યાસ સુધીના બધા વર્ગો ખોલ્યા. આર્ટ્સ, સાયન્સ, એન્જિનિયરિંગ અને ટ્રાન્સની કૉલેજને ઉભી કરી ડીપ્લોમાના વર્ગો ખોલ્યા અને ટેકનીકલ સ્કૂલમાં ફેરવવાની પણ તૈયારી કરી. સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠનો ખરડો ધડવામાં મહત્વનો ભાગ લગાવ્યો. સરકારે યુનિવર્સિટીનો કાયદો મંજૂર કર્યો તે એવું. શરૂઆતના રેઝ્યુમેસ તૈયાર કર્યા અને વિદ્યાપીઠની પહેલી એડવાઇઝરી કમિટીમાં ભાગ લીધો.

આર્ટ્સનો એક સામાન્ય કોલેજિયેટ ચાલીસ વરસની પેઠાની કામગીરીમાં આટલું બધું કામ કરી શકે એવું હિંદમાં કેટલા કોલેજિયેટના ભાગ્યમાં લખાયું હશે? ભાઈશ્રી બીખાભાઈને એ સફળાગ્ય માત્ર થયું. એમનામાં છુદ્દિના અમકારા ન હતા, વાકપદના ન હતી, કોઈને પાણી પાણી કરી મૂક્યા જેવી વાણીમાં મીઠાશ ન હતી; પણ એમનામાં એક મોટી ચીજ હતી અને તે એ કે સમાજના હિતને માટે સતત કામ કર્યા કરવું. સમાજહિતનો તેમણે એક યત્ન આરંભ્યો હતો અને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી એમણે એ જ કામ કર્યા કર્યું હતું.

સરદારશ્રીના અવસાનથી મને ભારે ધક્કો લાગ્યો હતો તે વખતે લગભગ પંદર દિવસ સુધી હું પચારીવસ રહ્યો હતો; પણ વખત જતાં એ ધા ફાટી ગયો હતો પણ ભાઈશ્રી બીખાભાઈના અવસાનથી તો મારી પીઠ ભાગી ગઈ. ભાઈશ્રી બીખાભાઈને મનમાં ઘણી ઘણી ઉમેદો હતી પણ “જીવની આશા કુંગર જેવડી, મરણ પગલાંને હેં” એમ

‘‘ની ગયું. સદાશ્રીને મેં વચન આપેલું હતું કે આપ વિદ્યાનગરી ફીકર ન કરશો. હું અને ભાઈશ્રી બીખાભાઈ આજે મરી જઈએ નો પણ એ ચાલવાનું છે અને એવી વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી છે.

આ આપેલા વચનનો આટલો જલ્દી અમલ જમદાધાર-પ્રભુ આમ સત્વરે કરાવશે એનો શ્વને પણ ખ્યાલ ન હતો. અને આમ જગન્નિયંતાએ તેમને અમારી પાસેથી અચાનક ઉપાડી લેઈને અમારી દસોડી કરી.

આગળ જણાવ્યું તેમ વિદ્યાનગરના એકેએક ખાતામાં ચોખ્ખા માણસો ગોઠવાયા છે અગર તો તંપાર થઈ રહ્યા છે. પણ ભાઈશ્રી બીખાભાઈના અવસાન સાથેજ સદાશ્રીને આપેલું વચન મારી આંખો સામે ખડું થઈ ગયું અને મેં તાબડોતોમ નિર્જંગ કરી લીધો. આફતર વિદ્યામંડળની અને ચરેતર આમોદાર સ. મંડળની ભાઈશ્રી બીખાભાઈની જગા પૂરવાની હતી તે વખતેજ મેં પણ આ બન્ને મંડળો તથા એન્ડનિયરિંગ કોલેજની મારી બંધી પ્રતિઓમાંથી નિવૃત્તિ લઈ લીધી. આફતર વિદ્યામંડળમાં હું શરૂઆતથીજ અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતો હતો. મારી જગાએ સદાશ્રીના મુખ્ય ભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈને કામ કરવા માટે મેં વિનંતી કરી એમની પાસે હા પડાવી અને કાઉન્સિલની સહા ભરી ભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈની તે સ્થાન પર ચૂંટણી કરાવી. ચરેતર આમોદાર સહકારી મંડળમાં પણ હું અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતો હતો. ત્યાં કામ કરવા માટે ભાઈશ્રી ત્રિભોવનદાસ ગોપાળદાસ પટેલને મેં વિનંતી કરી. શ્રી ત્રિભોવનદાસ તો બહુજ વ્યવસાયી માણસ હતા. મુખ્યદમાં મહિને દિવસે રૂપિયા ચાર હજાર નોકરીમાં મેળવતા હતા અને સાથે સાથે બીજી પણ ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. આ બધું છોડાવીને માફ સ્થાન લેવાની એમને વિનંતી કરી અને એ એમની પાસે કબુલ કરાવ્યું. શ્રી ત્રિભોવનદાસ પણ એક પ્રખ્યાત એન્ડનિયર હોવાથી અને ગાપારી પદ્ધતિએ માલ સામાન ખસાવવાનું કામ હવલદાર

પીડના વિદ્યાર્થીઓએ ઘણો મોટો ફાળો આપવાનો છે. અને વિદ્યાપીડને એ રસ્તે લેવા માટે ચારે કોણેએના આચાર્યોએ તથા વિદ્યાપીડના મહામાત્રે શુભ શરૂઆત કરી દીધેલી છે. વિદ્યાપીડના કાવચોએ એ દષ્ટિએ ધાણ રહ્યા છે અને ધારાધોત્તો ધડવામાં પણ એજ દષ્ટિ રૂપાયેલી છે.

ચોજનાની શરૂઆત સને ૧૯૪૫માં કરતી વખતે આપણા સમાજ ઉપર ખીમ વિશ્વધુદની અસર પૂરેપૂરી થયેલી હતી. લદાછનો લોકોનાં પૈસા બેગો થયેલો હોવાથી લક્ષ્મણની સુદ્ધિ જાદુ થયેલી હતી. મમે તે રસ્તે પૈસા બેગો કરવો એજ જાણે જીવનનું કર્નબ્ધ હોય એમ મોટા ભાગનો સમાજ વર્તી રહ્યો હતો. અંકુશનો અમલ નિરંકુશપણે ચાલી રહ્યો હતો. દરેક ચીજવસ્તુનાં કાળાં બગર જમી પડેલાં હતાં અને કેળવણીનું ક્ષેત્ર પણ તેમાંથી બાકાત રહ્યું ન હતું. આવા સમયે હિન્દને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.

ખીન અનુભવી માણસોના હાથમાં રાજકારભાર આવ્યો હતો. ઉચ્ચ દક્ષાના નેતાઓને બાદ કરતાં બાકીના બધા કારભારીઓના મગજમાં સત્તાનો નશો ચઢી ગયો હતો, અને પડતે વધુ મજબૂત બનાવવા માટે અનેક અખચરોએ અગત્યવાન રજા હતા. આવા કારણોથી અંગ્રેજોને જાતી વખતે આખો સમાજ જે મનિથી નીતિનાસને માર્ગે જઈ રહ્યો હતો તે ગતિમાં સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી કંઈજ ફરક પડ્યો ન હતો; બદલે એ મનિમાં કંઈક વધારો થવા લાગ્યો હતો. એ સમાજમાંથી અમારા વિદ્યાર્થીઓ અને મહાવિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ આવના હતા.

અંકુશને લીધે દરેકજાતી જીવન જલ્દિયાતની ચીજો મેળવવા, જે રથજે ચારિત્ર્યનું ધન્યર કરવાનું હતું ત્યાં, જેના ચારિત્ર્યનું ધન્યર કરવાનું હતું અને એ ચારિત્ર્યનું ધન્યર કરવાનું હતું, તે બધાપને દરેક કાવચોનો ભંગ કરવાની ફરજ પડતી હતી અને કાવચોની

દૃષ્ટિએ છત્રન નિઃશિખરની વસ્તુઓ ચોરીક્રીડાથી લાવવી પડતી હતી અગર તો બીજા જે કોઈ લાવે તેમના તરફ આંખમીચામણાં કરવાં પડતાં હતાં. અંકુશો સામે ગાંધૂપિતાનો વિરોધ આજ દાઢળી હતો. એમનું એ કહેવું ચર્ચાર્ય હતું કે કરોડ માણસ ભૂખમરાથી મરી જશે એ હું જોઈ શકીશ પણ સભ્ય દેશ નીતિનાશને માર્ગે જઈ અધોગતિને નગીએ ખેસે એ વસ્તુ કોઈપણ પ્રગળે માટે અસહ્ય છે.

અંકુશો નીકળી જતાં સુધી ચારિત્ર્યની બાબતમાં અમે ઉચ્ચાર પત્ર કરી શક્યા ન હતા. પડીથી વાનાવરણમાં ધીરેધીરે પલટો આવવા માંડ્યો હતો. દસ વર્ષની સનન મહેનત પછી આજે હવે વાનાવરણ શાન્ત થતું લાગે છે. સરદારશાએ મને એક વખત પૂછ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય બાબતમાં તમે શી અવસ્થા કરી છે? મેં જવાબ આપેલો કે, “કંઈજ થયું નથી. ચારિત્ર્ય ધડનરતું કોઈ ચંત્ર આપના ધ્યાનમાં હોય તો મને જાનાવો. હું તે ખરીદી લાવીશ અને વસ્ત્રભ-વિદ્યાનગરમાં ગોડવી દઈશ.” જે કાળે સમાજની મોટા ભાગની અક્તિઓ નીતિનાશને પથે વળી રહી છે અને સરકારી જડતંત્ર ફક્ત શરૂરેનાજા નિમોનો વિચાર કરે છે અને અમારાં મહાવિદ્યાલયો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલાં હોવાથીજ તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પથ્ય ખોરાકની બધી ફરમાવે છે અને એમને ફુક્કરનોજ ખોરાક ખાવાની પરવાનગી આપે છે તેવા કાળે આપ કેવા ચારિત્ર્ય ધડનરતી આશા રાખો છો? અમે તો ફક્ત અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને સાથે શરૂવાની અવસ્થા કરી આપી છે. જેવા અમારા અધ્યાપકો હશે તેવા અમારા વિદ્યાર્થીઓ નીવડશે અને છતાંય કોઈક તો કોઈક કાળે કંઈક વિચાર કરશે કે આ એ પાંચ જુદાંઓ આંખા નીચે શું કામ પડી રહ્યા છે? એવો વિચાર કરનાર કોઈક નીકળશે એ આશાએ આજે તો અમે કામ કરી રહ્યા છીએ અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમારા દેશના વડીલટકનાંઓને એ સહુલિદ આપે અને દેશમાંથી આ અંકુશ-રાજનો હવે કાઢી નાખે.

કરેલું હોવાથી એમની શહુખરી નીચે ચરેતર આમોદાર સહકારી મંડળનો વિકાસ બહુ જ ઝડપથી થઈ રહ્યો છે.

બીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયમાં બોર્ડ ઓફ મેનેજમેન્ટના મંત્રીનું કામ ભારી પાસે હતું ત્યાંથી પણ નિવૃત્ત થઈને તે કામ બીરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલયના આચાર્યને સોંપવામાં આવ્યું છે. ભાઈશ્રી બીખાભાઈ ચારતર વિદ્યામંડળના મંત્રી તરીકે શરૂઆતથી જ કામ કરતા હતા, એમને રથાને ભાઈશ્રી નટવરલાલ દવેની નિમણૂક કરી છે. ચરેતર આમોદાર સહકારી મંડળ સિમાં પણ ભાઈશ્રી બીખાભાઈ મંત્રી હતા ત્યાં એમનું સ્થાન ભાઈશ્રી હિરાલાલ દેસાઈએ લીધું છે.

આ રીતે અમે બન્નેએ જે સંસ્થાઓ સાથે શરૂ કરી હતી, તેમાં હું એ સંસ્થાઓનો અધ્યક્ષ હતો, ન્યારે ભાઈશ્રી બીખાભાઈ મંત્રી હતા. અમારા બન્નેની નિમણૂક સાધારણ સભાએ અને કાઉન્સિલે એક જ દિવસે કરી હતી અને આ રીતે અમે બન્ને એક જ દિવસે આ બન્ને મંડળમાંથી છૂટા થઈ ગયા. છૂટા થવામાં મારો ધરોહો ફક્ત એક જ હતો કે મારા છવતાંજ આ બન્ને મંડળો મારી દુઃખિયાનગીરી સિવાય કામ કરતાં થઈ જાય. બન્ને મંડળના અધ્યક્ષ તથા મંત્રીઓ મંડળના કામકાજથી માહિતગાર થાય અને મંડળના કામને પોતાની રીતે આગળ ધપાવના થાય. હું આજે જોઈ રહ્યો છું કે મંડળનું કામકાજ બહુ જ સુંદર રીતે આગળ ધપી રહ્યું છે અને સરદારશ્રીને મેં આપેલું વચન પૂરેપૂરું સાર્થક થયું છે.

શ્રી નટવરલાલ દવે આજુદના વતની છે. ખેડવાળા પ્લાહળ છે. ચરેતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના શરૂઆતના વિદ્યાર્થી છે, એટલે કે ભાઈશ્રી બીખાભાઈના વિદ્યાર્થી છે. પ્રથમ અસહકાર વખતે એ બીજા એલએસ. બીમાં હતા, ત્યાંથી અભ્યાસ છોડી અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા હતા, ત્યારથી લગભગ ત્રીસ વરસ સુધી એકપાઈ કેમિસનમાં કામ કર્યું હતું. એ. આઈ. સી. સી.ના અધ્યક્ષ થયા હતા. તે વખત જેલમાં ગયા હતા.

પ્રજનનું નવું ઘડન કરવું હશે તો તેની શરૂઆત દેશની વિદ્યાર્થીમાંથી જ કરવી પડશે અને એ માટે વિદ્યાર્થીના અધ્યાપકોએ પહેલ કરવી પડશે અને કમ્બર કસડી પડશે. દેશના નવઘડતરની જવાબદારી, આજે જે કોઇના પર વધારેમાં વધારે હોય તો તે શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને માથે છે. દેશના વિચારક વર્ગે આટલા માટે શિક્ષક અને અધ્યાપક વર્ગને માથે આ મોંઘવારીના ટાળમાં આર્થિક ઉપાધિ ન રહે એની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, અને શિક્ષકો અને અધ્યાપકોએ પણ હવે વાળિયા થયે નહિ ચાલે. જેને વાળિયા થવું હોય એણે વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. જ્યાં એ એના નસીબ પ્રમાણે ઓછુંવતું દ્રવ્ય મેળવી શકશે. પણ શિક્ષણ ધંધામાં પડનારે સતોષને અપનાવવો પડશે અને ક્ષાણ્ણ થવું પડશે.

આજના સિવાય શિક્ષણ ક્ષેત્રે બીજા કોઈનું સ્થાન નથી એણે એના બધા વખતનો ઉપયોગ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં અને વિદ્યા આપવામાં કરવો પડશે. એણે પ્રભાદ ત્યાગવો પડશે, આમોદ-અમોદને છોડવા પડશે, અને બધા વખત એને ભરોસે સોંપાયેલા વિદ્યાર્થીઓના હિતના વિચાર કરવા પડશે. અધ્યાપકોને આર્થિક ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત કરવા માટે અમે અમારા ખનના પ્રયાસો આજ સુધી કર્યા છે, અને સરકારની કંઈક વકલ્ટિ હોવા છતાંય પ્રયત્નપાથી અમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

હવે તો સરદાર વલ્લભલાલ વિદ્યાર્થીક અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ છે. હિન્દ સરકારની કંઈક સારી મદદ મળતી થશે, જેથી અધ્યાપકોના પગારોનું ધોરણ અત્યારે છે તેથી પણ કંઈક વધારે સાફ થઈ શકશે. જેથી આ વિદ્યાર્થીના અધ્યાપકોનો બધો વખત વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં અને એમના સંપર્કમાં રૂઢી એમના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જ વ્યતીત થવો જોઈએ. અહીંના બધા જ શિક્ષકોએ અને અધ્યાપકોએ એક વાત હમેશા યાદ રાખવી પડશે કે અહીંયાં ફક્ત ક્ષાણ્ણ માટે જ સ્થાન રહેશે. વાળિયાઓનું અહીં કામ નથી. જેને ઈચ્છા કમાવા હોય તે બીજે કોઈ સ્થળે જતું રહે છે.

આપણે જે આપણે મુદ્દાએ આ પ્રમાણેનો રાખી રાખીયું, તો જ આપણે હિન્દુસ્થાનના નવવ્યવસ્થા માટે, ભાવનાશાળી, ચારિત્ર્યવાન અને શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ પેદા કરી રાખીયું. વિદ્યાર્થીઓએ પણ એક વાત હુમેશ યાદ રાખવી પડશે કે સમાજની નેતાગીરી માટે લાપકાત મેળવવા તેઓએ સતત કામ કરવું પડશે. સમાજની નેતાગીરી એકલાં બાળકો કરવાથી હાથમાં નહિ રહે. બાળકો કરી અજ્ઞાન જનતાને ગેરિલા ભળાવવાનો વખત હવે આવ્યો ગયો છે.

દેશમાં હવે ફરજિયાત કેળવણી થઈ છે, ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયો સ્થપાનાં જાય છે, અને વર્તમાનપત્રો ગામડે ગામડે પહોંચી જાય છે. લોકમત કેળવવા માટે અનેક પ્રસંગો ઉભા થતા જાય છે. તે વખતે માત્ર વાસી થયેલા વિચારોનું પુનરાવર્તન કરવાથી કે સ્ત્રોત પોષાવવાથી કામ સરવાળું નથી. સ્વતંત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જનતાનું પીઠમળ મેળવવા માટે સંગીન કામ કરવાં પડશે અને એવાં સંગીન કામ કરવા માટે ખૂબ જ શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડશે. હવેના જમાનામાં જુના વખતની સરકારી નોકરી માટે એકલી ઉપાધિ મેળવે ચાહે એમ નથી. સરકારી નોકરીમાં પણ આજે એકેએક ખાતાં આપણે જ ચલાવવાનાં છે જેથી દુનિયાની દ્રોષપણ વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાર્થી જે તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવી શકે છે, તે મેળવવા માટે અહીંના વિદ્યાર્થીએ તૈયારી રાખવી પડશે. આપણી લોકશાહી આસ્થાવસ્થામાં હોવાથી જનતા આગળ વધેલા દેશોની હરોલમાં આવવા માટે આપણે કમર કરીને સખતમાં સખત કામ કરવું પડશે.

દરેક વિદ્યાર્થીને—દરેક જુવાનને—એ લાગણી હોવી જોઈએ કે હજી આપણે દેશ જીવનગર્હિયાતની અનેક વસ્તુઓ બનાવી શકતા નથી તેથી આપણે હજી પણ પરદેશોની સાંસ્કૃતિક શુદ્ધામી ભોગવી રહ્યા છીએ. દેશની આ રીતની આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરાધિનતા એ દરેક વિદ્યાર્થીની શરમ છે, અને આ પરાધિનતામાંથી દેશને મુક્ત કરવાની

તેની દરમિયાન આ સરમનું જ્ઞાન જોડતું વહેતું અગ્નિના વિદ્યાર્થીઓને થશે તેટલો દરમિયાન આ વિદ્યાર્થીઓ આગળ વધી શકશે.

વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતના અભ્યાસની સરળતા માટે અમે અહીં ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાયકેરીની યોજના કરી છે. જેમાં કમનસુખી હોય વિદ્યાર્થીઓને લાયકેરીમાં જોડીને વાંચવાની સગવડ આપવામાં આવશે. આ લાયકેરી સવારના સાતથી રાતના અગીઆર મુધી ખુલ્લી રાખવામાં આવશે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ દરેક વિદ્યાર્થી આ લાયકેરીનો મધ્યેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકશે. આ સિવાય સંશોધનમાં રસ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે એક સારા મ્યુઝિયમની પણ ગોઠવણ થશે.

સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થીઓ લવિષ્યમાં શું શું કરી શકશે તે તો આજે શું કહી શકાય? પણ જે દેવે વખતમાં વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના થઈ શકી છે તે જોનાં એનું લવિષ્ય ધણું ઉજળું દેખાય છે. મને આજે એક જ વાતનો સંતોષ છે કે એના સંચાલન માટે દરેક સ્થળે યોગ્ય માણસો મળી આવેલા છે. આ વિદ્યાર્થીઓમાં કામ કરના બધા આચાર્યો, મહા-માત્ર અને જ્ઞાનદાર અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને જાણમાં જાણી સ્થિતિએ લઈ જતા માટે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ અમારી વિદ્યાર્થીઓ છે એમ દરેકના હૃદયમાં વસી ગયું છે. છેવટે વિદ્યાર્થીઓ એ જોની ધમારતો નથી, એની યંત્રસામગ્રી નથી, એનાં પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો નથી પણ વિદ્યાર્થીઓ એ તો એના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ જ છે. અહીં જ્યારે આ વિદ્યાર્થીઓના કુલપતિ ડૉ. મહેતાજી આચાર્ય હતા ત્યારે એમણે મને એક વાત કહી હતી કે ભલે તમારી પાસે પૈસા ન હોય, મુંદર મકાનો ન હોય, સાધનસામગ્રી ન હોય, સરકારની પૂરતી મદદ ન હોય, પણ એક ચીજ તો છે જ. તમારી પાસે ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓ છે, જેથી તમારી વિદ્યાર્થીઓ લવિષ્ય ઉજાતલ છે.

પ્રકરણ ૧૭મું.

નાણાં શી રીતે ઉભાં કર્યાં ?

દેશ પરદેશના અનેક વિદ્વાનો વસ્તુભવિધાનગરમાં થઈ રહેલાં કામ જોવા આવે છે અને અંધાજ ન્યારે જાણે છે કે આ બધાં કામ આમ-જનનાના ત્યાગ અને સહકારથી થયાં છે, ત્યારે તેઓ એકજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે આટલાં બધાં નાણાં જનતા કેવી રીતે આપી શકી? (World Bank) વર્લ્ડ બેંકના પ્રતિનિધિઓ પણ આવ્યા હતા તેમની પાસે પૂરતો વખત ન હતો; જેથી અમે અમારી શીઘ્ર બતાવી સતોષ માન્યો હતો. શીઘ્ર જોયા પછી એમણે પણ આવી મોટી યોજના માટે શી રીતે નાણાં મેળવ્યાં એ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. પરદેશના મોટા મોટા વિદ્વાનો અને અર્થશાસ્ત્રીઓને આટલાં બધાં નાણાંની ગૂંચ શી રીતે ઉકલી તે જાણવાની હજી થાય, તો આપણા દેશના સામાન્ય વાચકને તથા ટેકવણીમાં રસ લેનાર વ્યક્તિઓને આ જાણવાની હજી થાય એ સદાશંક છે.

હું ન્યારે આ યોજનાના વિચારો કરી રહ્યો હતો ત્યારે દાદા-સાહેબ માવડાંકર જેલમાંથી છૂટ્યા હતા. દેશના બીજા અંધા નેનાઓને છોડતા અગાઉ ઘણા મકીના પહેલાં તેમને છોડ્યા હતા. હું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતો ત્યારથી મારો એમની સાથે ગાદ પરિચય હતો અને એમને પણ મારામાં ખૂબ વિશ્વાસ હતો; જેથી એ જેલમાંથી છૂટ્યા પછીથી હું એમને અમદાવાદમાં મળ્યો અને સરકારથી આદેશથી

હું કેવી જાતની યોજના ધડી રહ્યો છું એ વાત એમને કહી દાદાસાહેબને યોજના ઘણી પસંદ પડી અને યોજનાને એમનો પૂરેપૂરો સહકાર મળ્યો એની મને ખાતરી આપી. આરંભ વિધામંડળની જ્યારે સ્થાપના થઈ ત્યારે સરદારશ્રી પ્રમુખ હતા અને દાદાસાહેબ ઉપપ્રમુખ હતા. સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછીથી તેમણે જીવના સુધી પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું.

આવી જાતની દાદાસાહેબની મારા પ્રત્યે મમતા હોવાથી, એમણે મને એક ખાસ સંસાહ આપી. અમદાવાદ એન્યુકેશન સોસાયટી માટે આર્ટ્સ અને હોમર્સ કૉલેજ બાંધવાની હતી અને એમને પણ ધ્વજ આરીની વાડી માટે બીજી જમીનની જરૂર હતી; જેથી એમણે આ જમીન સંસ્થાઓ માટે લગભગ બસો વીધાં જમીન લીધી હતી. આ જમીનની કિંમત એમણે તે વખતે વીધાના બસો ત્રણસો રૂપિયા આપ્યા હતા. તે સ્થળે આર્ટ્સ અને હોમર્સ કૉલેજ બંધાતાં બાલુની જમીનની કિંમત ઘણી વધી ગઈ હતી, અને છેવટે જ્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે જમીન લેવાનો વખત આવ્યો અને અમદાવાદ એન્યુકેશન સોસાયટીને પણ પોતાની બીજી કૉલેજ બાંધવાનો વખત આવ્યો ત્યારે દસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં પડોશની જમીનની કિંમત વીધાને બદલે વાર ઉપર બોલાતી હતી.

દાદાસાહેબે મને ખાસ કહ્યું હતું કે મહેનત અમદાવાદ એન્યુકેશન સોસાયટીએ કરી જોખમ વેઠ્યું, અને કૉલેજોને પગભર કરવા માટે શરૂઆતની ખોટ ખમી; જ્યારે એનો લાભ પડોશના ખેતરવાળાઓને વગર મહેનત અને વગર જોખમે મળ્યો. અમદાવાદ એન્યુકેશન સોસાયટીને લોકકલ્યાણનાં વધારાનાં કામ કરવા માટે આ થયેલી ભૂલ માટે ભારે રકમ ચૂકવવી પડી. તમારી યોજના માટે ભવિષ્યમાં આવો પ્રસંગ ઉભો ન થાય એ માટે જોઈએ એના કરતાં પણ વધારે જમીન તમે અગાઉથી રાખી લેજો.

લગભગ આજ અરસામાં શ્રી એન. એમ. શાહ સુસ્તથી ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીમાં આવ્યા હતા, અને એમણે મને એમના અનુભવની વાત કરી હતી. સને ૧૯૧૭ના અરસામાં સુસ્ત એન્જ્યુકેશન સોસાયટી રચાયા હતા. આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજ માટે અદાર એકર જમીન ખરીદવાનો સોસાયટીએ નિર્ણય લીધો. સુસ્તના એક ભાઈ પાસે ૨૪ એકર જમીન હતી તેની કિંમત એકરે એક હજાર રૂપિયા હતી. સુસ્ત એન્જ્યુકેશન સોસાયટીએ આ ચોવીસ એકર જમીન માંથી અદાર એકર જમીન રૂપિયા અદાર હજારમાં ખરીદ કરી. તેના ઉપર આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજને બાંધી. સને ૧૯૪૪માં સુસ્ત એન્જ્યુકેશન સોસાયટીએ કૉમર્સ કૉલેજ બાંધવાનો વિચાર કર્યો. સને ૧૯૧૭ની સાલમાં રૂપિયા ૭ હજાર માટે નહિ ખરીદેલી પેલી જમીન વેચાતી લેવાની જરૂર પડી અને એના રૂપિયા ૭નું હજાર આપવા પડ્યા.

અમારે ઘર આંગણે સને ૧૯૧૭માં ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી માટે હજાર રૂપિયે એકરના હિસાબે જમીન મેળવી હતી. સને ૧૯૪૫માં જ્યારે અમે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે અધ્યાપન મંદિર બાંધવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે વધારાની જોઈતી જમીન માટે ગ્રંદાએ બે હજાર રૂપિયાની વાતો થતી હતી અને છેવટે એ જમીન એક દશકાની અંદર ગ્રંદાના ત્રણ હજાર રૂપિયા આપી ખરીદવી પડી છે. આ બધી વાતોનો અમે એક સાર કાદવો હોનો કે જે રથજો અમે અમારી યોજના ઉભી કરીશું તે રથજોની આજુબાજુની જમીનની કિંમત ઘણી વધી જવાની છે માટે અમારી યોજના માટે જોઈતી જમીન તે ગામના લોકો અમને મફત આપે એવી શરત અમે મૂકી હતી.

આગળ જણાવ્યું તેમ અમારો જમીનનો પ્રશ્ન બહુ સુંદર રીતે ઉકલી ગયો. અમારે અમારી યોજના માટે અઠીસો વીધાંની જરૂર હતી. ગામ લોકો પાસે અમે પાંચસો વીધાં જમીન માગી હતી; જેમાંથી

અર્ધી જમીન ટાઉન પ્લોનિંગ માટે પાકી આપવાની હતી. ગામ લોકોએ અમને બધી મળી નવસો વીધાં ઉપરાન્ત જમીન આપી. આમાંથી અમારે હિસ્સે ચારસો પચાસ વીધાં જમીન આવી. યોજનાઓ માટે અમે સાડા ત્રણસો વીધાં જમીન જુદી રાખી છે. ન્યારે બાકીની સો વીધાં જમીનના પ્લોટ પાડી તે પ્લોટ અમે આસ્તે આસ્તે વેચી દીધા છે. બધા મળીને અત્યાર સુધીમાં નવ લાખ રૂપિયાનાં પ્લોટ વેચ્યા છે.

આ ઉપરાન્ત નગરમાં વોટર વર્ક્સ, ટ્રેનેજ અને સડકો માટે લોકોએ વારે એક રૂપિયાનો ફાળો આપ્યો છે. એ ફાળોની રકમ રૂપિયા દશ લાખની થઈ છે. એમાં રૂપિયા છ લાખ વોટર વર્ક્સ અને ટ્રેનેજ માટે છે; ન્યારે રૂપિયા ચાર લાખ સડકો માટે છે. 'સરકારની ગ્રાન્ટ, અમારી મહેનત નથા મંડળનો પોતાનો ફાળો બેગો થઈને વોટર વર્ક્સ અને ટ્રેનેજનાં કામ અમારી મામ પંચાયત પૂરાં કરી શકશે. આ રીતે અમે શરૂઆતમાં જ જોઈતી જમીન મફત મેળવી અને ઉપરાન્ત ઝોગણીસ લાખ રૂપિયા રોકડા મેળવ્યા.

આફતર વિદ્યામંડળના બંધારણમાં આગ્રહન સભાસભેના ચાર વર્ગ રાખેલા છે. મધ્યમ વર્ગના ઉપજા થર માટે જીવનમાં એક વખત રૂપિયા પાંચ હજાર આપવાના છે. હાલને સીંગડે આસનાર મધ્યમ વર્ગ માટે રૂપિયા દગર આપવાના રાખ્યા છે. નીચલા થરના મધ્યમ વર્ગ માટે રૂપિયા પાંચસો આપવાના રાખ્યા છે. અને પોતાનો કારભાર મમડાવનાર મધ્યમ વર્ગ માટે રૂપિયા અઠીસો આપવાના ફરમાયા છે. આ ચારમાંથી કયા વર્ગમાં દરેક વ્યક્તિએ-ત્રી અગર પુરું સમ્ય થનું તે અમે સમ્ય થનાર વ્યક્તિ ઉપર જ હોડીએ છીએ. દેાઈને ખાત્ર આગ્રહ કરના નથી. અમારું કામ જુએ અને એમનું દીવ કચ્છ કરે તે પ્રમાણે જે તે વ્યક્તિ જે તે વર્ગમાં સમ્ય થાય છે. અત્યાર સુધીમાં આફતર વિદ્યામંડળના લગભગ અઠી હજાર સમ્યો નોંધાઈ ગયા છે અને એમની સમ્ય શીમે આંકડો રૂપિયા વીસ લાખ સુધી ગયો છે.

આ સિવાય અનેક ભાષ્યરૂપેના વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવા માટે જીવી દસ હજાર રૂપિયા મુધીનાં દાન આપી રહ્યાં છે, જે રકમો અમે જાત્રાલયો બાંધવામાં વાપરીએ છીએ અને જાત્રાલયના ભાડામાંથી દાનમાં આપેલી રકમ ઉપર ત્રણ ટકા લેખે વ્યાજ ગણી તે રકમની શિષ્યવૃત્તિઓ આપાય છે. આવી રીતે અત્યાર મુધીમાં અમને લગભગ ચાર લાખ રૂપિયા મળ્યા છે. આગળ જણાવ્યું તેમ કૉલેજો બાંધવા માટે રૂપિયા અલગીસ લાખની બે રકમો મળેલી છે. હોટેલો બાંધવા માટે રૂપિયા અઢી લાખ અમારી પાસે આવી ગયા છે. અને અમને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી ધણાં ભાષ્યરૂપેના અમારે ત્યાં ત્રણ ટકા વ્યાજમાં ડીપોઝીટ મૂકી જાય છે. અત્યાર મુધી અમારી પાસે સરેરાશ રૂપિયા ચાર લાખ ડીપોઝીટ નરીકે મળ્યા છે.

આ રીતે જ્યારે સરકારની મદદ વગર અહીં આર્ટ્સ, સાયન્સ, એન્જિનિયરિંગ અને કૉમર્સ કૉલેજો ઉભી થઈ, સાથે સાથે બાળમંદિર, પ્રાથમિકશાળા, માધ્યમિકશાળા અને દુનંતર ઉદ્યોગની શાળાઓ ઉભી થઈ; તદ્ ઉપરાન્ત શિક્ષકો અને અધ્યાપકો માટેનાં મકાનો બંધાયાં અને મહાવિદ્યાલયોના જાત્રો માટે લગભગ સોળસો વિદ્યાર્થીઓ રડી શકે તેવાં જાત્રાલયો તૈયાર થયાં; લગભગ સો વિદ્યાર્થીનીઓ રડી શકે તેવું કન્યા-જાત્રાલય ઉભું થયું અને માધ્યમિક શાળાના બસો વિદ્યાર્થીઓ રડી શકે તેવાં જાત્રાલયો તૈયાર થયાં; ત્યારે આવી પોતાના પગ ઉપર ઉભી રડી શકે તેવી સંખ્યા તરફ કેન્દ્ર સરકારનું લક્ષ દોરાયું એ સ્વાભાવિક બાબત છે.

કેન્દ્ર સરકારે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજોને અદ્યતન બનાવવા માટે એક દમિડી નીમેલી છે. અમારી કૉલેજમાં મકાનનો અમુક ભાગ પૂરો કરવાનો ખાકી હતો, તેમજ કૉલેજને અદ્યતન બનાવવા માટે થોડી યંત્ર સામગ્રીની પણ જરૂર હતી. આ સિવાય એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે અમે લગભગ ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓની જોગવાઈ કરેલી

હતી પણ એ ઉપરાન્ત ખીજા ગળુસોની જોગવાઈ તાત્કાલિય કરવાની હતી; જેથી અમે કેન્દ્ર સરકારની કમિટી પાસે મદદ માટે ધા નાખી.

પ્રથમ તો પશ્ચિમ વિભાગની કમિટી આવી, એણે અમારું કામ જોયું, અમારી જરૂરિયાતની ખાત્રી કરી અને જરૂરી લક્ષ્યાંકો કરી. ત્યાર પછી હિન્દ સરકારની કમિટી આવી. તેણે નીચે પ્રમાણેની ખર્ચની રકમો મંજૂર કરી છે. આ ખર્ચની ૨/૩ રકમ કેન્દ્ર સરકાર, ૧/૬ મુંબઈ સરકાર અમને આપશે અને બાકીની, ૧/૬ રકમ અમારે જીમી કરવી પડશે.

મકાન માટે રૂ. ૧,૮૨,૮૦૦ ફરનીચર માટે રૂ. ૨૫,૨૦૦,

ઇકવીપમેન્ટ માટે રૂ. ૫,૩૪,૧૮૫ લાયબ્રેરી માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦.

તેમ શરતોએ વિજ્ઞાનના અનુસ્નાતક વર્ગ માટે નીચેની ખર્ચની રકમો મંજૂર થઇ છે.

મકાન માટે રૂ. ૧,૩૭,૦૦૦. લાયબ્રેરી માટે રૂ. ૩૫,૦૦૦.

અને ઇકવીપમેન્ટ માટે રૂ. ૬૯,૦૦૦.

તે ઉપરાન્ત પાંચ વર્ષ સુધી રીક્રીંગ ગ્રાન્ટ રૂ. ૨૭,૦૦૦ના પચાસ ટકા સુધી કેન્દ્ર સરકાર મદદ આપશે. ત્યારપછી તદ્દન બંધ થશે.

આની સાથે કેન્દ્ર સરકારે એક શરત એવી મૂકેલી કે કેન્દ્ર સરકાર ફક્ત આ રકમના એ તૃતીયાંશ આપશે, બ્યારે બાકીના એક તૃતીયાંશની રકમ મુંબઈ સરકારે આપવી પડશે. શરૂઆતમાં તો મુંબઈ સરકારે કંઈપણ રકમ આપવાની ના પાડી, જેથી એક તૃતીયાંશની પૂરેપૂરી જવાબદારી અમારે ઉઠાવવી પડેલી. પછીથી મુંબઈ સરકાર પાસે અમારી તો માગણી ચાલુ રહેવાથી છેવટે તેમણે ૧/૬ ગ્રાન્ટ આપવાનું કબુલ કર્યું. આ રીતે આ સંરચનાના ઇનિશિયલમાં સૌથી પ્રથમવાર મુંબઈ સરકાર તરફથી અમને રૂપિયા એક લાખ એકસ હજાર ગળુસો અને ૧૬૫૬ના માર્ચ માસમાં મળ્યા.

આ ઉપરાન્ત છાત્રાલયો બાંધવા માટે કેન્ડ સરકારે અમને રૂપિયા પાંચ લાખ સાડ હજારની વગર બ્યાગની લોન આપી જે અમારે ૩૩ હપ્તે પાઞી આપવાની છે. આ રીતે થોડા વખત માટે અમને વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ આપવા માટે મોટી રાશી મળી હવે તો સરકાર વસ્ત્રમહાઈ વિદ્યાર્થીની સ્થાપના થઈ ગયેલી છે, જેથી યુનિવર્સિટી માન્ટ કમિશન પામે વધારેનાં છાત્રાલયો બાંધવા માટે રૂપિયા સોળ લાખની માગણી કરી છે અને તે થોડા વખતમાં મળી જશે એવી અમને આશા છે. આ સિવાય વિદ્યાર્થીને હિન્દની કોઈ વિદ્યાર્થીની હરોળમાં લાવવા માટે યુનિવર્સિટી માન્ટ કમિશન તરફથી નોંધતી મદદ મળતી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

આનો થઈ રોકડા રૂપિયાની વાતો. જ્યાં એમાં વાચકોએ એક નોંધ લીધું હશે કે અસ્પર્શના વિદ્યાર્થી અને લોકોના સહકારથી, લાખો રૂપિયાની કિંમતની જમીન અમે વગર પૈસે મેળવી, એટલું જ નહિ પણ રાજઆતમાં વાપરવા માટે અમારા હાથમાં જમીનના કાર્યક્રમને લીધે રૂપિયા એઝાણીસ લાખથી રકમ આવી. જેથી અમે જાહેર કાર્યકર્તાઓને એક સીંગ સાગિન કરી બનાવી કે પૈસા એ ફક્ત બેકમાં જમા રહેલી રકમ નથી પણ બુદ્ધિનુ રૂપાંતર પૈસામાં થઈ શકે છે. આની સાથે મજુરી એ પણ પૈસા છે એ અખતરો પણ અમે આ યોજનામાં શરૂ કર્યો.

સને ૧૯૪૬ના માર્ચની ૧૦મી તારીખે અમારી પાસે મજુરોની પહેલી ટોળા આવી. આ ટોળામાં લગભગ ૫૦ મજુરો હતા. થી રૂઝા આ ટોળાનો મુકાદમ હતો. અમે જેમ જમીન માલિકોનો સહકાર લીધો હતો તે પ્રમાણે મજુર-કારીગરોનો પણ સહકાર લેવાનો અમારી યોજનામાં સમાવેશ હતો. Enlightened Self Interestના સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થના સિદ્ધાન્તનો અમલ અમે મજુરો સાથે પણ કર્યો. વિદ્યાનગરમાં બહુ મોટું કામ થવાનું છે એવું સાંભળીને રૂઝા અને

એના માણસો આવ્યા હતા. એ લોકો જયપુર રાજ્યમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. ત્યાં જોડણી વખતનું કામ મળે તેટલો વખત ત્યાં રહી કામ પૂરું કરતા હતા અને બીજા કામની શોધમાં પાછા નીકળી પડતા હતા. બીજું કામ મળતા મુઠીમાં એમની લુની અચળ ખત્રાઈ જતી હતી.

એ લોકોને મેં સીધેરીથી વાત કરી કે અહીં તમને પચાસ વરસ મુઠી સતત કામ મળ્યા કરશે, રહેવા માટે વગર ભાડે અત્યારે જમીન આપીશું, એના ઉપર કામચલાઉ મકાનો બાંધવા અમારી પાસે જે માલસામાન છે તે પણ તમને મફત મળશે. પીવાના પાણીની સગવડ વગર ખર્ચે કરી આપવામાં આવશે. પણ અહીંયાં લોકકલ્યાણના કામ થઈ રહ્યાં છે તેમાં આપણી અમત્યુતિથી દરેકા ઓછા દરે તમારે કામ કરવું પડશે. ત્યારે ત્યારે બહાર કોઈ કામ નીકળે ત્યારે વધારે કમાઈ કરવા માટે ત્યાં જવાની તમને રજા છે. પણ ત્યારે તમને બહારનું કામ ન મળે ત્યારે તમને અહીંના કામ સતત મળ્યા કરશે. ત્યારે તમે બહારનું કામ કરતા હશે ત્યારે પણ અહીં રહેવા બદલ તમારી પાસેથી ધરભાડાના કે પાણીના પૈસા લેવામાં નહિ આવે, એટલું જ નહિ પણ જે થોડું દૂરનું કામ હશે તો માણસોને લાવવા લઈ જવા માટે લુગ ભાડાથી મોટરકોર્ટી પણ મળશે.

આ પ્રમાણેની શેઠંદી સગવડો ઉપરાંત અભણ માણસોને વાંચનાં લખનાં રાતના વખતે શીખવાડીશું, અને ત્યારે અહીંયાં શાળાઓ થશે ત્યારે તમારાં છોકરાંને ત્યાં સુધી ભણવું હશે ત્યાં મુધી મફત ભણાવવાની વ્યવસ્થા કરીશું, અને જે તમારે આ રથજો કાયમના રહેવાનો વિચાર થશે તો આસ્તેઆસ્તે તમારે માટે પાકાં ઘર બંધાવવા સંસ્થા પૂરેપૂરી મદદ કરશે. આ બધા મળુરોને સંસ્થાના ઉદ્દેશ સમજતાં વાર ન લાગી તે વખતે તો અમારી પાસે માટીકામનું કામ હતું. એમણે દોઢ રૂપિયે જરાસના હિસાબે માટીકામ કરવાનું કમલ કર્યું; વિદ્વાનગરની બહાર માટી કામનો ને વખતે અહીં રૂપિયા ભાવ

હતો. હેત્યાં દર અમીઆર વરસથી આ લોકો તથા ખીજન મજુરો એ જ ભાવે હજુ પણ કામ કરી રહ્યા છે. માટીકામ ઉપરાન્ત મકાન, રસ્તા વિગેરેનાં બધાં કામો માટે અમારી પાસેથી બહાર ચાલતા દરો કરતાં સરેરાશ ૪૦ ટકા દર ઓછો લે છે. બહાર જ્યારે જ્યારે કામ મળે છે ત્યારે ત્યારે અમારી રજા લઈને અને અમારા કામને અડચણ ન આવે તેવી ઓળવણુ કરીને, એ લોકો બહારનાં કામ કરી આવે છે અને જે પૈસા વધારાના કમાઈ લે છે.

સુધાર-કડિયા વિગેરે ખીજન કારીગરો ઉપર બતાવેલા ધોરણસર અમારી પાસે પચીસથી ત્રીસ ટકા ઓછા દરે કામ કરે છે. ઇંટા પકવનારા ખેડા જિલ્લામાં ખીજ કોઈ સ્થળે મળતા ભાવ કરતાં વીસ ટકા ઓછી કિંમતે ઇંટા પૂરી પાડે છે. ઇંટામાં વપરાતી કોલસાની કિંમતમાં ઘટાડો કરવાનું એમના હાથમાં નથી, જેથી ત્રીસ ટકા ઓછી કિંમતે ઇંટા આપવામાં એમને મજુરીમાં પાંત્રીસથી ચાલીસ ટકાનો ઘટાડો કરવો પડે છે. અમને ઇંટા આપનારા મુકાદમ પાસે આજે એટલી સમૃદ્ધિ થઈ છે કે અમારા કામ ઉપરાન્ત તે વડોદરામાં પોતાનો સ્વતંત્ર ભટ્ટો ચલાવે છે અને ભટ્ટામાં પકેલી ઇંટા પોતાની મોટર લોરી મારફતે શહેરમાં પહોંચાડે છે.

આ બધાં મજુરો અને કારીગરો જ્યારે પ્રથમ અમારી પાસે આવ્યા ત્યારે એમની પાસે મિલકતુલ મૂડી ન હતી. આજે તે બધાં સુખી, સતોષી છત્રન માળે છે અને એમના મુકાદમો પંચ વર્ષીય યોજનાઓને લીધે ચાલતાં નાનાં મોટાં સરકારી કામો ઉપર કોન્ટ્રાક્ટ લઈ શકે છે. એમની પાસે જોખની મૂડી બેગી થઈ છે. વિદ્યાનગરમાં અનેક જાતનાં કામ કરવાથી એમની કાર્યક્ષમતા વધી છે અને વિદ્યાનગરમાં કામ કરતા હોવાથી એમને બહારના કામો માટે પ્રથમ પસંદગી મળે છે. એ લોકો સારું કામ કરે છે એવી એમણે સાખ મેળવી છે. મુકાદમોએ દેશમાં પોતાનાં ગ્રહેવાનાં ઘર બંધાવ્યાં છે. અહીંયાં પણ દરના કામો

ઉપર જવા માટે એમની પાસે પોતાની માલિકીની ઝુપો કે મોટર સાયકલો આવી ગઈ છે. કેટલાકે પોતાને રહેવા માટે પોતાની માલિકીનાં મકાનો વિદ્યાનગરમાં બંધાવ્યાં છે, અને બીજા બાંધી લેવાની તૈયારીમાં છે. આવાં મકાનો બાંધવામાં મજૂરો અને કારીગરો અસપરસ સહકાર આપે છે.

ઈંદોના ભૂરા ઉપરથી ઈંટો અને રોડાં વહેવાનું કામ ઓડ લોકો ગધેડાં વડે કરે છે. છેલ્લાં દસ વર્ષથી વિદ્યાનગરમાં લગભગ બસો અઢીસો ગધેડાં કામ કરી રહ્યાં છે. આ ઓડ લોકો પણ ઈંટો લાવવાનું કામ લગભગ ૩૫ થી ૪૦ ટકા ઓછા ભાવે કરે છે. બદલામાં એમને રહેવાની અને એમનાં ગધેડાંને ચરાવવાની અને પાણીની વ્યવસ્થા અમે કરાવી આપી છે. આ ઓડ લોકોના મુખ્ય માણસનું નામ ચતુર કાળા છે. ઈંટો વિદ્યાનગરમાં કોઈ પણ સ્થળે લઈ જવા માટે હજાર ઈંટો અમે એને ચાર રૂપિયા આપીએ છીએ. આ ભાવમાં એ ભૂરા ઉપરથી ગધેડાં ઉપર ઈંટો ભરે છે, બંધાતા મકાનના પાયા ઉપર ઈંટો લઈ જાય છે અને એ સ્થળ ઉપર હજાર હજાર ઈંટોની થપ્પીઓ ગોઠવી આપે છે.

સને ૧૯૪૭ના માર્ચમાં એક વખત એ મારી પાસે ઈંટો ગણી લેનાર કારકુનને લઈને આવ્યો. એણે ફરિયાદ કરી કે આ કારકુન સંસ્થાનું હુણ્ણુલાલ હતો નથી. મેં પાયા ઉપર ચોવીસ હજાર ઈંટો મૂકી છે; જ્યારે એણે બેતાલીસ હજાર ઈંટોનું બીજ બનાવ્યું છે. કારકુને ક્યું કે, “સાહેબા, એને મળનાં આવડતું નથી. ઈંટો બરાબર બેતાલીસ હજાર છે.” ચતુરે જવાબ આપ્યો કે, “આ કારકુન નોકરીને લાયક નથી, તમે બીજા કોઈ કારકુનને મોકલો. મેં બરાબર ચોવીસ હજાર જ ઈંટો મૂકી છે; અને આવા વચર પરસેવાના પૈસા દુનંદુનં તો મારાં ટોકરાં સુખી ન થાય.”

બીજો કારકુન ગયો. હજાર હજાર ઈંટોના ચોવીસ થોપા હતા તે ગણી લાગ્યો. પહેલા કારકુનને એની ખૂબ કબુલ કરવી પડી. એણે

ચોવીસને બદલે એંતાલીસનો આંકડો લખ્યો હતો, એમાં સ્મૃતિદોષની સાથે સાથે નિષ્કાળજી પણ હતી. છતાંય આજના જુવાનોની પેઢે ભૂલ ઓછા ન કરવાની જરૂર પણ હતી. શૂદ્ધ સાબિત થયા પછીથી એણે માફી માગી અને એને તાકીદ આપી જવા દીધો. પણ મને મોટો આનંદ તો એ થયો છે કે જે વખતે દેશમાં ગમે તે ઉપાયે લક્ષાધિશે કાટ્યાધિશે થવાની પેરવીમાં અને કાટ્યાધિશે અમળેપતિ થવાની પેરવીમાં હતા, તે વખતે આ ગરીબ માણસ અરાદ હુજાર ઈંટોના ખેંચામણ તરીકેના બીજાની બૂલથી મળતા ખોતેર રૂપિયા લેવાની ના પાડતો હતો. એને મન ખોતેર રૂપિયા બહુ મોટી રકમ હતી; છતાં પણ એને પ્રમાણિકપણાનો ગર્વ હતો. એ સાચો છે એ મસ્તીમાં એના દિવસો આનંદથી પસાર થતા હતા. માફ મસ્તક એના ચરણમાં નમ્યું. હું એને બીજું તો શું આપું ? પણ જે વરસ સુધી એને દર હુજાર ઈંટ ચાર આના બક્ષીસ તરીકે આપ્યા. એને લગભગ ચાલીસ લાખ ઈંટો ઉપર આ બક્ષીસ મળી હતી. એટલે એના પ્રમાણિકપણા માટે તેને હુજારેક રૂપિયા બક્ષીસ તરીકે મળ્યા.

અમારા કામોથી આમ જનતાના સામાન્ય માણસોમાં પણ એટલી શુભ લાગણી ફેલાઈ હતી કે તેઓ વાસ્તવેવારે, સારે માફે પ્રસંગે કે દિવાળી ઉપર અમને કંઈ કંઈ બેટ મદદ તરીકે મોકલતા હતા. કોઈ કોઈ લાઠીઓ સંસ્થા બેઠ ગયા પછીથી અને વગર માએ ધેર જાળને નાની મોટી રકમના ચેકો મોકલાવી આપતા હતા. પચાસ રૂપિયાથી લઈને પચીસ હજાર રૂપિયા સુધીની રકમોના ચેક આ રીતે અમને ટપાલ મારફતે મળેલા છે. પણ એ બધા કરતાં અમારે મન મોટી કિંમત તો કરમસદ ગામમાંથી ગં. સ્વ. સાકર્યાએ આપેલી રકમની છે.

ગં. સ્વ. સાકર્યા બાળ વિધવા છે. એમણે છ હજાર રૂપિયા અમદાવાદમાં એમના ભત્રિજાની મીલમાં છ ટકાના બ્યાન્ડે મૂક્યા હતા. અમને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી એ રકમ અમદાવાદમાંથી ઉપાડી અમારે

ત્યાં ત્રણ ટકા વ્યાજમાં મૂકી હતી. એમની પાસે વરસ આખરે કંઈ ખચન થતી તો સેા સવામો રૂપિયા વિદ્યાનગર આવીને આપી જતાં. ઘરડી ઉભર થવાથી એમનાથી ચલાવું ન હતું; જેથી આઠ આના આપી એકો ભાડે કરી એ વિદ્યાનગર આવતાં. મેં એમને ઘણું દહેજું કે ત્યારે તમારે આવવું હોય ત્યારે અમને સંદેશો મોકલશો તો અમારી જીવ તમને લેવા આવશે. કરમસદથી અનેક છોટગાઓ નોકરી માટે આવે છે, જેથી સરુવાઈઓ તમે એમની સાથે સંદેશો મોકલી શકશો. સાકરગાએ જવાબ આપેલો કે “જો અહીં આવવા માટે સંસ્થાની જીવ વાપડું તો ખજી સંસ્થાને મેં શું આપું? એવી ધર્માદાની ચીજ મારાથી ના વપરાય.” આવા બનતાં બનાવેથી અમારી અદા ટકી રહેતી હતી અને વધતી હતી. મં. સ્વ. સાકરગા અમારા મંડળના દૂરેડી થી જવાબાઈ રેવાબાઈનાં ભાણી હતાં.

ઝાંથી છેલ્લી પછુ સૌથી વધારે અમલની અમારા મંડળની એન્જિનિયરિંગ સર્વિસની યોજના છે. માલ માટે બજાર શોધવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ છે. વેપારીઓએ આ દેશમાં હાલજો વરસોથી વેપારની અને આડતની અમુક જાનતી બચસ્થા જોાણી દીધેલી છે. નવા વેપારીએ એમાંથી રસ્તો કાઢવો એમાં ઘણીજ કુનેહ અને લાગવગની જરૂર છે. અમારી પાસે એ એમાંથી એક પછુ ચીજ ન હતી, જેથી અમે એક નવોજ રસ્તો લીધો હતો. તૈયાર થતા માલ માટે પહેલેથી માગણી ઉભી કરવી. અમારે વેચવાના માલ માટે બજાર ઊંચું કરવું જેથી અમારે માલ ખપવવાની જરૂર ના રહે. વાપરનારને અમારા માલની જરૂર હોય તો એ ખુશીથી લેવા આવે અને એની જરૂરિયાત પુરી પાડીને પછીથી અમારી જરૂરિયાત માટે માલ વાપરવો, એ સિદ્ધાન્ત અમે રાખ્યો હતો.

અમારા એન્જિનિયરો અમારાં મકાનો માટે જોઈતી ઈંટા તૈયાર કરાવતા હતા. આ ઈંટા માટે બહારથી ઘણી આવે તો એમને ઈંટા

અપાતી હતી અને આ પ્રમાણે જોટલી ઇંટ બહાર વેચાય તેટલી તૂટ પુરી કરવા માટે વધારે પાટલાવાળાને જોવાવના હતા અને વધારે ઇંટો પકાતી લેતા હતા. આ પ્રમાણે ચુનો પકવવામાં પણ બનતું હતું. સૌમીય અને સ્વપ્ન પાછપ ફેક્ટરીમાં પણ આ પદ્ધતિ રાખી હતી, આને લીધે સંસ્થા શરૂ કરી તે દિવસથીજ અમે લોકોને અંકુશોના વખતમાં મદદ કરી શક્યા અને સંસ્થાનાં કારખાનાં ચાલુ રહેવા ઉપરાંત સંસ્થાને બે પૈસાની મદદ મળતી રહી.

આ બધા બનના માલ સામાન માટે બજાર ચાલુ રહે એ ઉદ્દેશથી અમે વિદ્યાપીઠની આજીમાજી બાવીસ સો બંગલા બાંધવાની યોજના કરી છે. વિદ્યાપીઠનાં મકાનો અને બંગલાઓને લીધે સંસ્થાઓને પચીસ વરસ કે તેથી વધારે વરસો સુધી સતત કામ મળ્યા કરશે અને સંસ્થામાં ચાલુ ઉત્પન્નનો પ્રવાહ આવતો જશે. સંસ્થાના વૉટર વર્ક્સ અને ડ્રેનેજ ઉપરાંત ગામડે ગામડે વૉટર વર્ક્સ ડ્રેનેજની યોજનાઓ અમે અમલમાં મૂકી રહ્યા છીએ. આ માટે સ્વપ્ન પાછપ ફેક્ટરી અને ફાઉન્ડ્રીમાં સતત કામ મળતું રહે છે અને જેમ વરસ જાય છે તેમ કામ વધતું જ જાય છે. આ અમે ઉભા કરેલા બજાર ઉપરાંત મ્યુનિ-સિપાલિટીઓ અને આમજનતા તરફનાં કામ મળતાં રહે છે, જે અમે પહેલાં પૂરાં કરી આપીએ છીએ.

વિદ્યાપીઠના કામ માટે વર્કશોપ અને ફાઉન્ડ્રીની ખાસ ઉપયોગીતા તો હતીજ. પણ હવે જેમ જેમ નાનાં મોટાં યંત્રો બનાવવાનું કામ અડી શરૂ થતું જાય છે, તેમ તેમ વર્કશોપ અને ફાઉન્ડ્રીમાં વધારો થતો રહ્યો છે. આ યંત્રો વેચવા માટે બજાર જોળવાની જરૂર નથી. Enlightened self Interest (સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ)ના સિદ્ધાન્ત અનુસાર જે વધારે મળતો હશે તો આમજનતા પોતાના સ્વાર્થને લીધે આ યંત્રો ખરીદવાની છે. અને યંત્રો મેળવવા માટે પડપટ્ટી થવાની છે. એટલે કુદરતી રીતે બજાર જામતાં જાય છે. વેપારીઓએ

સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો છે કે બીજી જગ્યાએ ન મળતી અને લોકની ખાસ જરૂરિયાતની જો એકાદ ચીજ દુકાનમાં રાખી હોય તો તેની સાથે બીજી ચીજને પણ સાથેસાથે વેચાય.

આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર અત્યારના જમાનામાં લોકોની ખાસ મહત્વની ચીજ એ વૉટર વર્ક્સની છે. ગામ લોકો વૉટર વર્ક્સ માટે અમારી પાસે આવે છે. આ રીતે અમારા એન્જિનિયરો પણ ગામ-લોકોના સંપર્કમાં આવે છે અને વૉટર વર્ક્સનાં કામ સાથેસાથે ગામમાં કંઈ સ્કૂલ બાંધવી હોય, દવાખાનું બાંધવું હોય, પ્રમુતિગૃહ બાંધવું હોય, કે કોઈને ખાનગી મકાન બંધાવવું હોય, તો એ બધાં કામ અમારા એન્જિનિયરને સોંપે છે. વૉટર વર્ક્સથી માંડીને આ બધાં કામના નકશા અને અંદાજો કરવા માટે અમારું મંડળ સવા દોકા લે છે અને જે તે કામ બાંધવા માટેનું કામ અમને જો સોંપવામાં આવે તો તેની વ્યવસ્થા અને હેખરેખ માટે પાંચ દોકા લેવામાં આવે છે. કંઈ મુશ્કેલીનું કામ હોય તો દસ દોકા મુધીની રકમ પણ લેવાય છે. અમારા એન્જિનિયરોએ એટલી બધી ખ્યાતિ મેળવી છે કે મોટી મોટી કંપનીઓ તરફથી નદીઓ ઉપર બંધ બાંધવાના કામોનું અંદાજ કામ પણ અમને સોંપવામાં આવે છે.

ગૃહઉદ્યોગ, ગ્રામઉદ્યોગ અગર તો જે ઉદ્યોગો મહામાંઓમાં કે નાનાં શહેરોમાં લાવી શકાય તે બધા ઉદ્યોગો અવરિચત રીતે શરૂ કરવાનું, તેમાંથી માત્ર ઉત્પાદન કરવાનું અને તે માટે જોઈતાં યંત્રો બનાવી લેવાનું કામ, અમારા એન્જિનિયરો ધણી સુંદર રીતે કરી રહ્યા છે. મંડળનાં કામોની બહાર આવાં જે બહારનાં કામો કરવામાં આવે છે તેના મળતરમાંથી અમારા એન્જિનિયરોને અપાતો પગાર મળી રહે છે, એટલું જ નહિ, પણ દર સાલ સંસ્થાને એના આતુ ખર્ચ માટે તથા શાળા ફાંસેજોની ખોટ માટેની રકમનો મોટો ભાગ એન્જિનિયરિંગ સર્વિસમાંથી મળી રહે છે.

આ એન્જનિયરોમાં અમારા મુખ્ય એન્જનિયર શ્રી. શાન્તિભાઈ અમીન છે. સને ૧૯૪૬માં પુના કૉલેજમાંથી એમણે માર્ચ-એપ્રિલ મહિનામાં બી. ઇની પરીક્ષા આપી. પરીક્ષા આપ્યા પછીથી તુરં જ મેં માસમાં એ અમારી પાસે આવી ગયા અને કામ શરૂ કરી દીધું. શરૂઆતમાં તો અમારી પાસે પૈસા ન હતા જેથી અમે એમને માસિક રૂપિયા દોઢસો આપતા હતા. આ સિવાય કોઈપણ જાતનું બચ્ચું-ભાહું ન હતું. લઢાઈને લીધે અને અંકુશોને લીધે સરકારનાં અનેક ખાતાં ખૂંસેલાં હતાં. બહોલા માણસોની અને તેમાં ખાસ કરીને એન્જનિયરોની દેશમાં ભારે અછત હતી. તે વખતે શ્રી. શાન્તિભાઈ અમીન આ સંસ્થા સાથે જોડાયા હતા. બીજે વરસે એમને આફ્રિકાથી એક કોન્સ્ટ્રાક્ટરની માગણી આવી હતી કે જો તેઓ આફ્રિકા આવે તો તેમને છસો રૂપિયાનો પગાર અને કામમાં ચાર આની ભાગ તે આપશે. આવી લક્ષ્યાવનારી માગણી એમણે નકારી હતી અને આ રીતે જ શરૂઆતથી એ વિદ્યાનગર સાથે સંકળાયેલા છે.

વિદ્યાનગરના એકેએક મકાનની દેખરેખ એમણે રાખેલી છે. મોટા મોટા ઓરડાઓ ઉપર જ્યારે જન બસતી હોય ત્યારે ઘણા વખત સવારના સાતથી રાતના એ વાગ્યા સુધી કામ કર્યું છે. દરેક મકાનોના નકશા અને અંદાજો એમના હાથ નીચેથી પસાર થઈ ગયાં છે. આમોલ્હાર મંડળની બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એમણે દેખરેખ રાખી છે. ઉત્પાદન ઉપર અને વેચાણ ઉપર કાણુ મેળવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે દેશનેતાઓ આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે રાતોના દિવસ કરી જે જંગલમાં અડીં હજારો માણસો ભેગાં થાય તેમને માટે ખેસવાની, પાણીની, અને જમવાની વ્યવસ્થા કરી છે. દરરોજ હજાર ઉપરાંત મજૂર કારીગરોને કામ આપવું અને કામ લેવું એની સતત કાર્યક્ષમતા જાળવી છે. દરરોજ મુસાફરોની માફક આવતા જતા નવા એન્જનિયરો પાસેથી એમણે કામ લીધાં છે.

આ સંસ્થાઓની ફતેહનો આધાર અમારી આ એન્જિનિયરિંગ સર્વિસ ઉપર રહેલો છે. એન્જિનિયરિંગ સર્વિસ કામ કામ કરતી રહે એ જાનતી, અમે ગોઠવણ કરેલી છે. સંસ્થાના અધ્યક્ષો અને મંત્રીઓ જેમ વારે ઘડીએ બદલાય તે હિતચીત્ર નથી અને તેમનું સાતત્ય જળવાય તો જ સંસ્થાની કાર્યક્ષમતા વધારેમાં વધારે આવે, એ હકીકત જોડેલી સાચી છે, તેટલી જ અગર તેથી કંઈક વધારે એન્જિનિયરિંગ સર્વિસની સાતત્યતા જાળવવાની છે. એક એન્જિનિયરની પાછળ બીજો એન્જિનિયર તૈયાર રહે, એની સનન કાળજી સંસ્થાના મુખ્ય એન્જિનિયર અને સંસ્થાના અવસ્થાપક મંડળે રાખવાની જરૂર છે. આ પ્રથા ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી સંસ્થાને કોઈ દિવસ નાણાંબીડ પડવાની નથી.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતી વખતે હું એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે તે સંસ્થાના હોદ્દાધારીને હિંમેશ જાગૃત રાખે, અને જે સિદ્ધાન્તો અને વકીવટથી આ યોજના સફળ બની છે, તેનો અમલ જારી રાખવા માટે બધા પ્રયત્નશીલ રહે એવી એમને શુદ્ધિ અને શક્તિ આપે.

અન્ય પ્રકાશના

વનસ્પતિ સૃષ્ટિ સ્કંધ ખીલો	કિંમત રૂ. ૧૧-૦-૦
વનસ્પતિ સૃષ્ટિ સ્કંધ ત્રીજો અધ્યાય ૧-૨	કિંમત રૂ. ૧૧-૦-૦
વનસ્પતિ સૃષ્ટિ સ્કંધ ત્રીજો અધ્યાય ત્રીજો	કિંમત રૂ. ૬-૦-૦
વનસ્પતિ સૃષ્ટિની લેટીન અનુક્રમણિકા	કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

લેખક

ગોકુળદાસ ખીમજી બાંલડાદ

કચ્છ માંડવીવાળા

૪ ૪ *

સકર બરાબરમાં મારાં આઠ વર્ષ

કિંમત રૂ. ૫-૦-૦

અને

ગામડાનું વાસ્તવ દર્શન

(સ્વાનુભવ)

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

લેખક

ભાષાલાલભાઈ ધા. પટેલ

વલ્લભવિધાનગર

અખો:-

મંત્રી, ચાંદર વિધાનસભા,
વલ્લભવિધાનગર (ગુજરાત)

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below:

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
---------------	---------------	---------------	---------------